

ISSN 2411-345X (Print)
ISSN 2415-7198 (Online)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**МІЖНАРОДНІ
ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ:
НАУКОВІ ПОШУКИ
І ЗНАХІДКИ**

МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЗАСНОВАНИЙ 1991 р.

Випуск 31

Київ – 2022

Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 31: міжвідомчий збірник наукових праць. Головний редактор Степан Віднянський. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2022. 339 с.

У збірнику наукових праць висвітлюються актуальні питання всесвітньої історії і міжнародних відносин, а також теоретичні, методологічні та джерелознавчі проблеми історичної науки. Спеціальну рубрику присвячено важливим аспектам російсько-української війни 2014–2022 рр. в геополітичному контексті, зокрема, акцентується увага на значенні реалізації європейського та євроатлантичного вибору України як запоруки забезпечення її державного суверенітету й територіальної цілісності та важливого чинника європейської і світової системи безпеки.

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 6 від 29 листопада 2022 р.

Редакційна колегія:

Степан Віднянський, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Інститут історії України НАН України (*головний редактор*);

Оксана Іваненко, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України (*відповідальний секретар*);

Олег Бажан, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент, Інститут історії України НАН України;

Євгеній Бевзюк, доктор історичних наук, доцент, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Геннадій Боряк, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Інститут історії України НАН України;

Микола Вегеш, доктор історичних наук, професор, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Мирослав Волощук, доктор історичних наук, доцент, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»;

Любіца Гарбульова, кандидат історичних наук, доцент, Пряшівський університет (Пряшів, Словачька Республіка);

Наталія Городня, доктор історичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка;

Андрій Грубінко, доктор історичних наук, професор, Західноукраїнський національний університет;

Станіслав Конечни, кандидат історичних наук, доцент, Інститут суспільних наук Словачької академії наук (Кошице, Словачька Республіка);

Андрій Кудряченко, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»;

Олександр Лисенко, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

Андрій Мартинов, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

Ірина Матяш, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

Дмитро Миколенко, доктор історичних наук, доцент, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна;

Дорота Міхалюк, доктор габлітований, професор, Університет Миколая Коперника (Торунь, Республіка Польща);

Ян Рихлік, доктор габлітований, професор, Карловий університет (Прага, Чеська Республіка);

Міхал Шмігель, кандидат історичних наук, доцент, Університет Матея Бела (Банська Бистриця, Словачька Республіка).

Р е ц е н з е н т и:

Віктор Даниленко, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Інститут історії України НАН України;

Олександр Рубльов, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

Ігор Годоров, доктор історичних наук, професор, ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: 04.02.2003 р., серія КВ № 6938.

Збірник включено до «Переліку наукових фахових видань України» (Наказ МОН України № 1188 від 24.09.2020 р. «Історичні науки», категорія «Б»).

Реєстрація в міжнародних базах даних: Centrum Otwartej Nauki (CeON) (Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Polska Akademia Nauk i Konferencja Rektorów Akademickich Szkół Polskich); ERIH PLUS; Google Scholar; Slavic Humanities Index (Canada); The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (Polska Akademia Nauk, Akademie Věd České Republiky, Magyar Tudományos Akadémia, Slovenská Akadémia Vied); the Library of Science; Ulrich's Periodicals Directory (USA).

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 500, Київ, Україна, 01001
тел. +38 044 279 8704, факс +38 044 279 6362, e-mail: vsesvit_vid@ukr.net

Веб-сайти видання: <http://mzu.history.org.ua/index.php/MZU>
<https://mzu44.webnode.com.ua>

© Інститут історії України НАН України, 2022
© Автори статей, 2022

International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings. Issue 31: Interagency collected scientific papers. Ed. by Stepan Vidnyanskyj. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2022. 339 p.

The collection of scientific papers covers current issues of world history and international relations, as well as theoretical, methodological and source problems. A special section is devoted to important aspects of the 2014–2022 Russia-Ukraine war in the geopolitical context. In particular, it focuses on the importance of implementing Ukraine’s European and Euro-Atlantic choice as a guarantee of its state sovereignty and territorial integrity, as well as an important factor in the European and global security system.

Recommended for publication by the Academic Senate of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Protocol No. 6, November 29, 2022.

E d i t o r i a l b o a r d :

Stepan Vidnyanskyj, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (*Editor-in-chief*);

Oksana Ivanenko, PhD in History, Senior Researcher, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (*Executive Secretary*);

Oleh Bazan, PhD in History, Senior Researcher, Associate Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

Evgen Bevzyuk, Doctor of History, Associate Professor, Uzhhorod National University;

Hennadii Boriak, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

Natalia Gorodnia, Doctor of History, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv;

Lubica Harbuľová, PhD in History, Associate Professor, Prešov University (Prešov, the Slovak Republic);

Andriy Hrubinko, Doctor of History, Professor, West Ukrainian National University;

Stanislav Konečný, PhD in History, Associate Professor, Institute of Social Sciences of the Slovak Academy of Sciences (Košice, the Slovak Republic);

Andriy Kudryachenko, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”;

Oleksandr Lysenko, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

Andriy Martynov, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

Iryna Matiash, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

Dorota Michaluk, Doctor Habilitatus, Professor UMK, Nicolaus Copernicus University (Toruń, the Republic of Poland);

Dmytro Mykolenko, Doctor of History, Associate Professor, V.N. Karazin Kharkiv National University;

Jan Rychlík, Doctor Habilitatus, Professor, Charles University (Prague, the Czech Republic);

Michal Šmigel', PhD in History, Associate Professor, Matej Bel University (Banska Bystrica, the Slovak Republic);

Mykola Vehesh, Doctor of History, Professor, Uzhhorod National University;

Myroslav Voloshchuk, Doctor of History, Associate Professor, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University.

R e v i e w e r s :

Viktor Danylenko, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

Oleksandr Rubliov, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

Ihor Todorov, Doctor of History, Professor, Uzhhorod National University.

Certificate on the state registration for the printed media: 04.02.2003, "KV" No. 6938.

Inclusion in the List of the academic publications of Ukraine: the Order No.1188, dated from September 24, 2020, of the Ministry of Education and Science of Ukraine ("History", Category "B").

Registration in the international databases: Centrum Otwartej Nauki (CeON) (Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Polska Akademia Nauk i Konferencja Rektorów Akademickich Szkół Polskich); ERIH PLUS; Google Scholar; Slavic Humanities Index (Canada); The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (Polska Akademia Nauk, Akademie Věd České Republiky, Magyar Tudományos Akadémia, Slovenská Akadémia Vied); the Library of Science; Ulrich's Periodicals Directory (USA).

Address of the editorial office: 4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, office 500, Kyiv, 01001, Ukraine
Tel. +38 044 279 87 04, fax +38 044 279 63 62, e-mail:vsesvit_vid@ukr.net

The publication websites: <http://mzu.history.org.ua/index.php/MZU>
<https://mzu44.webnode.com.ua>

© Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2022
© The authors of the papers, 2022

З М І С Т

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: ГЕОПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ

- Степан Віднянський.* Україна — Європейський Союз: новий етап взаємовідносин в умовах російсько-української війни 2014–2022 рр..... 10
- Антоніна Козирська.* Республіка Польща в Раді Безпеки Організації Об'єднаних Націй (2018–2019) і українське питання 38
- Борис Гуменюк.* Українська дипломатія під час Національно-визвольної війни України: есе історика-міжнародника й дипломата..... 62
- Ян Рихлік.* Роздуми відомого чеського історика про агресію Росії проти України на сторінках другого видання книги «Історія України» (Прага, 2022) та у зв'язку з проведенням XXIII Міжнародного конгресу історичних наук (Познань, РП, 21–27 серпня 2022 р.) 71

УКРАЇНА В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

- Ольга Ковалевська.* Повсякденне життя та політична діяльність родини Орликів у контексті міжнародних відносин першої чверті XVIII ст..... 77
- Oksana Ivanenko.* Public Life of Poles Through the Prism of Surveillance by Repressive Structures of the South-Western Region of the Russian Empire on the Eve of the First World War 95
- Ірина Шандра.* Адміністрування експорту українського вугілля до Османської імперії (кінець XIX — початок XX ст.) 112
- Igor Vehesh, Mykola Vehesh.* Subversive Activities of Hungarian and Polish Sabotage Groups in Carpathian Ukraine (1938–1939) 130
- Владислава Піскіжова.* До проблеми збереження й популяризації культурної (мовної) спадщини надзоровських греків у незалежній Україні..... 153

ТЕОРЕТИЧНІ, МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

- Андрій Мартинов.* Понятійний апарат семіотики новітньої європейської історії..... 168
- Ярослава Верменич.* Дихотомія «Центр-Периферія» в системі просторових структур глобалізованого світу 183
- Ірина Матяш.* Український дипломатичний архів як джерело дослідження діяльності Консульства Японії в Одесі в міжвоєнний період 202

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

- Дмитро Миколенко.* Обрання на болгарський престол Фердинанда Кобурга у громадсько-політичному й науковому дискурсі Російської імперії 229
- Artem Hrachov.* Louis Mallet in the Crosshairs of “The Times”: Criticism of Actions of the British Diplomacy in Constantinople at the Beginning of the First World War..... 242

Dorota Michaluk. Rywalizacja polityczna o Białoruś w latach 1917–1919 między białoruskimi socjalistami a bolszewikami. Powstanie Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej.....	255
Іван Вовканич, Ігор Шніцер. Політична криза у Словаччині 1947 року	285
Ольга Котляр, Євгеній Бевзюк. Гельсінські угоди: урок загальноєвропейського процесу	301

НАШІ ЮВІЛЯРИ

Віталій Андрейко, Оксана Іваненко. До 60-річчя доктора історичних наук, професора УжНУ, члена редакційної колегії нашого збірника наукових праць Євгенія Володимировича Бевзюка.....	322
Peter Švorc. Doc. PhDr. Ľubica Harbul'ová, CSc., šesťdesiatročná (до ювілею кандидатки історичних наук, доцентки, членкині редакційної колегії нашого збірника наукових праць Любіци Гарбульової).....	326
Степан Віднянський, Микола Олашин. До 60-річного ювілею доктора історичних наук, професора, члена редакційної колегії нашого збірника наукових праць Миколи Миколайовича Вегеша	331

CONTENTS

RUSSIAN-UKRAINIAN WAR: GEOPOLITICAL CONTEXT

- Stepan Vidnyanskyj.** Ukraine — European Union: a New Phase of Relations in the Context of the 2014–2022 Russia — Ukraine War 10
- Antonina Kozyrskya.** The Republic of Poland in the United Nations Security Council (2018–2019) and the Ukrainian Question..... 38
- Borys Humeniuk.** Ukrainian Diplomacy During Ukraine’s War of National Liberation: an Essay by a Historian and Diplomat..... 62
- Jan Rychlík.** Reflections of a Famous Czech Historian About Russia’s Aggression Against Ukraine on the Pages of the Second Edition of the Book “History of Ukraine” (Prague, 2022) and on the Occasion of the XXIII International Congress of Historical Sciences (Poznań, the Republic of Poland, August 21–27, 2022)..... 71

UKRAINE IN INTERNATIONAL RELATIONS

- Olga Kovalevska.** Daily Life and Political Activity of the Orlik Family in the Context of International Relations in the First Quarter of the 18th Century 77
- Oksana Ivanenko.** Public Life of Poles Through the Prism of Surveillance by Repressive Structures of the South-Western Region of the Russian Empire on the Eve of the First World War 95
- Iryna Shandra.** Administration of Ukrainian Coal Exports to the Ottoman Empire (Late 19th and Early 20th Centuries)..... 112
- Igor Vehesh, Mykola Vehesh.** Subversive Activities of Hungarian and Polish Sabotage Groups in Carpathian Ukraine (1938–1939) 130
- Vladyslava Piskizhova.** Towards the Preservation and Promotion of the Cultural (Linguistic) Heritage of the North Azovian Greeks in Independent Ukraine..... 153

THEORETICAL, METHODOLOGICAL AND SOURCE ISSUES IN HISTORICAL SCIENCE

- Andriy Martynov.** The Conceptual Apparatus of Semiotics of Modern European History 168
- Yaroslava Vermenych.** Center-Periphery Dichotomy in the System of Spatial Structures of the Globalized World 183
- Iryna Matiash.** Ukrainian Diplomatic Archive as a Source of Research on the Activities of the Japanese Consulate in Odessa in the Interwar Period 202

WORLD HISTORY ISSUES

- Dmytro Mykolenko.** Election of Ferdinand Coburg to the Bulgarian Throne in the Socio-Political and Scientific Discourse of the Russian Empire 229
- Artem Hrachov.** Louis Mallet in the Crosshairs of “the Times”: Criticism of Actions of the British Diplomacy in Constantinople at the Beginning of the First World War..... 242

<i>Dorota Michaluk.</i> The Political Rivalry for Belarus Between Belarusian Socialists and Bolsheviks in 1917–1919. The Establishment of the Socialist Soviet Republic of Belarus.....	255
<i>Ivan Vovkanych, Ihor Shnitser.</i> Political Crisis in Slovakia in 1947.....	285
<i>Olga Kotlyar, Evgen Bevzyuk.</i> The Helsinki Agreements: a Lesson From the General European Process.....	301

OUR JUBILEES

<i>Vitaliy Andrejko, Oksana Ivanenko.</i> For the 60th Anniversary of Doctor of History, Professor of Uzhhorod National University, a Member of Our Yearbook Editorial Board Evgen Bevzyuk.....	322
<i>Peter Švorc.</i> For the Anniversary of PhD in History, Associate Professor, a Member of Our Yearbook Editorial Board Lubica Harbuľová.....	326
<i>Stepan Vidnyanskyj, Mykola Olashyn.</i> For the 60th Anniversary of a Member of Our Yearbook Editorial Board, Doctor of History, Professor Mykola Vehesh.....	331

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: ГЕОПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ

RUSSIAN-UKRAINIAN WAR: GEOPOLITICAL CONTEXT

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2022.31.010>
УДК 94(327)(4+477)“2014/2022”

Степан Віднянський

д-р. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
зав. від. історії міжнародних відносин
і зовнішньої політики України

Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: stepanvid@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8825-7024>

ResearcherID Web of Science: AAR-5803-2021

УКРАЇНА — ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ: НОВИЙ ЕТАП ВЗАЄМОВІДНОСИН В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 2014–2022 рр.

У статті на тлі розгортання російської агресії проти України та її глобальних наслідків розглядаються еволюція взаємовідносин України та Європейського Союзу впродовж 2014–2022 років та перспективи європейської інтеграції України. Висвітлюються особливості становлення європейської політики України як стратегічного напрямку зовнішньої політики і чинника її вирішального цивілізаційного вибору. Аналізуються основні етапи та проблеми реалізації європейського вибору України. Головна увага приділяється дослідженню основних подій і явищ у взаємовідносинах України і ЄС на принципово новому етапі, починаючи з підписання Угоди про асоціацію між ними в 2014 р. і до надання Україні офіційного статусу кандидата на вступ до Євросоюзу в 2022 р. Водночас розглядаються особливості ставлення окремих держав-членів Європейського Союзу до перспектив європейської інтеграції України,

вплив російсько-української війни на позитивну зміну ставлення ЄС та її держав-членів і суспільств до України і її європейських прагнень, а також конкретні заходи та дії Європейського Союзу щодо надання морально-політичної підтримки й економічної, фінансової, гуманітарної та військової допомоги Україні у її героїчному супротиві російській агресії. Наголошується, що повномасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р. не лише надзвичайно об'єднало Європу й покращило сприйняття ЄС у суспільствах країн-членів, де позитивний імідж Європейського Союзу досяг найвищого рівня за останнє десятиліття, але й максимізувало підтримку українцями євроінтеграції, яка стала водночас запорукою стійкості та здатності України до боротьби з російськими окупантами.

Ключові слова: російсько-українська війна, Україна, Європейський Союз, еволюція взаємовідносин у 2014–2022 рр., здобутки, проблеми і перспективи європейської інтеграції.

Stepan Vidnyanskyj

Doctor of History, Professor, Corresponding Member
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Head of the Department of the History of International
Relations and Foreign Policy of Ukraine
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: stepanvid@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8825-7024>
ResearcherID Web of Science: AAR-5803-2021

UKRAINE — EUROPEAN UNION: A NEW PHASE OF RELATIONS IN THE CONTEXT OF THE 2014–2022 RUSSIA — UKRAINE WAR

Against the backdrop of Russian aggression against Ukraine and its global consequences, the paper analyses the evolution of relations between Ukraine and the European Union throughout 2014–2022 and the prospects for Ukraine's European integration. It highlights the peculiarities of the formation of Ukraine's European policy as a strategic direction of foreign policy and a factor of its decisive civilizational choice. The main stages and problems in the implementation of Ukraine's European choice are analysed. The focus is on investigating key events and phenomena in the relationship between Ukraine and the European Union at a fundamentally new stage, from the signing of the

Association Agreement in 2014 to granting Ukraine the status of a candidate for EU membership in 2022. It analyses the attitudes of individual European Union member states towards Ukraine's European integration prospects, the impact of the Russian-Ukrainian war on the positive change in the EU and its member states' attitude towards Ukraine and its European aspirations, and concrete measures and actions by the European Union aimed at providing moral and political support as well as economic, financial, humanitarian and military assistance to Ukraine in its heroic resistance to Russian aggression. It is emphasised that Russia's full-scale invasion of Ukraine on 24 February 2022 not only united Europe and improved the perception of the EU in member states' societies, where the positive image of the European Union reached its highest level in decades, but also maximised Ukrainian support for European integration, which has become the key to Ukraine's resilience in the fight against Russian occupiers.

Keywords: *Russia-Ukraine war, Ukraine, European Union, evolution of relations in 2014–2022, achievements, problems and prospects of European integration.*

Підступна повномасштабна збройна агресія РФ проти України, що розпочалася 24 лютого 2022 р., викликана, окрім маніакального, безглузлого й нереалістичного наміру кремлівського керівництва здобути реванш та відродити імперський статус Росії після краху й розпаду СРСР, також європейським вибором України, послідовним курсом української влади на європейську та євроатлантичну інтеграцію, підтримуваним абсолютною більшістю громадян України. Уже хрестоматійне попередження видатного американського політолога й геостратега Збігнева Бжезінського про те, що «без України неможлива російська імперія», постійно впливає на кремлівські рішення щодо України та світової політики загалом. Росія за часів путінського президентства звикла розв'язувати міжнародні проблеми силовими засобами. Початковий розрахунок був орієнтований на швидку перемогу над Україною. Були сподівання на те, що на агресивні дії Кремля не буде колективної реакції західних демократій. Проте брутальність збройної атаки проти України не залишила вибору державам західної демократії, які були вимушені визнати цю атаку нападом на європейські та євроатлантичні демократичні цінності. Це стало проявом чергового етапу російської «гібридної війни» проти Заходу. Отже, з лютого 2014 р. РФ не просто вторглася на територію суверенної держави — України, а й почала фактичну «гібридну війну» проти Європи і всього демократичного світу, проти елементарних прав людини, проти всіх міжнародних правил співіснування у Європі і світі тощо.

Варто нагадати, що навіть після тимчасової окупації Криму й початку «гібридної війни» Росії проти України та демократичного світу в 2014 р. окремі західні політики стверджували, що Україні не місце в ЄС і НАТО. «Україна в тому вигляді, в якому вона існує, не в змозі функціонувати демократичним чином, тому необхідно, щоб вона реорганізувалася..., — заявляв, наприклад, колишній президент Франції В. Жискар д'Естен. — Точно можна сказати, що Україна не ввійде до європейської системи, це неможливо! Вона не володіє ні економічною зрілістю, ні достатньою політичною практикою. Її місце — між двома просторами, Росії та Європейського Союзу. З ними вона повинна підтримувати нормальні відносини». Подібної думки дотримувався в 2015 р. і ще один колишній французький президент Н. Саркозі: «Україна повинна зберегти свою позицію моста між Європою і Росією, відмовитися від намірів вступити до НАТО і ЄС». А президент Європейської Комісії Ж.-К. Юнкер у 2016 р. безапеляційно заявляв, що Україна не стане членом ЄС у найближчі 25 років. Канцлер Німеччини О. Шольц, своєю чергою, під час переговорів у Москві напередодні повномасштабного вторгнення РФ в Україну запевняв Путіна, що вступ Києва до НАТО «не станеться в найближчі 30 років».

Щоправда, найдалекоглядніші політичні діячі Заходу дотримувалися іншої думки щодо майбутнього України. «У сучасному проміжному статусі, — застерігав у зв'язку з цим відомий німецький політичний діяч, патріарх зовнішньої політики ФРН Е. Бар у вступі до своєї останньої книжки «Європейський Союз, Росія та Євразія» (2013), — Україні навряд чи вдасться самостійно підтвердити свою державність протягом тривалого часу. Цей вакуум, мабуть, все ж зникне потягом наступних 10–15 років... Україна або інтегрується до Європейського Союзу, або — коли не номінально, то де-факто — знову зіллється в союзи з Росією». Подібної думки дотримується й німецький політолог В. Шнайдер-Детерс — колишній керівник київського бюро Фонду ім. Фрідріха Еберта, про що свідчить уже сама назва виданої 2013 р. у Берліні його книги — «Україна: вакуум влади між Росією і Європейським Союзом». А вже згадуваний нами Зб. Бжезинський переконаний, що «якщо Україна хоче зберегти свою незалежність, їй доведеться стати частиною Центральної Європи, а не Євразії»¹.

Отже, саме через це, а також з урахуванням національних інтересів, європейська і євроатлантична інтеграція є незмінним стратегічним пріоритетом державної політики незалежної України: її історичне, геополітичне й цивілізаційне значення для майбутнього України засвідчує перебіг нинішньої російсько-української війни і реакція на неї всього демократичного світу, насамперед країн-членів ЄС і НАТО, які активно

підтримують та всіляко допомагають Україні здобути перемогу над російським агресором і цим зберегти свої державність та національну ідентичність, відновити територіальну цілісність і відбудувати та оновити Україну, яка повинна стати і безумовно стане важливою складовою спільного європейського дому і євроатлантичної спільноти. Саме тому питання, пов'язані зі станом і перспективами європейської та євроатлантичної інтеграції України, зокрема в умовах російсько-української війни 2014–2022 рр., сьогодні є особливо актуальними для наукового дискурсу і мають практичне значення.

* * *

Російсько-українська війна 2014–2022 рр. матиме, без сумніву, глобальні наслідки. Вже сьогодні, своїм героїчним супротивом брутальній російській агресії Україна вплинула на регіональні та глобальні процеси. Саме вона є тим рушійним чинником, який форматує сьогодні геополітичні підвалини нового світового порядку в першій половині XXI століття. Зокрема, після Другої світової війни Європа ще ніколи не була настільки об'єднаною, наскільки її об'єднав поки що лише кандидат до її елітного клубу — Європейського Союзу, український народ, який прийняв на себе удар варварської російської навали, щоби вкотре захистити і себе, і весь Європейський континент, по суті всю європейську, євроатлантичну цивілізацію. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну не лише надзвичайно об'єднало Європу, але й покращило сприйняття ЄС у країнах-членах: позитивний імідж Європейського Союзу в очах європейців зараз перебуває на найвищому рівні з осені 2009 року — 50%².

Ця війна привела до консолідації держав-членів Північноатлантичного альянсу, зміцнення воєнного потенціалу, активізації оборонної діяльності та розширення НАТО, зокрема за рахунок приєднання до нього традиційно нейтральних Фінляндії та Швеції, які через російську загрозу 18 травня 2022 р. подали офіційні заявки на вступ до Альянсу, що були прийняті до розгляду, і на початок серпня 2022 р. 23 країн-членів НАТО вже ратифікували протоколи про їх приєднання³. А 30 вересня 2022 р., після проведення т. зв. референдумів на окупованій частині півдня України й підписання Путіним документів про «приєднання до складу Росії» цих територій, заявку на пришвидшений вступ до Північноатлантичного альянсу подала Україна.

Російсько-українська війна також вплинула на послаблення протистояння двох наддержав — США й Китаю. Зокрема, 18 березня 2022 р. відбулися переговори між головою КНР Сі Цзіньпіном і американським президентом Дж. Байденом, під час яких обговорювалась також ситуація в Україні, щодо якої китайський лідер заявив, що «конфлікт в Україні не

відповідає нічиїм інтересам». Загалом, Китай зберігає проросійський нейтралітет щодо війни в Україні, одночасно наголошуючи, що він готовий докласти усіх зусиль для припинення війни дипломатичним шляхом і підтримує суверенітет і територіальну цілісність України. Коментуючи позицію КНР щодо російсько-української війни, президент України В. Зеленський наприкінці травня 2022 р. зазначив, що, «на його думку, Китай обрав політику бути у стороні, і Україну на сьогоднішній день влаштовує ця політика». Росія, своєю чергою, намагається залучити Китай до військового блоку у форматі «Шанхайської організації співробітництва» та поглиблює торговельно-економічну співпрацю з ним. У Кремлі були сподівання, що Пекін, скориставшись увагою США до російської агресії в Україні, силою вирішить тайванську проблему. Проте Китай більше залежить від торгівлі з ЄС і США, тому не готовий принести в жертву внутрішньополітичну стабільність та широкі зовнішньо-економічні зв'язки з Європою та США розв'язанню проблеми повернення Тайваню до КНР.

Війна також вплинула на певне ускладнення взаємовідносин РФ із партнерами по БРІКС та ОДКБ, які змушені реагувати на російську агресію проти України, враховуючи обурення нею світового співтовариства. Наприклад, Індія дотримується в цьому питанні позиції «позитивного нейтралітету», не підтримує дії РФ в Україні, не сприймає т. зв. референдуми, проведені на окупованих територіях, і виступає за мирне врегулювання «військового конфлікту». Казахстан, своєю чергою, не визнає самопроголошені республіки «ДНР/ЛНР». Азербайджан теж шукає формат відносин з Україною та Росією, щоби не увійти в російсько-українську війну, водночас надаючи Україні гуманітарну допомогу, а азербайджанські медіа часто виступають із проукраїнських позицій. Інших сусідів та союзників РФ також лякає її агресія проти України.

До глобальних наслідків російсько-української війни слід віднести політичні (виключення РФ із цілої низки міжнародних організацій та інститутів) і економічні санкції проти Росії та її окремих громадян, а також витіснення Росії з ринку нафти та газу, а загалом же її всієї як держави-терориста — з міжнародної арени. Ще 11 березня 2022 р. країни ЄС ухвалили т.зв. Версальську декларацію, у якій пообіцяли якнайшвидше відмовитися від імпорту російських енергоносіїв. А ЄС імпортує з РФ 45% природного газу, 25% нафти, 45% вугілля та 20% урану. Німеччина, наприклад, імпортує з РФ 46% газу і 37% нафти, а Угорщина на 85% залежна від РФ у постачанні газу, на 65% — нафти, на 100% — ядерного палива. Значною є залежність у цьому від Росії Словаччини та Болгарії. А прибутки від продажу нафти і природного газу становлять понад третину доходів бюджету РФ. У 2021 р., наприклад, країни ЄС

сплатили РФ за ці поставки 99 млрд євро. А в поточному, 2022 р., РФ може заробити на цьому понад 320 млрд — на 30% більше. Ось чому все більше держав, солідаризуючись з Україною, зокрема США, Велика Британія, Польща, країни Балтії, Фінляндія, Данія, Іспанія, виступають за негайний мораторій на купівлю енергоресурсів із РФ і вже поступово вводять його⁴. А Рада ЄС 6 жовтня 2022 р. ухвалила вже 8-й пакет санкцій Європейського Союзу проти Росії у відповідь на її агресію проти України. В ньому, зокрема, йдеться про індивідуальні санкції проти фізичних та юридичних осіб (загалом нині під санкціями ЄС перебувають 1236 фізичних і 115 юридичних осіб РФ), розширення обмежень, окрім Донецької та Луганської областей, також на Херсонську й Запорізьку області, впровадження ліміту ціни на російську нафту, додаткові обмеження на імпорт із Росії на 7 млрд євро, нові експортні обмеження, спрямовані на скорочення доступу РФ до військових, промислових і технологічних товарів, обмеження для державних підприємств, на фінансові й ІТ-консультації та інші бізнес-послуги, запобігання обходу санкцій тощо⁵.

Загалом, російсько-українська війна негативно позначилася на світовій економіці, яка уповільнено виходила з рецесії, викликаній двома роками пандемії коронавірусу, починаючи з осені 2019 року. В Європі радикально зросли ціни на енергоносії та «забули» про протидію кліматичним змінами. Санкції та контр-санкції, за даними Світового банку, на 5% зменшили обсяги світової торгівлі. Були перервані різноманітні логістичні ланцюги постачання сировини, капіталів, робочої сили, товарів. Активна стадія війни загострила міграційне питання. Утримання майже 6 млн українських біженців у країнах ЄС лише в 2022 році, за даними “BBC World Service”, коштуватиме 26 млрд євро. Росія намагалася загострити продовольчу кризу у бідних африканських країнах, аби спровокувати додаткові хвилі біженців до країн Європейського Союзу. Кремль свідомо вдався до шантажу світу ядерною зброєю, енергетичною зброєю, продовольчою зброєю. Одночасно РФ стимулювала низку країн Азії, Африки, Латинської Америки дистанціюватись від послідовної підтримки України. Китай фактично відкинув пропозиції США щодо підтримки західних санкцій проти РФ, а китайська пропаганда коментує дії РФ в Україні у наративах кремлівської пропаганди. Індія сприймала нейтралітет у цьому питанні як підтримку балансу сил та інтересів між світовими потугами. Російська агресія проти України стимулювала зміцнення економічних зв'язків у форматі БРІКС (Бразилія, Росія, Індія, Китай, Південно-Африканська республіка). Китай, наприклад, уклав контракти з Бразилією замість закупівлі української кукурудзи.

У східноєвропейському регіональному вимірі російська агресія проти України поставила під питання виживання білоруської незалежності. Водночас російська агресія стимулювала формування нових регіональних об'єднань. Україна, Молдова, Грузія створили «Асоційоване тріо», аби координувати просування до повноцінного членства в Європейському Союзі. Зміцнюється «Люблінський трикутник» у складі України, Польщі, Литви. Стратегічним союзником країн «Люблінського трикутника» стала Велика Британія.

Нарешті, російсько-українська війна 2014–2022 рр. продемонструвала неефективність діяльності міжнародних організацій та інституцій, зокрема ООН та ОБСЄ, які повинні були попередити цю війну і не спромоглися зробити цього, а отже вони, безумовно, потребуватимуть глибокого реформування й оновлення миротворчої діяльності відповідно до нових загроз і викликів глобального світу, що трансформується на наших очах.

Отже, російсько-українська війна має суттєвий вплив на трансформацію всієї системи сучасних міжнародних відносин. Для періоду модерну властивим був блоковий підхід до забезпечення безпеки. Постмодерна система міжнародної безпеки вибудовується на основі поєднання ієрархічних і мережевих характеристик міжнародної системи. Формування нової системи міжнародної безпеки ускладнюється різними чинниками: інерційним опором будь-яким змінам; вирішенням конфліктів за принципом: один суб'єкт виграв — інший програв; не всі суб'єкти міжнародної спільноти беруть участь в ухваленні рішень; дисципліна підтримується за рахунок сили та приниження; зроблені помилки не визнаються, що продукує відчуття незахищеності від образливих і насильницьких дій; ігнорується аналіз досвіду конфліктів, що виникають, тощо. По суті, на наших очах зникає світ, заснований на демократичних правилах. Домінантним інструментом вирішення конфліктів є сила у всіх її проявах. До появи багатопольярного світу формується світ конкуруючих військових блоків. Росія, наприклад, намагається залучити Китай до військового блоку у форматі «Шанхайської організації співробітництва».

Після 24 лютого 2022 р. світ постійно балансує на межі чергової гарячої світової війни. Президент ФРН Ф.-В. Штайнмайер з цього приводу заявив, що війна Росії проти України поставила хрест на ідеї спільного європейського дому, озвученої ще президентом СРСР М. Горбачовим, стала причиною посилення динаміки геополітичних і геоекономічних змін, і світ перебуває «на порозі нової ери», і «наслідки цих змін непередбачені». «Ми повинні зробити наші демократії, нашу економіку стійкими, не забуваючи про наші цілі — світовий порядок, заснований на правилах, і ліберальна, справедлива і сприятлива для

клімату глобальна економіка», — наголосив він⁶. А экс-прем'єр міністр Великої Британії Тоні Блер попереджає, що ера політичного й економічного домінування Заходу підходить до кінця через дії Росії в Україні, відбувається зміцнення Китаю як «другої наддержави» світу, і тому західним державам необхідно збільшити витрати на оборону для збереження своєї воєнної переваги, одночасно поширюючи свою «м'яку силу», будуючи зв'язки з країнами, що розвиваються⁷. Президент США Джо Байден під час літньої 2022 р. поїздки на Близький Схід теж пообіцяв країнам регіону допомагати протистояти впливу Китаю, Росії або Ірану⁸. А високий представник ЄС із зовнішньої та безпекової політики Жозеп Боррель у резонансному виступі на загальній зустрічі послів Європейського Союзу у Брюсселі 10 жовтня 2022 р., аналізуючи нову реальність, що виникла за останні місяці та роки, наголосив, що «ми увійшли у світ, де панує радикальна невизначеність... Невизначеність перетворилася на правило. Події, які мали б ніколи не відбутися, відбуваються одна за одною». Він, зокрема, дав розгорнуту характеристику сучасного світу, де панують: «безладна багатополярність», «структуруюча конкуренція між США і Китаєм», «глобальна конкурентна боротьба за доступ до стратегічних сфер», «тренд на авторитаризм», «зростання націоналізму, ревізіонізму плюс політика ідентичності»⁹.

Нарешті, одним із принципово важливих наслідків цієї війни, особливо для нас, українців, є суттєве поглиблення взаємовідносин України та Європейського Союзу, а по суті — початок принципово нового етапу їх розвитку, який врешті-решт повинен привести нашу країну до повноправного членства в ЄС, попри те, що РФ і це міжнародне об'єднання через підтримку й допомогу Україні у її протистоянні російському агресору оголосила, поряд із НАТО, ворожим і виступає проти його розширення на Схід.

* * *

Європейський напрям зовнішньої політики, зокрема європейська інтеграція, як відомо, є незмінним стратегічним пріоритетом державної політики незалежної України з перших днів її існування, але водночас одним із найскладніших і найсуперечливіших аспектів українського державотворення. Підтвердженням цього є і широкомасштабна військова агресія Росії проти України, головний «злочин» якої в очах Кремля полягає саме в тому, що її громадяни й керівництво обрали проєвропейську, прозахідну орієнтацію. Загалом, у хронології безпосередніх відносин України і Європейського Союзу можна виділити принаймні 5 етапів:

- 1991–1994 рр. — період ініціативно-динамічних зовнішньополітичних зусиль із боку України щодо налагодження співробітництва з Європейським Союзом і байдужості та нейтральної пасивності з боку ЄС;

- 1995–1998 рр. — т. зв. «інерційний період», але із започаткуванням постійного партнерського діалогу між Україною і ЄС на основі підписаної ними у 1994 р. Угоди про партнерство і співробітництво;

- 1999–2004 рр. — т. зв. «смутий час», коли, з одного боку, президентом України Л. Кучмою відповідно до Угоди про партнерство і співробітництво були зроблені організаційно-законодавчі кроки щодо визначення євроінтеграційного стратегічного зовнішньополітичного курсу, а з іншого — посилились авторитарні тенденції його правління і залежність (переважно негативна) зовнішньої політики України від серйозних внутрішньополітичних випробувань (корупція, тіньова економіка, придушення свободи слова тощо), що викликало розчарування з боку західних партнерів;

- 2005–2013 рр. — т. зв. «переговорний період», який, попри насиченість подіями у відносинах України з Європейським Союзом, можна назвати «часом нереалізованих можливостей», адже наближення нашої держави до ЄС переважно тільки декларувалося й імітувалося, а реальних результатів практично не було, і не в останню чергу через занадто «обережну» позицію Євросоюзу;

- від 2014 р. — сучасний період, пов'язаний із початком Революції Гідності та підписанням, ратифікацією й реалізацією Угоди про асоціацію між Україною і Європейським Союзом в умовах тимчасової окупації АРК, воєнного протистояння на сході України та розгортання широкомасштабної російсько-української війни і системної кризи й початку реформування самого ЄС¹⁰.

Водночас, саме цей, нинішній етап взаємовідносин між Україною та Європейським Союзом виявився найрезультативнішим щодо реалізації євроінтеграційного курсу України і заслуговує на особливу увагу.

Після зміни влади в Україні в результаті Революції Гідності в лютому 2014 р. і наступної тимчасової окупації РФ Автономної республіки Крим та розгортання нею «гібридної війни» на сході України, Європейський Союз нарешті виявив готовність надати Україні морально-політичну підтримку. 20 березня 2014 р. новий прем'єр-міністр України А. Яценюк підписав політичну частину Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом. А обрання 25 травня 2014 р. в першому ж турі нового, проєвропейські налаштованого президента України П. Порошенка свідчило про певну консолідацію волі українського суспільства чинити спротив російській агресії і активізувати зусилля в реалізації європейського вибору України. Тому цілком очікувано й закономірно вже 27 червня

2014 р. у Брюсселі президент України П. Порошенко разом із лідерами Грузії і Молдови підписав економічну частину Угоди про асоціацію. Це створило нову політичну реальність та стимулювало 2 липня 2014 р., у розпал боїв на Донбасі, зустріч у Берліні міністрів закордонних справ України, РФ, ФРН і Франції, яка започаткувала т. зв. нормандський формат переговорів щодо ситуації в Україні, а згодом привела до т. зв. мінського переговорного процесу, який, як відомо, завершився повним провалом і розгортанням повномасштабної військової агресії Росії проти України 24 лютого 2022 р.

Загалом, у 2014–2019 рр. завдяки зусиллям нової української влади в євроінтеграційному напрямі було досягнуто позитивних зрушень у взаємовідносинах України і Європейського Союзу. Зокрема, був завершений тривалий і досить складний процес ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС всіма його 28 державами-членами, яка 1 вересня 2017 р. остаточно набула чинності в повному обсязі. У 2016 р. Європейський Союз став найбільшим торговельним партнером України: частка ЄС у експорті українських товарів становила 37,1%, а частка ЄС в українському імпорті зросла до 43,7%. Наступного року Рада ЄС затвердила нові тимчасові торговельні преференції для України. 17 травня 2017 р. у Європарламенті підписано законодавчий акт, згідно з яким запроваджувався безвізовий режим для громадян України, що почав діяти з 11 червня 2017 р. Йшлося про надання безвізового режиму для українців при в'їзді до 34 європейських держав, яке президент України П. Порошенко оцінив як подолання серйозної межі, що вартує того, аби в майбутньому про це згадували в підручниках з історії. «Безвіз, — наголосив він, — це подолання наслідків Переяславської Ради. Це більш глибоке залучення України до єдиного європейського цивілізаційного простору, це вихід з кола т. зв. пострадянських країн, які в Росії називають «близьким зарубіжжям»¹¹. А 7 лютого 2019 р. президент України підписав попередньо схвалений Верховною Радою 22 листопада 2018 р. конституційною більшістю (335 голосів депутатів) Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)», який привітали очільники країн-членів ЄС.

Тріумфально прийшовши до влади у 2019 р. за результатами президентських і позачергових парламентських виборів, т. зв. «зелена» команда нового президента України В. Зеленського не лише продовжила реалізовувати євроінтеграційний курс нашої держави, але, по суті, розробила нову тактику зближення України з Європейським Союзом. Йдеться, наприклад, про організацію кампанії з отримання зобов'язань від держав-членів ЄС про підтримку ними членства України в цьому

об'єднанні демократичних держав Європи. Уже в березні 2021 р. президенти Литви та України Гітанас Науседа та Володимир Зеленський підписали в Києві першу таку спільну декларацію, в якій зазначається, що в той день, коли Україна надасть у Брюссель свою заявку на вступ до ЄС, Литва буде готова проголосувати за таке рішення. Незабаром подібні зобов'язання взяла на себе низка інших країн-членів ЄС — Латвія, Естонія, Польща, Словаччина, Хорватія, Словенія. Розпочалися переговори щодо цього з іншими державами Європи, зокрема з Румунією, Чехією тощо¹². При цьому нове українське керівництво спиралося на громадську думку, яка свідчила про масову підтримку українцями євроінтеграційного курсу та про незворотність європейського вибору України: наприкінці 2021 р., зокрема, вступ до ЄС підтримували 62% українців, а до НАТО — 58%¹³.

На початку 2022 р., на тлі попереджень про неминучість масованої російської агресії, Україна пропонувала Європейському Союзу запровадити превентивні санкції проти РФ. 17 лютого 2022 р. у Брюсселі відбувся неформальний саміт ЄС щодо загострення безпекової ситуації на всьому периметрі кордонів РФ і України. Верховний представник ЄС із питань спільної зовнішньої політики Ж. Боррель заявив, що з 2014 р. Європейський Союз надав Україні 17 млрд євро, утім ЄС відмовився вводити превентивні санкції проти Росії, що розглядалось як нібито мотивування Путіна до чергової стадії російсько-української війни. На зустрічі міністрів закордонних справ країн ЄС у Брюсселі міністр закордонних справ України Д. Кулеба закликав надати Україні чітку перспективу членства в ЄС. Замість цього 21 лютого 2022 р. Євросоюз тільки дипломатично засудив звернення Путіна до Ради Федерації щодо визнання незалежності так званих «ДНР» і «ЛНР». Це «визнання» відбулось у адміністративних кордонах українських Донецької і Луганської областей. Унаслідок цього 23 лютого 2022 р. Європейський Союз запровадив санкції проти 351 депутата Державної Думи РФ та обмежив доступ РФ до ринку фінансових послуг. 24 лютого 2022 р. відбувся надзвичайний саміт Євросоюзу у зв'язку з агресією Росії проти України. Було погоджено перші пакети санкцій проти РФ. 27 лютого 2022 р. Євросоюз заклав небо для російських авіакомпаній, на початку березня це ж саме зробили США, а загалом — 36 країн світу¹⁴. А 21 березня 2022 р., на тлі розгортання російської агресії в Україні, на зустрічі міністрів закордонних справ та оборони 27 країн-членів ЄС у Брюсселі було ухвалено рішення про прийняття першої в історії спільної стратегії Євросоюзу в галузі безпеки й оборони під назвою «Стратегічний компас безпеки та оборони для Європейського Союзу, який захищає своїх громадян, цінності й інтереси та сприяє міжнародному миру і безпеці», реалізація якого розрахо-

вана до 2030 р. У цьому документі ЄС, окрім іншого, було засуджено окупацію РФ Криму і закріплено визначення невмотивованої та несправедливої російської агресії проти України, що свідчило не лише про зміну ставлення, але і практичного підходу Євросоюзу в бік консолідації зусиль як у напрямку запровадження жорстких економічних санкцій проти РФ, так і надання Україні реальної потужної фінансової, гуманітарної, економічної і, що особливо важливо, військової допомоги¹⁵.

Загалом, як відверто визнав у вже згадуваному виступі на загальній зустрічі послів ЄС Ж. Боррель, Європейський Союз припустився помилок у своїх підходах, зокрема в оцінці ситуації перед вторгненням РФ в Україну. «Війна в Україні триває, — зазначив шеф європейської дипломатії. — Ми не передбачали, наскільки ефективно Україна чинитиме опір. І ми не вірили, що війна буде. Я маю визнати, що коли американці говорили нам: «Вони нападуть», то ми дуже неохоче в це вірили. Дуже добре пам'ятаю, як держсекретар Блінкін зателефонував мені і сказав: «Це станеться цими вихідними», а вже за два дні вони [росіяни. — *Авт.*] почали бомбити Київ. Але ми не вірили, що це станеться, і не передбачали, що Україна готова чинити опір так запекло і так успішно, як вона це робить. Безумовно, завдяки нашій військовій підтримці, без неї це було би неможливо, але ж і українці зі свого боку доклалися. Ми також не передбачали, що Путін може піти на масову мобілізацію та відкриті ядерні погрози... Ви маєте пояснити світові, що означає його [Путіна. — *Авт.*] ставлення до Заходу? і якими є справжні причини війни»¹⁶.

Тим часом, 28 лютого 2022 р., за 5 днів після початку повномасштабної російської агресії проти України, яка сколихнула весь цивілізований світ, Україна офіційно подала до Брюсселя заявку про вступ до Європейського Союзу і висловила сподівання, що ЄС, враховуючи обставини, зможе швидко почати цю процедуру. 1 квітня 2022 р. Київ, який залишався під тиском російських окупантів, відвідала голова Європейського парламенту Роберта Метсола. Вона запевнила, що Європарламент швидко розгляне заявку України на початок переговорів про вступ до ЄС. А 1 березня 2022 р. президенти держав-членів Європейського Союзу — Болгарії, Чехії, Естонії, Латвії, Литви, Польщі, Словаччини та Словенії — виступили із спільною заявою, в якій зазначали про необхідність терміново надати перспективу членства в ЄС Україні та негайно розпочати переговори про членство за прискореною процедурою¹⁷. І дійсно, вже 8 квітня президент Європейської Комісії Урсула фон дер Ляйен під час візиту до Києва офіційно передала В. Зеленському опитувальник, заповнення якого є необхідним кроком для надання Україні статусу кандидата в ЄС. Через 10 днів, 18 квітня, Україна передала заповнену першу частину опитувальника, що складався з 370 запитань на

близько 40 сторінках і стосувався політичної та економічної проблематики. До речі, саме в цей день розпочалася друга фаза наступу Росії на Донбасі з метою повного контролю над територіями Донецької та Луганської областей і утримання сухопутного коридору з АР Крим. У відповідь Рада ЄС виділила Україні 1,5 млрд євро військової допомоги.

На другу частину опитувальника ЄС, переданого Україні 13 квітня, потрібно було більше часу. Адже він був набагато більший: майже 240 сторінок із приблизно двома тисячами запитань і стосувався питань впровадження в Україні європейського права. Менш ніж за місяць, 9 травня 2022 р., Україна передала Єврокомісії заповнену і цю частину: відповіді склали майже 4 тис. сторінок¹⁸. Такої оперативності в ЄС ще не було ніколи. У відповідь, уже 12 травня в Міністерстві закордонних справ РФ заявили, що Росія проти вступу України не лише в НАТО, але і до Європейського Союзу, а 14 травня уточнили, що якщо Євросоюз схвалить початок процедури вступу України до ЄС, це буде означати кінець об'єднання і буде свідчити, що воно керується суто геополітикою.

Тим часом, 20 квітня 2022 р. до Києва здійснив візит голова Європейської Ради Шарль Мішель. Він відвідав зруйновану російськими окупантами Бородянку, де запевнив, що «миру без справедливості не може бути». А 9 травня 2022 р. він відвідав Одесу, де висловив стурбованість блокадою українських портів. 4 травня 2022 р. Європейська комісія оголосила шостий пакет санкцій проти РФ. Угорщині було запропоновано перехідний період до 2024 р., аби відмовитись від російської нафти. 6 травня у Варшаві за ініціативою урядів Польщі та Швеції відбулася міжнародна донорська конференція, учасники якої обговорили обсяги та способи допомоги Україні в час агресії Росії та для повоєнного відновлення. Відкриваючи конференцію, президент Європейської Ради Шарль Мішель заявив, що вона стане відправною точкою європейського «плану Маршалла» для України. У конференції взяли участь особисто чи онлайн президенти, прем'єр-міністри, представники урядів чи послы 37 держав світу. Виступаючи на її закритті, прем'єр-міністр Республіки Польща Матеуш Моравецький оголосив, що учасники конференції зібрали для України 6,5 млрд доларів, і заявив, що міжнародна спільнота повинна посилити санкції проти Росії, зокрема запровадити повне ембарго на газ і нафту, а також конфіскувати російські активи та федеральні резерви¹⁹. А 18 травня 2022 р. Європейська комісія рекомендувала виділити Україні кредит 9 млрд євро. 19 травня 2022 р. Європейський парламент проголосував за скасування імпорتنих мит на товари з України.

21 травня 2022 р. президент України В. Зеленський за підсумками переговорів із прем'єр-міністром Португалії А. Коштою зазначив, що Україну не влаштує жодна альтернатива статусу кандидата на вступ в

Євросоюз. А МЗС України заявило, що несправедливо пов'язувати питання надання Україні статусу кандидата на вступ до ЄС із прогресом у інтеграції країн Західних Балкан до Європейського Союзу. 30–31 травня 2022 р. відбувся саміт Євросоюзу, на якому Італія, Кіпр, Угорщина виступили проти розширення антиросійських санкцій. 11 червня 2022 р. у Києві відбулися переговори з головою Європейської Комісії Урсулою фон дер Ляйєн, яка вдруге після широкомасштабного вторгнення РФ відвідала Україну. Під час них зазначалося, що сім країн-членів Європейського Союзу поки що не підтримують надання Україні статусу країни кандидата на вступ до ЄС, зокрема, проти виступають Австрія, Данія, Нідерланди, Швеція, а Німеччина і Франція — проти спрощеної та прискореної схеми такого рішення²⁰.

Отже, не все так просто було у взаємовідносинах України та ЄС із цим питанням, адже для позитивного його вирішення потрібна була одностайна підтримка усіх 27 країн-членів ЄС, а серед них залишаються розбіжності з питання надання Україні статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу. Зокрема, особливу позицію щодо російсько-української війни й підтримки України займало угорське керівництво, а французький президент розмірковував щодо можливого приєднання України та деяких інших країн до європейського співтовариства в іншому, позаєвросоюзницькому форматі, були певні вагання керівництва Німеччини, Австрії, Нідерландів, Данії і Швеції щодо надання Україні офіційного статусу кандидата на вступ до ЄС. Мало того, наприклад, якщо 78% європейців вважають, що влада Росії винна в ситуації, що склалася в Україні, то Болгарія і Кіпр — єдині дві країни ЄС, де більшість громадян були не згодні з тим, що російська влада відповідальна за війну в Україні (46 і 52% відповідно)²¹.

На жаль, такої думки дотримуються також окремі представники т. зв. політичної еліти і в інших європейських державах. Зокрема, в газеті «Ле Фігаро» від 12 травня 2022 р. була надрукована стаття Анрі Гюєно, радника колишнього президента Франції Н. Саркозі «Ми крокуємо до війни, ніби сомнамбули», в якій, по суті, використані кремлівські наративи щодо причин війни: «Розширюючи НАТО на всі колишні країни Сходу до країн Балтії, трансформуючи Атлантичний альянс у Альянс антиросійський, просуваючи кордони Європейського Союзу до кордонів Росії, Сполучені Штати та Європейський Союз пробудили в росіян відчуття оточення, що було на початку всіх європейських війн. Західна підтримка революції Майдану, у 2014 році, проти проросійського уряду стала для росіян доказом, що їхні побоювання були обґрунтованими. Анексія Криму Росією та її підтримка сепаратистів на Донбасі своєю чергою дали Заходу відчуття, що російська загроза була реальною і що потрібно озброювати

Україну, а це переконало Росію трохи більше, що Захід їй загрожував. Угода про стратегічне партнерство, укладена між Сполученими Штатами й Україною 10 листопада 2021 року, скріплюючи союз двох країн, що виразно спрямований проти Росії й обіцяє вступ України до НАТО, остаточно переконала Росію, що вона має атакувати до того, як уявний супротивник буде здатний це здійснити. Це збіг складних обставин 1914 року в чистому вигляді, що жахає»²². А 30 травня у цій же газеті з'явилася стаття Рено Жірара «Війна в Україні: який шлях виходу?», в якій автор пропонує зняти санкції з Росії, від яких зазнає збитків насамперед Європа (а, наприклад, не англосаксонські союзники) і примусити за допомогою ООН росіян і українців сісти за стіл переговорів із «технічних питань» (експорт зернових, газопроводи тощо)²³. В обох випадках тут йдеться, по суті, про т. зв. «збереження обличчя» диктатора країни-терориста Путіна.

І подібні приклади непоодинокі. Наприкінці травня 2022 р. Центр протидії дезінформації при РНБО України оприлюднив чергову низку конкретних прикладів просування російських нарративів про російсько-українську війну в країнах Заходу. Зокрема, Французький центр досліджень у галузі розвідки опублікував аналітичну довідку, в якій частково просуваються кремлівські нарративи про «недосвідчених українських солдатів» і «професійну російську армію». А экс-сенатор США Ричард Блек в одному з інтерв'ю розповідав про неминучість перемоги Росії, бо «РФ не може собі дозволити програти через загрозу розширення НАТО». Італійський генерал Леонардо Трикаріко закликав ЄС відмовитися від «шаленої ідеї виграти війну в Україні» і схилити Україну до капітуляції, щоби не провокувати Росію на використання зброї масового враження. А німецький Інститут Шиллера провів міжнародну дискусію на тему загрози Третьої світової війни, учасники якої дійшли висновку, що «конфронтація з Росією згубна для Німеччини та ЄС». Навіть британське агентство «Reuters» у своїх публікаціях називає окуповані РФ українські території «промосковськими», а крадіжку українського зерна — «експортом»²⁴.

Не відстає в подібній пропаганді й наш найближчий сусід — Угорщина. Загальновідомим є особливе ставлення цієї країни до нинішньої повномасштабної війни РФ проти України, яке можна охарактеризувати висловом прем'єр-міністра Угорщини Віктора Орбана «Це не наша війна». Його численні заяви щодо російсько-української війни взагалі обурили українську владу й суспільство, а також партнерів і союзників України у світі. Ось деякі з них: «Якщо уряд (України) вирішив боротися, то це рішення не можна ставити під сумнів, навіть якщо букмекери не дають великих шансів на перемогу»; «Проблема в тому, що майже ніхто в Європі не говорить голосом миру. Ми повинні говорити голосом миру»;

«ЄС повинен поступово змінювати свою стратегію, тому що, якщо після нафти (російської) введуть обмеження на газ, це буде мати серйозні наслідки»; «Ми повинні фінансувати мир, а не війну... є кола, зацікавлені в затягуванні війни»; «Санкції проти Москви не спрацювали... Україна ніколи не виграє війну просто тому, що російська армія має асиметричну перевагу», «Ця війна може тривати до 2030 року, і Україна може втратити третину або й половину території» тощо. А один із найближчих соратників прем'єр-міністра Угорщини, головний представник урядової пропагандистської машини Жолт Байер просуває в угорських медіа думку, що Україна є аналогом нацистської Німеччини, посилаючись на заклики в Україні про перегляд ролі російської культури в освітньому та культурному просторі. Він також ставить під сумнів існування української культури та української нації загалом, заявляє, що території України нібито є не українськими, а відібраними або отриманими від Росії та Польщі (чомусь упустив при цьому згадку про Угорщину та Румунію)²⁵. Подібні заяви звучать інколи і в інших сусідніх з Україною державах. У вересні 2022 р., наприклад, колишній очільник міністерств закордонних справ та освіти Румунії Андрей Марга в одному із своїх публічних виступів безапеляційно заявив: «Я стверджую це з усією відповідальністю, Україна у неприродних кордонах. Вона має віддати свої території: Закарпаття — Угорщині, Галичину — Польщі, Буковину — Румунії, а Донбас і Крим — Росії. Це все території інших держав, не України»²⁶.

Усі ці заяви, публікації свідчать про спробу Росії через лояльних до неї зарубіжних політиків, експертів та інститутів, а також підривної діяльність своїх дипломатичних представництв за кордоном, нав'язати світу потрібний їй погляд щодо російсько-української війни та української історії і культури загалом. Наприклад, конкретні факти щодо впливу Росії на громадську думку в Болгарії та підривної роботи посольства РФ у Софії виклав у інтерв'ю "The Times" у липні 2022 р. прем'єр-міністр Болгарії Кирил Петков. А за даними американської розвідки, Росія з 2014 р. таємно витратила понад 300 млн доларів, щоби спробувати вплинути на політиків та інших офіційних осіб у понад двох десятках країн²⁷.

Водночас, Єврокомісія й керівники держав-членів ЄС при ухваленні остаточного рішення щодо надання Україні офіційного статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу не могли не враховувати такі незаперечні факти, що:

- 71% європейців вважають Україну частиною європейської родини;
- практично у всіх країнах-членах ЄС більшість підтримує вступ України до ЄС: згідно з опитуванням, 66% мешканців ЄС згодні з тим, що Україна повинна вступити до ЄС, коли буде готова — цю ідею в більшості підтримують у всіх країнах, крім Угорщини (де згодні лише 48%).

Найбільша підтримка в Португалії (87%), Естонії (83%), Литві (82%) і Польщі (81%), навіть і в таких «проблемних» щодо цього питання країнах, як Німеччина (68%), Франція (65%) і Нідерланди (62%). А найбільше незгодних у Люксембурзі (38%), Греції (37%), Угорщині (36%);

- більшість громадян країн-членів ЄС схвалюють постачання в Україну військової техніки: згідно з опитуваннями, закупки й постачання військового обладнання схвалюють 67% європейців. Найбільші показники зафіксовані у Фінляндії (90%), Естонії (87%), Польщі (86%), Литві (84%) та Португалії (83%), а найнижчі — на Кіпрі (31%) і в Болгарії (30%).

- також 93% громадян країн ЄС підтримують надання гуманітарної допомоги Україні, а 75% — прийом українських біженців (сьогодні в Європі понад 6 млн українських біженців, і країни ЄС із свого бюджету вже виділили 3,7 млрд євро для допомоги їм та планують збільшити її);

- 80% європейців схвалюють фінансову підтримку України: з 2014 р. Європейський Союз надав Україні 17 млрд євро, а з початку широкомасштабної агресії Росії — 2 млрд євро на закупівлю зброї і розпочинає т. за. План Маршалла для України, який допоможе державі відновити інфраструктуру й підтримати економіку нашої країни після війни, а Єврокомісія запропонувала Україні додаткову макрофінансову допомогу в 2022 р. у 9 млрд євро. США, своєю чергою, в рамках 11 пакетів військової допомоги Україні, виділили їй уже понад 5 млрд дол., а Конгрес США ухвалив Закон про ленд-ліз для України на 5 років (передача зброї тощо без затримок і процесуальної тяганини, а розрахунки після війни кредитами);

- Європейський Союз скасував усі квоти та мита на українську продукцію;

- США й понад 40 держав світу надають фінансову та військову підтримку Україні в її справедливій війні проти російських окупантів, а ЄС створив спеціальний «Європейський фонд миру» для посилення спроможності України в її війні проти держави-терориста;

- під час російсько-української війни створена й активно діє контактна група з надання військової допомоги Україні «Рамштайн», до складу якої входять представники близько 50 країн;

- Європарламент 9 червня ц. р. підтримав резолюцію із зверненням до лідерів країн-членів ЄС надати Україні статус кандидата на вступ до ЄС «як чіткий політичний сигнал солідарності з народом України», а також рекомендував якомога швидше надавати Україні необхідну зброю. «Стратегічна мета вільного світу — допомогти Україні в кінцевому підсумку завдати поразки російському агресору й відновити контроль над її територією у міжнародно визнаних кордонах», — наголошується в цій

резолуції Європарламенту («за» проголосували 438 депутатів, 65 — «проти», 94 — утрималися);

- в Україні була сформована делегація на чолі з віце-прем'єркою з питань європейської та євроатлантичної інтеграції О. Стефанішиною для переконання державних діячів тих країн, де є сумніви щодо надання Україні статусу кандидата на вступ до ЄС, а також президенти Польщі та Словаччини А. Дуда й З. Чапутова здійснили турне окремими країнами ЄС, щоби переконати лідерів цих країн підтримати надання Україні статусу кандидата на членство в ЄС; із подібними закликами звернулися до ЄС країни Балтії, а балканські країни Північна Македонія, Албанія та Чорногорія ухвалили спільну Заяву про підтримку України та заклик до ЄС надати їй офіційний статус кандидата на вступ;

- у Європі вже більше 30 країн блокують російську пропаганду, зокрема мовлення телеканалів РФ тощо²⁸.

Наведені факти переконливо свідчать про те, що і у громадян Європи, і у чиновників Європейського Союзу та лідерів країн-членів під час російсько-української війни суттєво змінилося ставлення до України і щодо її перспектив членства в ЄС, і це стало обнадійливим фактом і додатковим стимулом для нашої перемоги над російським агресором. На цьому, зокрема, наголосив головний дипломат ЄС Ж. Боррель, заявивши, що він ніколи не бачив у ЄС такої єдності, як для підтримки України з початком повномасштабного вторгнення РФ, а також зазначив, що Євро-союз має за мету підтримати Україну й допомогти їй повернути території, втрачені, в крайньому разі, після початку повномасштабної війни 24 лютого.

Ще одним із підтверджень позитивного, доброзичливого й солідарного ставлення європейців до України, яка героїчно протистоїть варварській агресії Росії, є перемога 21 травня 2022 р. на конкурсі Євробачення української пісні «Стефанія», виконаної групою «Калуш оркестра». Адже саме близько 500 балів від європейських глядачів (найвищий показник за всю історію цього конкурсу з 1947 р.) забезпечили цю перемогу українських співаків, які за результатами голосування журі були лише на 4 місці після Великої Британії, Іспанії та Швеції.

Слід також відзначити, що цьому значною мірою сприяли, окрім героїчного супротиву Збройних сил України російській агресії, активні, наступальні дії української дипломатії — і Міністерства закордонних справ, і Кабінету міністрів, і Верховної Ради, і Офісу Президента України, зокрема сотні зустрічей і телефонних перемовин із лідерами країн Заходу і пристрасні виступи із закликами підтримки України у війні та її євроінтеграційних прагнень президента України В. Зеленського у форматі онлайн відео-конференцій перед депутатами понад 20 парламентів країн-

членів ЄС, Великої Британії та конгресу США. Мабуть не випадково у травні ц. р. президент Європейської Ради Шарль Мішель запропонував активізувати процес розширення ЄС, нагадавши, що, наприклад, переговори про його розширення на Західні Балкани затягуються і тривають уже майже 20 років, а сьогодні є запити на членство ще від України, Республіки Молдова і Грузії, тому слід терміново зробити крок вперед і створити новий імпульс для заохочення реформ і просування європейської інтеграції майбутніх членів ЄС. «Ви знаєте, що ми знаємо, що ви і народ України воюєте за свою батьківщину, за майбутнє ваших дітей, за ваші свободи. Але ви також воюєте за наші спільні європейські принципи, цінності і демократичні права», — зокрема наголосив він, звертаючись 9 травня до президента України В. Зеленського з Одеси, де в той день впали кілька російських ракет, принісши нові жертви й руйнування²⁹.

Вагомим підтвердженням цього стало прибуття в Україну канцлера ФРН Олафа Шольца, президента Франції Емануеля Макрона і прем'єр-міністра Італії Маріо Драгі, до яких приєднався президент Румунії Клаус Йоханніс, 16 червня 2022 р. (за день до того, як Єврокомісія повинна була надати висновок по заявці України на отримання статусу кандидата на членство в ЄС, що стане підставою для ухвалення політичного рішення на саміті лідерів ЄС 23-24 червня), щоби засвідчити В. Зеленському підтримку найбільших європейських держав. Не менш важливим є те, що лідери цих держав під час зустрічі з президентом України висловилися за негайне надання Україні статусу кандидата на вступ до ЄС без жодних попередніх застережень. «Результати зустрічі підтвердили, що Україна має стійку підтримку міжнародної коаліції», — наголосив глава Офісу Президента України Андрій Єрмак, додавши, що Україна передала лідерам провідних європейських держав «повний пакет санкційних пропозицій проти Росії, який підготувала міжнародна група Макфола-Єрмака», і що треба посилювати тиск на агресора і працювати над сьомим пакетом санкцій щодо газового ембарго. «Європа сьогодні разом з Україною. Переможемо», — підсумував результати зустрічі глава ОПУ. Все це дало підставу В. Зеленському після перемовин заявити, що «зараз Україна наблизилася до Євросоюзу найближче за весь час незалежності»³⁰.

Того ж дня — 16 червня — Дорадчий орган Європейської Комісії дав позитивну відповідь щодо надання статусу кандидата в члени ЄС Україні, а наступного дня — 17 червня — голова Єврокомісії офіційно оголосила її рішення про рекомендацію ЄР надати Україні статус кандидата на вступ до ЄС без попередніх умов, хоча у висновку Єврокомісії містилися 7 пріоритетних завдань-рекомендацій, зокрема у сфері верховенства права, антикорупції, медіа та національних меншин, які Україні необхідно виконати найближчим часом. Заявка Молдови теж була підтримана, але

з умовами, а Грузії поки що відмовлено. Варто відзначити, що після позитивного рішення Єврокомісії головні скептики щодо європейської інтеграції України — спочатку Данія, а потім Нідерланди і Швеція заявили, що вони підтримають на саміті Європейської Ради 23–24 червня надання Україні статусу кандидата в члени ЄС. Нарешті, 23 червня 2022 р. Європейська Рада одногосно визнала Україну (разом із Молдовою) офіційним кандидатом на вступ до Європейського Союзу, що стало історичною подією у взаємовідносинах України та ЄС і важливим політичним сигналом та свідченням реальної підтримки Євросоюзом і усіма його 27 державами-членами європейської перспективи України³¹.

Здобувши офіційний статус кандидата на вступ до Європейського Союзу як перший етап на шляху до повноправного членства в ЄС, Україна отримала нові важливі для неї переваги. Насамперед, позитивне рішення Європейської Ради є потужним політичним сигналом, що ЄС змінює своє ставлення до України від «політики сусідства та східного партнерства» до «політики розширення», і одного дня Україна стане членом цього елітного європейського об'єднання. А сам процес приєднання розпочнеться після того, як усі нинішні держави-члени ЄС одногосно підтримають рішення про початок переговорів про вступ, триалість яких, як свідчить практика, може бути різною в кожному окремому випадку. Нагадаємо, що нині, окрім України, статус кандидата мають ще шість країн: Туреччина (отримала статус у 1999 році), Північна Македонія (2005), Чорногорія (2010), Сербія (2012), Албанія (2014), Молдова (2022). Подали заявку на вступ та вважаються потенційними кандидатами Боснія і Герцеговина, Косово та Грузія. У процесі переговорів країні-кандидату потрібно привести своє законодавство у відповідність до законодавства ЄС, а також імплементувати політичні, соціальні, економічні, судові та адміністративні реформи. Отже, надання статусу кандидата стане потужним політичним поштовхом до прискорення розпочатих трансформацій в усіх, визначених ЄС, 35 політичних сферах та подальшої інтеграції України до спільного ринку Євросоюзу.

Окрім політичного аспекту, важливими є і економічні переваги від отримання Україною статусу кандидата на членство в ЄС. Країна-кандидат отримає доступ до фінансових інструментів Євросоюзу, які допоможуть швидше проводити необхідні реформи. Йдеться, зокрема, про т. зв. Єдиний передвступний інструмент — IPA, спрямований на інвестування в соціально-економічну сферу країн-кандидатів. Діюча на сьогодні програма IPA розрахована на 2021–2027 рр., її загальний бюджет складає 14,1 млрд євро. Частиною цього інструменту є програма IPARD, у рамках якої ЄС надає країнам-кандидатам фінансову й технічну допомогу для розвитку сільських територій і сталого сільськогосподарського сек-

тора, що є особливо актуальним для України. Також Україна може отримати доступ до індивідуальних програм і проєктів економічної допомоги Європейського Союзу. Досвід використання цих інструментів фінансування та програм ЄС, а також прямих іноземних інвестицій іншими країнами-кандидатами, свідчить про їхній вплив на зростання ВВП за паритетом купівельної спроможності. Крім того, Україна зможе отримувати довгострокові кредити від ЄС, а також допомогу у вигляді грантів на освіту, культуру, охорону здоров'я тощо.

За прогнозами аналітиків Центру «Нова Європа», Україна може стати привабливим місцем для європейських інвестицій уже після завершення російсько-української війни. Унікальність ситуації з Україною полягає в тому, що вона подала заявку на вступ до ЄС і отримала статус кандидата у розпал війни та потребуватиме значних фінансових надходжень для відбудови після її завершення, що може передбачати і особливий підхід із боку Європейського Союзу, зокрема розробку унікального комплексного механізму з відновлення України, який паралельно допомагав би їй у підготовці до повноправного членства в ЄС³².

Наприкінці липня 2022 р. Європейський Союз опублікував щорічний звіт про виконання Україною Угоди про асоціацію, в якому позитивно оцінив кроки, здійснені Києвом на шляху європейської інтеграції з моменту опублікування останнього звіту 1 грудня 2020 р. і до початку відкритої воєнної агресії Росії проти України 24 лютого 2022 р. «Незважаючи на виклики, зокрема з боку Росії, Україна зробила важливі кроки щодо імплементації Угоди про асоціацію. Реформи, здійснені на сьогоднішній день в цьому контексті, дозволяють Україні з впевненістю розпочати новий етап відносин з ЄС після рішення Європейської Ради про надання Україні статусу країни-кандидата. Нелегітимна й неспровокована військова агресія Росії проти України не заважатиме ЄС підтримувати програму реформ в Україні», — запевнив високий представник ЄС із зовнішньої політики і політики безпеки Ж. Боррель. У звіті відзначається, що Україна зазнала викликів через дестабілізуючі дії Росії, війну на сході й пандемію коронавірусу, але попри це, продовжує надавати пріоритет асоціації і подальшій інтеграції з ЄС, а ключові реформи набули нового імпульсу. Водночас у звіті Європейського Союзу наголошується на необхідності подальших зусиль України, зокрема у сферах боротьби з корупцією, відмивання коштів, запобігання й боротьби з організованою злочинністю³³.

5 вересня 2022 р. Україна вперше провела засідання Ради асоціації Україна-ЄС у новому статусі — як країна-кандидат на членство в Європейському Союзі. Українська делегація на чолі з прем'єр-міністром Д. Шмигалем презентувала чіткі пропозиції (подальші кроки) для фор-

мування Порядку денного приєднання України до ЄС. Зокрема, було заявлено, що за останні місяці Україна «чітко продемонструвала спроможність на інституційному рівні ефективно втілювати в життя євроінтеграційний порядок денний навіть в умовах війни», і тому «очікуємо рішучих кроків з боку ЄС для поступової повної інтеграції України до внутрішнього ринку ЄС з його чотирма свободами». Також на Раді асоціації було офіційно закріплено приєднання України з 1 жовтня до митних конвенцій про процедуру спільного транзиту і спрощення торгівлі, а отже, Україна стала 36-ю учасницею конвенцій держав щодо «митного безвізу». Крім того, було підписано угоди щодо участі України у програмах «Митниця» та «Фіскаліс», і Україна стала учасницею програми ЄС «Цифрова Європа» з бюджетом 7,5 млрд євро³⁴.

Щодо подальших євроінтеграційних зусиль України, то насамперед слід наголосити, що йдеться про наявність проблем, складніших, ніж досягнення т. зв. копенгагенських критеріїв членства в ЄС 1993 р. Їхнє розв'язання потребує якісної суспільної еволюції. Очевидно, що прискорене впровадження європейських стандартів у соціальній, гуманітарній, правовій, бізнесовій сфері не може бути забезпечене лише зусиллями влади. Вхідження до європейської спільноти не може бути тільки результатом перемоги прибічників цієї ідеї над її противниками, воно потребує органічного зникнення таких противників, як масово суспільно значущого явища, що, по суті, вже сталося внаслідок російсько-української війни: за даними соціопитування, проведеного на початку серпня 2022 р., 92% українців хочуть приєднання України до ЄС, 79% — за вступ до НАТО³⁵. Отже, повномасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р. максимізувало підтримку українцями євроінтеграції, яка стала водночас запорукою стійкості та здатності до боротьби з російськими окупантами³⁶. Сьогодні можна і навіть потрібно дискутувати з питань переваг і ризиків вступу до ЄС, шляхів забезпечення й захисту специфічних інтересів окремих прошарків населення та галузей економіки, але щодо цінностей європейської цивілізації має існувати широкий загальнонаціональний консенсус.

По-друге, Україна не має розглядати вступ до ЄС як самоціль. Завданням має бути забезпечення цілком конкретних переваг як політичних, так і економічних. Ще важливішими є суспільно-політичні та гуманітарні аспекти європейської інтеграції країни. Особливу увагу слід приділити відомій тріаді: права і свободи людини, демократія, верховенство права, в т. ч. міжнародного. Окрім того, в процесі підготовки до вступу необхідно всіляко сприяти формуванню позитивної суспільної думки щодо європейського вибору України як безальтернативного шляху до демократичної, правової і процвітаючої європейської держави і

водночас розширювати українську присутність у Європі та зробити це складовою національної політики в культурній та гуманітарній сфері.

По-третє, аби зберегти перспективу реального членства України в ЄС у найближчі п'ять-десять років, для вирівнювання економічної відсталості національна економіка України має не лише повністю відновитися після переможного завершення російсько-української війни, але й розвиватись удвічі швидше, ніж у нинішніх країнах-членах ЄС (за обсягом ВВП на душу населення ми на 140 місці — 7500 дол.).

Загалом, на думку фахівців, є принаймні 3 засадничі проблеми української євроінтеграції: 1) політико-законодавча, тобто відсутність в Україні головного закону про європейську інтеграцію або чіткої і послідовної Стратегії розвитку відносин між Україною та ЄС і окремими його державами-членами (що дало б, наприклад, можливість ратифікувати Римський статут, зобов'язання про що взяла на себе Україна) і єдиного національного органу з питань європейської інтеграції, відповідального перед президентом і парламентом, наділеного відповідними правами та повноваженнями; 2) професійно-кадрова проблема, пов'язана з відсутністю в країні, зокрема в українському уряді, необхідної кількості дипломованих «євроінтеграторів», високофахової команди експертів-професіоналів (наприклад, про необхідність формування нового покоління державних службовців, які будуть спроможні вести перемовини з ЄС, говорила віце-прем'єрка України з європейської та євроатлантичної інтеграції О. Стефанішина у програмному інтерв'ю для «Європейської правди» 29 серпня 2022 р.); 3) брак політичної волі не лише вищого керівництва України, але й на усіх рівнях української влади, і європейського стилю (насамперед прилюдності, прозорості, професійності та відповідальності) в діях євроінтеграторів як у центрі, так і на місцях³⁷.

До цього можна додати і прорахунки та зайву обережність у політиці Європейського Союзу щодо України, про які вже йшлося. Актуалізується необхідність розуміння європейською політичною елітою того, що без України великий проєкт формування об'єднаної Європи не може вважатися завершеним, а членство України в ЄС лише зміцнить це об'єднання демократичних держав, адже, за влучним висловом Юрія Андруховича, «Європа без України — це Недоєвропа».

Нарешті, серед об'єктивних і суб'єктивних причин, що гальмують реалізацію європейського вибору України, слід назвати ще один вагомий, чи не найголовніший чинник — російський, який, навіть за умов поразки РФ у війні з Україною, залишиться відчутним у європейській політиці й міжнародних відносинах. Тому нейтралізація або принаймні зменшення російського впливу як на внутрішню, так і на зовнішню політику України, а також політику держав-членів Європейського Союзу і суспільно-

політичну думку європейської громадськості — принципове завдання української влади та дипломатів, у тому числі громадянського суспільства — т. зв. публічної та культурної дипломатії. Вони повинні бути щиро переконаними і переконувати світ у тому, що в європейській інтеграції України немає альтернативи, що вона вигідна як Україні, так і Європейському Союзу, всім його державам-членам, що, врешті-решт, якщо Україна хоче зберегти свою незалежність та відновити територіальну цілісність, зміцнити демократичність національної влади та підвищити добробут населення, вона має за допомогою західних союзників перемогти у російсько-українській війні і не лише відродити, але й побудувати сучасну, квітучу, спрямовану на майбутнє Україну та стати справжньою демократичною європейською державою, а не проміжною, євразійською країною.

¹ Див.: Віднянський С. Європейська політика України: основні етапи, проблеми та перспективи реалізації. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2016. Вип. 25. С. 13.

² Солодкий С., Фахурдінова М. Зима наближається: як зберегти підтримку України з боку європейських суспільств? Київ, 2022. С. 3.

³ Дві третини членів НАТО ратифікували протоколи про вступ Швеції і Фінляндії. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2022/07/29/7360859/>; Байден підписав протоколи про вступ Швеції та Фінляндії до НАТО. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/08/9/7362587/>

⁴ Пилипенко Я. Як ЄС може послабити головний двигун російської економіки. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/04/27/686294/>

⁵ ЄС схвалив 8-й пакет санкцій проти РФ. URL : <https://eu-ua.kmu.gov.ua/novyny/yes-shvalyv-8-y-paket-sankciy-proty-rf>

⁶ Штайнмайер заявив про крах ідеї спільного з РФ європейського дому. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2022/05/8/7139066/>

⁷ Соколенко Е. Ера домінування Заходу добігає кінця — экс-прем'єр Британії. URL: <https://www.unian.ua/world/era-dominuvannya-zahodu-dobigaye-kincy-a-eks-prem-yer-britaniji-novini-svitu-11905500.html>

⁸ Глущенко О. Ми не залишимо вакуум, щоб його заповнили Китай, Росія чи Іран — Байден про Близький Схід. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/07/17/7358543/>

⁹ «Ми входимо в ідеальний шторм»: Виступ топ-дипломата ЄС про нову світову реальність. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/10/12/7148529/>

¹⁰ Див.: Україна в історії Європи XIX — початку XXI ст.: історичні нариси: монографія. За ред. чл.-кор. НАН України С.В. Віднянського. Київ, 2020. С. 635.

¹¹ Голос України. 18 травня 2017. С. 4.

¹² Сидоренко С. Євростратегія Зеленського: як Україна планує боротися за вступ до ЄС. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2021/04/12/7121997/0>

¹³ Понад половина українців підтримують вступ до ЄС і НАТО — соціопитування «Рейтингу». URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/779016.html>

¹⁴ ЄС закрив небо для російських авіакомпаній. URL: <https://biz.nv.ua/ukr/spisok-stran-kakie-gosudarstva-zakryli-svoe-nebo-dlya-rossii-50220598.html>

¹⁵ ЄС затвердив «стратегічний компас» у сфері безпеки та оборони. Про що йдеться у документі. URL: <https://suspilne.media/220073-es-zatverdiv-strategicnij-kompas-u-sferi-bezpeki-ta-oboroni/>

¹⁶ «Ми входимо в ідеальний шторм»: Виступ топ-дипломата ЄС про нову світову реальність. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/10/12/7148529/>

¹⁷ Герасимчук С. Реакція найближчих до України країн на напад Росії. URL: <http://prismua.org/russian-attack/>

¹⁸ Україна передала ЄС заповнену другу частину опитувальника, необхідну для отримання статусу кандидата на членство в ЄС. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ukrayina-peredala-yes-zapovnenу-drugu-chastinu-opituvannya-neobhidnu-dlya-otrimannya-statusu-kandidata-na-chlenstvo-v-yes>

¹⁹ Герасимчук С. Реакція найближчих до України країн на напад Росії. URL: <http://prismua.org/russian-attack/>

²⁰ Фон дер Ляен прибула до Києва обговорити заявку України на вступ до ЄС. URL: <https://www.golosameriki.com/a/eu-commission-head-ursula-von-der-leyen-second-visit-to-kyiv-since-russian-agression-start/6613178.html>

²¹ Як війна в Україні змінює громадську думку в Європі. URL: https://lb.ua/world/2022/05/11/516489_yak_viyна_ukraini_zminyuie_gromadsku.html

²² Guaino H. Nous marchons vers la guerre comme des somnambules. *Le Figaro*. Vendredi 13 mai 2022. P. 18.

²³ Girard R. Guerre en Ukraine, quelle voie de sortie? *Le Figaro*. Mardi 31 mai 2022. P. 17.

²⁴ Росія просуває наративи пропаганди через лояльних західних експертів. URL: <https://ms.detector.media/propaganda-ta-vplivi/post/29582/2022-05-29-rosiya-prosuvaie-naratyvy-propagandy-cherez-loyalnykh-zakhidnykh-ekspertiv/>

²⁵ Ключовий пропагандист Орбана прирівняв Україну до нацистської Німеччини. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/05/29/7140237/>

²⁶ Румунський ексміністр публічно виступив за поділ України. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/09/18/7367954/>

²⁷ Див.: Прем'єр Болгарії розповів про вплив Росії в країні та підривному роботу посольства РФ. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/07/28/7360751/>; США: Росія з 2014 року витратила \$300 млн для прихованого впливу на світову політику. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/09/13/7367348/>

²⁸ Герасимчук С. Реакція найближчих до України країн на напад Росії. URL: <http://prismua.org/russian-attack/> та інш. результати соціопитування в Європі

²⁹ Україна вимагає кандидатства в ЄС, остерегаючись альтернатив Макрона. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/ukraine-demands-to-be-candidate-for-eu-membership/6565030.html>

³⁰ ОП оголосив результати зустрічі Зеленського з Макроном, Шольцом та Драги. URL: https://novyny.online.ua/op-ogolosiv-rezultati-zustrichi-zelenskogo-z-makronom-sholtsom-ta-dragi_n846038/

³¹ Україна офіційно отримала статус кандидата на вступ в ЄС. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/06/23/7141922/>

³² Фахурдінова М. Фінансування та поштовх до реформ: що дасть Україні статус кандидата на членство в ЄС. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/05/11/7139235/>

³³ ЄС позитивно оцінив виконання Україною Угоди про асоціацію до початку війни. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/07/26/7360303/>

³⁴ Україна на шляху до ЄС: де ми є і куди рухаємося далі. URL: <https://zn.ua/ukr/international/ukrajina-na-shljakhu-do-jes-de-mi-je-i-kudi-rukhajemosja-dali-.html>

³⁵ 92% українців хочуть приєднання України до ЄС, 79% - за вступ до НАТО. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/09/20/7368314/>

³⁶ Див.: Резнік О. Євроінтеграційні прагнення українців: від амбівалентності до увиразнення. URL: <https://dif.org.ua/article/evrointegratsiyni-pragnennya-ukraintsiv-vid-ambivalentnosti-do-uviraznennya>

³⁷ Стефанішина: Вікно для вступу України до НАТО може відкритися ще до завершення війни з Росією. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/interview/2022/08/29/7145770/>

REFERENCES

1. *Bajden pidpysav protokoly pro vstup Shvetsii ta Finliandii do NATO.* (2022). <https://www.pravda.com.ua/news/2022/08/9/7362587/> [in Ukrainian].
2. *Dvi tretyny chleniv NATO ratyfikovali protokoly pro vstup Shvetsii i Finliandii.* (2022). <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2022/07/29/7360859/> [in Ukrainian].
3. Fakhurdinova, M. (2022). *Finansuvannia ta poshtovkh do reform: scho даст' Ukraini status kandydata na chlenstvo v YeS.* <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/05/11/7139235/> [in Ukrainian].
4. *Fon der Liaien prybula do Kyieva obhovoryty zaiavku Ukrainy na vstup do YeS.* (2022). <https://www.golosameriki.com/a/eu-commission-head-ursula-von-der-leyen-second-visit-to-kyiv-since-russian-aggression-start/6613178.html> [in Ukrainian].
5. Girard, R. (2022, May 31). *Guerre en Ukraine, quelle voie de sortie? Le Figaro* [in French].
6. Guaino, H. (2022, May 13). *Nous marchons vers la guerre comme des somnambules. Le Figaro* [in French].
7. Herasymchuk, S. (2022). *Reaktsiia najblyzhchyykh do Ukrainy krain na napad Rosii.* <http://prismua.org/russian-attack/> [in Ukrainian].
8. Hluschenko, O. (2022). *My ne zalyshymo vakuum, schob joho zapovnyly Kytaj, Rosiia chy Iran — Bajden pro Blyz'kyj Skhid.* <https://www.pravda.com.ua/news/2022/07/17/7358543/> [in Ukrainian].
9. *Kliuchovyy propahandyst Orbana pryrvivniav Ukrainu do natsysts'koi Nimechchyny.* (2022). <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/05/29/7140237/><https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/05/29/7140237/> [in Ukrainian].
10. *My vkhodymo v ideal'nyj shtorm: Vystup top-dyplomata YeS pro novu svitovu real'nist'.* <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/10/12/7148529/> [in Ukrainian].
11. *OP oholosyv rezul'taty zustrichi Zelens'koho z Makronom, Shol'tsom ta Drahyy.* (2022). https://novyny.online.ua/op-ogolosiv-rezultati-zustrichi-zelenskogo-z-makronom-sholtsom-ta-dragi_n846038/ [in Ukrainian].
12. *Ponad polovyna ukraintsiv pidtrymuut' vstup do YeS i NATO — sotsopytuvannia Rejynhu.* (2022). <https://ua.interfax.com.ua/news/general/779016.html> [in Ukrainian].
13. *Prem'ier Bolharii rozpoviv pro vplyv Rosii v kraini ta pidryvnu robotu posol'stva RF.* (2022). <https://www.pravda.com.ua/news/2022/07/28/7360751/> [in Ukrainian].
14. Pylypenko, Ya. (2022). *Yak YeS mozhe poslabyty holovnyj dvyhun rosijs'koi ekonomiky.* <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/04/27/686294/> [in Ukrainian].
15. Reznik, O. (2022). *Yevrointehratsijni prahnennia ukraintsiv: vid ambivalentnosti do uvyrzennia.* <https://dif.org.ua/article/evrointegratsiyni-pragnennya-ukraintsiv-vid-ambivalentnosti-do-uviraznennya> [in Ukrainian].

16. *Rosiiia prosuvaie naratyvy propahandy cherez loial'nykh zakhidnykh ekspertiv.* (2022). <https://ms.detector.media/propaganda-ta-vplyvi/post/29582/2022-05-29-rosiya-prosuvaie-naratyvy-propagandy-cherez-loialnykh-zakhidnykh-ekspertiv/> [in Ukrainian].
17. *Rumuns'kyj eksministr publichno vystupyv za podil Ukrainy.* (2022). <https://www.pravda.com.ua/news/2022/09/18/7367954/> [in Ukrainian].
18. *Shtajnmajer zaiavyyv pro krakh idei spil'noho z RF ievropejs'koho domu.* (2022). <https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2022/05/8/7139066/> [in Ukrainian].
19. Sokolenko, E. (2022). *Era dominuvannia Zakhodu dobihaie kintsia — eks-prem'ier Brytanii.* <https://www.unian.ua/world/era-dominuvannya-zahodu-dobigaye-kincy-a-eks-premyer-britaniji-novini-svitu-11905500.html> [in Ukrainian].
20. Solodkyj, S., & Fakhurdinova, M. (2022). *Zyma nablyzhaiet'sia: iak zberehty pidtrymku Ukrainy z boku ievropejs'kykh suspil'stv?* Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
21. *SShA: Rosiia z 2014 roku vytratyla \$300 mln dlia prykhovanoho vplyvu na svitovu polityku.* (2022). <https://www.pravda.com.ua/news/2022/09/13/7367348/> [in Ukrainian].
22. *Stefanishyna: Vikno dlia vstupu Ukrainy do NATO mozhe vidkrytysia sche do zavershennia vijny z Rosiieiu.* (2022). <https://www.eurointegration.com.ua/interview/2022/08/29/7145770/> [in Ukrainian].
23. Sydorenko, S. (2021). *Yevrostratehiia Zelens'koho: iak Ukraina planuie borotysia za vstup do YeS.* <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2021/04/12/7121997/0> [in Ukrainian].
24. *Ukraina na shliakhu do YeS: de my ie i kudy rukhaiemosia dali.* (2022). <https://zn.ua/ukr/international/ukrajina-na-shljakhu-do-jes-de-mi-je-i-kudi-rukhajemosja-dali-.html> [in Ukrainian].
25. *Ukraina ofitsijno otrymala status kandydata na vstup v YeS.* (2022). <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/06/23/7141922/> [in Ukrainian].
26. *Ukraina peredala YeS zapovneniu druhu chastynu opytuval'nyka, neobkhidnu dlia otrymannia statusu kandydata na chlenstvo v YeS.* (2022). <https://www.kmu.gov.ua/news/ukrajina-peredala-yes-zapovneniu-drugu-chastinu-opituvalnika-neobhidnu-dlya-otrimannya-statusu-kandidata-na-chlenstvo-v-yes> [in Ukrainian].
27. *Ukraina vymahaie kandydatstva v YeS, osterihaiuchys' al'ternatyv Makrona.* (2022). <https://ukrainian.voanews.com/a/ukraine-demands-to-be-candidate-for-eu-membership/6565030.html> [in Ukrainian].
28. Vidnyanskyj, S. (Ed.). (2020). *Ukraina v istorii Yevropy XIX — pochatku XXI st.: istorychni narysy: monohrafiia.* Kyiv [in Ukrainian].
29. *Yak vijna v Ukraini zminiue hromads'ku dumku v Yevropi.* (2022). https://lb.ua/world/2022/05/11/516489_yak_vijna_ukraini_zminyue_gromadsku.html [in Ukrainian].
30. *YeS pozytyvno otsynyyv vykonannia Ukrainoiu Uhody pro asotsiatsiiu do pochatku vijny.* (2022). <https://www.pravda.com.ua/news/2022/07/26/7360303/> [in Ukrainian].
31. *YeS skhvalyyv 8-j paket sankcij proty rf.* (2022). <https://eu-ua.kmu.gov.ua/novyny/yes-shvalyyv-8-y-paket-sankcij-proty-rf> [in Ukrainian].
32. *YeS zakryv nebo dlia rosijs'kykh aviakompanij.* (2022). <https://biz.nv.ua/ukr/spisok-stran-kakie-gosudarstva-zakryli-svoe-nebo-dlya-rossii-50220598.html> [in Ukrainian].
33. *YeS zatverdyv stratehichnyj kompas u sferi bezpeky ta oborony. Pro scho jdet'sia u dokumenti.* (2022). <https://suspilne.media/220073-es-zatverdiv-strategicnij-kompas-u-sferi-bezpeki-ta-oboroni/> [in Ukrainian].
34. *92% ukraintsiv khochut' pryiednannia Ukrainy do YeS, 79% — za vstup do NATO.* (2022). <https://www.pravda.com.ua/news/2022/09/20/7368314/> [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2022.31.038>
УДК 94(100)(341.123:438)(477)“2018/2019”

Антоніна Козирська

д-р. політ. наук, проф. УМК

Університет Миколая Коперника в Торуні

ul. Stefana Batorego 39L, 87-100 Toruń, Rzeczpospolita Polska

E-mail: kozyska@umk.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1204-5500>

РЕСПУБЛІКА ПОЛЬЩА В РАДІ БЕЗПЕКИ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ (2018–2019) І УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ

Мета дослідження полягає у висвітленні діяльності представників Республіки Польща в Раді Безпеки ООН у статусі непостійного члена в 2018–2019 рр., зокрема стосовно вирішення питання врегулювання російсько-українського конфлікту. У реалізації мети використовувався метод контент-аналізу державних програмних документів, інтернет-порталів уряду Республіки Польща й ООН, наукової літератури. Проблемно-хронологічний метод дав змогу простежити історію участі Польської Республіки в ООН. Методологія спирається на принципи історизму й об'єктивності. Наукова новизна дослідження полягає в новому розумінні ролі польської дипломатії у РБ ООН після окупації Криму та початку гібридної війни РФ на Донбасі.

Здійснений аналіз дозволив сформулювати наступні висновки. Республіка Польща — одна з держав-засновниць ООН — намагалася бути активним членом організації, зокрема шляхом участі в роботі її головних органів. Шість разів Польща обиралась непостійним членом Ради Безпеки. До основних пріоритетів польської дипломатії у РБ ООН у 2018–2019 рр. належали: пошана до міжнародного права, захист цивільного населення у збройних конфліктах, мир і безпека у Східній Європі. Багато уваги приділялось питанню російсько-українсько конфлікту, яке завдяки польській стороні не зникало з порядку денного органу й обговорювалось у різних контекстах. Польські делегати послідовно нагадували про негативний вплив порушення міжнародного права й угод Російською Федерацією, про ситуацію на окупованих теренах Криму й Донбасу та в Чорному й Азовському морях. Намагались представити наслідки окупації Криму й війни на Донбасі не лише як проблему регіональної безпеки, але і глобальний виклик для міжнародного правопорядку.

Польська держава внесла вагомий вклад у формування і зміцнення міжнародної коаліції на підтримку України у протидії агресії Російської Федерації. Перешкодою в ефективному вирішенні українського питання була насамперед специфіка і склад РБ ООН, де непостійні члени відіграють лише обмежену роль, а один із постійних членів є країною-агресором. Приклад дебатів навколо вирішення українського питання ще раз доводить дефіцит глибинної реформи організації.

Ключові слова: Організація Об'єднаних Націй, Рада Безпеки ООН, польська дипломатія, Україна, російсько-український конфлікт, окупація Криму, міжнародна безпека.

Antonina Kozyrka

Doctor of Political Science, Associate Professor

Nicolaus Copernicus University in Toruń

39L, Stefan Batory Street, Toruń, 87-100, the Republic of Poland

E-mail: kozyrka@umk.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1204-5500>

THE REPUBLIC OF POLAND IN THE UNITED NATIONS SECURITY COUNCIL (2018–2019) AND THE UKRAINIAN QUESTION

The purpose of the paper is to highlight the activities of the representatives of the Republic of Poland in the UN Security Council in the status of a non-permanent member in 2018–2019, in particular regarding the resolving of the Russian-Ukrainian conflict. The method of content analysis of state program documents, Internet portals of the government of the Republic of Poland and the United Nations, and scientific literature was used in the implementation of the goal. The problem-chronological method made it possible to trace the history of the participation of the Republic of Poland in the UN. The methodology is based on the principles of historicism and objectivity. The scientific novelty of the research lies in the new understanding of the role of Polish diplomacy in the UN Security Council after the occupation of Crimea and the start of Russia's hybrid war in Donbas.

The analysis made it possible to formulate the following conclusions. The Republic of Poland — one of the founding states of the UN — tried to be an active member of the organization, including by participating in the work of its main bodies. Poland was elected a non-permanent member of the Security Council six times. The main priorities of Polish diplomacy at the UN Security

Council in 2018–2019 included: respect for international law, protection of civilians in armed conflicts, peace and security in Eastern Europe. Much attention was paid to the issue of the Russian-Ukrainian conflict, which, thanks to the Polish side, did not disappear from the body's agenda and was discussed in various contexts. The Polish delegates consistently reminded about the negative impact of the violation of international law and agreements by the Russian Federation, the situation in the occupied territories of Crimea and Donbas, and in the Black and Azov seas. They tried to present the consequences of the occupation of Crimea and the war in Donbas not only as a problem of regional security, but also as a global challenge to the international legal order. The Polish state made a significant contribution to the formation and strengthening of the international coalition in support of Ukraine in countering the aggression of the Russian Federation. An obstacle to an effective resolution of the Ukrainian issue was primarily the specificity and composition of the UN Security Council, where non-permanent members play only a limited role, and one of the permanent members is an aggressor country. The example of the debate surrounding the resolution of the Ukrainian issue once again proves the deficit of UN deep reform.

Keywords: *United Nations, UN Security Council, Polish diplomacy, Ukraine, Russian-Ukrainian conflict, occupation of Crimea, international security.*

Від початку російсько-українського збройного конфлікту після окупації Криму польська дипломатія активно виступала на міжнародній арені на підтримку України, її суверенітету й територіальної цілісності. Ще до подій 2014 р. Республіка Польща виконувала місію «адвоката» України в Європі, щоби наблизити їй перспективу членства в Європейському Союзі (ЄС) та Організації Північноатлантичного договору (НАТО). Остаточне закорінення України в євроатлантичних інтеграційних структурах віддаляло Росію від кордонів Польщі¹. Важливою нагодою для того, щоби привернути увагу світової спільноти до потреби нагального вирішення російсько-українського конфлікту, було обрання Республіки Польща непостійним членом Ради Безпеки (РБ) Організації Об'єднаних Націй (ООН) на 2018–2019 рр. Як один із головних органів організації, згідно зі Статутом ООН, він відіграє ключову роль у підтримці міжнародної безпеки й миру (ст. 24). До основних компетенцій РБ належать виявлення загроз та порушень миру, актів агресії (розділ VII), мирне врегулювання спорів і конфліктів (розділ VI), а рішення органу є обов'язковими для держав-членів ООН. Здійснення вказаних завдань відбувається з дотриманням засади справедливості та міжнародного права — осноположних принципів організації². Щодо держав, які порушують мир, РБ може засто-

совувати примусові заходи. Це насамперед економічні й політичні санкції чи миротворчі операції.

Мета статті — проаналізувати діяльність польської дипломатії у Раді Безпеки ООН у статусі непостійного члена упродовж 2018–2019 рр., зокрема стосовно вирішення питання врегулювання російсько-українського збройного конфлікту, що триває від 2014 р. Методологія спирається на принципи історизму та об'єктивності.

У реалізації вище згаданого завдання використовувався переважно метод контент-аналізу документів зовнішньої політики, інтернет-порталів уряду Республіки Польща і ООН, а також наукової літератури. У історіографії є чимало наукових праць, присвячених розвитку, діяльності й ролі ООН у міжнародних відносинах, зокрема Ради Безпеки³. Тему ООН і участі в ній УРСР та БРСР досліджували радянські, українські та білоруські вчені й дипломати, зокрема К. Забігайло⁴, С. Віднянський, А. Мартинов⁵, М. Білоусов⁶, В. Снапковський, А. Гуринович⁷ та ін. Аспект проблеми, що ліг в основу нашого дослідження, не має ще належного висвітлення в науковій літературі. Актуальність теми зумовлена насамперед проблематикою російсько-української війни, що набула нового виміру після повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну 24 лютого 2022 р. Польські політики й дипломати на різних міжнародних майданчиках, включно із ООН, докладали зусиль для утвердження проукраїнської коаліції. Водночас, зростання в останні десятиліття значення недержавних учасників міжнародних відносин ставить питання про ефективність багатосторонньої дипломатії у врегулюванні кризових ситуацій і конфліктів, що, зокрема, здійснюється через участь у структурах ООН.

Польська присутність в Організації Об'єднаних Націй

Зв'язки між Республікою Польща й ООН тривають від початку формування організації. Уже 1 січня 1942 р. держава підписала Декларацію Об'єднаних Націй. Із політичних причин її представники не були запрошені до участі в Установчій конференції у Сан-Франциско, що відбувалася з 25 квітня по 26 червня 1945 р. Варто відзначити цікавий епізод, що стався під час цієї конференції. Відсутність прапора й делегатів Польщі серед 50 держав-засновниць ООН помітив видатний польський піаніст Артур Рубінштейн. 13 травня під час свого концерту для учасників конференції у місцевій опері він демонстративно заграє польський національний гімн, висловивши перед цим своє обурення та наполягаючи, щоби присутні в залі встали. На згадку про згадану подію у штаб-квартирі ООН у Нью-Йорку 2003 р. було встановлено пам'ятник А. Рубінштейну.

Попри перешкоди, польська держава була визнана первісним членом організації. На Статуті ООН залишили пусте місце для підпису поль-

ською стороною, що стало можливим 15 жовтня 1945 р. після утворення польського Тимчасового уряду національної єдності і його міжнародного визнання Заходом. Відтак Республіка Польща стала 51-ю державою-засновницею організації.

Розвиток діяльності Польської Народної Республіки в організації у наступні роки був зумовлений контекстом «холодної війни» та належності держави до Східного блоку. Біполярне протистояння Сходу й Заходу було впродовж тривалого часу причиною фактичного паралічу роботи РБ у сфері міжнародної безпеки⁸. Попри згадані обмеження, зокрема після 1956 р., країна намагалася активніше діяти в організації, хоча не в усіх напрямках. Наприклад, із пропагандистських міркувань визнавала право на самовизначення народів, але повага до прав людини була радше формальною. Підтримувала процес деколонізації і роззброєння, брала участь у миротворчих місіях ООН. Отже, на форумі організації Польща, хоч і в обмеженій формі, мала можливість демонструвати свою державну суб'єктність. Однак, період 1981–1985 рр. характеризувався звуженням поля активності польської дипломатії в ООН, що було пов'язано із критикою польського уряду з боку організації за порушення прав людини через загострення суспільно-політичної ситуації у країні.

Трансформація системи міжнародних відносин та політичні й економічні перетворення після 1989 р. вплинули на переосмислення пріоритетів зовнішньої політики Республіки Польща та сприяли активізації її діяльності в ООН і спеціалізованих установах. Зросла заангажованість держави у процес демократизації міжнародних відносин, у низку важливих міжнародних програм і стратегій, пов'язаних із охороною навколишнього середовища, контролюванням торгівлі наркопродуктами і зброєю, боротьбою зі СНІД, організованою злочинністю, а також із міграціями населення, правами жінок тощо⁹. 28 серпня 1995 р. відбулося відкриття Центру інформації ООН у Варшаві.

На формування позитивного іміджу Республіки Польща у світі вагомий вплив мала участь держави в миротворчих операціях ООН, починаючи з 1953 р. У період із 1973 до 2012 р. польські миротворці були присутні у 29 місіях у Європі, Азії, Африці й Південній Америці¹⁰. Поляків характеризувала відмінна дисципліна, високий професіоналізм і рівень військової підготовки, тому їм доручали також важливі політичні та керівні посади. Заслугою польської делегації було покращення комунікації та обігу інформації між РБ і країнами, що брали участь у операціях. У такий спосіб Польща ставала важливою складовою глобальної системи безпеки, а додатково мала нагоду поглибити співпрацю з країнами ЄС і НАТО, що сприяло інтеграції у західні структури. У 1997–1999 рр. держава посіла перше місце за чисельністю миротворців у місіях ООН, але згодом переорієнтувалась на операції НАТО і ЄС.

Однією зі сфер діяльності Республіки Польща в ООН є участь її представників у роботі як головних органів (Генеральної Асамблеї, Ради Безпеки, Економічної і Соціальної Ради, Міжнародного Суду, Секретаріату), так і спеціалізованих установ організації та тих, що мають консульський статус при Економічній і Соціальній Раді ООН (ЕКОСОП). Так, у 1946–1966 рр. проф. Богдан Вінярський працював у складі Міжнародного Суду, а у 1961–1964 рр. був його головою. Упродовж тривалого періоду (1967–1993) суддею трибуналу був видатний польський юрист Манфред Лакс, котрий очолював цю міжнародну установу в 1973–1976 рр.¹¹. Польські вчені та юристи здійснили вагомий внесок у становлення міжнародного права (наприклад, космічного, дипломатичного й консульського, морського, торговельного, в галузі охорони здоров'я, освіти, науки й культури, гуманітарної допомоги, покарання воєнних злочинців, боротьби з організованою злочинністю)¹². Декілька разів Республіка Польща була членом ЕКОСОП, а вперше в 1948–1954 рр. З 1947 р. держава має свого Постійного представника у штаб-квартирі ООН в Нью-Йорку, з 1957 р. — також в офісі організації у Женеві та з 1984 р. — у Відні.

Упродовж довгих років польський уряд схвалював головні цілі і принципи діяльності ООН, і з ними були пов'язані очікування стосовно організації. Тому польська сторона фактично не висувала окремих і виразних пропозицій щодо реформи ООН. Після зміни міжнародної ситуації у світі наприкінці минулого століття назріла дискусія про потребу вдосконалення роботи й дієздатності організації, що відбувалась у політичному та науковому дискурсах. Організація мала би відповідати сучасним реаліям і викликам¹³. Це було пов'язано зокрема зі зміною сприйняття питань прав людини, економічних принципів, соціальних проблем чи концепції безпеки¹⁴. Не виправдалися оптимістичні сподівання низки політологів, футурологів¹⁵ і політиків, що закінчення «холодної війни» сповіщає нову епоху миру, світу без війн і конфліктів, принаймні за участі великих держав. Скептичний щодо такої утопічної картини майбутнього Самуель Гантінгтон коментував: «Берлінська стіна впала, комуністичні режими впали, ООН мала набути нового значення, колишні суперники мали стати «партнерами» і робити «великий бізнес», підтримання миру та мир мали бути на порядку денному (...) У ейфорії, пов'язаній із закінченням «холодної війни», народилася ілюзія гармонії. Незабаром виявилось, що це лише ілюзія»¹⁶. І, як писали Елвін і Гейді Тоффлери, «після останньої хвилі колективного екстазу настав ранок розчарування»¹⁷. Динамічний розвиток світу, зокрема внаслідок поглиблення глобалізаційних процесів, сприяв швидкому географічному поширенню конфліктів на інші території та залучанню до них нових сторін.

Стурбованість РБ ростом внутрішньодержавних конфліктів призвела, після періоду підйому й падіння у 1990-х рр., до розгортання миротворчої діяльності ООН на межі тисячоліть. Відтоді до 2009 р. чисельність «блакитних шоломів» зросла з 13 до 100 тисяч. На початку XXI ст. питання, пов'язані із громадянськими війнами, далі домінували на порядку денному РБ. Упродовж десятиліття (2003–2012) 79% резолюцій Ради стосувалися саме цієї категорії¹⁸.

Водночас поглибилася криза ООН, а пропозиції реформування організації стосувалися насамперед покращення дієздатності РБ. Критикувалась, зокрема, необ'єктивність і політизація РБ через те, що держави-члени, які керувалися власними інтересами, часто не могли досягнути консенсусу при ухваленні рішень. Структурі закидали неефективність у запобіганні вибуху конфліктів, помилки при проведенні миротворчих операцій (наприклад, у Сомалі, Руанді, Боснії)¹⁹. Предметом особливої критики були питання складу Ради, її діяльності й методів роботи. Одні із найважливіших елементів дискусії — це збільшення числа членів органу та право вето її постійних членів (Сполучені Штати Америки, Велика Британія, Франція, Китайська Народна Республіка, Російська Федерація)²⁰.

У новій геополітичній ситуації польська дипломатія не стояла осторонь дискусії. Прем'єрка Ганна Сухоцька була членом Незалежної робочої групи для майбутнього організації при Фонді Форда, що розпочала роботу у вересні 1994 р. Польська сторона висловлювалася за розширення складу РБ, що сприятиме кращому представленню в органі всіх географічних регіонів світу. На 52-му засіданні Генеральної Асамблеї ООН 26 вересня 1997 р. міністр закордонних справ Даріуш Росаті підтримав концепцію долучення до складу РБ ще трьох членів — Німеччини, Японії та представника Центральної і Східної Європи. В наступному році Польща приєдналася до Регіональної Групи Східної Європи, яка пропалагувала надання додаткового місця цьому регіону²¹. Відсутність дієвих рішень на міжнародному рівні в питанні реформи РБ згадувалась у Пріоритетах зовнішньої політики Польщі на 2012–2016 рр.²² До інтенсифікації зусиль реформувати РБ закликав президент республіки Броніслав Коморовський 25 вересня 2013 р. під час 69-ї сесії Генеральної Асамблеї (ГА) ООН. Політик звернув увагу, що цей орган виявився малоефективним у випадку конфлікту в Сирії і в Україні. Водночас польська дипломатія стоїть на позиції, що нові члени РБ не повинні мати права вето. Схвалює пропозицію Франції, яка передбачає не застосовувати вето у випадках, що стосуються масових злочинів. Як зазначив наступний польський президент Анджей Дуда на засіданні ГА ООН у вересні 2015 р., лише впродовж останніх років використання права вето

багаторазово блокувало роботу РБ у сфері безпеки²³. Активно застосовує його Російська Федерація²⁴, яка не хоче скасування права вето. Вона проти надання цього привілею новим членам та взагалі неприхильна до ідеї значної перебудови складу РБ.

Як приклад внеску польських учених і дипломатів у дискусію про реформу ООН і розвиток міжнародного права можна навести публікацію «Новий політичний акт» за загальною редакцією Адама Д. Ротфельда, що набула широкого резонансу²⁵.

Проявом реформи ООН була заміна в 2006 р. Комісії Прав Людини на Раду Прав Людини. Республіка Польща була тричі членом Ради: у 2006–2007, 2010–2013 та 2020–2022 рр. Держава надає добровільну фінансову підтримку Офісу Високого Комісара у справах Прав Людини. Кошти з цього бюджету призначені між іншим на фінансування Моніторингової місії ООН із прав людини в Україні²⁶.

Активність польської дипломатії в ООН не була рівномірною впродовж всього періоду після 1989 р. Вона була інтенсивнішою до вступу Республіки Польща в ЄС. Після 2004 р. зацікавленість роботою в рамках низки міжнародних організацій, включно з ООН, послабшала. Заздалегідь припускалось, що державу достатньо представляє на цих майданчиках ЄС. На своїй власній позиції Республіка Польща наголошувала тоді, коли країни-члени ЄС не могли досягти згоди з певного питання, або коли її просили висловити свою думку²⁷. Тому в пріоритетах зовнішньої політики країни тематиці ООН приділялось значно менше уваги, ніж співпраці з ЄС і НАТО. Наприклад, у програмному документі на 2012–2016 рр. про ООН згадувалось у контексті реалізації Цілей розвитку тисячоліття. При цьому наголос ставився на підтримку країн Східного Партнерства — переважно у сфері просування демократії та прав людини. Хоча організації відводилася важлива роль у вирішенні питань міжнародної безпеки (боротьба з тероризмом, роззброєння і нерозповсюдження зброї масового ураження тощо), і ставилося завдання активізувати діяльність Польщі в ООН, але не вказувалися методи та засоби досягнення мети²⁸. Перехід до практичного виміру відбувся в середині другого десятиліття ХХІ ст. Тоді змінилась міжнародна й безпекова ситуація в Європі під впливом низки чинників. Це насамперед міграційні рухи, розвиток тероризму та ревізіонізм Російської Федерації, що зокрема проявився в окупації Криму в березні 2014 р. та інспірованій нею війні на Донбасі.

Республіка Польща в Раді Безпеки ООН у 2018–2019 рр.

До 2018 р. Польща п'ятиразово обиралася непостійним членом РБ ООН: у 1946–1947, 1960, 1970–1971, 1982–1983, 1996–1997 рр. Завдяки

цьому польська дипломатія могла ознайомитися зі способом роботи РБ, підготувати свої цілі та завдання, які хотіла би реалізувати або пропонувати впродовж наступного строку. Востаннє Польща долучилася до складу РБ у 2018–2019 рр.

Минулого разу, коли польська держава була членом Ради Безпеки (1996–1997 рр.), їй довелося діяти в нових геополітичних умовах. Важливими питаннями, навколо яких концентрувалася тоді робота органу, були наслідки агресії Іраку на Кувейт, міжнародні санкції щодо Лівії, арабо-ізраїльський конфлікт, мирний процес у колишній Югославії²⁹. Тому особлива увага польської дипломатії приділялася конфліктам у Європі, в пострадянських країнах та на Близькому Сході. Польщі вдалося зміцнити свою позицію на міжнародній арені та набути нового досвіду у сфері багатосторонньої дипломатії. Польська дипломатія пропагувала посилення співпраці органу з регіональними організаціями, вносила пропозиції щодо конкретних миротворчих операцій та відбудови країн після конфліктів. Наголошувала на необхідності врахування в рішеннях Ради, що стосувалися ліквідації негативних наслідків конфліктів, гуманітарного виміру та прав людини³⁰. Залучалася до протидії застосуванню хімічної і ядерної зброї, до вирішення питання санкцій (Польщу обрано головою Комітету лівійських санкцій)³¹.

Ідея подати нову заявку на членство в РБ ООН з'явилася за уряду, який формувала коаліція Громадянська Платформа (РО) — Польська селянська партія (PSL) у 2007–2015 рр. 2012 р. міністр закордонних справ Польщі Радослав Сікорський заявив про те, що його країна боротиметься за членство в РБ у 2018–2019 рр. Хоча в наступні роки ця декларація поновлювалася, але у щорічних промовах глав зовнішньополітичного відомства до Сейму тематика діяльності в ООН була фактично відсутня. А проте за сучасних умов просування своєї кандидатури на членство в РБ вимагало від держави проведення професійної кампанії, великих фінансових витрат і збільшення політичної активності. Відповідним інструментом тут могла бути, зокрема, публічна дипломатія, що полягає в низці заходів, які дозволяють державі формувати громадську думку в інших країнах і просувати в такий спосіб свої національні інтереси та реалізовувати цілі своєї зовнішньої політики³². Плани Польщі додатково ускладнював факт, що сильнішою контркандидатурою на той час була Болгарія. Несприятливою обставиною була також дуже обережна позиція Польської Республіки в питанні нової кліматичної угоди, а також відносно невеликий обсяг фінансової підтримки, що виділялась урядом на допомогу ООН для розвитку³³.

Зрушення в підході до кампанії відбулись у середині 2014 р., коли діяльність польської дипломатії поживавішала. Після зміни влади у країні

наступного року, яку отримала коаліція правих сил на чолі з партією Право і Справедливість, у Пріоритетах польської зовнішньої політики на 2017–2021 рр. тематика ООН стала відчутнішою. У документі наголошувалося, що міжнародні відносини повинні незмінно спиратися на принципи, зафіксовані в установчих актах ООН, Організації з Безпеки і Співробітництва в Європі (ОБСЄ) та ЄС. Польський уряд заявляв, що виступатиме проти спроб тлумачень базових документів згаданих організацій, а також Ради Європи, «у дусі, що суперечить намірам їхніх авторів»³⁴. Конкретним проявом проведення активної політики Польщі в ООН мало стати власне тимчасове членство в РБ у 2018–2019 рр. Воно розглядалося з погляду збільшення престижу держави, міжнародної довіри і надійності країни. Польський уряд хотів сприяти зміцненню глобального порядку, що спирається на міжнародне право в дусі солідарності й відповідальності. Республіка Польща планувала здійснити вагомий внесок у запобігання та розв'язання конфліктів у світі шляхом повернення до миротворчих операцій ООН — навіть там, де вона не мала безпосередніх інтересів. Отже держава намагалася посилити свою роль у вирішенні питань міжнародної безпеки та підкреслити значення демократичних цінностей і прав людини. Слід додати, що уряд також декларував послідовно виконувати зобов'язання, що випливали із Цілей сталого розвитку 2030 ООН, зокрема пов'язаних зі зм'якшенням наслідків змін клімату. Планувалось організувати саміт Конференції Сторін Рамкової конвенції ООН про зміну клімату (UNFCCC COP24). Подія відбулася в Катовіце у грудні 2018 р. і була присвячена принципам імплементації Паризької угоди.

За пів року до обрання до РБ президент Польщі Анджей Дуда був переконаний, що зусилля Польщі на міжнародній арені помічені, зокрема, завдяки відмінній організації Варшавського саміту НАТО та Світових днів молоді у Кракові в липні 2016 р., присутності в міжнародній коаліції проти Ісламської Держави (ДАШ)³⁵. У промові на засіданні ГА ООН у вересні 2017 р. політик наголосив на потребі посилення боротьби зі змінами клімату, збільшенні обсягу гуманітарної допомоги та на потреби розвитку, що означало вагомий внесок у розв'язання глобальної проблеми міграцій і біженців. У 2017 р. Польща скерувала на офіційну допомогу на потреби розвитку 2,5 мільярдів злотих³⁶.

Вибори до РБ на строк 2018–2019 рр. відбулися в червні 2017 р. Після того, як Болгарія відкликала свою кандидатуру, Польща отримала 190 голосів членів організації — найбільше з усіх кандидатів, що можна вважати успіхом польської дипломатії. Водночас до складу Ради була обрана Республіка Берег Слонової Кістки, Кувейт, Перу та Нідерланди, які за домовленістю мали замінити Італію. Наприкінці 2017 р. РБ залишали

також Єгипет, Сенегал, Японія, Уругвай і Україна. Ще рік непостійними членами Ради були Болівія, Ефіопія, Казахстан і Швеція³⁷. На їхні місця строком на 2019–2020 рр. обрано Республіку Південної Африки, Індонезію, Домініканську Республіку, Бельгію й Німеччину. Для польської сторони була вигідніша заміна Болівії, яка в голосуваннях РБ зазвичай підтримувала Росію, на поміркованішу Домініканську Республіку. З вибором Німеччини були пов'язані сподівання на кращу співпрацю між європейськими країнами в Раді. Однак, закінчення членства в РБ Швеції означало втрату на цьому форумі надійного партнера³⁸. Викликом був відчутний вплив Росії на Казахстан, що впливало на тон дебатів між Росією й Україною, саме останню Польща мала замінити в РБ. Склад Ради має значення, оскільки, як стверджують Себастьян фон Айнзідель і Девід М. Мелоун, найбільші розбіжності проявляються не між сталими, а непостійними її членами, «які намагаються залишити слід в ухваленні рішень у Раді»³⁹. Хоча в реальному вимірі обрані члени РБ мають відносно скромні можливості, але перехід до багатополярності згодом може змінити цю ситуацію. Розширення їхніх впливів може відбуватися, наприклад, за рахунок створення різних коаліцій з іншими членами Ради⁴⁰.

Хоча компетенції і основні завдання РБ за понад 20-тирічний період, коли Польща востаннє була її членом, не змінилися, однак ситуація у світі не стала спокійнішою. Тому польські експерти передбачали, що наприкінці другого десятиліття XXI ст. на порядку денному стоятимуть не стільки давні питання близькосхідного конфлікту чи ядерна програма Північної Кореї, як поточна ситуація, небезпечна для міжнародного миру (конфлікти в Сирії, Лівії, Україні тощо). Вони провокували важкі наслідки, як масова міграція, ймовірність гуманітарної катастрофи, застосування зброї масового ураження⁴¹.

У відповідь на нові виклики Польща повинна була наново визначити завдання, які вона хотіла реалізувати в період членства в РБ ООН. Цілі польської дипломатії у цій сфері сформулювала Постійний представник Польщі при ООН у 2017–2021 рр. Йоанна Вронецька. Першим пріоритетним напрямом була зовнішня безпека країни, що означало забезпечення миру в сусідському оточенні, тому необхідно було пильно стежити за розвитком ситуації за кордонами держави, зокрема в Україні. Наступною метою було зміцнення позиції Польщі в ЄС, що мало збільшити можливості висловлювати думку з глобальних питань, таких як ситуація в Сирії і Лівії, тероризм або неконтрольована міграція. Пріоритетом було також розширення торговельних і економічних зв'язків⁴².

Можна також виокремити декілька тематичних блоків, які польський уряд планував розвивати в статусі члена РБ. По-перше, це повага до

міжнародного права, насамперед гуманітарного. Другий блок концентрувався на запобіганні конфліктам і вирішенні міжнародних спорів шляхом медіації. Третій аспект стосувався міжрелігійного й міжкультурного діалогу. Залишалася ще тема реформи ООН, зокрема самої РБ. Тут, однак, виникали сумніви, чи польська дипломатія повинна витратити енергію на питання, щодо якого між членами Ради були великі розходження. Тим більше, що наприкінці 2017 р. напругу в міжнародному діалозі викликала справа статусу Єрусалима після заяви президента США Дональда Трампа від 6 грудня про визнання міста столицею Ізраїлю та початок перенесення туди американського посольства. Для Польщі дилема полягала в тому, що США були одним із найважливіших стратегічних партнерів, але дії американського лідера суперечили попереднім міжнародним угодам.

У січні 2018 р., коли Республіка Польща почала виконувати обов'язки члена РБ, міністром закордонних справ став Яцек Чапутович — науковець і досвідчений дипломат. Зросла зацікавленість польської дипломатії міжнародними організаціями. Ще того самого місяця міністр узяв участь у дискусії на тему безпеки в Афганістані і Середній Азії та відносно ролі Статуту ООН у забезпеченні миру й безпеки в світі⁴³. У лютому 2019 р. Польща організувала разом із США у Варшаві конференцію щодо питання стабілізації ситуації на Близькому Сході. У цій сфері польська дипломатія заявляла про підтримку зусиль США, але розв'язання близькосхідного конфлікту вбачала в дводержавній моделі (існування незалежної Палестини при гарантуванні безпекових інтересів Ізраїлю)⁴⁴.

Традиційно важливим аспектом міжнародної безпеки, яким цікавилась польська сторона, було обмеження зброї масового ураження. На цю тему 18 січня 2018 р. у РБ відбулися дебати за активної участі президента А. Дуди. Він звернув увагу на провокаційні дії Північної Кореї, а також на небезпеку накопичення хімічної зброї, розвитку ядерної спроможності, відповідних програм балістичних ракет, що було порушенням міжнародного права та нівечили політику відкритого діалогу й довіри. Попри недосконалість Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ), політик уважав його поки що єдиним дієвим інструментом від загроз у цій галузі. Ширше про згадані проблеми польський президент говорив на засіданні РБ 26 вересня. Наступного року Польща очолила Підготовчий комітет оглядової конференції ДНЯЗ, запланованої на 2020 р.

Приверненню уваги РБ до теми дотримання міжнародного права в збереженні миру й безпеки слугувала організація польською стороною 17 травня 2018 р. відкритих дебатів, на яких головував президент Дуда. Він наголосив, що, лише коли вичерпано всі мирні інструменти, часом потрібно застосувати примусові засоби. Протягом травня Польща вперше в цій каденції головувала на засіданні РБ. Тоді РБ розглядала ситуацію в

Судані й Південному Судані, Лівії, Боснії і Герцеговині, Косово, Бангладеш, Бірмі, Сомалі, Гвінеї-Бісау, Сирії, окупованому Криму, близько-східний конфлікт і миротворчі операції ООН⁴⁵.

Однак, виняткове занепокоєння Польщі викликало гуманітарне міжнародне право. Впродовж двох років вона організувала серію зустрічей, присвячених становищу цивільного населення у збройних конфліктах. 22 травня 2018 р. міністр Чапутович ініціював дебати на згадану тему. Наприкінці вересня під час 73-ї сесії ГА ООН міністр підписав із головою Міжнародного Комітету Червоного Хреста Пітером Маурером Меморандум про угоду і співробітництво у сфері гуманітарної допомоги⁴⁶. Впродовж наступного головування в РБ у серпні 2019 р. Польща провела брифінг із нагоди 70-ї річниці Женевської конвенції про захист жертв війни. Докладалося багато зусиль для популяризації проблематики захисту дітей під час конфліктів, зокрема тих, що народилися унаслідок сексуального насилля, а також реінтеграції дітей, що раніше були у збройних угрупованнях. Встановлено активне співробітництво зі спеціалізованими структурами ООН щодо цієї тематики. З ініціативи Польщі й Великої Британії, РБ одногослосно ухвалила 20 червня 2019 р. резолюцію (№ 2475) про людей з інвалідністю в часи воєн (першу на цю тему).

За пропозицією Польщі ГА ООН 28 травня 2019 р. встановила 22 серпня Днем пам'яті жертв насилля з огляду на релігію. У цей день відбулася зустріч у форматі Аррія на тему безпеки релігійних меншин. Ця формула давала змогу долучити до дискусії сторони, які не були членами РБ, експертів, неурядові організації тощо. Республіка Польща очолювала санкційні комітети у справах Судану, Південного Судану та Компенсаційну комісію ООН. Наприкінці каденції виконала обіцянку щодо повернення до миротворчих операцій ООН. У листопаді 2019 р. польський контингент, що складався з понад 200 військових, розпочав службу в місії UNIFIL у Лівані⁴⁷.

Польський уряд дав позитивну оцінку своїх досягнень у РБ, натомість експерти помітили й помилки. Попри залученість до популяризації прав дітей у війнах, нерозповсюдження зброї масового ураження, підтримки міжнародного судочинства і ще раніше реформи РБ, Польща не взяла на себе самостійну відповідальність за ці теми на засіданнях структури. Слід, однак, пам'ятати про обмежені можливості непостійних членів РБ, де основна ініціатива належить сталим членам. Єдиною резолюцією, яку підготувала Польща, була резолюція №2475. Це вказує на слабку позицію Польщі в ООН, доказом чого є і те, що державі не вдалося просунути своїх кандидатів на високі посади в організації, прикладом, до Секретаріату. Польська дипломатія обирала безпечні теми й уникала контроверсійних, таких як свобода судочинства в контексті правової держави

(польський уряд критикували з цього приводу), реформа ООН або критика американського уряду⁴⁸.

Польська дипломатія на форумі РБ ООН і українське питання

Україна після 1991 р. належала до пріоритетних напрямів зовнішньої політики Республіки Польща. Взаємовідносини поступово розвинулись у форму стратегічного партнерства. Його поглиблення мало на меті зміцнити безпекове середовище Польщі, розвиток інтеграційних процесів України з ЄС, підтримку її внутрішніх реформ. Країни впродовж років успішно співпрацювали в політичній, військовій, економічній, енергетичній, безпековій, культурній і науковій сферах. Проблематичнішим було співробітництво в галузі історичної політики. А втім, коли 2014 р. Україна стала жертвою російської агресії, польський уряд рішуче засудив політику Росії. Він сприймав її як чинник дестабілізації у Східній Європі, що має на меті обмежити право країн регіону на вибір власного шляху розвитку. Реалізуючи свій інтеграційний проєкт, РФ вдавалась до погроз, політичного, економічного тиску та збройної сили. Попри ці загрози у відносинах з Росією Польща мала керуватись прагматизмом⁴⁹. Вона підтримувала європейський вибір Української держави, а «незалежна, демократична і стабільна Україна з польської перспективи — це важливий елемент європейського порядку й безпеки»⁵⁰. Польський уряд хотів бути одним з архітекторів регіональної стабілізації, але президент України Петро Порошенко відхилив у серпні 2015 р. пропозицію президента А. Дуди про долучення Польщі до нормандського формату мирних переговорів у справі Донбасу. Спір польської сторони з ЄС щодо дотримання стандартів демократії і правової держави, віддалення у зовнішній політиці від Німеччини й Франції, концентрація на внутрішній політиці додатково послаблювали позицію Польщі в Європі⁵¹.

На форумі ООН польська дипломатія докладала зусиль, щоби допомогти Україні. Республіка Польща стала одним із ініціаторів резолюції ГА ООН (№ 68/262), ухваленої 27 березня 2014 р. на підтримку суверенітету й територіальної цілісності Української держави⁵². З огляду на сам текст резолюції і те, що майже 1/3 членів асамблеї утрималась від голосування, а 11 проголосували проти, стало зрозуміло, що оцінка анексії Криму й оцінка політики Росії належатимуть до розряду складних. На вересневій 69-й сесії ГА ООН більшість членів організації, у тому числі Польща, вустами президента Броніслава Коморовського, підтримала Україну й засудила агресію Росії⁵³. У наступні роки проблема російсько-українського конфлікту неодноразово поверталася до порядку денного ООН. Нагадувала про неї зокрема Україна, яка у 2016–2017 рр. була непостійним членом РБ. Згодом тема України озвучувалася дедалі

рідше на засіданнях організації. Наприклад, 2017 р. про потребу шанувати суверенітет і територіальну цілісність України, окрім польського президента А. Дуди, говорили представники США, Великої Британії і Франції. Не зробили цього ні Нідерланди, ні Італія, ні Швеція. Питання Грузії презентувалося ще гірше, бо його порушувала лише Польща. Тому у статусі непостійного члена РБ перед польською дипломатією стояло завдання переконувати решту членів РБ щодо масштабів негативних наслідків для світової спільноти, до яких призвело грубе порушення міжнародного права. Оскільки Росія була причетна до обох конфліктів, то годі було сподіватися на перелам у рамках РБ ООН. Попри це Україна визначалась одним із географічних пріоритетів польської дипломатії у РБ⁵⁴. Польща обіцяла докласти зусиль, щоби підтримувати інтерес до ситуації в окупованому Криму й на Донбасі, для чого належало її презентувати не лише в регіональній, а насамперед у глобальній перспективі. Обнадійливим було обрання до РБ Нідерландів, з якими польська дипломатія хотіла співпрацювати в питанні притягнення до відповідальності винних у збитті малайзійського пасажирського літака (рейс МН17) 17 липня 2014 р.⁵⁵

Як непостійний член РБ польська сторона вимагала припинення дестабілізуючих дій РФ щодо України й наголошувала на необхідності мирного врегулюванні конфлікту на Донбасі. Вона організувала низку зустрічей на тему ситуації в Україні завдяки конструктивній співпраці з європейськими партнерами. Сприятливою обставиною у просуванні регіонального пріоритету — миру й безпеки в Східній Європі — було те, що третину членів РБ склали країни ЄС. Це посилювало європейський голос у Раді⁵⁶.

Наприклад, 15 березня 2018, з ініціативи Польщі, Швеції, Великої Британії, США, відбулись консультації у форматі Аррія на тему російської окупації Криму. Рішення про скликання неформальної зустрічі було слухним з огляду на обструкцію Росії у рамках статутної роботи РБ. Винесення питання міжнародно-правового статусу Криму як окупованої території на відкрите засідання дозволило ще раз публічно нагадати про російсько-український конфлікт та збільшити втрати РФ (зокрема іміджеві) за порушення міжнародного права⁵⁷. За рік Польща, Бельгія, Франція, Німеччина, Велика Британія і США організували наступну таку зустріч із промовистою назвою «Символічна дата: п'ята річниця початку окупації Криму Росією. Грубе порушення міжнародного права». На ній були присутні експерти і представники кримськотатарського народу. Обидві зустрічі відбулися за співпраці з Україною⁵⁸.

Перше від 2 лютого 2017 р. формальне засідання РБ на тему ситуації в Україні відбулось 29 травня 2018 р. Воно мало форму брифінгу, на якому

головував міністр Я. Чапутович. Високопосадовці ООН і ОБСЄ висловили стурбованість нестабільною ситуацією в районі конфлікту, атаками на цивільне населення й інфраструктуру, стрімким зростанням числа жертв і поранених у квітні і травні, використанням забороненої зброї, перешкодами в роботі гуманітарного персоналу. Учасники зустрічі закликали сторони конфлікту припинити воєнні дії, дотримуватись Мінських угод і повернутись до переговорів. Міністр закордонних справ Нідерландів Стеф Блок закликав Росію взяти на себе відповідальність за вбивство пасажирів рейсу МН17 — здебільшого його співвітчизників. Голова засідання вказав на систематичне порушення прав людини РФ на окупованих теренах, зокрема кримських татар, а також на фінансування, навчання і військово-оснащення сепаратистів. Закликав ООН стати на захист цивільного населення, а Росію — припинити безправну агресію. Представник РФ традиційно відкинув закиди й заявив, що його країна не є стороною конфлікту. В засіданні взяв участь міністр закордонних справ України Павло Клімкін⁵⁹.

У зв'язку з подіями в Керченській протоці 25 листопада 2018 р., коли російські сили захопили три українські судна разом з екіпажем, наступного дня на прохання України відбувся надзвичайний брифінг РБ. Ініціативу підтримали Польща, Франція, Нідерланди, Швеція, Велика Британія і США, які перед цим відхилили пропозицію Росії розглядати питання з перспективи порушення її кордонів. На засіданні воно ставилось у ширшому контексті конфлікту на сході України й окупації Криму, а в більш детальному вимірі — як елемент україно-російського спору в Азовському морі. Натомість російський представник називав інцидент провокацією української сторони й заявив, що Мінські угоди не стосувалися Криму. У більш рішучій формі дії російської сторони засудили США, Велика Британія і Франція, представник якої висловився також від імені Німеччини. Таку позицію підтримувала й польська делегація, яка закликала ООН приділити належну увагу цьому активному конфлікту й не закривати очі на ситуацію, коли один із постійних членів РБ є його учасником. Польські представники теж раніше висловлювали в РБ стурбованість концентрацією військової сили РФ у Криму й на Азовському морі та великими економічними збитками України внаслідок блокування проходу українських торгових суден через Керченську протоку до українських портів⁶⁰.

Негайно звільнити українські судна й моряків з російського полону вимагала польська посол при ООН Й. Вронєцька на засіданні РБ 12 лютого 2019 р. Оскільки темою зустрічі було загострення ситуації на Донбасі й виконання Мінських угод, яких мали дотримуватись усі сторони конфлікту, дипломат попросила не забувати, «хто в цьому випадку

жертва, а хто агресор». Деескалації ситуації можна було би досягнути шляхом збільшення ефективності ОБСЄ, якби Спеціальна моніторингова місія мала доступ до всієї території, що контролювалася сепаратистами. Вчергове польські дипломати наголошували, що «агресія Росії проти України залишається загрозою безпеці всього регіону»⁶¹.

Польські делегати згадували про питання України на засіданнях РБ за багатьох інших нагод. Засудили указ президента В. Путіна від 24 квітня 2019 р. про прискорену процедуру отримання громадянства РФ жителями окупованих територій Донбасу. Критикували закиди РФ щодо України стосовно її мовної і етнічної політики, як і кваліфікування Росією війни з Україною як внутрішнього конфлікту. Президент А. Дуда декілька разів говорив про порушення Меморандуму про гарантії безпеки для України 1994 р. Приклад недотримання Росією Будапештського меморандуму наводив також у контексті кризи довіри в міжнародних відносинах на дебатах у РБ 18 січня 2018 р. Політик звертав на це увагу також під час брифінгу 26 вересня 2018 р. на тему обмеження зброї масового ураження⁶².

Попри зусилля польських дипломатів питання, пов'язані з Україною і Європою загалом, не посідали чільних позицій у порядку денному РБ. Загалом європейська тематика в 2018 р. становила 8%, а набагато більше уваги приділялося ситуації у Африці (50%) і Близького Сходу (33%)⁶³.

Висновки

Республіка Польща — держава-засновник ООН, яка після 1989 р. намагалася бути активним членом організації у сфері миру й безпеки, прав людини та розвитку. Її діяльність тут, як в інших міжнародних організаціях, зміцнювала міжнародну суб'єктність країни, поглиблювала демократичні процеси, давала можливість впливати на утвердження міжнародного права і брати участь у світових політичних і економічних процесах. Отже вона могла реалізовувати глобальні й регіональні цілі, зафіксовані у Статуті ООН, та свої національні інтереси. Польща була зацікавлена у проведенні широкої реформи ООН, зокрема РБ. Саме міжнародна безпека сприймалася як одна з найважливіших сфер, у якій повинно відбуватися зміцнення впливу організації у світі, поряд із розвитком регіональних систем.

Держава шість разів була непостійним членом Ради Безпеки ООН, а востаннє — у 2018–2019 рр. Її діяльність сконцентрувалася на трьох напрямках: пошана до міжнародного права, захист цивільного населення у збройних конфліктах, мир і безпека у Східній Європі. Вона двічі голоувала на засіданнях РБ — у травні 2018 і серпні 2019 р. — і використала цей час для просування своїх пріоритетів. Упродовж дворічного строку

Республіка Польща забезпечила представництво високого рівня, включно з президентом, на двох десятках зустрічей РБ. У збільшеному обсязі використовувала неформальні механізми взаємодії у Раді через організацію дискусій і відкритих дебатів, консультацій у форматі Аррія, але за їхніми результатами не було ухвалено конкретного документа. Відчутним ефектом залученості Польщі до розв'язання проблем гуманітарного права стало ухвалення резолюції № 2475 і долучення до Ради Прав Людини у 2020–2022 рр.

Одним із питань, якому польська дипломатія приділяла особливу увагу, був російсько-український збройний конфлікт. Завдяки Польщі ця тема не зникала з порядку денного РБ і актуалізувалася в багатьох контекстах. Від 2018 р. польські делегати послідовно нагадували про негативні наслідки порушення міжнародного права Росією для всієї міжнародної спільноти, звертали увагу на ситуацію на окупованих теренах Криму й Донбасу, в Чорному й Азовському морях. Наголошували, що російська агресія проти України залишається загрозою безпеці всього європейського регіону. Хоча українське питання належало до тих, що викликали в РБ найбільші протиріччя, але в дискусіях і голосуваннях друзями Польщі були США, Велика Британія, Франція, Нідерланди, Швеція, Німеччина й Бельгія. Вирішення справи російсько-українського конфлікту в рамках РБ ООН не було можливим, оскільки постійним членом цієї структури є країна-агресор, яка мала тут своїх прихильників. Ця ситуація вкотре ілюструє, які серйозні наслідки для міжнародного правопорядку й безпеки може спричинити дефіцит глибокої реформи організації, і зокрема її органу, що відповідає за збереження миру.

¹ Bornio J. *Bezpieczeństwo narodowe Polski w kontekście kryzysu ukraińskiego*. Wymiar polityczno-militarny. Warszawa: Difin, 2019. S. 105.

² Статут Організації Об'єднаних Націй. Київ: Представництво ООН в Україні, 2008.

³ Див. *The Oxford Handbook on the United Nations*. 2 ed. Ed. by T.G. Weiss, S. Daws. Oxford: Oxford University Press, 2018; Kingsbury B., Roberts A. *Presiding Over a Divided World. Changing UN Roles, 1945–1993*. Boulder: Lynne Rienner Publishers, 2022; UN Security Council in the 21st Century. Ed. by S. Einsiedel, D.M. Malone, B.S. Ugarde. Boulder: Lynne Rienner Publishers 2015; Symonides J. *Organizacja Narodów Zjednoczonych: bilans i perspektywy*. Warszawa: Scholar, 2018; Berger S. *ONZ – wizerunek i rzeczywistość: pytania i odpowiedzi na temat działania Organizacji Narodów Zjednoczonych i jej Karta*. Warszawa: Fundacja „Rozwój SGGW Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego”, 1995; Rydzkowski J. *Organizacja Narodów Zjednoczonych. Przewodnik polityczny*. Jastrzębie-Zdrój: Black Unicorn, 2012.

⁴ Див.: Забігайло К. *Українська РСР в Організації Об'єднаних Націй*. Київ, 1964; Його ж. *Участь Української РСР у виробленні Статуту ООН*. *Проблеми правознавства*. 1996. № 3; Його ж. *Международно-правовая деятельность Украинской ССР*. Киев, 1972.

⁵ Див. Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем. Київ, 2006; Їх же. Організація Об'єднаних Націй в умовах сучасної кризи світового порядку (до 75-річчя створення ООН). *Український історичний журнал*. 2020 № 5. С. 77–89; Віднянський С.В. Чому Україна стала однією з країн-засновниць ООН (до 70-річчя Організації Об'єднаних Націй і членства в ній України). *Український історичний журнал*. 2015. № 5 (254). С. 172–185.

⁶ Див. Білоусов М.М. Особливості роботи дипломатів-службовців Секретаріату ООН. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2011. Вип. 96 (1). С. 27–33; Його ж. Про деякі неточності у висвітленні діяльності української дипломатії в ООН у Радянські часи. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2007. Вип. 13. С. 45–49.

⁷ Див. Снапковский В.Е. Белорусская ССР в ООН (1945–1985 гг.). Минск, 1985; Його ж. Белорусская ССР в ООН: отряд советской дипломатии в действии. Минск: Право и экономика, 2021; Гуринович А.Е. Участие Белорусской ССР в деятельности ООН. Минск, 1982.

⁸ Nowak В.Е. Wybory i kampania na niestałych członków Rady Bezpieczeństwa ONZ. *Sprawy Międzynarodowe*. 2014. № 4. S. 146.

⁹ Łukaszyk L. Polska w Organizacji Narodów Zjednoczonych. *Polska w organizacjach międzynarodowych*. Red. S. Parzymies, I. Popiuk-Rysińska. Warszawa: Scholar, 2002. S. 49–52.

¹⁰ Polacy w misjach pokojowych ONZ. URL: https://www.unic.un.org.pl/misje_pokojowe/polacy.php.

¹¹ International Court of Justice. Members of the Court past and present. URL: <https://www.icj-cij.org/en/all-members>.

¹² Łukaszyk L. Polska w Organizacji Narodów Zjednoczonych... S. 54–57.

¹³ Див. Колісник М., Марунчак О. ООН та сучасні виклики і загрози міжнародній спільноті та безпеці в умовах глобалізації. *Роль ООН у сучасному світі: матеріали наукового симпозиуму, присвяченого 75-річчю від дня заснування Організації Об'єднаних Націй*. Кам'янець-Подільський, 2020. С. 145–151.

¹⁴ Pacuła P. Zarys problematyki reformy Rady Bezpieczeństwa ONZ. *Bezpieczeństwo Narodowe*. 2015. Т. IV. S. 66.

¹⁵ Наприклад, Френсіс Фукуяма в 1992 р. ставив питання, чи після травматичного образу історії першої половини ХХ ст. «історіософічний песимізм виправданий», бо «дев'яності роки не лише не відкрили світу нові загрози, але у певних сферах принесли покращення». Див. Fukuyama F. Koniec historii. Przeł. T. Bieroń, M. Wichrowski. Poznań: Zysk i S-ka, 1996. S. 38.

¹⁶ Huntington S.P. Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego. Przeł. H. Jankowska. Poznań: Zysk i S-ka, 2018. S. 27–28.

¹⁷ Toffler A., Toffler H. Wojna i antywojna. Jak przetrwać na progu XXI wieku? Poznań: Kurpisz, 2006. S. 24.

¹⁸ Einsiedel S. von, Malone D. M. Security Council. The Oxford Handbook on the United Nations. 2 ed. Ed. by T.G. Weiss, S. Daws. Oxford: Oxford University Press, 2018. P. 145–146.

¹⁹ Janusz-Pawletta B. Kierunki reformy Organizacji Narodów Zjednoczonych. *Bezpieczeństwo Narodowe*. 2006. Т. II (2). S. 184–186.

²⁰ Див. Maciąg P. Reforma Rady Bezpieczeństwa Narodów Zjednoczonych. Analiza problemu reformy ze stanowiska prawa międzynarodowego. Warszawa: Stowarzyszenie Absolwentów WPiA UW, 2012. S. 155–156; Мартинов А. Діяльність української дипломатії у Раді Безпеки ООН (2016–2017 рр.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2018. № 27. С. 153–157.

²¹ Łukaszuk L. Polska w Organizacji Narodów Zjednoczonych... S. 298, 49, 54.

²² Priorytety polskiej polityki zagranicznej 2012–2016. Warszawa: Ministerstwo Spraw Zagranicznych, wrzesień 2012. S. 5. URL: <https://www.bbn.gov.pl/download/1/9620/prpol.pdf>

²³ Pacuła P. Zarys problematyki reformy Rady Bezpieczeństwa ONZ... S. 75–77.

²⁴ Лише з початку 2014 до травня 2022 р. Росія застосувала вето 21 разів у питаннях стосовно України, Сирії і Близького Сходу, Північної Кореї, Венесуели. Водночас США в такий спосіб проголосували тричі, а Китай 9 разів — завжди в тандемі з Росією, а Велика Британія і Франція — жодного. Див. Security Council — Veto List. URL: <https://research.un.org/en/docs/sc/quick>.

²⁵ New Political Act for the United Nations for the 21st Century. Proposals and Concepts. Ed. by A.D. Rotfeld. Warsaw: Akademia Dyplomatyczna, 2004.

²⁶ Polska w ONZ. URL: <https://www.gov.pl/web/onz/polska-w-onz>.

²⁷ Towpik A. Polska w Organizacji Narodów Zjednoczonych. *Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej*. 2010. S. 325.

²⁸ Priorytety polskiej polityki zagranicznej 2012–2016. Warszawa, marzec 2012. URL: <https://www.bbn.gov.pl/download/1/9620/prpol.pdf> [dostęp: 12.04.2022].

²⁹ Tarnogórski R., Zaręba Sz. Polska w Radzie Bezpieczeństwa ONZ. *Biuletyn — PISM*. 03.01.2018. № 1. URL: <https://pism.pl/upload/images/artykuly/legacy/files/23899.pdf>.

³⁰ Łukaszuk L. Polska w Organizacji Narodów Zjednoczonych... S. 53.

³¹ Sierzputowski B. Polska jako niestały członek Rady Bezpieczeństwa ONZ — wyzwania i cele. *Sprawy Międzynarodowe*. 2017. № 4. S. 141–142.

³² Передмова. *Публічна дипломатія. Навчальний посібник*. За заг. ред. І. Матяш. Київ–Острогор: Видавництво Горобець, 2021. С. 5.

³³ Nowak B. E. *Op. cit.*

³⁴ Strategia Polskiej Polityki Zagranicznej 2017–2021. S.22. URL: <https://www.gov.pl/web/dyplomacja/strategia>.

³⁵ Kampania Polski na niestałego członka Rady Bezpieczeństwa ONZ. URL: <https://www.prezydent.pl/aktualnosci/wydarzenia/starania-o-niestale-czlonkostwo-polski-w-rb-onz---na-ostatnim-odcinku,331>.

³⁶ Informacja ministra spraw zagranicznych o zadaniach polskiej polityki zagranicznej w 2018 roku. Posiedzenie nr 60 w dniu 21-03-2018. URL: <https://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/wypowiedz.xsp?posiedzenie=60&dzien=2&wyp=2&view=3&SessionID=25591AB0A028490DF2AF3E000B7D22CA895B02C2>.

³⁷ Tarnogórski R. Komentarz PISM: Polska niestałym członkiem Rady Bezpieczeństwa ONZ. 02.06.2017. URL: https://pism.pl/publikacje/Komentarz_PISM_Polska_niesta_ym_czlonkiem_Rady_Bezpiecze_stwa_ONZ.

³⁸ Zaręba Sz. Wybory nowych niestałych członków Rady Bezpieczeństwa ONZ. 09.06.2018. URL: https://pism.pl/publikacje/Wybory_nowych_niestałych_czlonkow_Rady_Bezpieczestwa_ONZ.

³⁹ Einsiedel S. von, Malone D.M. *Op. cit.* P. 140.

⁴⁰ Pay V.N., Postolski P. Power and Diplomacy in the United Nations Security Council: The Influence of Elected Members. *The International Spectator*. 2022. Vol. 57. No. 2. P. 1, 13.

⁴¹ Tarnogórski R. Komentarz PISM...

⁴² Tarnogórski R., Zaręba Sz. Polska w Radzie Bezpieczeństwa ONZ...

⁴³ Informacja ministra spraw zagranicznych o zadaniach polskiej polityki zagranicznej w 2018 roku...

⁴⁴ Minister Jacek Czaputowicz o priorytetach polskiej dyplomacji w 2019 roku. URL: <https://www.gov.pl/web/dyplomacja/minister-jacek-czaputowicz-o-priorytetach-polskiej-dyplomacji-w-2019-roku>.

⁴⁵ Security Council Meetings in 2018. URL: <https://research.un.org/en/docs/sc/quick/meetings/2018>.

⁴⁶ Ministerstwo Spraw Zagranicznych. URL: <https://www.gov.pl/web/dyplomacja/>

⁴⁷ Członkostwo Polski w Radzie Bezpieczeństwa ONZ 2018–2019. URL: <https://www.gov.pl/attachment/066029c0-cb85-43d1-82cd-39d2d9c8d83c>

⁴⁸ Grzebyk P. Polska w Radzie Bezpieczeństwa ONZ – niewielkie możliwości, jeszcze mniejsze osiągnięcia. 2020. URL: <https://klubjagiellonski.pl/2020/12/14/polska-w-radzie-bezpieczenstwa-onz-niewielkie-mozliwosci-jeszcze-mniejsze-osiagniecia>

⁴⁹ Strategia Polskiej Polityki Zagranicznej 2017–2021... S. 3.

⁵⁰ Informacja ministra spraw zagranicznych o zadaniach polskiej polityki zagranicznej w 2018 rok...

⁵¹ Mróz M. Ukraina w polityce zagranicznej Polski w dobie drugiego rządu zjednoczonej prawicy pod egidą prawa i sprawiedliwości (2015–2018). *Rocznik Nauk Społecznych*. 2019. T. 1. № 1. S. 28–31.

⁵² Resolution 68/262 adopted by the General Assembly on 27 March 2014. Territorial integrity of Ukraine. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N13/455/17/PDF/N1345517.pdf?OpenElement>

⁵³ Central, Eastern European leaders warn against ‘new status quo’ of instability. URL: <https://news.un.org/en/story/2014/09/478842-central-eastern-european-leaders-warn-against-new-status-quo-instability>.

⁵⁴ Tarnogórski R., Zaręba Sz. Polska w Radzie Bezpieczeństwa ONZ...

⁵⁵ Tarnogórski R. Komentarz PISM...

⁵⁶ Див. Pay V.N., Postolski P. Power and Diplomacy in the United Nations Security Council: The Influence of Elected Members. *The International Spectator*. 2022. Vol. 57. No. 2. P.P. 1–17.

⁵⁷ Tarnogórski R. Nieformalne spotkanie państw członków RB w sprawie okupacji Krymu przez Federację Rosyjską. 16.03.2018. URL: https://pism.pl/publikacje/Nieformalne_spotkanie_panstw_czlonkow_RB_w_sprawie_okupacji_Krymu_przez_Federacje_Rosyjska [in Polish].

⁵⁸ Arria-formula Meeting on Crimea. 14.03.2019. URL: <https://www.security-councilreport.org/whatsinblue/2019/03/arria-formula-meeting-on-the-crimea.php>.

⁵⁹ Security Council. S/PV.8270. 29 May, 2018. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N18/162/33/PDF/N1816233.pdf?OpenElement>

⁶⁰ Security Council. S/PV.8410. 26 November, 2018. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/PRO/N18/397/69/PDF/N1839769.pdf?OpenElement>

⁶¹ Security Council. S/PV.8461. 12 February, 2019. P. 12–13. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/PRO/N19/037/17/PDF/N1903717.pdf?OpenElement>

⁶² Wystąpienie podczas posiedzenia Rady Bezpieczeństwa ONZ. 26.09.2018. URL: <https://www.prezydent.pl/aktualnosci/wypowiedzi-prezydenta-rp/wystapienia/wystapienie-podczas-posiedzenia-rady-bezpieczenstwa-onz-plen,3736>

⁶³ Pierwszy rok członkostwa Polski w Radzie Bezpieczeństwa ONZ. 2018. Podsumowanie. URL: <https://www.gov.pl/attachment/5551924d-4697-4905-a30c-8d7c8f115315>

REFERENCES

1. *Arria-formula Meeting on Crimea*. (2019, March 14). <https://www.security-councilreport.org/whatsinblue/2019/03/arria-formula-meeting-on-the-crimea.php> [in English].

2. Berger, S. (1995). *ONZ — wizerunek i rzeczywistość: pytania i odpowiedzi na temat działania Organizacji Narodów Zjednoczonych i jej Karta*. Warszawa: Fundacja Rozwój SGGW Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego [in Polish].

3. Bilousov, M.M. (2011). Osoblyvosti roboty dyplomativ-sluzhbovtiv Sekretariatu OON. *Aktual'ni problemy mizhnarodnykh vidnosyn*, 96(1), 27–33 [in Ukrainian].
4. Bilousov, M.M. (2007). Pro deiaki netochnosti u vysvitleni diial'nosti ukrains'koi dyplomatii v OON u Radians'ki chasy. *Naukovyj visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy*, 13, 45–49 [in Ukrainian].
5. Bornio, J. (2019). *Bezpieczeństwo narodowe Polski w kontekście kryzysu ukraińskiego. Wymiar polityczno-militarny*. Warszawa: Difin [in Polish].
6. *Central, Eastern European leaders warn against 'new status quo' of instability*. <https://news.un.org/en/story/2014/09/478842-central-eastern-european-leaders-warn-against-new-status-quo-instability> [in English].
7. *Członkostwo Polski w Radzie Bezpieczeństwa ONZ 2018–2019*. <https://www.gov.pl/attachment/066029c0-cb85-43d1-82cd-39d2d9c8d83c> [in Polish].
8. Grzebyk, P. (2020). *Polska w Radzie Bezpieczeństwa ONZ — niewielkie możliwości, jeszcze mniejsze osiągnięcia*. <https://klubjagiellonski.pl/2020/12/14/polska-w-radzie-bezpieczenstwa-onz-niewielkie-mozliwosci-jeszcze-mniejsze-osiagniecia/> [in Polish].
9. Gurinovich, A.E. (1982). *Uchastie Belorusskoj SSR v deyatel'nosti OON*. Minsk [in Russian].
10. Fukuyama, F. (1996). *Koniec historii*. Przekł. T. Bieroń, M. Wichrowski. Poznań: Zysk i S-ka [in Polish].
11. Huntington, S.P. (2018). *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*. Przekł. H. Jankowska. Poznań: Zysk i S-ka [in Polish].
12. Einsiedel, S. von, & Malone, D.M. (2018). Security Council. *The Oxford Handbook on the United Nations*. 2 ed. Ed. by T. G. Weiss, S. Daws. Oxford: Oxford University Press [in English].
13. *Informacja ministra spraw zagranicznych o zadaniach polskiej polityki zagranicznej w 2018 roku. Posiedzenie nr 60 w dniu 21-03-2018*. <https://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/wypowiedz.xsp?posiedzenie=60&dzien=2&wyp=2&view=3&SessionID=25591AB0A028490DF2AF3E000B7D22CA895B02C2> [in Polish].
14. International Court of Justice. *Members of the Court past and present*. <https://www.icj-cij.org/en/all-members> [in English].
15. Janusz-Pawletta, B. (2006). Kierunki reformy Organizacji Narodów Zjednoczonych. *Bezpieczeństwo Narodowe*. II (2), 182–193 [in Polish].
16. *Kampania Polski na niestalego członka Rady Bezpieczeństwa ONZ*. <https://www.prezydent.pl/aktualnosci/wydarzenia/starania-o-niestale-czlonkostwo-polski-w-rb-onz---na-ostatnim-odcinku,331> [in Polish].
17. Kingsbury, B., & Roberts, A. (2022). *Presiding Over A Divided World. Changing UN Roles, 1945–1993*. Boulder: Lynne Rienner Publishers [in English].
18. Kolisnyk, M., & Marunchak, O. (2020). OON ta suchasni vyklyky i zahrozy mizhnarodnij spil'noti ta bezpetsi v umovakh hlobalizatsii. In *Rol' OON u suchasnomu sviti: materialy naukovoho sympoziumu, prysviachenoho 75-richchiu vid dnia zasnovannia Orhanizatsii Ob'iednanykh Natsij*. (pp. 145–151). Kam'ianets'-Podil's'kyj [in Ukrainian].
19. Łukaszuk, L. (2002). Polska w Organizacji Narodów Zjednoczonych. In S. Parzymies, & I. Popiuk-Rysińska (Eds.), *Polska w organizacjach międzynarodowych*. Warszawa: Scholar [in Polish].
20. Maciąg, P. (2012). *Reforma Rady Bezpieczeństwa Narodów Zjednoczonych. Analiza problemu reformy ze stanowiska prawa międzynarodowego*. Warszawa: Stowarzyszenie Absolwentów WPiA UW [in Polish].
21. *Minister Jacek Czaputowicz o priorytetach polskiej dyplomacji w 2019 roku*. <https://www.gov.pl/web/dyplomacja/minister-jacek-czaputowicz-o-priorytetach-polskiej-dyplomacji-w-2019-roku> [in Polish].

22. Martynov, A. (2018). The Activity of the Ukrainian Diplomacy at the UN Security Council (2016–2017). *Miżnarodni zv'язki Ukraïni: naukovì poşuki i znahidki — The International relations of Ukraine: scientific searches and findings*, 27, 146–163 [in Ukrainian].
23. *Ministerstwo Spraw Zagranicznych*. <https://www.gov.pl/web/dyplomacja/> [in Polish].
24. Mróz, M. (2019). Ukraina w polityce zagranicznej Polski w dobie drugiego rządu zjednoczonej prawicy pod egidą prawa i sprawiedliwości (2015–2018). *Rocznik Nauk Społecznych*, 1(1), 23–36 [in Polish].
25. *New Political Act for the United Nations for the 21st Century. Proposals and Concepts*. (2004). A. D. Rotfeld (Ed.). Warsaw: Akademia Dyplomatyczna [in English].
26. Nowak, B.E. (2014). Wybory i kampania na niestałych członków Rady Bezpieczeństwa ONZ. *Sprawy Międzynarodowe*, 4, 45–169 [in Polish].
27. Pacuła, P. (2015). Zarys problematyki reformy Rady Bezpieczeństwa ONZ. *Bezpieczeństwo Narodowe*, IV, 63–79 [in Polish].
28. Pay, V.N., & Postolski, P. (2022). Power and Diplomacy in the United Nations Security Council: The Influence of Elected Members. *The International Spectator*, 57, 2, 1–17 [in English].
29. *Pierwszy rok członkostwa Polski w Radzie Bezpieczeństwa ONZ. Podsumowanie*. (2018). <https://www.gov.pl/attachment/5551924d-4697-4905-a30c-8d7c8f115315> [in Polish].
30. *Polacy w misjach pokojowych ONZ*. https://www.unic.un.org.pl/misje_pokojowe/polacy.php [in Polish].
31. *Polska w ONZ*. <https://www.gov.pl/web/onz/polska-w-onz> [in Polish].
32. *Priorytety polskiej polityki zagranicznej 2012–2016*. (2012, marzec). Warszawa. <https://www.bbn.gov.pl/download/1/9620/prpol.pdf> [in Polish].
33. *Publiczna dyplomatiia. Navchal'nyj posibnyk*. (2021). I. Matiash (Ed.). Kyiv–Ostroh: Vydavnytstvo Horobets' [in Ukrainian].
34. Rydzkowski, J. (2012). *Organizacja Narodów Zjednoczonych. Przewodnik polityczny*. Jastrzębie-Zdrój: Black Unicorn [in Polish].
35. Sierżputowski, B. (2017). Polska jako niestały członek Rady Bezpieczeństwa ONZ — wyzwania i cele. *Sprawy Międzynarodowe*, 4, 135–155 [in Polish].
36. Snapkovskij, V.E. (1985). *Belorusskaya SSR v OON (1945–1985 gg.)*. Minsk, 1985 [in Russian].
37. Snapkovskij, V.E. (2021). *Belorusskaya SSR v OON: otryad sovetsoj diplomatii v dejstvii*. Minsk: Pravo i e'konomika [in Russian].
38. *Statut Organizaczi Ob`ednanykh Naczi*. (2008). Kyiv: Predstavnytstvo OON v Ukraini [in Ukrainian].
39. *Strategia Polskiej Polityki Zagranicznej 2017–2021*. <https://www.gov.pl/web/dyplomacja/strategia> [in Polish].
40. Symonides, J. (2018). *Organizacja Narodów Zjednoczonych: bilans i perspektywy*. Warszawa: Scholar [in Polish].
41. Tarnogórski, R. *Komentarz PISM: Polska niestałym członkiem Rady Bezpieczeństwa ONZ*. https://pism.pl/publikacje/Komentarz_PISM_Polska_niesta_ym_cz_onkiem_Rady_Bezpiecze_stwa_ONZ [in Polish].
42. Tarnogórski, R. (2018, 16 marca). *Nieformalne spotkanie państw członków RB w sprawie okupacji Krymu przez Federację Rosyjską*. https://pism.pl/publikacje/Nieformalne_spotkanie_panstw_czlonkow_RB_w_sprawie_okupacji_Krymu_przez_Federacje_Rosyjska [in Polish].
43. Tarnogórski, R., & Zaręba, Sz. (2018, 3 stycznia). Polska w Radzie Bezpieczeństwa ONZ. *Biuletyn — PISM*, 1. <https://pism.pl/upload/images/artykuly/legacy/files/23899.pdf> [in Polish].

44. Toffler, A., & Toffler, H. (2006). *Wojna i antywojna. Jak przetrwać na progu XXI wieku?* Poznań: Kurpisz [in Polish].
45. Towpik, A. (2010). Polska w Organizacji Narodów Zjednoczonych. In *Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej* (pp. 313–332) [in Polish].
46. *UN Security Council in the 21st Century*. (2015). S. Einsiedel, D.M. Malone, B.S. Ugarde (Eds). Boulder: Lynne Rienner Publishers [in English].
47. *Wystąpienie podczas posiedzenia Rady Bezpieczeństwa ONZ*. (2018, 26 września). <https://www.prezydent.pl/aktualnosci/wypowiedzi-prezydenta-rp/wystapienia/wystapienie-podczas-posiedzenia-rady-bezpieczenstwa-onz-plen,3736> [in Polish].
48. Vidnianskyi, S. (2015). Chomu ta yak Ukrainska RSR stala odnieiu z krain-zasnovnyts OON? (do 70-richchia Orhanizatsii Obiednanykh Natsii i chlenstva v nii Ukrainy). *Ukrains'kyi istorychnyj zhurnal*, 5, 172–185 [in Ukrainian].
49. Vidnianskyi, S., Martynov, A. (2006). *Ukraina v Orhanizatsii Obiednanykh Natsii: 60 rokiv uchasti u rozviazanni naivazhlyvishykh mizhnarodnykh problem*. Kyiv [in Ukrainian].
50. Zaręba, Sz. (2018, 9 czerwca). *Wybory nowych niestałych członków Rady Bezpieczeństwa ONZ*. https://pism.pl/publikacje/Wybory_nowych_niestałych_czlonkow_Rady_Bezpieczenstwa_ONZ [in Polish].

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2022.31.062>
УДК 341.7(477)“2014/2022”

Борис Гуменюк

д-р. іст. наук, проф.

Надзвичайний і Повноважний Посол України
зав. каф. міжнародних відносин та гуманітарних студій
Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова

01601, Україна, Київ, вул. Пирогова, 9

E-mail: b.gumeniuk@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7152-8211>

ResearcherID Web of Science: ADZ-9419-2022

УКРАЇНСЬКА ДИПЛОМАТІЯ ПІД ЧАС НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНИ: ЕСЕ ІСТОРИКА-МІЖНАРОДНИКА Й ДИПЛОМАТА

Borys Humeniuk

Doctor of History, Professor

Ambassador Extraordinary and

Plenipotentiary of Ukraine

Head of the Department of International

Relations and Humanities Studies

National Pedagogical Dragomanov University

9, Pyrogova Street, Kyiv, 01601, Ukraine

E-mail: b.gumeniuk@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7152-8211>

ResearcherID Web of Science: ADZ-9419-2022

UKRAINIAN DIPLOMACY DURING UKRAINE'S WAR OF NATIONAL LIBERATION: AN ESSAY BY A HISTORIAN AND DIPLOMAT

Наша дипломатія, як і Збройні Сили, сягнула неймовірно високого рівня.

«Голос України». 14 квітня 2022 р.

Вважаю, що наша дипломатія, як і наші Збройні Сили, сягнула неймовірно високого рівня у своїй професійній діяльності.

Як дипломат-практик не можу не висловити свої міркування щодо нової якості нашої дипломатії.

Особливо мене потішило, що ми відмовилися від зустрічі з президентом ФРН, який свого часу не приховував пропутінських симпатій, а коли був міністром закордонних справ, не приховував дружби з лавровим.

Я знав десятки випадків у недалекому минулому, коли лідери європейських держав «через обмаль часу» не хотіли зустрічатися з нашими керівниками. Як посол знаю, скільки іноді потрібно було проводити часу «в передбаннику», щоби домовитися про бажану зустріч. Тепер навпаки. Всі їдуть до Зеленського, і він вибирає — з ким і коли зустрічатись. Звичайно, що справа не стільки в ньому, скільки в самій Україні, за яку переживає весь порядний цивілізований світ.

У нинішніх надзвичайно складних умовах для нашої держави з'явилася нова якість української дипломатії. Якою вона є?

На наших очах народжується нова Україна. Ми є свідками й учасниками цього історичного феномена. Не кожному поколінню випадає така доля, сповнена неймовірних ризиків, труднощів, сподівань і реальних звершень. У авангарді цього тренду наші доблесні Збройні Сили, всі силові структури, всі державні та громадянські інститути, дії яких об'єднала єдина мета — розбити ворога, запроторити туди, звідки виліз, досягти свята Перемоги.

Як колись писав легендарний Олександр Довженко: «Україна в огні», так і нині наша держава в полум'ї священного гніву до агресора, до його нищих планів поставити українську громаду на коліна, «обнулити нашу ідентичність».

Нічого не вийде! Перепрошую, вийде, але з точністю до навпаки. Це — аксіома.

Україна наповнюється новим змістом, новою якістю роботи всієї державної системи у співпраці з громадянським суспільством. З'являються такі риси в їхній діяльності, про які один, два, тим паче 10 років тому годі було навіть мріяти. Не можу собі уявити як дипломат-практик, що в недалекому минулому могла би виникнути така ситуація, коли наш посол у вагомій закордонній країні, скажімо, Німеччині, почувши щось нісенітне на адресу України під час зустрічі з одним із топових державних

діячів, дозволив би собі, як це зробив Андрій Мельник у Берліні, миттєво відреагувати, рішуче поставити свого співрозмовника на місце, ба більше — негайно, без консультації із центром засудити неадекватна в публічному просторі.

Той самий посол Андрій Мельник, гідно захищаючи інтереси України в цій провідній державі ЄС, сміливо вступив у полеміку з її президентом, і цю полеміку виграв. Сам пан Франк-Вальтер Штайнмаєр визнав свої помилки, на які наш посол справедливо вказував, і що становило суть тієї дискусії. Такі політичні хитання у вирішальний для України та й усієї Європи час стали основною причиною відмови провести зустріч Штайнмаєра з главою нашої держави. У нас війна. Часу для простих протокольних зустрічей у нашого Президента немає.

Формула Штайнмаєра як взірць хибного курсу низки інших керівників країн ЄС, котрі своїми наївними, романтично-ідеалістичними підходами до кремля тільки розбестили агресора, довели його до межі всездозволеності, яку він швиденько перескочив і розпочав справжню бійню на території сусідньої країни, стала, сподіваюсь, останньою спробою цієї політики «дитячих» ілюзій.

Після серпневих подій 2008 року у Грузії хто потурав і фактично сприяв будівництву «Північного потоку-1»? Навіть після кримської наруги над міжнародним правом і початку локальних воєнних дій в Україні в 2014 році хто відкрив двері для «Північного потоку-2»? Хто заколисував себе думкою, що з потенційним вбивцею можна полюбовно домовитися? За ці та подібні помилки деяких європейських лідерів тепер розплачуємося ми. Наша країна рятує Європу. Після Бучі, Маріуполя, Харкова... нарешті прокинулася навіть та її частина, яка була в заспокійливій дрімоті, й по-іншому стала дивитися на росію.

Українська дипломатія від самого початку, маю на увазі 1991-й, була досить ефективною, високопрофесійною, патріотичною. 30 минулих років її діяльності — незаперечне тому підтвердження. Однак при цьому, як і держава загалом, вона була надто тихою, надто обережною, надто делікатною. Імпульс формуванню нової української дипломатії, безумовно, дав Президент Володимир Зеленський. Неймовірна інтенсивність зустрічей із лідерами європейських і позаєвропейських держав, виступи в парламентах десятків країн світу, сприяння у формуванні могутньої міжнародної коаліції, яка ефективно допомагає нам руйнувати загарбницькі плани ворога, — все це є незаперечною дипломатичною заслугою в тому числі й глави держави. І справа, звичайно, не тільки в кількості зустрічей, виступів за кордоном, загальному обсязі зовнішньополітичних дій на найвищому рівні, а у змісті цієї роботи.

Виступаючи перед парламентами європейських країн, глава держави називає речі своїми іменами, відкидає почуття меншовартості в розмовах

з європейськими лідерами, сміливо вказує на ті свідомі чи несвідомі помилки, яких вони припустилися, і які призвели до трагічних подій сьогодення. Все це робиться дуже гідно, виважено, аргументовано, і тому з ним погоджуються, тому його поважають, тому йому довіряють.

Саме таку дипломатію — наступальну, без споглядань на авторитети, маємо нині. Вона стала обличчям і самого МЗС України, і Офісу Президента (тієї частини, яка переймається зовнішньополітичною діяльністю), і самого глави держави. Як для них, так і для всіх нас авторитетом є тільки одна субстанція — це Держава Україна, її національні інтереси, її поточні проблеми, які потрібно розв'язувати саме зараз і негайно. Як самотійно, так і з партнерами, котрі це роблять у співпраці з нами залюбки, або з тими, які потенційно це можуть зробити, але внаслідок різних причин коливаються, тому їх потрібно дипломатично схилити до цього, а ті, які ставляться до нас негативно, повинні негайно відчуті всю силу нашої дипломатичної відсічі. Щоб, як кажуть у народі, мало не здалося!

Ось це і є суть нової якості нашої дипломатії, яка поряд із ЗСУ робить усе можливе й неможливе, щоби ми якомога швидше прокинулися ранком того дня, який увійде в історію як День нашої Перемоги!

Наш шлях до Брюсселя проходить фронтовими дорогами. «Голос України». 18 квітня 2022 р.

Не пригадую з історії такого випадку, коли б інший народ міг ще так встояти після Голодомору, репресій, лихоліття Другої світової війни, трагедії Чорнобиля, як це зробили українці. Як це робимо тепер, відстоюючи свою свободу у кривавій борні із озброєним до зубів, безжалісним ворогом — російським агресором.

Так само не назву країни із 27 членів Євросоюзу, яка би торувала свій шлях до спільноти фронтовими дорогами, як це нині робить наша держава.

Держава Україна — справді унікальна країна, а українці — унікальна нація. Жодна країна, щоби довести свою спроможність до незалежності та самоствердження, в новітній історії континенту не долала таких труднощів, як це робимо ми. У ці дні часто можна почути, що світ пишається Україною, її Збройними Силами, і це так, але головне, що ми самі повинні пишатися нашою державою, нашим українським краєм і любити його ще більше й захищати ще сильніше.

Я вже якось писав, що унікальністю цієї війни, яку рф розв'язала проти України, є не стільки бажання агресора захопити якусь нашу частину, поміняти кордони, відрізати нас від виходів до Азовського та

Чорного морів, скільки за головну мету з боку кремля ставиться завдання взагалі знищити український люд, «обнулити ідентичність», закреслити Державу Україна на політичній мапі світу.

Адже по-іншому не можна пояснити варварське тотальне стирання із землі унікального промислового й водночас культурно-туристичного приморського міста Маріуполь, десятка інших давніх і молодих наших міст і містечок, наших сіл, духовно-культових та мистецьких споруд. Хоча, до речі, ворог цього й не приховує. Після того, як «денацифікація» не відбулась, офіційно було проголошено курс на повну руйнацію держави методами знищення всього українського. Тобто, це війна світоглядна, війна диких варварів із сусідом, який є невід'ємною частиною цивілізованого світу, і цей світ очільникам варварів так сліпить очі, несе таку загрозу їхньому заскоружлому способу буття, що змусив їх кинутись у свій останній, передсмертний бій, який завершиться для них неминучою поразкою.

У цій війні є ще одна особливість — разюча, показова, унікальна. Унікальна для нас — українців. Ми були би не ми, якби, враховуючи наш попередній драматично-героїчний досвід, ми б і тут не відзначились. Така вже наша доля, дійсно *per aspera ad astra* (ред.: до зір крізь труднощі).

Я маю на увазі наш вступ до Євросоюзу. На відміну від інших його 27 членів, які дійшли до Брюсселя еволюційним мирним шляхом, наш шлях проходить фронтovими дорогами із запеклими боями, і його реалізацію забезпечують зараз не стільки дипломати, скільки наші героїчні оборонці. Це вони ціною свого життя доводять, що такі загальновідомі європейські цінності як верховенство права, повага й захист фундаментальних прав людини тощо є для нас не простим бажанням долучитись до заможного європейського клубу, а тими життєвими принципами, які є споконвіку органічними для українського люду. Для нас це теж — останній і вирішальний бій, але, безумовно, переможний і стратегічно важливий, із завершенням якого ми будемо в Європі в якісно новій іпостасі.

Європейська інтеграція і ЄС, як її вершина, не склалася сама собою. Це закономірний, історичний процес, який у своєму розвитку мав різні за змістом етапи. За деякими підрахунками, до початку Другої світової війни було висунуто близько 200 різноманітних проєктів, які передбачали заміну національних європейських держав, так би мовити, на Сполучені Штати Європи. Європу намагалися об'єднати силовими методами — Гай Юлій Цезар, Карл Великий, Бонапарт, Сталін, Гітлер. Висували ідеї ліберально-демократичного змісту — Еммануїл Кант, Віктор Гюго — прихильники республіканських форм правління на тлі тотально монархічної Європи в їхній час.

Напередодні Другої світової війни активними поборниками європейської інтеграції виступали такі авторитетні політики та представники наукової і творчої еліти, як Ріхард Куденхов-Калергі, Хосе Ортега-і-Гассет, Альберт Ейнштейн, Зігмунд Фрейд, Томас Манн. У них нічого не вийшло. І тільки після завершення кровопролитної Другої світової, яка вчоргове спалила Європу вщент, знайшлися мудрі голови, вони взялися за цю справу дуже серйозно, і вона в них вийшла. У витоків зародження цього післявоєнного етапу формування європейської інтеграції стояли такі видатні політики як Уїнстон Черчілль, Конрад Аденауер, Шарль де Голль, Роберт Шуман, Жак Делор, пізніше цей проєкт закріпили Віллі Брандт, Гельмут Шмідт, Гельмут Коль, Вацлав Гавел, Іоанн Павло II.

Отже, європейські цінності і шлях до Євросоюзу є не просто політичним курсом — одним із багатьох, який ми обрали після 1991 року. Це — єдиний вірний шлях нашого розвитку, який обґрунтований усім нашим історичним минулим і завтрашнім стабільним майбутнім. На цьому шляху ми багато чого вже досягли. Наважусь стверджувати, що ми пройшли вже більшу його половину і впевнено наближаємося до фінішної прямої.

Підписання Угоди про Асоціацію під час розгортання активної фази Революції Гідності в 2014 році, ухвалення Брюсселем безпрецедентного рішення, у вигляді неймовірного кредиту довіри до країни-апліканта, про надання безвізового режиму громадянам України, ефективного проведення перемовин про запровадження так званого промислового безвізу, який охоплює 27 сфер і груп товарів (Угода відповідності оцінки і прийнятності промислової продукції АСАА), підписання Угоди між Україною та ЄС про спільний авіаційний простір, Угоди про Асоціацію України з європейською програмою фінансування досліджень та інновацій (Horizon Europe), Угоди про співпрацю між Україною та ЄС у рамках Creative Europe. Все це — дуже вагомні віхи на нашому шляху до ЄС.

Зрештою, 8 квітня Голова Єврокомісії Урсула фон дер Ляєн офіційно вручила главі нашої держави опитувальник, заповнення якого є необхідним кроком для набуття офіційного статусу кандидата на членство в ЄС. І ми вже заповнили цей документ, про що повідомив глава держави Володимир Зеленський.

Симптоматично, що в ці дні в Києві відновило роботу Представництво ЄС. Посол Матті Маасікас активно обговорює вже шостий пакет санкцій проти РФ, який, за нашим наполяганням, може бути прийнятим лише тоді, коли в ньому буде пункт щодо ембарго на російську нафту.

Отже, співпраця між нами та ЄС носить динамічний, конструктивний, всеохоплюючий характер. Вона, ця співпраця, приречена на успіх, тому що відповідає інтересам обох сторін, і її користь є незаперечною.

І, наостанок. Якщо ми такі унікальні в контексті нашого історичного розвитку, в контексті взаємовідносин та перспектив співпраці між нами та Брюсселем, мені хотілось би, щоб ми продемонстрували світу ще одну нашу унікальність. Як нація в героїчній борні за свободу та справедливість, ми як ніхто інший на європейському континенті, краще за всіх знаємо ціну таким простим і таким водночас вагомим речам, як мирне небо над головою, тихі світанки, спокійні ночі і все те матеріальне, що в переважній більшості в нас було пріоритетним, тяжіло в нашому сьогодні, тепер багато в чому здається таким дрібним, другорядним, а то і зайвим, що мимоволі дивуєшся, як ми могли перейматися такими речами, коли в нашому житті є інші вищі незаперечні цінності. Так ось будучи носіями та прихильниками цих цінностей, я впевнений, що ми зможемо ще більше збагатити Європу, крокуючи пліч-о-пліч із нашими європейськими друзями. Український досвід — унікальний, і європейські прагматики його із задоволенням переймуть. Нам є чим пишатись, нам є чим збагатити спільний європейський дім.

**Національно-визвольна війна України проти рф і її вплив
на регіональні та глобальні процеси.
«Політика і культура». 6 травня 2022 р.**

Повномасштабна військова агресія рф проти України викликала з нашого боку повномасштабну національно-визвольну боротьбу, яка в умовах першої чверті XXI століття дещо різниться від класичних національно-визвольних революцій 50-60 рр. минулого століття, але по своїй суті має право так називатись, оскільки йдеться не просто про знищення зовнішнього ворога, який зазіхає на нашу територію, а про боротьбу насамперед світоглядну — між імперсько-реакційним сприйняттям реальності з боку москви та загально-цивілізаційним, гуманістично-демократичним з боку Києва.

Для України це — війна за остаточне визволення національної свідомості від рудиментів сталінської адміністративно-політичної системи екстрадянської імперії, куди вона по суті силоміць була вмонтована в 1922 р. Для нас це — війна не тільки за знищення ворожих полчищ і витурення їх за територіальні межі держави, але це і сукупні радикальні внутрішні процеси по безповоротному викоріненню діяльності антидержавницьких (насамперед проросійських) політичних сил, проведенню тотальної дерусифікації, а відтак самоствердженню нашої ідентичності на міжнародній арені як політично монолітного державоутворення із незаперечними євросоюзівськими та євроатлантичними цінностями на основі розвитку наукоємного, високотехнологічного національного потенціалу.

Після доби Богдана Хмельницького та періоду УНР 1918–1922 рр. це третя й остання, завершальна спроба увійти у світове співтовариство таким його суб'єктом, який уже сьогодні викликає щире, непідробне повагу. Повагу за нездоланну волю українців до перемоги, за своє реальне національне визволення від різноманітних багатівікових поневолювачів. Сьогодні для українців гасло латиноамериканських борців за свободу — *Patria o Muerte* — наповнене особливим, своїм найбільш глибинним смислом. Це гасло — Батьківщина або смерть — потрібно розуміти так: «Ми обираємо Батьківщину, смерть даруємо ворогам». Кожному своє.

Важливо зазначити також і те, що ми входимо в новий світоустрій не з порожніми руками, а несемо світові вагомі українські дари. Серед них я хочу відзначити насамперед наш внесок у формування нової європейської, а загалом, і глобальної систем безпеки. Збройні Сили України, яким закордонні «експерти» пророкували протриматися від трьох годин у повітрі до 21 дня на суходолі, своїм професіоналізмом та силою духу спростували всі ці прогнози й дали по суті потужний поштовх розвитку як північно-атлантичного оборонного Альянсу, так і його найближчих сателітів. Героїчний, ефективний спротив України «другій світовій армії» фактично розбудив Європу від заспокоїливого летаргічного сну, в якому марились ілюзії на кшталт, що із злом можна домовитися, від нього можна відкупитися поблажливим ставленням, удаваною повагою. Україна кров'ю та життям своїх захисників, своїх громадян довела, що в людській природі після Другої світової війни нічого не змінилося — зло, варварство, дикунство може бути вгамоване тільки радикальними, фізичними, а не словесними діями.

Можливо, якась частина шведської та фінської громад і мріяли в минулі десятиріччя, щоби їхні країни вступили до НАТО, проте переважну більшість влаштовувала політика нейтралітету. Україна цим дружнім державам зробила неоціненний дарунок — підштовхнула громадську думку, політичних лідерів Стокгольма та Гельсінкі до ухвалення стратегічно важливого рішення — за прискороною процедурою якомога швидше приєднатися до НАТО.

І взагалі, після Другої світової війни Європа ще ніколи не була настільки об'єднаною, наскільки її об'єднав поки що тільки кандидат до її клубу — український народ, який прийняв на себе удар вищезгаданої варварської навали, щоби вчергове захистити і себе, і весь континент.

Як ще Україна своїми діями вплинула на регіональні та глобальні процеси? Сюди слід віднести насамперед витіснення РФ із ринку нафти та газу, загалом її всієї із політичної арени. Йдеться також і про розпад міжнародних структур рпц, занурення її у глибоку внутрішню та зовнішню кризи.

Звичайно, наші реалії це не конституційна норма прямої дії, а переплетіння складних різнобічних політичних сил та інтересів, і їх потрібно сприймати в поліфонічному, часто-густо суперечливому розвитку, але, безперечним є те, що на вістрі всього цього сучасного геополітичного перформансу стоїть Україна. Саме вона є тим рушійним чинником, який форматує сьогодні підвалини нового світового порядку в першій половині XXI століття. Це — дуже відповідальна історична місія, і я впевнений, що ми її з честю виконаємо.

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2022.31.071>
UDC 355.01(470+571)“2014/2022”

Ян Рихлік

доктор габілітований, професор
Карловий університет
Ovocný trh 560/5, Praha 1, 116 36, Česká republika
E-mail: pr@cuni.cz
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0636-1005>
ResearcherID Web of Science: G-6263-2014
Scopus ID: 26036681100

**РОЗДУМИ ВІДОМОГО ЧЕСЬКОГО ІСТОРИКА ПРО АГРЕСІЮ
РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ НА СТОРІНКАХ ДРУГОГО ВИДАННЯ
КНИГИ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ» (ПРАГА, 2022) ТА У ЗВ'ЯЗКУ
З ПРОВЕДЕННЯМ ХХІІІ МІЖНАРОДНОГО КОНГРЕСУ
ІСТОРИЧНИХ НАУК (ПОЗНАЊ, РП, 21–27 СЕРПНЯ 2022 р.)**

Jan Rychlík

Doctor Habilitatus, Professor
Charles University
560/5, Ovocný trh, Prague 1, 116 36, the Czech Republic
E-mail: pr@cuni.cz
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0636-1005>
ResearcherID Web of Science: G-6263-2014
Scopus ID: 26036681100

**REFLECTIONS OF A FAMOUS CZECH HISTORIAN ABOUT
RUSSIA'S AGGRESSION AGAINST UKRAINE ON THE PAGES OF
THE SECOND EDITION OF THE BOOK "HISTORY OF UKRAINE"
(PRAGUE, 2022) AND ON THE OCCASION OF THE XXIII
INTERNATIONAL CONGRESS OF HISTORICAL SCIENCES
(POZNAŃ, THE REPUBLIC OF POLAND, August 21–27, 2022)**

Jan Rychlík, Bohdan Zilynskyj, Paul Robert Magocsi.
DEJINY UKRAJINY. Druhé vydání. Praha, 2022.
PŘEDMLUVA

Dvacátý čtvrtý únor 2022 se zapíše černým písmem do moderních dějin: tento den ruská armáda bez formálního vyhlášení války zaútočila na sousední suverénní stát — Ukrajinu. Ruský prezident Vladimir Putin přitom opakovaně tvrdil celému světu, že ruská armáda na Ukrajinu nezaútočí. Agrese byla navíc se směsí cynismu a drzosti označena jako „speciální vojenská akce“ mající za cíl neutralizaci a „denacifikaci“ Ukrajiny. Čelní představitelé ukrajinského státu byli zcela lživě označeni za „nacisty“, „fašisty“, „banderovce“ a dokonce narkomany, kteří pořádají pogromy na ruskojazyčné obyvatelstvo.

Putin přitom zcela pominul detail, že prezident Volodymir Zelenskyj je původem Žid, jeho rodina zahynula během nacistické okupace a jeho rodným jazykem je ruština. Putin si pro zastavení bojových operací stanovil nepřijatelné podmínky: složení zbraní, „demilitarizace“ a „denacifikace“. Přeloženo z diplomatického jazyka do srozumitelné češtiny znějí tyto požadavky takto: Putin žádá tváří v tvář agresi bezpodmínečnou kapitulaci Ukrajiny, uznání všech ruských anexí ukrajinského území provedených po roce 2014, odstavení legální vlády a totální odzbrojení armády. Důsledky by byly zřejmé: okrojená Ukrajina bude zcela bezbranná, na ukrajinském území zůstanou trvale ruská vojska podle nějaké smlouvy o „dočasném pobytu“ uzavřené s loutkovou vládou v Kyjevě, jak to známe ze sovětské éry i v případě Československa v roce 1968. V důsledku toho se ruská vojska dostanou na hranice s Polskem, Slovenskem, Maďarskem, Rumunskem a Moldovou. Poté, co Putin předvedl v případě Ukrajiny, nelze počítat s tím, že by se na nových hranicích zastavil. Ruský autokrat se přece vůbec netají tím, že mu jde o obnovu Sovětského svazu, byť samozřejmě na trochu jiném základě a s ponecháním formální samostatnosti někdejší svazovým republikám. Dá se předpokládat, že dalším bodem realizace tohoto programu by bylo ovládnutí Gruzie a také Moldovy, jejíž část — Podněstří — Moskva fakticky už 30 let ovládá pod záminkou „mírové mise“. A možná, že by se Putin, kterému do hlavy nevidíme, nakonec rozhodl i k útoku proti pobaltským republikám...

Je známou věcí, že diktátorům se málokdo odváží říkat pravdu: jsou izolováni od reality a jejich rádci jim říkají jen to, co chce autokrat slyšet. Podle tvrzení lidí blízkých Kremlu dva roky pandemie covidu-19 Putina vzdálily reálnému životu v Rusku, takže je nyní odkázán jen na filtrované zprávy, které mu jeho okolí dodává. Putin byl zřejmě skutečně přesvědčen, že obyvatelstvo Ukrajiny, když už ne celé, tedy alespoň té východní, ruskojazyčné, bude vítat ruská vojska jako osvoboditele. Stal se ale pravý opak.

Hrdinný odpor ukrajinského lidu proti ruské agresii si vysloužil zasloužený obdiv celého civilizovaného světa. I ruskojazyční Ukrajinci na levobřežní Ukrajině, které chtěl Putin „osvobodit od nacismu“, dnes hrdinně čelí ruské agresii a jasně dávají najevo, že o „ruskou svobodu“ nemají zájem. Boj ukrajinského národa proti ruské agresii dnes proto právem vyvolal obdiv a úctu celého světa.

Když někdo opakuje stále stejnou chybu, říká se o něm v Rusku, že šlape stále na tytéž hrábě. Kdyby Putin znal lépe dějiny, věděl by, že interventy obyvatelstvo jen málokdy vítá, ať už přicházejí s jakýmkoliv hesly. I v dějinách Sovětského svazu, k němuž se Putin hlásí jako ke státoprávnímu odkazu, je o tom příkladů dost: v roce 1920 porazili Poláci u Varšavy intervenční rudou armádu, která podle sovětské interpretace přinášela „polskému proletariátu svobodu“. V roce 1939 vtrhla rudá armáda do Finska v domnění, že ji podpoří místní komunisté, kteří zde — na rozdíl od Ruska — v roce 1918 prohráli občanskou válku a byli v hluboké ilegalitě. Ale invazní vojska nepodpořili ani finští komunisté a jejich sympatizanti tzv. rudí Finové; vedoucí představitel Komunistické strany Finska Arvo Tuominen, nacházející se v exilu ve Švédsku, odmítl přijet do Moskvy a přijmout místo v loutkové prosovětské vládě „Finské lidové republiky“, ustavené za sovětskými liniemi v městečku Terioki (dnes Zelenogorsk). Vzkázal finským komunistům, že on sovětským okupantům nikdy sloužit nebude, proti samostatnosti vlastního státu bojovat nepůjde a každý ať se zachová podle vlastního svědomí. Výsledkem bylo, že i finští komunisté se zapojili do boje proti sovětským agresorům. Bojoval celý národ. Tento „duch zimní války“, jak je toto sjednocení ve Finsku a finské historiografii nazýváno, je dodnes páteří finského národního příběhu. V roce 1968 se Leonid Brežněv a jeho velvyslanec v Praze Stěpan Červoněnko domnívali, že vzpomínka na osvobození sovětskou armádou v roce 1945 u obyvatel Československa ještě nevybledla, a že proto Češi a Slováci budou sovětskou armádu vítat. Nevítal je nikdo, až na pár prosovětských kolaborantů, kteří si vysloužili opovržení veřejnosti.

Ukrajinský národ se válkou sjednotil. V době, kdy vznikají tyto řádky, padají na ukrajinská města rakety a hlavní město Kyjev se připravuje k obraně. Nevíme, jak tento boj dopadne. Naše plné sympatie jsou samozřejmě na straně Ukrajiny, jejíž jediný „zločin“ v očích Kremlu spočívá v tom, že si její občané chtěli zvolit prozápadní orientaci. Vojenská převaha Ruska je však očividná. Sama Ukrajina se může Rusku bránit, ale zvítězit v této válce bohužel nemůže, leda kdyby nastaly zásadní politické změny v samotném Rusku. Ale i když vojensky Putin možná zvítězí, politicky nezíská nic. Politicky už prohrál: stal se nedůvěryhodným partnerem, protože veřejně světu lhal a takovému člověku se už nedá věřit. Sjednotil Západ jako nikdo nikdy předtím. Dosáhl toho, že nyní budou nepochybně v zemích NATO východní Evropy rozmístěny

základny NATO a sofistikované zbraňové systémy. Ale hlavně: dostal Rusko do totální mezinárodní izolace a vykopal mezi Rusy a Ukrajinci příkop, který se nepodaří zaplnit ani za sto let.

Je pochopitelné, že zájem o dějiny Ukrajiny v současné době stoupá. Protože první vydání této knihy je již rozebráno, rozhodlo se NLN vydat druhé, doplněné vydání. Kniha je rovněž odpovědí na Putinovy tirády o tom, že ukrajinský národ neexistuje, že Ukrajina nemá žádné tradice vlastní státnosti a může existovat jen ve svazku s Ruskem. Čtenář se z této knihy přesvědčí, že Ukrajina má naopak bohatou historii, která vůbec není historicky jednoznačně spjata s Ruskem, a že ukrajinský národ se utvářel obdobně a zhruba ve stejné době jako ostatní národy této části Evropy. Oproti prvnímu vydání je text stručně doplněn o události, ke kterým na Ukrajině došlo v letech 2015–2021 a o nejnovější odbornou literaturu.

Autoři i NLN tímto zároveň chtějí vyslovit hold hrdinným obráncům Ukrajiny, kteří bojují nejen za Ukrajinu, ale i za svobodu celé východní a střední Evropy.

Rusové a Bělorusové nepřijeli. A co bude dál? (na okraj XXIII. mezinárodního kongresu historických věd)

K Poznani a speciálně k Univerzitě Adama Mickiewicze mám osobní vztah: jako student oboru etnografie-historie na Filozofické fakultě Karlovy univerzity jsem zde v letech 1976–1977 v rámci studentské výměny strávil určitý čas. Pak jsem zde byl znovu v pohnutých dobách období první „Solidarity“ v letech 1980–1981. Na univerzitě zrovna probíhala studentská stávka a ze sbírek občanů byl v centru města vztyčen pylon s křížem na paměť dělníků, kteří zahynuli při nepokojích v červnu 1956. Inu, byly to svým způsobem krásné časy a já jsem byl tehdy mladý. Byl jsem proto rád, když v srpnu 2015 na XXII. mezinárodním kongresu v Jinanu v Číně byla pro XXIII. mezinárodní sjezd vybrána právě Poznaň a jako organizátor Mickiewiczova univerzita.

XXIII. mezinárodní kongres historických věd se měl původně konat koncem srpna 2020. Vypukla ale epidemie covidu a tak byl o rok odložen — na konec srpna 2021. Covid, který se se zdál už zažehnaný, se ale vrátil v nové variantě omikron. Organizační výbor chvíli zvažoval, zda kongres neuspořádat alespoň „on-line, ale to by nebylo ono. Nakonec se organizátoři správně rozhodli kongres ještě jednou o rok odložit. Třetí pokus byl konečně úspěšný a kongres se sešel na Univerzitě Adama Mickiewicze v Poznani v týdnu od 21. do 27. srpna 2022. Covid ustoupil, kongres se konal a osobně nemohu říci na jeho adresu nic kritického ani pokud jde o odbornou úroveň, ani pokud jde o organizační zajištění.

Ale stalo se něco, s čím organizátoři původně v roce 2020 nepočítali. Nepočítali, protože s tím nepočítal vyjma několika lidí v Kremlu a v ruské generálním štábu na této planetě snad vůbec nikdo: 24. února 2022 ruská armáda vtrhla na Ukrajinu a vypukla válka. Pořadatelé stáli za těchto okolností před těžkým rozhodnutím: pozvat na kongres ruské a běloruské historiky? Nakonec zvolili šalamounské rozhodnutí: delegace oficiálně pozvány nebyly, ale historici z obou zemí se mohli zúčastnit individuálně. Byl to ovšem alibismus, protože že polské úřady v současnosti ruským a běloruským občanům udělují vstupní víza jen z humanitárních důvodů. To pořadatelé samozřejmě věděli. Kongresu se tak ve skutečnosti mohli zúčastnit jen ti ruští historici, kteří žijí v některé zemi Evropské unie a působí na některé z evropských univerzit. Podle seznamu účastníků jich tam pár skutečně bylo.

Proti oficiálnímu nepozvání ruské (a běloruské) delegace protestoval španělský národní komitét historiků. Odvolal se na zásadu přijatou na kongresu v Oslo v roce 1928: do organizace kongresu nemá být zatahována politika. Tehdy šlo o to, aby z účasti na kongresu nebyli vylučováni historici ze států poražených v první světové válce, a především Němci. Na protest proti rozhodnutí organizátorů nepozvat Rusy a Bělorusy se předseda španělského národního komitétu prof. Luis García Moreno rozhodl kongres bojkotovat a do Poznaň nejet. Mimochodem, jediný český národní komitét se Španěly polemizoval a rozhodnutí organizátorů nepozvat Rusy hájil.

Těžko říci, proč se za Rusy postavili zrovna Španělé. Možná, že mají pro Rusy větší pochopení než Poláci či Češi: ti starší si jistě ještě pamatují, jak se za Francovy diktatury dostalo Španělsko do mezinárodní izolace, na což dopláceli i ti vědecktí pracovníci, kteří s režimem nesouhlasili. Ale států, které byly v relativně nedávné minulosti diktaturami, je přece v Evropě mnohem více. Ostatně, i my o tom víme svoje.

Kongres už skončil, s neúčastí Rusů se už zpětně nedá nic dělat. Celá kauza nicméně otevřela závažné etické otázky. Zvat nebo nezvat vědce, jejichž domovský stát pošlapává otevřeně mezinárodní právo, vede útočnou válku proti sousedům a anektuje jejich území? Pokud takové lidi pozveme, mají mít možnost využívat (lépe řečeno: zneužívat) tribuny vědeckých symposií k propagaci imperiální politiky svého domovského státu? Pokud ne, jak se s tím srovnává právo každého vědce hlásat svoje názory? A co s těmi, kteří sice s politikou svého státu nesouhlasí, ale chovají se tiše a hlásají jakousi „neutralitu“? A konečně: jak se zachovat k těm, kteří s touto politikou nesouhlasí veřejně?

Abychom byli konkrétní: každý, kdo dnes v Rusku podporuje oficiální politiku Vladimíra Putina a obhajuje — ať už jakýmikoliv (pseudo)argumenty ruskou agresi proti Ukrajině, ten sám sebe vylučuje z vědecké komunity a nemá na žádném mezinárodním kongrese co pohledávat, a to bez ohledu na

jeho vědecké kvality. Nikdo dnes v Rusku (ale ani jinde) nemůže argumentovat, že je v současné rusko-ukrajinské válce neutrální a že se jej konflikt netýká, protože v tomto konfliktu žádná neutralita neexistuje. Nemůže být totiž neutralita tam, kde je jeden stát agresorem a druhý obětí agrese. Vidíme-li, že na ulici bandité přepadli nějakého občana a mlátí jej s úmyslem jej okrást, nemůžeme být „neutrální“ a nic nedělat, protože tím podporujeme zločin. Je naší povinností postavit se na stranu napadeného a jít mu na pomoc, když už ne fyzicky, tak alespoň tím, že zavoláme sanitku a policii. Jinak se neutralita stává zbabělostí a ta objektivně pomáhá agresorovi. Různí „neutrállové“ proto udělají lépe, když zůstanou doma v Rusku a nebudou nikam jezdit. Jiná je ale otázka, zda umožnit účast čestným ruským a běloruským vědcům, kteří se jasně od Putina a jeho politiky distancovali. Mají být také vylučováni z vědecké komunity jenom proto, že jsou ruskými občany? Tvrdím, že rozhodně nikoliv.

Nejsem členem národního komitétu historiků a tak jsem našťastí složitou otázku postoje k případné ruské účasti či neúčasti nemusel řešit ani jsem se k ní nemusel nijak vyjadřovat. Jenže i když už kongres skončil, nepozvání ruské delegace do Poznaně otevírá bohužel mnoho sporných otázek do budoucna. Byl jsem několik let členem národního komitétu slavistů a také členem komise pro historickou slavistiku při tomto mezinárodním komitétu. Blíží se slavistický kongres, pokud se nic nezmění, má se konat v Paříži. Pokud se situace v Rusku a v Bělorusku zásadně nezmění, budou tam pozváni ruští a běloruští slavisté, anebo nebudou? A když nebudou: lze vůbec dělat skutečný slavistický kongres bez ruských slavistů? Nebude to znamenat počátek konce slavistických kongresů vůbec?

Upřímně řečeno, jsem rád, že už v národním komitétu slavistů nejsem.

УКРАЇНА В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

UKRAINE IN INTERNATIONAL RELATIONS

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2022.31.077>
УДК 94(477)(394+323.2)“170/172”“Орлики”

Ольга Ковалевська

д-р. іст. наук, пров. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: o_kovalevska2013@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4857-3388>

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ РОДИНИ ОРЛИКІВ У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХVІІІ ст.

У статті на основі двох збережених документів, які створив український гетьман у вигнанні Пилип Орлик («Prometoria» та «Діаріуш подорожній...»), а також невеликої кількості наукової літератури на тему, авторка здійснила спробу проаналізувати щоденне життя й політичну діяльність членів гетьманської родини в контексті міжнародних відносин першої чверті ХVІІІ століття. Це був період завершення Великої Північної війни й підготовки Ніштадського миру. Родина Орликів перебувала в еміграції та постійно змінювала місця свого проживання. Протягом тривалого часу маловідомим фактом залишалася участь членів родини, зокрема старшої доньки Анастасії Теодори та її чоловіка, в політичних справах Пилипа Орлика. На основі згаданих текстів авторка статті доводить, що Анастасія Орлик була активною співробітницею й помічницею свого батька, допомагала йому листуватися з членами родини та політичними компаньйонами. В умовах постійних політичних переслідувань із боку московської влади, переїздів і родинних трагедій, які пережили Орлики, дружина гетьмана не завжди могла бути йому корисною. Отже роль Анастасії як однієї із посередниць у політичних справах батька істотно зросла. Активним помічником гетьмана був його майбутній зять Йохан Стенфліхт. Він намагався допо-

могти Орлику з амністією від московського царя Петра I на вигідних умовах, однак його зусилля не увінчалися успіхом. Користуючись допомогою своїх дітей і рідних, Орлик прагнув зберегти інтерес європейських держав до української справи. Завдяки їхнім спільним зусиллям український уряд в еміграції упродовж деякого часу намагався утримувати свої позиції у міжнародних відносинах 1720–1730-х років. Друга донька Орлика — Варвара, яка на час закінчення Великої Північної війни була дуже юною, політичними справами свого батька не займалася. Водночас після смерті старшої сестри вона замінила її дітям матір і стала черговою дружиною Стенфліхта. Онуки Орлика по лінії Анастасії Теодори пережили свою матір, яка рано померла, однак не пережили батька. Вони всі померли в молодому віці. У шлюбі з Варварою Орлик Стенфліхт дітей не мав. Так обидві гілки генеалогічного дерева Орликів – Герциків припинили своє існування. Нині у Швеції ще можна знайти матеріальні свідчення життя Йохана Стенфліхта, однак вони не пов'язані з його українськими дружинами й нащадками гетьмана-вигнанця Пилипа Орлика.

Ключові слова: Пилип Орлик, Анастасія Теодора Орлик, родина Орликів, Йохан Стенфліхт, Велика Північна війна, Ніштадський мир.

Olga Kovalevska

Doctor of History, Leading Researcher

Institute of History of Ukraine

the National Academy of Sciences of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: o_kovalevska2013@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4857-3388>

DAILY LIFE AND POLITICAL ACTIVITY OF THE ORLIK FAMILY IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL RELATIONS IN THE FIRST QUARTER OF THE 18th CENTURY

On the basis of two surviving documents compiled by Pylyp Orlyk ("Promemoria" and "Diariusz podorożny ..."), as well as insignificant literature, the author made an attempt to analyze the daily life and political activities of members of the Hetman's family in the context of international relations of the first quarter of the 18th century. This was the period of the end of the Great Northern War and the preparation of the Treaty of Nystad. The Orlyk's family was in exile and had been constantly changing the place of

residence. The involvement of members of Orlyk's family, including his eldest daughter Anastasia Theodora and her husband, in Pylyp Orlyk's political affairs has long been a little-known fact. Based on the mentioned texts, the author of the article proves that Anastasia Orlyk was an active associate and assistant of her father, helping him to correspond with family members and political companions. In the face of constant political persecution by the Moscow authorities, relocations and family tragedies experienced by the Orlyk, the hetman's wife could not always be useful to him. As a result, Anastasia's role as one of her father's political mediators increased significantly. An active assistant to the hetman was his future son-in-law Johan Stenflycht. He tried to help Orlyk get amnesty from the Tsar Peter I of Moscow on favorable terms, but his efforts were unsuccessful. Using the help of his children and relatives, Orlyk sought to maintain the interest of European states in the Ukrainian cause. Thanks to their joint efforts, the Ukrainian government in exile tried for some time to maintain its position in international relations in the 1720s and 1730s. Orlyk's second daughter, Barbara, who was too young at the end of the Great Northern War, was not involved in her father's political affairs. At the same time, after the death of her sister, Barbara became Stenflycht's wife and mother of Anastasia's children. Orlyk's grandchildren on Anastasia Theodora's side survived the early deceased mother, but did not survive their father. Stenflycht had no children in his marriage to Barbara.

Thus, both branches of the Orlyk-Gertsik family tree were interrupted. Today in Sweden, you can still find material evidence of the life of Johan Stenflycht, but they are not connected with his Ukrainian wives and heirs of the exiled hetman Pylyp Orlyk.

Keywords: Philip Orlyk, Anastasia Theodora Orlyk, Orlyk family, Johann Stanflycht, Great Northern War, Treaty of Nystad.

Як відомо, у другому томі «Діаріуша подорожнього» Пилипа Орлика між записами подій січня та лютого 1724 року було розміщено доволі цікавий із погляду генеалогії та сімейної історії документ, який назвали «Промеморія»¹. Саме з цього документа ми дізнаємося, де народився сам автор «Діаріуша», з ким і коли одружився та скількох мав дітей. Дослідникам стає відомо, що Пилип Орлик загалом прожив 70 років, з них у шлюбі перебував 44 роки й мав з однією й тією самою жінкою вісьмох дітей: Анастасію Теодору (6.11.1699–11.03.1728), Григорія Петра (21.12.1702–14.11.1759), Михайла Яна (29.07.1704–1723), Варвару (1707–між 1734–1738), Якуба (23.10.1711–4.05.1721), Марту (5.06.1713–?), Марію Анну (19.10.1715–?), Катерину (5.11.1718–1719). З усіх дітей

Пилипа Орлика та Ганни Герцик вижили й досягли дорослого віку лише шестеро.

З тексту «Прометогія» також можна дізнатися, коли дітей охрестили та хто були їхніми хрещеними батьками, а отже, з якими родинами Пилип Орлик мав зв'язки кумівства, до яких професійних і соціальних кіл належав. Так, Анастасію Теодору тримали до хреста Григорій Герцик, швагер Орлика з Марією Максимовічевою, своєю сестрою, а також полтавський полковник Левенець із дружиною Параскою². Григорія Петра, як відомо, 21 грудня 1702 року тримав до хреста сам гетьман Іван Мазепа з Любов'ю Кочубей, дружиною генерального судді Леонтія Кочубея³. Гетьман разом із дружиною лубенського полковника Забіли (якого саме — незрозуміло, імовірна помилка у прочитанні прізвища) мав тримати до хреста й наступного сина подружжя Орликів — Михайла Яна. Однак оскільки дитині загрожувала смерть від несподіваної хвороби, його охрестили 30 вересня 1704 року (майже через два місяці після народження) за відсутності батька, який разом із гетьманом перебував поза Батурином через події Північної війни. Отже хрещених батьків для сина явно обирала лише Ганна. Ними стали генеральний суддя Іван Чарниш і якась пані Тетяна, прізвище якої чітко прочитати не вдалося⁴. Очевидно, через відсутність гетьмана в Батурині⁵ було відкладено й хрещення наступної дитини Орликів — Варвари. Вона народилася 7 квітня 1707 року, а похрестили її аж 4 січня 1708 року. Хрещеними батьками стали гетьман Іван Мазепа та дружина його загиблого племінника Ганна Обидовська з Кочубеїв, полковниця Стародубська⁶. Як видно, всі старші діти Орликів народились у Батурині.

А вже всі наступні нащадки народилися й були хрещені за межами Гетьманщини. Так Якуб народився в Бендерах, а його хрещеними батьками стали сам шведський король Карл XII і цивільна дружина молодшого племінника вже померлого Мазепа Ганна Войнаровська⁷. Марту, також народжену в Бендерах, похрестили через п'ять днів після народження. Її до хреста тримали польський король Станіслав Лещинський, князь Міхал Сервацій Корибут Вишневецький⁸, Юзеф Потоцький⁹, воевода київський, старша донька Орликів Анастасія, якій тоді було вже 14 років, і знову Ганна Войнаровська¹⁰. Наступна дитина — Марія Анна — народилася на теренах Померанії. Її хрещеними батьками стали той самий Станіслав Лещинський, за якого дівчинку тримав генерал Понятовський, і шведська королівна Урсула Елеонора, за яку тримала графиня Реншильд, дружина фельдмаршала Реншильда¹¹. Остання донька Орликів народилася на півдні Швеції у Сконе в місті Крістіанштадті, де тоді перебував гетьман Орлик і його уряд у вигнанні. Дитина прожила недовго — померла у 1719 році, її поховали на місцевому кладовищі. Хрестини дали

Орлику можливість поріднитися з представниками місцевої шведської знаті: генерал-губернатором Сконе Гардом, генерал-лейтенантом Шульцем, генерал-лейтенантом Албеделем, імовірно, комендантом міста полковником Крисхановським та їхніми дружинами¹².

Найбільше свідчень зберіглося про життя та діяльність сина Орликів — Григорія Петра, відомого військового діяча Франції, співучасника багатьох дипломатичних акцій свого батька¹³. Водночас цікаво було би простежити долю гетьманських доньок, дізнатися, що з ними відбувалося на фінальному етапі Великої Північної війни та після підписання Ніштадського миру.

Отже, йтиметься про Анастасію Теодору та Варвару Орлик, які за дивним збігом обставин по черзі були в заміжжі з одним і тим самим чоловіком — шведським генералом Йоханом Штенфліхтом/Стенфліхтом (1682(?)–1758)¹⁴.

Вірогідних джерел про життя й діяльність цих осіб загалом дуже мало. Проте певну інформацію можемо почерпнути саме з щоденника Пилипа Орлика за кінець 1720-го — початок 1723 року. Ці короткі свідчення дають можливість відчутти ставлення батька до своїх доньок (і до решти дітей та дружини) й до майбутнього зятя, а також прояснити їхню роль у тогочасних політичних подіях.

Коли Орлик покидав Швецію у 1720 році, то 11 жовтня він виїхав зі Стокгольма, а вже 20 жовтня в містечку Бротби зустрівся з родиною, яка виїхала з Крістіанштадта. 29 жовтня в суботу, у день святої Анастасії, покровительки найстаршої доньки Орлика, гетьман і його оточення перенесли речі на корабель і о п'ятій годині вечора відпливли від шведського берега¹⁵. Саме в такій описовій формі вперше було зроблено запис, пов'язаний з Анастасією Теодорою, якій тоді виповнився 21 рік.

17 листопада Орлик, який уже перебував на континенті в містечку Грибсвальд, написав листи до Вроцлава радникові Левенбургу у справі своєї родини, а також до де Добелера щодо надсилання векселем тисячі талерів через банк. Також він прописав маршрут руху членів своєї родини. Наступного дня всі разом виїхали з Грибсвальда, однак за містом їхні шляхи розійшлися: Ганна Орлик із дітьми мала їхати Бранденбурзьким шляхом до Вроцлава, а Пилип із Григорієм Петром до Ганновера на Росток через Мекленбург¹⁶. Із цього моменту починається довге й майже щоденне листування між Орликом і його дружиною¹⁷. Грудень 1720 року виявився дуже важким, бо Орлик довго не мав новин про долю родини, до того ж саме тоді він отримав звістку про арешт у Варшаві брата дружини — Григорія Герцика.

17 січня 1721 року Орлик із сином прибули до Вроцлава й одразу поїхали до будинку, де зупинилася вся їхня родина. Там гетьман застав

Нахимовського¹⁸, який утік до цього міста, коли дізнався про приїзд родини Орлика. Цього дня Орлик «тішився від гарного здоров'я» і «щасливого прибуття до родини», тож нічого не робив і відпочивав¹⁹.

19 січня 1721 року гетьман зробив у «Діаруші» цікавий запис, який стосувався доньки. Він записав, що «моя донька була на костюмованому балу, де його милість князь Гольштейнський²⁰ засвідчив їй ласку і приязнь до мене та просив передати мені вітання»²¹. Хоч Орлик не називає імені дівчини, але явно йдеться про Анастасію, старшу доньку. Через кілька днів, а саме 24 січня, він знову записав, що «сьогодні Настуся була на костюмованому балу в масці, де познайомилася з ... її милістю панею Орликовою завдяки його милості пану графу Саксонському»²². З цього дня починаються тісні контакти родини українських Орликів із їхніми шльонськими родичами. Пилип Степанович багато писав про їхніх спільних предків, про спільний герб «Новина»²³, який використовували всі члени родини на своїх печатках, про поховання у Кракові прадіда Станіслава Орлика. 26 січня обидві родини зустрілися за обідом, на який барон Орлик запросив Пилипа Орлика разом із дружиною та старшими донькою (Анастасією) й сином (Григорієм)²⁴.

29 січня Орлик зробив перший і чи не єдиний запис про молодших доньок, які від часу приїзду до Вроцлава мешкали в монастирі святих августинок. Він зазначив, що їздив на богослужіння до єзуїтів, мав приватний обід із генералом Кришпіном і доньками Варварою (14 років) та Мартою (8 років), які приїхали до батька з візитом. Цього самого дня в нього гостювали сини Михайло (17 років) та Яків (10 років) зі своїм наставником із Вроцлавського єзуїтського пансіону²⁵. Наступного дня вперше було зроблено запис, у якому фігурував майбутній зять, «угорський полковник» Йохан Стенфліхт²⁶, що разом з іншими шведськими знайомими гетьмана завітали до нього на обід.

Наступний візит доньок було занотовано 5 лютого, коли Орлик разом із генерал-лейтенантом Кришпіном були в нього на обіді після богослужіння в домініканському костьолі. Привертає увагу те, як автор «Діаріуша» пише про своїх дівчат: «мої діти Бася і Мартуся», що свідчить про його теплі та ніжні почуття до дітей. Через кілька днів, 8 лютого, Орлик описав розваги молоді, якими ті бавилися. Після катання на санях по місту, в якому брали участь дівчата і юнаки, всі поїхали «на бал і там довго до ночі танцювали»²⁷. Наступного дня Пилип Степанович занотував кілька слів і про своє дозвілля: «гостював у його милості пана барона Орлика, а потім відвідав комедію, з якої повернулися до будинку перед дев'ятою годиною»²⁸.

14 лютого на Масляну, як зазначив гетьман, він уперше відвідав князя Гольштейнського²⁹, де його «мило прийняли і оголосили про підтримку»

в усіх справах. Звідти поїхав на обід до Стенфліхта, де розважався до ночі, спостерігаючи за катанням на санях по місту³⁰.

8 березня, у зв'язку з приїздом до Вроцлава Ягужинського³¹, Орлик був у свого родича, який порадив йому на певний час покинути місто й заради безпеки сховатись у францисканському монастирі. Тому вже 10 березня вигнанець інкогніто виїхав до Вартенбурга. А через кілька днів отримав листа від дружини, яка повідомила йому про заходи Ягужинського при імператорському дворі, спрямовані на арешт Орлика та членів його родини³². Урешті Ягужинському відмовили, а гетьману дозволили залишитися в імперії³³.

У квітні було вирішено долю Григорія, якого Орлик передав до рук барона Менніха, попрощався з ним і благословив на військову службу до Саксонії³⁴. Через три дні, 19 квітня, гетьман отримав листи від Стенфліхта з копією листа від Ягужинського та лист від доньки.

Через два дні Орлик з помічниками вже дістався Кракова, де поселився в будинку на площі Ринок³⁵. Наступного дня йому пощастило бачити церемонію інтродукції (чиноположення) єпископа в кафедральному соборі на Вавелі та зустрітися зі старим «приятелем та інформатором» отцем Ваневським. З Кракова він відправив кореспонденцію до різних осіб, зокрема й до Стенфліхта, Настусі та Григорія³⁶. 28 квітня від усіх адресатів надійшли відповіді, в яких, до речі, йшлося про заходи Гагаріна³⁷, який тоді перебував у Вроцлаві, спрямовані на вистежування Орликів із наміром когось із них «зжертви»³⁸. Наступного дня гетьман відписав донці, яка надалі стала його постійним дописувачем і співробітником.

Важливою подією для Орлика під час його перебування у Кракові навесні 1721 року стало віднайдення могил прадіда Станіслава та його дружини Катерини, про що гетьман детально написав у щоденнику³⁹. Імовірно, свою радість від цієї знахідки він описав і в листі до Анастасії, який відправив 3 травня після відвідування костюлу Святої Трійці отців домініканців. 6 травня Орлик написав Григорію, щоб залишався на службі в Першій королівській гвардії у Саксонії, а також відправив листи дружині та доньці. Однак через два дні Анастасія повідомила батьку сумну звістку — захворів Якуб. Наступного дня занепокоєний батько пішов до образу Диви Марії, де дав милостиню на два молебні за «милішого сина Якубка», а у Фарському костелі вислухав три молебні за його здоров'я⁴⁰. Упродовж кількох днів між усіма членами родини відбувалося жваве листовне спілкування. Гетьман дуже переймався не лише хворобою сина, а й станом «змученої і згорьованої дружини». 12 травня він отримав лист, датований ще 8 травня, про смерть «наймилішого за всіх сина Якубка». Ця новина «розірвала йому серце і душу».

У щоденнику він зафіксував деякі деталі поховання дитини, зокрема те, що езуїти на прохання Ганни Орлик видали їй тіло сина, яке вона перевезла до жіночого монастиря на Вроцлавському передмісті, де жила сама й де 17 травня його поховали. Орлик із болем писав: «О, незворотна втрата! О красивий хлопчику, не надто вір кольору. Білі вовчі ягоди пропадають, а чорну чорнику зберігають». Трохи отямившись, він написав листи до дружини й Настусі зі співчуттям за «безповоротну на все життя втрату наймилішого небіжчика Якубка». Наступний день Орлик провів у стражданні та гóрі. 17 травня він повідомив сумну новину Григорію. Відсутність листів від дружини його непокоїла. А судячи із записів у щоденнику, він серйозно переймався психічним станом Ганни й побоювався, щоб вона не наклала на себе рук і не залишила молодших дітей сиротами.

22 травня гетьман отримав кореспонденцію від Анастасії та сина Михайла, які повідомили причину смерті Якуба: «безбожний наставник» дав йому ліки з «хліба з сіркою та лавровим листом та наказав топити піч». Від цього в Якуба піднялася температура, почався головний біль і сильна блювота, а потім стався приступ епілепсії. До кінця місяця вся родина перебувала у глибокій скорботі та оплакувала померлого хлопчика.

Попри втрату, саме тоді гетьман-вигнанець розпочав ближче політичне листування з Стенфліхтом, яке відбувалося «цифрою», тобто було зашифрованим. Про що в ньому йшлося, можна лише здогадуватися⁴¹.

У червні Орлик листувався з бароном Менніхом щодо зміни місця перебування сина Михайла та зміни свого інформатора; з родиною — про висловлене бажання сина змінити місце свого проживання; з родичами дружини (Іваном Герциком зі Стокгольма); з київським воєводою про Опанаса Герцика; з Григорієм про перебування короля в Дрездені та про зустріч зі Стенфліхтом. З останнім, судячи з тексту щоденника, спілкування було дуже щільним. У листах, окрім співчуття щодо смерті Якуба, були й політичні питання, зміст яких Орлик не розкривав. Водночас через слабке здоров'я дружини листи з Вроцлава частіше почали надходити від імені Анастасії, яка, по суті, замінила матір у процесі комунікації батька з необхідними йому кореспондентами.

У липні 1721 року Орлик отримав листи від доньки, власноруч написану записку від дружини, лист від барона Менніха, а також кореспонденцію від рідних, де вперше було зафіксовано цікаву інформацію про тих служниць, які супроводжували родину Орликів після від'їзду зі Швеції: «служниці шведки лютеранки Анна-Марія і Грита стали католичками, а Голкова народила сина»⁴². Тоді ж Анастасія та Михайло повідомили батьку, що останній покинув езуїтський монастир і переїхав

разом із Менніхом до Тешена. У відповідь гетьман дав якісь розпорядження дружині щодо московського нагляду за ними. Водночас написав до Григора із запитанням, чому не відповідає на батькові листи (пізніше з'ясувалося, що син вивихнув руку під час фехтування й фізично не міг писати). У цьому листі Орлик спеціально відзначив, що кілька днів писав якісь розпорядження до майбутнього зятя⁴³.

Зі змісту записів у щоденнику стає очевидним, що загроза арешту з боку московських агентів реально зростає. Орлик написав дружині й попросив передати доньці, щоб помолилася Богу за його справу. Водночас Ганна застерігала чоловіка, щоб «остерігався Москви». Загострення ситуації було викликано наближенням кінця війни та початком переговорного процесу щодо умов миру. І дружина, й Менніх писали Орлику, що прихильні до нього графи Флемінг і Мантеуфель радили йому «знайти інше безпечніше місце, а Григорія ... рекомендувати до іншого війська». 26 липня 1721 року Орлик написав кілька листів і нагадав обом графам, а також великому коронному маршалку, канцлерові, підляському воєводі та коронному польному гетьманові про єдиний свій інтерес: «На що я маю сподіватися після підписання трактату між Швецією та Московією, і яке можу отримати відшкодування від короля Речі Посполитої, що не прийняв від мене Україну з турецькою протекцією»⁴⁴. Про все це він писав і до дружини, й до доньки, й до майбутнього зятя, які всі разом тоді були його довіреними особами, з якими він міг обговорювати не лише родинні питання, а й своє політичне майбутнє.

Уже 28 липня в місцевих газетах з'явилися повідомлення про ймовірність укладення миру, який реально було підписано 30 серпня 1721 року. Орлика ці новини дуже хвилювали. Водночас Ганна повідомила чоловікові звістки з Гетьманщини, які вона почула від українських купців⁴⁵. Новини явно були невтішними, тому Орлик почав замислювати, куди і як перевезти родину. Кілька разів він писав до ігумені Вроцлавського монастиря святих августинок з подякою за перебування в його стінах дружини та доньок. Водночас у щоденнику відбилися його хвилювання через грижу, яку виявили у Григорія. Інтенсивне листування з дружиною, донькою та майбутнім зятем, з яким гетьман спілкувався лише зашифрованими листами, призвели до перенапруги, й Орлик захворів. Він скаржився на головний біль і лихоманку, пив потогінне, дотримувався дієти й молився, що не завадило йому відписати листа на Січ до Війська Запорозького.

З вересня інтенсивність листування між членами Орlikової родини стала трохи меншою. Відтепер листи від Стенфліхта почали надходити через Настю, яка пересилала їх батькові. Цікавими деталями того часу стали переїзд Орлика на вулицю Святої Анни у Кракові, а також те, що

«московський поштар загубив сакви з поштою», де були листи до Стенфліхта, та його «сто червоних»⁴⁶. Водночас Орлик у власних листах до шведа, який, як видно, тоді був активним гетьманським співробітником, щось йому радив у «певній справі», під якою слід розуміти умови, що їх гетьман прагнув виторгувати для себе у зв'язку із закінченням війни.

29 вересня Пилип Степанович отримав повідомлення від Анастасії, яке їй надіслав Стенфліхт, про підписання миру між Москвою та шведами. Через тиждень, 6 жовтня, надійшли листи від дружини та Йохана, який писав, «що за життя небіжчика короля [йдеться про Карла XII. — *Авт.*] повноважні московські послы не бажали включати до трактату» Орликового імені та посади. «Тому небіжчик Гьорц постановив із ними, щоб усім особливим і шляхетним [підкреслено Орликом. — *Авт.*] особам було дано загальну амністію. Якби тепер мене включили до трактату, — писав Орлик. — 3 того мав би честь шведський король, через самолюбство якого князь Гольштейнський хотів мене повернути його милості цареві»⁴⁷. Про реакцію Стенфліхта на цей лист нічого не відомо.

11 жовтня, в день свого патрона Святого Пилипа, Орлик був у кармелітів на службі біля чудотворної ікони Богородиці, вислухав три замовлені служби на честь Господа Бога та Пресвятої Богородиці та відзначив іменини постом. 18 жовтня він замовив службу за здоров'я своєї доньки Марії Анни, якій того дня виповнилося шість років. І це була перша й остання згадка про наймолодшу доньку Орлика за аналізований період. Наступного місяця, 28 листопада, в суботу, окрім листа дружині та пану Нахімовському, Пилип Орлик написав спеціальне вітання найстаршій доньці Анастасії щодо дня її патронеси й «засвідчив свої батьківські почуття»⁴⁸. Дещо пізніше він повідомив, що Стенфліхт має надіслати їй через пана Левенбурга 100 червоних із нагоди свята⁴⁹. Наступні дні принесли гетьманові невеселі новини про смерть його родички баронеси Орлик, затримку виїзду Григорія на службу, неповернення боргу в сумі 200 червоних золотих, а також відомості від Стенфліхта про те, що не лише запорожців, а й Гольштейнського князя виключили з трактату про мир, підписаного між Москвою та Швецією⁵⁰. На додаток до всього Орлик дізнався, що його син Михайло побажав стати ченцем і збирається вступити до монастиря провідників ордена святого Норберта⁵¹.

Наступний 1722 рік розпочався для гетьмана-вигнанця тими самими проблемами безгрошів'я та необхідності перевезти родину в інше місце, якими він опікувався й наприкінці минулого року. Уже в першому листі від Йохана Стенфліхта йшлося про те, що «його милість цар» хоче дати гетьману амністію й повернути маєток, але за умови, що вигнанець житиме під його владою в Україні. Він також повідомив, що цар виїхав до

Москви святкувати свої «тріумфальні перемоги»⁵². Очевидно, ці новини Йохан повідомив і Анастасії, бо й діти, й дружина почали просити Орлика якнайшвидше знайти їм місце в якомусь жіночому монастирі під Краковом чи в самому місті. Анастасія від імені Ганни повідомляла батьку, що матір сама писала до Тшебниці до пані Чернковської із питанням, чи може вся їхня сім'я перебраться до її монастиря. Отже Орлик мусив швидко розв'язувати цю проблему, про що попередив дружину наступним листом. Зокрема він писав, що вона з дітьми зможе жити або в монастирі на Звіринці, або в пань провідниць, або в бернардинок. Григорій, у власній кореспонденції до батька, інформував його про домагання царського резидента при імператорському дворі видати йому втікача. Цей чоловік також цікавився місцем перебування гетьманової дружини з дітьми та місцем служби самого Григорія. Усе це змусило Орлика негайно перевезти родину до Кракова. Він листовно дав розпорядження барону Менніху допомогти Ганні з дітьми виїхати з Вроцлава. Натомість виїзд затримався на кілька днів, бо Орлики мусили сплатити свої борги, які сягнули 800 талярів⁵³.

Нарешті в лютому 1722 року в Кракові після довгої розлуки родина возз'єдналася. Для більшої безпеки Ганна з дітьми після переїзду розмістились у жіночих монастирях (це був монастир бернардинок при костьолі Святого Андрія для доньок і пансіон при костьолі Святого Йосипа у францисканок для дружини⁵⁴). Григорій в очікуванні наказу виїхати на службу до Саксонії у цей час проживав у одному з маєтків барона Орлика на Шльонську. Свято возз'єднання родини Орлики відзначили «малим коштом», а сам гетьман втішився «танцями та співами дітей»⁵⁵. Наступними днями гетьман описав свої новини в листі до Стенфліхта, який тоді вже перебував у Петербурзі.

12 лютого Пилип Орлик з отцем Ваневським і доньками були з візитом у сестер бернардинок, щоби відрекомендувати їх та ознайомити з місцем майбутнього проживання. Орлику пообіцяли надати окрему кімнату для його дівчат, що загалом суперечило правилам. За проживання та харчування доньок батьку треба було сплачувати по 200 злотих на рік за Настю (23 роки) та Варвару (15 років), а також по 150 злотих — за Мартусю (9 років) та Марисю (7 років)⁵⁶.

Наступного дня Орлики приймали в себе брата Ганни Івана, який розповів їм, як шведи негостинно спровадили його зі Швеції, і як йому дорогою довелося збирати собі на хліб.

Коли Орлик улаштував нашвидкуруч свою родину, то мусив знову з ними попрощатися. Він забрав із собою лише сина Михайла й помічників та виїхав у дорогу, щоби згодом дістатися турецьких володінь.

Далі в «Діаріуші подорожньому» міститься багато цікавих записів, які й фіксували всі пригоди та тяготи подорожі. Зокрема було зафіксовано ще

одне фіктивне ім'я гетьмана, яким він послуговувався під час цієї небезпечної мандрівки — Менжицький⁵⁷. Попри всі негаразди з грошима на харчування та пошкодженнями транспорту, Орлик не забував писати рідним, зокрема дружині, старшій донці, сину, майбутньому зятеві та всім прихильним особам, які йому допомагали вести справи. У відповідь Ганна писала з Кракова, що живі-здорові, але живуть у нестатках⁵⁸. У травні 1722 року від купців із Гетьманщини гетьман дізнався, що Петро I організував похід на Персію, і що миргородський полковник Данило Апостол повів «20 тисяч козаків до Царицина, де вони мали залишити коней і далі плисти кораблями Волгою»⁵⁹.

Коли в червні мандрівники прибули до Галаца, то Орлик залишив у щоденнику кілька цікавих спогадів про це місце. Увечері 30 червня він пішов до церкви Святого Юрія (Георгія), «у якій відвідав поховання небіжчика Мазепи й помолився за його душу». А далі він писав так: «Його смерть залишилася непомітною, дивуюся, що такий великий славний керманич не має гідного поховання» [підкреслено Орликом. — *Авт.*]⁶⁰, що опосередковано свідчить про відсутність над могилою гетьмана будь-якого видатного надгробка.

На території Фракії у другій половині липня з Михайлом сталася неприємна пригода, й батько думав, що хлопець зламав собі кістку правої руки, бо під ним упав кінь. На щастя, виявилось, що він її лише «сильно забив». Загалом під час цієї поїздки з Орликами траплялося чимало неприємностей, і вони були змушені відшкодовувати свої втрати, віддаючи цінні для них речі — як-от пістолети Карла XII. Водночас чимало особистих речей просто забули чи загубили: книжки, табакерку Орлика, мисливську рушницю тощо. Дорогою мандрівники та їхні слуги також часто хворіли. Водночас іноді їм траплялися цікаві люди, з якими Орлик-старший провадив серйозні дискусії на релігійні теми⁶¹.

25 вересня 1722 року в суботу Пилип Орлик занотував у щоденнику, що надіслав листи «наймилішій дружині» та «коханій Настусі», якій написав побажання «від Бога всемогутнього всілякого благословення на одруження»⁶². Тобто в проміжку між осінню 1721-го та осінню 1722 року, коли дещо відпала актуальність політичних питань, до розв'язання яких було залучено доньку та майбутнього зятя, у них знайшлося більше часу на особисті стосунки, що закінчилися заручинами. Відповіддю на повідомлення про них і став той лист. Водночас саме тому, що політичні контакти для Орлика на певний час стали неактуальними, до нього звернувся його секретар капітан де Клуар. Він просив відпустити його до Англії, й Орлик мусив погодитися, бо «не міг більше затримувати»⁶³. У жовтні 1722 року, хоч із запізненням, до Орлика дійшла звістка про арешт Войнаровського та зміну покарання для Григорія Герцика. Гетьман

написав, що дістав звістку від грецького купця з Гетьманщини, «начебто пана Войнаровського і пана Григорія, мого швагра, усунено від їхніх обов'язків, і Григорій тепер живе в своїх маєтностях у Полтаві»⁶⁴.

Кінець листопада 1722 року для Пилипа Орлика був сумним, бо минув рік від смерті його сина Якуба, якому могло виповнитися 11 років. 23 листопада, в день святого апостола Якова й день народження сина, гетьман провів у скорботних спогадах про нього. Він ходив до церкви, де дав гроші на поминальну службу за любу померлу дитину, а також подякував Богові, що є в «святому шлюбі вже 24 роки». Останній факт красномовно свідчить, що родина для Орлика завжди була найбільшою цінністю, а щире кохання до дружини не згасло попри всі негаразди їхнього емігрантського життя. Того самого дня він написав кілька листів і до Ганни, і до Анастасії, і до Йохана. Лист до останнього стосувався справ політичних, тому його було написано цифрами.

Цікаво, що за весь описаний період Пилип Орлик лише кілька разів згадував свою доньку Варвару. Навіть у записах за грудень 1722 року, коли описував день святої Варвари, не згадав, що це покровителька його доньки. Зазначив лише, що був того дня на службі Божій у церкві Святих Костянтина й Олени, яка неподалік його будинку в Фесалоніках, відстояв акафіст Варварі та завітав на горілку й каву до місцевого грека, який його запросив⁶⁵.

Наприкінці 1722-го — на початку 1723 року Орлик і далі листувався зашифрованими листами зі своїми співробітниками й насамперед зі Стенфліхтом, графом Флемінгом, з сином Григорієм, з дружиною та донькою Анастасією. Про те, як подальшу долю членів його родини було відтворено на сторінках щоденника, розповісти важче, бо текст до кінця не розчитаний і не перекладений. Натомість окремі факти з їхнього життя в повоєнний час таки відомі.

Дослідження Бертіла Хегмана⁶⁶, присвячене життю й діяльності зятя Орлика, дає змогу дізнатися чимало цікавих фактів його біографії. Зокрема те, що Йохан Стенфліхт походив з Естерготланда. Здобув освіту в Лінчопінгу. Потім став військовим, як його батько, та розпочав військову службу у званні унтер-офіцера Остготського кавалерійського полку. Далі була служба на теренах Речі Посполитої й Угорщини. У 1717 році Стенфліхт залишив терени Польщі й приєднався до Карла XII у Лунді, де король доручив йому виховання та військову освіту молодого герцога Карла Фрідріха Гольштейнського. У 1719-му Стенфліхт формально залишив шведську службу, щоб діяти в Гольштейні. Там само йому було надано чин генерал-майора гольштейнської армії. Унаслідок специфіки своєї служби Йохан перебував у контактах з російськими дипломатами. Зі змісту щоденника Орлика видно, що впродовж 1721-го —

початку 1723 року Стенфліхт активно листувався з українським гетьманом і явно прагнув допомогти йому виклопотати амністію в московського царя. У 1723-му він офіційно одружився з Анастасією Теодорою Орлик, з якою прожив п'ять років до смерті останньої (померла у віці 29 років). Де саме він проживав із дружиною й де її поховано, поки що невідомо. Проте маємо інформацію, що не тільки батько, а насамперед матір Анастасії подбала, щоб після смерті старшої доньки Стенфліхт одружився з іншою донькою Орликів — Варварою, якій тоді виповнився 21 рік.

Вважають, що до Швеції Стенфліхт повернувся з Варварою та синами від шлюбу з Анастасією. Після повернення його заарештували й звинуватили в державній зраді за те, що нібито був причетним до спроби заволодіти шведським престолом гольштейнським претендентом. У ході спрощеного судового процесу 1731 року його засудили до депортації. Стенфліхт повернувся до Європи, де взяв участь у війні за польський спадок на боці Станіслава Лещинського. Потім цей швед потрапив на французьку службу й навіть здобув чин генерал-лейтенанта та в 1738-му його було обрано комендантом у Гамбургу. За цей час вирок шведського суду було скасовано, і він зміг повернутися до Швеції.

У 1741 році Стенфліхт спробував узяти участь у війні проти Росії, але йому завадив генерал Левенгаупт. Тоді Йохан зосередився на політичній діяльності, працюючи в риксдагу на герцога Гольштейнського. Коли в 1743 році війна закінчилася, мирний договір у місті Або було підписано на умовах, які запропонувала Росія. Одним із його пунктів було визнання Адольфа Фредеріка спадкоємцем бездітного короля Швеції Фредеріка I. У цій ситуації Стенфліхт підтримав кандидатуру Адольфа Фредеріка (1751–1771), який походив із Гольштейн-Готторпської династії.

Коли Йохан Стенфліхт у 1749 році нарешті вийшов у відставку, то з родиною оселився в селі Обю у графстві Круноберг (цікаво, що через це село Пилип Орлик проїжджав, коли залишав Швецію в 1720 році). У 1752-му відставний вояк придбав гостинний двір у селі Ньоббель у парафії Ведерсльов, де згодом і завершив свої дні.

Сімейне життя генерала виявилось дуже бурхливим. Як з'ясував шведський фахівець із генеалогії Крістофер фон Варнштедта (1918–1998), Стенфліхт уперше одружився близько 1707/1708 року на якійсь далекій родичці короля Станіслава Лещинського зі Шльонська, яка померла приблизно в 1722/1723 році. У тому шлюбі в подружжя народився син Філіп (1708–?). У 1728-му він став прапорщиком французького Королівського польського полку. Упродовж 1731–1734 років Філіп перебував на службі в Гольштейн-Готторпського князя, а від 1734-го — на польській службі. Де й коли він помер, з'ясувати поки що не вдалося.

Другим шлюбом, як було з'ясовано, Стейфліхт був пов'язаний із донькою Пилипа та Ганни Орлик Анастасією Теодорою. Вважають, що шлюб уклали в Гьорхені (≈ 10 км на північний схід від Равіца та за 60 км від Вроцлава).

У цьому шлюбі народився син Карл Густав (онук Пилипа Орлика) (1724, Гьорхен — 1758, Франція). У 1746 году він був лейтенантом французького Королівського піхотного польського полку. У 1747 році Карл Густав дослужився до чину секунд-капітана того самого підрозділу. У 1750-му став майором, потім підполковником і в 1758 році — полковником. Другою дитиною була донька, ім'я якої не зберіглося, як і роки її життя (народилась, імовірно, у 1725 році). Є відомості, що в 1742-му вона жила з батьком у Гамбургу. Третя дитина — син Філіп, який народився на теренах Речі Посполитої у 1726 році. У 1731-му він із батьком мешкав у Швеції, але невдовзі помер.

Третій шлюб Йохан Стенфліхт мав з іншою донькою Пилипа Орлика — Варварою (в літературі є розходження в інформації: за однією версією Йохан одружився з нею одразу після смерті Анастасії у 1728-му, за іншою — трохи пізніше, у 1731/1732 році). З цією жінкою Стенфліхт також прожив недовго, бо вона померла в проміжку між 1734 та 1738 роками, імовірно, під Станіславовом (нині Івано-Франківськ). Чи мало подружжя спільних дітей, джерела не повідомляють. Схоже, Йохан одружився з Варварою, лише щоб вона доглядала за дітьми своєї рано померлої сестри Анастасії.

Після смерті Варвари Стенфліхт ще встиг нажити п'ятьох дітей зі своєю покоївкою Сюзаною Монтан (доньки Елізабет, Луїза, Доротея, сини Густав і Мікаель) та троє дітей з економкою Стіною Хагеберг.

Після смерті в 1758 році генерала Йохана Стенфліхта поховали під кафедрою в західній частині церкви, яку він устиг побудувати для власних потреб у Ведерсльові. Зберіглося цікаве повідомлення, яким був цей шведський генерал із дивною долею наприкінці свого життя: «Стенфліхту було близько 80 років, та він майже осліп. Маленький й некрасивий, одягнутий у сюртук, старенький і неприємний старий. Він жив у селі, мав дві маленькі нефарбовані кімнати, абажур, кілька столиків та стільців. Мав одну покоївку та слугу; їв добру, але убогу їжу, не вживав ані вина, ані шнапсу, але іноді дозволяв філіжанку кави. ... Незважаючи на незначні прибутки, ніхто в його господі не бідував».

Так із тексту Орликового щоденника стає зрозумілим, що старша донька гетьмана-вигнанця Анастасія Теодора була активним співробітником свого батька. Через неї відбувалася частина приватного родинного й політичного листування. Зять Йоган Стенфліхт намагався допомогти емігранту з амністією від російського царя. Однак водночас не можна

остаточно відкидати думку, що з Анастасією він одружився, лише щоби бути ближче до родини Орликів і наглядати за ними.

Історичних свідчень про Варвару Орлик зберіглося дуже мало. Особливих почуттів батька до неї в щоденнику не помітно. Одруження Стенфліхта з Варварою схоже на шлюб за домовленістю, метою якого було доглядати за дітьми Анастасії. Діти від першого шлюбу (онуки Орлика) не пережили своїх батьків, а від другого шлюбу їх не було взагалі. На згадку про Стенфліхта залишилися лише його шабля, люстра у храмі та поховання у Швеції біля церкви, яку він фундував своїм коштом.

¹ Орлик П. Діаріуш подорожній, який в ім'я Троїці найсвятішої, розпочатий в року 1720 місяця жовтня дня 10-го. Київ: Темпора, 2013. Т. II. С. 365. (арк. 183).

² Там само. С. 366.

³ Там само. С. 367.

⁴ Там само С. 367.

⁵ Якщо спиратися на дати гетьманських універсалів, які І. Мазепа видав у березні-квітні 1707 року в Батурині, то жодного документу між 12 березня та 25 квітня 1707 року видано не було. З інших джерел відомо, що гетьман у цей час перебував у Жовкві, де відбулася сумнозвісна нарада в Петра І. Невдовзі І. Мазепа повернувся до своєї столиці, однак чому хрещення дитини відклали аж до січня 1708 року, незрозуміло.

⁶ Орлик П. Діаріуш подорожній... С. 368.

⁷ Там само. С. 368.

⁸ Михайло Сервацій Корибут Вишневецький (1680–1744) — князь, державний і військовий діяч Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Брат Януша Антонія Вишневецького. Син Анни Дольської з Ходорковських. Його дружиною була княжна Катерина Дольська, донька Яна Кароля Дольського.

⁹ Найімовірніше, йдеться про Юзефа Потоцького (1673–1751) — військового, політичного і державного діяча Речі Посполитої.

¹⁰ Орлик П. Діаріуш подорожній... С. 369.

¹¹ Там само. С. 369; Карл Густав Реншильд (1651–1722) — шведський фельдмаршал (1706), граф, сподвижник короля Карла XII.

¹² Там само. С. 370.

¹³ Останнім часом питанням біографії та діяльності Григорія Петра Орлика було присвячено кілька важливих публікацій, підготовлених на основі джерел, які виявили у французьких архівах. Спеціально звертаю увагу на такі: Дмитришин І. Григорій Орлик або Козацька нація у французькій дипломатії. Київ: Темпора, 2019. 496 с.; Потульницький Г. Спроби мазепинської еміграції залучити кримське питання до міжнародної політики французької монархії у першій половині XVIII ст. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2021. Вип. 30. С. 26–44.

¹⁴ У джерелах і літературі трапляються різні варіанти написання прізвища зятя Орлика, однак у цій статті я послуговуватимуся саме формою «Стенфліхт».

¹⁵ Діарій подорожній, розпочатий 10 жовтня 1720 року в ім'я найсвятішої Троїці. Переклад Р. Радишевського. *Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибр. твори*: МАУП, 2006. С. 210–213.

¹⁶ Орлик П. Діаріуш подорожній... С. 218.

- ¹⁷ Листи в цей час Орлик підписував як Філіп Стефансон.
- ¹⁸ Нахимовський Федір Іванович (?–1758) — один із найактивніших співробітників і соратників Пилипа Орлика.
- ¹⁹ Орлик П. Діаріуш подорожній... С. 240.
- ²⁰ Ідеться про Карла Фрідріха Гольштейнського.
- ²¹ Орлик П. Діаріуш подорожній... С. 241.
- ²² Там само. С. 241–242.
- ²³ Там само. С. 246.
- ²⁴ Там само. С. 242.
- ²⁵ Там само. С. 243.
- ²⁶ Йохан Сегерстен (нобілітований як Стенфліхт 1717 р.). П. Орлик назвав його «угорським полковником», оскільки тоді Стенфліхт перебував на службі в Угорщині.
- ²⁷ Орлик П. Діаріуш подорожній... С. 245.
- ²⁸ Там само. С. 245.
- ²⁹ Карл Фрідріх Гольштейн-Готторпський (30.04.1700–18.06.1739) — герцог Гольштейна з роду Готторпів, батько російського імператора Петра III, племінник шведського короля Карла XII (син його сестри Гедвіги Софії), зять Петра I та Катерини II.
- ³⁰ Орлик П. Діаріуш подорожній... С. 245.
- ³¹ Очевидно, йдеться про Павла Івановича Ягужинського (1683–1736) — російського державного діяча й дипломата, сподвижника Петра I. Упродовж 1720–1721 років Ягужинський представляв інтереси Росії при віденському дворі імператора Священної Римської імперії.
- ³² Орлик П. Діаріуш подорожній... С. 248, 251.
- ³³ Там само. С. 251.
- ³⁴ Там само. С. 254.
- ³⁵ Там само. С. 254.
- ³⁶ Там само. С. 255.
- ³⁷ Про якого саме Гагаріна йдеться в тексті щоденника, незрозуміло. Цей факт не узгоджується ні з біографією російського державного діяча Матвія Петровича Гагаріна (1659–1721), якого було страчено 16 (27) березня 1721 р., ні з біографією його сина Олексія.
- ³⁸ Орлик П. Діаріуш подорожній... С. 256.
- ³⁹ Там само. С. 257.
- ⁴⁰ Там само. С. 258.
- ⁴¹ Там само. С. 26–261.
- ⁴² Там само. С. 264.
- ⁴³ Там само. С. 264.
- ⁴⁴ Там само. С. 265–266.
- ⁴⁵ Там само. С. 268.
- ⁴⁶ Там само. С. 272.
- ⁴⁷ Там само. С. 274.
- ⁴⁸ Там само. С. 276.
- ⁴⁹ Там само. С. 278.
- ⁵⁰ Там само. С. 277.
- ⁵¹ Там само. С. 278.
- ⁵² Там само. С. 282.
- ⁵³ Там само. С. 285.
- ⁵⁴ Там само. С. 286.

⁵⁵ Там само. С. 285.

⁵⁶ Там само. С. 286.

⁵⁷ Там само. С. 292.

⁵⁸ Там само. С. 307.

⁵⁹ Там само. С. 308.

⁶⁰ Там само. С. 314.

⁶¹ Там само. С. 334, 343, 362 та ін.

⁶² Там само. С. 340.

⁶³ Там само. С. 341.

⁶⁴ Там само. С. 350.

⁶⁵ Там само. С. 363.

⁶⁶ Häggman Bertil. Ukrainas statsöverhuvud Filip Orlik med familj och regering i Kristianstad 1716–1719. *Föreningen Gamla Christianstads årsskrift*. 1994. S. 46–56; Häggman Bertil. Generallöjtnanten Johan Stenflycht — en av Karl XII:S mest internationella generaler (принадібно дякую пану Бертілу Хеггману за наданий машинопис його статті, присвяченої Йохану Стенфліхту, яким я мала можливість користуватися під час підготовки цієї статті).

REFERENCES

1. Diarii podorozhnii, rozpochatyi 10 zhovtnia 1720 roku v im'ia naisviatishoi Troitsi. (2006). In Orlyk, P. *Konstytutsiia, manifesty ta literaturna spadshchyna: Vybrani tvory*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Dmytryshyn, I. (2019). *Hryhorii Orlyk abo Kozatska natsiia u frantsuzkii dyplomatii*. Kyiv [in Ukrainian].
3. Häggman, B. (1994). Ukrainas statsöverhuvud Filip Orlik med familj och regering i Kristianstad 1716–1719. *Föreningen Gamla Christianstads årsskrift*, 46–56 [in Swedish].
4. Orlyk, P. (2013). *Diariush podorozhnii, yakyi v im'ia Troitsi naisviatishoi, rozpochatyi v roku 1720 misiatsia zhovtnia dnia 10-ho*. (Vol. II). Kyiv [in Ukrainian].
5. Potulnytskyi, H. (2021). The Attempts of the Mazepian Emigration to involve the Crimean Question into the International Policy of French Kingdom in the First Half of the Eighteenth Century. *Mižnarodni zv'язki Ukraïni: naukovì pošuki ì znahìdki — The International relations of Ukraine: scientific searches and findings*, 30, 26–44 [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2022.31.095>
UDC 94(4)316.62(=162.1)(477)

Oksana Ivanenko

PhD in History, Senior Researcher
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiy Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: oxana_ivanenko@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6154-0444>
ResearcherID Web of Science: AAU-6834-2020

PUBLIC LIFE OF POLES THROUGH THE PRISM OF SURVEILLANCE BY REPRESSIVE STRUCTURES OF THE SOUTH-WESTERN REGION OF THE RUSSIAN EMPIRE ON THE EVE OF THE FIRST WORLD WAR

This paper, based on documents from the Central State Historical Archive of Ukraine (Kyiv), highlights the specifics of the social life of Poles in the South-Western region of the Russian Empire on the eve of the First World War. The author studied the official correspondence of the General Staff of the Russian Empire and the Staff of the Kyiv Military District, the Ministry of Internal Affairs and provincial gendarme departments of the South-Western Region, secret documents of the Kyiv Security Office, the Office of the Kyiv, Podillya and Volyn Governor-General, and so on. These documents illustrate the focus of the Russian imperial authorities on gathering information about the political situation and public sentiment in Austria-Hungary, and above all in Galicia. In the late 19th and early 20th centuries, against the backdrop of an intensified interstate confrontation between Austria-Hungary and Russia, a competition of state building models became more active. In the early 20th century, the idea of federalism was strengthened in Austria-Hungary with the aim of internal political stabilisation and a broad guarantee of the Slavonic peoples' rights. And it was no accident that guard and punitive authorities of the Russian Empire focused their attention on intelligence information about the activities of the Polish Socialist Party, the creation of paramilitary organizations in Galicia, and the preparation of an anti-Russian uprising by the Poles during the expected war between Russia and Austria-Hungary. The Polish population of the South-Western region was supervised. Discriminatory measures were taken against the cultural activities of the Poles of the South-Western region aimed at raising national self-awareness and patriotism,

schooling and national-cultural public organizations were suppressed, and monitoring of the Roman Catholic clergy was established. In view of the approach of the 50th anniversary of the January Uprising of 1863–1864, the guard and punitive bodies of the Russian Empire directed special efforts to prevent the spread in the South-West Region of actions commemorating this symbolic anniversary organized on the territory of Austria-Hungary, in particular in Lviv.

Keywords: Poles, Russian Empire, South-Western Region, Austria-Hungary.

Оксана Іваненко

канд. іст. наук, старш. наук. співроб.

Інститут історії України НАН України

01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: oxana_ivanenko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6154-0444>

ResearcherID Web of Science: AAU-6834-2020

ГРОМАДСЬКЕ ЖИТТЯ ПОЛЯКІВ КРІЗЬ ПРИЗМУ НАГЛЯДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОХОРОННО-КАРАЛЬНИХ ОРГАНІВ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО КРАЮ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У цій статті на базі документів фондів Центрального державного історичного архіву України м. Києва висвітлюються особливості громадського життя польської громади Південно-Західного краю Російської імперії напередодні Першої світової війни. Документи Центрального державного історичного архіву України, зокрема офіційне листування Генерального штабу Російської імперії і штабу Київського військового округу, міністерства внутрішніх справ і губернських жандармських управлінь Південно-Західного краю, документи з грифом «цілком таємно» київського охоронного відділення, канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора тощо, відображають націленість державних органів Російської імперії на збирання інформації про політичну ситуацію й настрої громадськості в Австро-Угорщині, й насамперед Галичині. Наприкінці XIX — на початку XX ст. на тлі загострення міждержавного протистояння Австро-Угорщини та Росії актуалізувалася й конкуренція моделей національно-державного будівництва. У самій Австро-Угорщині на початку XX ст. зміцнювалася ідея феде-

ралізму, трансформації дуалістичної держави в триалістичну як інструменту внутрішньополітичної стабілізації і ширшого забезпечення прав слов'янських народів. І не випадково охоронно-каральні органи Російської імперії фокусували свою увагу на агентурній інформації щодо діяльності Польської соціалістичної партії, створення в Галичині парамілітарних організацій і підготовки антиросійського повстання поляків під час очікуваної війни Росії і Австро-Угорщини. Встановлювався нагляд за польським населенням Південно-Західного краю. Здійснювалися дискримінаційні заходи щодо культурницької діяльності поляків, спрямовані на піднесення національної самосвідомості й патріотизму, утискалося шкільництво й національно-культурні громадські організації, встановлювалося стеження за римо-католицьким духівництвом.

Ключові слова: поляки, Російська імперія, Південно-Західний край, Австро-Угорщина.

An important component of understanding the role of national liberation movements in the history of the Central-Eastern Europe is the disclosure of the Polish issue significance, which, as a result of the three divisions of Poland (1772, 1793, 1795), attracted attention of the international public and European diplomacy, reflecting the specifics of the national policy of Prussia, Austria and Russia, which divided the lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth among themselves. At the same time, the historical memory, a system of values based on the basic concept of honor, political culture and statesmanship traditions of the Poles were the determining factors of their national liberation struggle during the 19th century, the rise of which was embodied in the November Uprising of 1830–1831, the Krakow Uprising of 1846, the “Springtime of Nations” events in 1848–1849, the January Uprising of 1863–1864. In the historical context of the cultural and civilizational confrontation of various models of multinational states in the territories that covered, in particular, Ukrainian, Belarusian and Lithuanian lands, the national-state traditions of the Polish-Lithuanian Commonwealth were supplanted by the Russian imperial project. Until the early 20th century, the political institutionalization of the Polish national liberation movement took place, and resistance to the Russification policy intensified. In 1905, the Kingdom of Poland became the epicenter of revolutionary events. J.-K. Piłsudski, who governed the formation of combat units of the Polish Socialist Party, saw its ultimate goal in the restoration of Poland’s independence through an armed uprising, counting on the unleashing of war between the Russian Empire and Austria-Hungary.

In the context of a deeper understanding of the role of national factor in deepening the systemic crisis of international relations on the eve of the First

World War, studies of the influence of inter-ethnic interaction and conflicts on the internal political situation and foreign policy of large supranational state entities are taking on increasing importance¹. In terms of modern historiography, the socio-political activity of the Poles in Dnipro Ukraine in the XIX and early XX centuries was studied, in particular, in the works by S. Bazhenova, L. Bazhenov, O. Bilobrovets, O. Buravskiy, O. Kalakura, M. Korzeniowski, I. Lisevich, S. Oliper². The purpose of this paper is to highlight the features of the public life of the Polish community in the South-Western region of the Russian Empire on the eve of the First World War based on documents from the funds of the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv: “Kyiv Provincial Gendarmerie Administration” (f. 274), “Kyiv Guard Department” (f. 275), “South-Western District Guard Department” (f. 276), “Kovel Department of the Kyiv Gendarmerie Police Department of Railways” (f. 281), “Gendarmerie Institutions of the Podillya Province” (f. 301), “Assistant Head of the Volyn Provincial Gendarmerie Administration in Novohrad-Volyn, Ostroh and Izyaslav Districts” (f. 1262), “Assistant Head of the Volyn Provincial Gendarmerie Administration in Lutsk, Kovel and Volodymyr-Volyn Districts” (f. 1600).

On March 31, 1910, the Main Directorate of the General Staff of the Russian Empire sent a letter to the headquarters of the Kyiv Military District emphasizing the need to establish supervision over the activities of the Union of Active Struggle, founded in early 1909 in Galicia at the initiative of the Polish Socialist Party. This official letter marked “Confidential” was supplemented with the statute of the Union, according to which its mission was to prepare the uprising of the Poles in the Russian Empire with the subsequent set up of the Independent Democratic Republic. The desire was proclaimed to build an independent, democratic, republican Polish state and implement social reforms that would guarantee all citizens of the country the right to work and “daily bread”. The Union was founded as a military organization on the principles of centralization, strict discipline in rearing Polish rebels, conspiracies, self-abnegation, and maintenance of high morale. It was to become an auxiliary military structure of the Polish Socialist Party. The Council was the highest governing body of the Union of Active Struggle, which elected four members of the Staff. The latter also included a representative of the Headquarters of the Combat Organization of the Polish Socialist Party. The members of this organization undertook to unquestioningly carry out the orders of their direct leadership, to adhere to the full conspiracy, to promote the ideas of the Union in order to attract new members, to be punctual, to pay organizational contributions³. According to the General Staff, the goal of the Union was “to train organizers and instructors capable of leading rebel gangs during a general uprising of the Poles, in the event of a war between Russia and Austria-Hungary”⁴.

In 1910, the Ministry of Internal Affairs sent a confidential circular letter to the heads of provincial gendarmerie departments, gendarmerie police departments of railways, and secret guard departments, which discussed the development by the Polish Socialist Party of special tactics to achieve its goal — gain Polish independence using the weapon. In order to achieve this goal, it was envisaged to promote hatred of tsarism and the idea of restoring Poland's independence among the military, as well as to promote the organization of secret groups in the army, the distribution of anti-government literature, and cooperation with the Russian revolutionary organizations. The Central Committee of the Polish Socialist Party issued proclamations. The party's tasks also included the collection of intelligence information on the deployment of Russian troops, their structure and command structure. Thus, according to the Ministry of Internal Affairs, instructor schools were founded, which taught military art.

In 1910, Kyiv, Podillya and Volyn Governor-General F. F. Trepov issued an order to establish the supervision of large Polish landowners in the South-Western Region by the Kyiv Guard Department on the basis of a copy of the appeal by the First Conspiratorial Polish Congress in Krakow to Austrian Emperor Franz Joseph (March 1909) presented by the headquarters of the Kyiv Military District⁵. The appeal, signed by 42 people, emphasized that the political circumstances and geographical location of the Austrian and Russian empires made armed clashes between these states possible. The desire for the independence of the Polish people was nurtured in every Pole from the cradle in the conditions of severe oppression of national feelings by the Russian Empire, and at the same time, the awareness of the former glory and greatness of Poland was transferred from generation to generation. "The Polish community, which now willingly serves the purposes of the Austrian government," the appeal stated, "authorized us, the representatives of the oldest Polish families gathered in Krakow, to present to the Throne of Your Majesty the readiness of a reasonable part of the Polish population to faithfully serve the Austrian government and provide the detachments of organized rebels in case of war, as well as assist with monetary contributions to the state fund"⁶. In general, the Poles asked to send persons who could direct the actions of the rebels, hand over arms and ammunition and, on the condition of victory, grant "the oppressed people within the bounds of the mighty Austrian Empire some possible independence".

Memo to the Governor-General of Kyiv, Podillya and Volyn, marked "personal; strictly confidential" dated July 9, 1910, sets forth the findings of the investigations carried out by the guard and punitive authorities. This document referred to the spread of rumors in Warsaw, according to which the existing aggravation of tensions in Russian-Austrian relations did not turn into

war solely due to the peace-loving policy of Franz Joseph. At the same time, the memo emphasized that the goal of the Poles was to annex the South-Western Region (or at least part of it) to Austria through a rebellion. The following plan was to contribute to its implementation: preparation of the population in large Polish estates for the uprising through covert propaganda and the organization of partisan units; the involvement of Austrian weapons and military instructors who would come from Austria-Hungary and live in local estates under the guise of agricultural servants, housekeepers, etc. In this way, an entire army was to be formed, which in the event of a Russian-Austrian war would carry out a Polish uprising with the aim of joining the South-Western region to Austria with the rights of autonomy. And the memo presented the spread of a network of illegal national unions, groups, societies, and organizations like “Osviata” in the South-Western Region as the tool to implement this goal. It was primarily about patriotic education, cultivation of the “national spirit”. The Union of Agricultural Employees in Kyiv (which numbered more than 10,000 members) was considered as the organizational center of the future uprising, led by instructors — the Austrian Poles. With reference to the documents of the Austro-Hungarian consulate in Kyiv, the memo referred to the presence of several hundred Austrian soldiers in large Polish estates in the Podillya and Volyn provinces, as well as the possession of some weapons by the Poles.

Against the background of opposition to the Polish national liberation movement, the focus of attention of the guard and punitive authorities was on the religious and educational activities of the Poles. In 1910, Kyiv Guard Department recorded the activities of two secret nunneries in Kyiv that trained national Polish teachers devoted to the “cause of the liberation of Poland.” One of these nunneries was located in Kyiv at the corner of Predslavynska and Politseiska streets, where children’s shelter and school operated. Nearby, on Politseiska street there was a shelter for elderly women at the nunnery, and also a school for boys. The financial support of these institutions was provided by the Polish Roman Catholic Charitable Society. The second Catholic nunnery was located near the St. Michael’s Monastery, and its manor had access to Triokhsviatytska Street. There was a sewing workshop at the nunnery⁷.

Kyiv Guard Department coordinated its actions with the Podillya Provincial Gendarmerie Administration, providing it with information in 1911 about the prominent place in the Polish movement the Union of Landowners of the Podillya Province: “This organization is a center of all the activities of the Poles aimed at the liberation of Poland; its representatives attended “the meeting in Kraków in 1909, which developed the terms of union with Austria”⁸.

In 1911, the Kyiv Guard Department received intelligence information about “Kresovtsi” organization of the Poles in the South-Western Region,

Vilnius, Kovno and Grodno provinces, united on the basis of a common national and political program with the aim of strengthening the national spirit, restoring Poland, and obtaining its full state independence in the future. It was planned to use legal pretexts to implement the tasks of the organization, such as congresses of agricultural employees, cooperative societies, pension funds, etc⁹.

Throughout 1912, the Kyiv Gendarmerie Police Department accumulated intelligence information labeled “top secret” about spread of propaganda among sugar industry workers concerning “...assistance to Austrian troops in the event of their invasion of Russia, for which Austria will allegedly restore Poland and Little Russia (intelligence information dated November 25 under No. 33)”¹⁰. In general, the net of agents reported the high spirits of the Polish population against the background of rumors about a possible Russo-Austrian war, spread by the Poles visiting Austria-Hungary. At the same time, intelligence information was sent about the preparation of the Poles in the territory of Austria-Hungary for the insurrectionary movement and accelerating the Sokol Detachments, which were allegedly armed by the Austrian government.

The attention of the provincial gendarmerie departments of the South-Western Region was drawn to the activities of the commission in Lviv for the preparation of the celebration of the 50th anniversary of the Polish Uprising 1863–1864. According to the program of solemn events, it was foreseen:

January 19, 1913 — public readings in the town hall, premises of the university and national organizations;

January 20 — event at the literary and artistic club;

January 21 — the annual general meeting of the participants of the uprising;

January 22 — announcement of a national holiday throughout Poland; funeral service in Lviv, gathering at the graves of the participants of the uprising at the Lychakivskyi Cemetery; collection of donations to the fund of the participants of the uprising, initiated by the rector of the Higher Polytechnic School in Lviv, E. Hausvald; public readings on the topic of the January Uprising with the involvement of the broad masses of workers and peasants of Galicia¹¹.

At the same time, the punitive authorities of the Russian Empire took measures to prevent the celebration of the anniversary of the January Uprising by the Polish population of the South-Western Region. Police supervision of the Roman Catholic clergy, churches, public readings, and the mood of the Polish population was established. All these measures were aimed at counteracting the strengthening of protest sentiments of the Poles in Pryvislianskyi, South-Western and partly North-Western regions, the catalyst of which was the

approach of the anniversary of the January Uprising against the background of the aggravation of tensions in Russian-Austrian relations. The national liberation aspirations of Polish revolutionary circles were connected with "...hope for an armed clash between Russia and Austria in the near future and for the Poles to use this clash for the purpose of restoring Poland's independence..."¹².

In 1912, Military Minister of the Russian Empire V.O. Sukhomlinov raised with the Ministry of Internal Affairs the issue of taking measures to eliminate all Polish revolutionary organizations in the Pryvislianskyi and South-Western regions that were conducting combat training in anticipation of the Russo-Austrian war; banning the distribution of proclamations calling for insurrection and the spread of arms among the Polish population. Emphasis was placed on the "criminal military activity" of the Polish Socialist Party and the Union of Active Struggle in the Pryvislianskyi Region and the danger of its spread (in the event of a Russian-Austrian war) to the territories of the South-Western Region bordering Galicia¹³. The Ministry of Internal Affairs, together with the leadership of the Kyiv, Podillya, and Volyn Governorate General, decided to immediately liquidate all Polish revolutionary organizations in the South-Western Region and prevent their preparation for combat activities. Accordingly, the police chiefs of the Kyiv province received a secret order to combat the "elements hostile to our State" by increasing surveillance over the attitudes, lifestyle, and relationships of the Polish population, and above all, the Austrian nationals arriving to the empire. In order to fulfill the above-mentioned order, the relevant tasks were assigned to the agents of the Kyiv Provincial Gendarmerie, which were supposed to oppose Polish agitation among the peasantry and the distribution of propaganda literature published abroad. As a result of the involvement of information collected by the county police chiefs, it became clear that the Polish landowners of the Umanskyi, Zvenyhorodskyi, Lypovetskyi, and partially Radomyshl'skyi counties "...are very hostile towards Russia, so in the event of a declaration of war, they will probably provide the enemy with informational services..."¹⁴ According to this information, no formation of rebel units, accumulation of weapons, and distribution of illegal literature in the Kyiv province were detected.

On the other hand, in a confidential report dated December 25, 1912, the Dubno police chief informed the leadership of the Volyn Provincial Gendarmerie Administration of information received from abroad about the formation of special combat units in Austria-Hungary made of Polish young men who studied military art under the leadership of Austrian officers and, in particular, took a course combat shooting, armed with the most advanced rifles. According to this informant, the task of the combat units was to penetrate the territory of the Russian Empire in order to raise a Polish armed rebellion against the background of the approach of the 50th anniversary of the 1863–1864 Polish Uprising.

The Ministry of Internal Affairs kept under personal control the issue of preparation of the Poles to celebrate the anniversary of the January Uprising, emphasizing the desire of Polish revolutionary circles to use the probable military clash between Russia and Austria-Hungary with the aim of “restoring the independence of Poland” and emphasizing the danger of strengthening anti-Russian sentiments among the Polish population of the Pryvislianskyi and South-Western region. Accordingly, the Kyiv Guard Department and the Kyiv Gendarmerie Police Department of Railways were assigned the task of counteracting possible Polish protests against the background of the approaching anniversary of the January Uprising, to report in a timely manner on the mood of the Polish population and clergy, their attitude towards the Russians, on any manifestations of Poles’ preparation for the anniversary celebration of rebellion¹⁵.

Information was received from the police department of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Empire regarding the holding of a congress of the Union of Independence (Unja Niepodległościowej) in Paris at the end of 1912, which chose “a free human in a free Poland” as its slogan. The congress was attended by delegates from many Western European cities, as well as from St. Petersburg and Warsaw. In the reports delivered at the congress, the idea was substantiated of Poland gaining freedom through an uprising against the background of the exacerbation of the Russian-Austrian conflict. The importance was voiced of military training and propaganda among peasants and workers of the idea of an uprising.

In 1913, the leadership of the Kyiv Guard Department provided the Podillya Provincial Gendarmerie Administration with information about the activities of the Polish Revival League with the participation of the Poles (primarily aristocracy and clergy) from Austria-Hungary, Germany, and Russia. It was noted that the activities of the League were primarily aimed at the Keletsk, Volyn and Podillya provinces bordering Austria-Hungary and aimed at attracting the Ukrainian population of Volyn and Podillya to its side¹⁶. At the same time, the office of the Podillya Gendarmerie Department received secret intelligence information that “...the general trend of the intelligent part of the Polish population [...] clearly manifests itself in a strong desire to be under the power of Austria, not Russia”¹⁷. The clearest manifestations of such sentiments were reported among the Poles of Zhmerynka, and the Polish landowners who lived on the outskirts of the city “...openly declared their sympathy for the Austrian government, motivating their attraction to this government by the legal orders prevailing there, regardless of nationality; individuals were convinced that not only the Poles, but also everyone in general would live much better under the Austrian rule, therefore they did not consider the possibility of a war between Russia and Austria as unfavorable for themselves”¹⁸.

On the occasion of the 50th anniversary of the January Uprising, the population of Austria-Hungary, and Galicia in particular, collected funds to support the national liberation struggle of the Poles against Russia. For this purpose, special postage stamps were issued, which were also addressed to the Polish population of the Russian Empire. The agents of the provincial gendarmerie departments of the South-Western Region were tasked with countering the sending of exhibits by local residents to the “Exhibition of 1863” in Lviv. The exhibition on the history of the Polish national liberation uprising was divided into historical and literary sections, the work of which was to be accompanied by the reading of essays¹⁹.

Deputy Minister of Interior of the Russian Empire V.F. Dzhunkovskiy ordered to take “decisive measures” to prevent the distribution of postcards with the image of Wodzinskiy’s painting “Veterans’ Mass”, which were sent from Krakow and dedicated to the 50th anniversary of the January Uprising²⁰. 25% of the profits from sale of postcards were intended to support the “Asylum of Veterans of the Polish Uprising 1863” in Krakow. In particular, the Podillya Provincial Gendarmerie Department was tasked with countering the distribution of postcards, the danger of which the guard and punitive authorities saw as aimed at inciting anti-government sentiments among the Poles and material support for the “descendants of the Polish Uprising”²¹.

During 1913, priests Tokarzhevskiy and Ruzynskiy were supervised by the guard and punitive authorities in Iziaslavl. They were accused of having a hostile attitude towards Russia and everything Russian, and allocating large sums of money to Austria to support the political goals of the Polish national movement. The students of Kyiv, who were preparing for the production of the play “Warshavianka” in the “Ognyvo” club, were also monitored.

In general, until 1912, there was no permanent Polish troupe in the Kyiv Polish public gathering “Ognyvo” at 1 Khreshchatyk Street. Later, the Society of Stage Lovers invited a permanent Polish troupe to “Ognyvo”, allocating 2,000 rubles per month for its maintenance. It was entrusted with the task of consolidating the Polish population of Kyiv and promoting Polish national ideals. In 1913, the troupe was forbidden to include the plays “Bethlehem” and “Warshavianka” in its repertoire. The guard and punitive authorities considered the play “Bethlehem” as the most trending in the context of the promotion of the Polish national idea. The plot of this play was focused on the historical fate of the Poles within Austria, Prussia and Russia as a result of the three divisions of Poland (1772, 1793, 1795). Among the main actors, Oleksandr II was the most cruel tyrant and despot, the national policy of the Russian Empire, including the Russification of education, was especially criticized. The secret materials received by the office of the Kyiv Guard Department emphasized, in particular, that the play “Bethlehem” contains “... propaganda in favor of

Austria in the words of Franz Joseph, who defended the Poles²². Despite the ban on productions of “Warshavianka” in Kyiv, the Volyn provincial gendarmerie received intelligence information marked “top secret” about the plans of the Polish population to present this play on the Zhytomyr stage.

Despite the fact that during 1913, the guard and punitive authorities did not discover specific facts on anti-government activities by the Board members of the Polish Society of Art Lovers, suspicions were not removed from it on the basis that “...all existing Polish scientific, sports, educational, etc. associations have a tendentious separatist flavoring²³”. The aim of the society was to inculcate and develop the cult of art among the population of Kyiv and the Kyiv region. Society programme included public and private dramatic performances in Polish; musical and vocal events; public readings and recitations; exhibitions and competitions; family and children’s literary events and holidays, etc.²⁴ The representatives of different states and nationalities could become members of the society.

The libraries founded in Kyiv by “Polonia” and “Corporation” organizations were subjected to searches, which discovered banned books published in Lviv and Krakow, aimed at awakening the national feelings of the Poles and mobilizing their struggle for the independence of Poland. In particular, Mr. Milkowsky’s book “A Word About Active Defense in the People’s Fund” (Krakow, 1910) said that in the event of a possible war between Russia and several states, the Poles should remember about active defense so that the Russian administration in the Warsaw Military District and the Warsaw General-Governorship always felt the danger and instability of its power. The work by Mr. Studnytskyi “Against the Flow” (Krakow, 1910) emphasized that “...in the event of an Austro-Russian war, the Poles cannot choose whom to sympathize with...” The brochure “In Hour of Need” (Warsaw, 1912) talked about the oppression by the Russian government during the founding of various unions and societies, which brought the issue of creating a secret party into the spotlight. At the same time, during a search in the editorial office of the “Dziennik Kijowski” newspaper, they found the manuscript “Ordon Redoubt” with a description of the bloody battle, which contained the following lines: “where is the King? — The strong autocratic king sits in his distant capital, everyone fears him and obeys him, only Warsaw is not afraid of your power, raises its hand against you and pulls the crown of the brave Casimirs from your head, which you stole and stained with blood²⁵”.

The Poles who carried out educational activities and founded schools for Polish children were persecuted. Thus, in February 1913, in the village of Makarivska Buda of the Kyiv district, where F.F. Montytskyi, the burgher from Vasylykov, was instructing, a secret Polish school with 24 students was discovered. The library of the “Ognyvo” club in Kyiv was searched.

On March 21, 1913, a secret Polish school was discovered in Uman, in the house of the abbot of the Uman church, priest V. Przynetskyi, operating under the cover of the so-called “Christian Laundry” for 10 years. The school was managed by K.L. Kostrzhenska, a German citizen, originally from Poznan, who also instructed and was assisted by five assistants — mostly natives of the Kingdom of Poland. At the time of search, there were 12 girls aged 15–19 of Polish nationality from Kyiv and Podillya provinces. During school search, 46 Polish textbooks, 100 books of religious content in the Polish language, and 52 Polish-language books on history, literature, and journalism were seized. A fine of 300 rubles was imposed on priest Przynetskyi, who provided premises for the school for free. Kostrzhenska was prosecuted under Art. 1051 Penalty provisions²⁶.

In November 1913, the leadership of the Kyiv Provincial Gendarmerie Department prepared a report on the Society for Equality of Polish Women. It operated legally and was located in Kyiv at the address: 21 Prorizna Str., apt. 1, and cooperated with the Roman Catholic Charitable Society and the Society of Juvenile Prisons. The Society members were women from wealthy, and in particular aristocratic, families who provided substantial monetary support to cultural events aimed at strengthening the Polish national spirit. Special attention was paid to the patriotic and religious education of children, the establishment of secret Polish schools in the villages, the campaign for the construction of new Kyiv churches and schools. After arrest in 1912 of the Polish “Corporation” society library, which was located in K. Charnetska’s apartment, at the address 36 Nesterivska Str., all periodicals she subscribed to were sent to the Society for the Equality of Polish Women. The society supported the activity of secret female nunneries in Kyiv and the Polish canteen at 26 Fundukleievskia Str. (attended mainly by female students and students of women’s courses). Political gatherings were held in the dining room, and Polish landlords sent food for free, which allowed minimizing the price of dinners²⁷.

In general, the following reports regarding Polish national movement were submitted to the Police Department of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Empire from the Kyiv Provincial Gendarmerie: “On the Polish National Society of Youth in the City of Kyiv “Polonia”, “On the Corporation of Students of Higher Education Institutions in Kyiv”, “On progressive-independent academic organization in Kyiv “Filaretsia”, “On the “Central Bureau” of Polish student organizations in Russia”, “On the “Society of Fraternal Aid of Polish Students”, “On “Economic Commission” of the Kyiv Commercial Institute, “On Kyiv Polish “Ognyvo” club”, “On “Polish Theater” in the city of Kyiv in “Ognyvo” club.

In 1913, the Kyiv Guard Department received classified information about the organization among the Poles who studied in educational institutions of

Kyiv, a group of rebels who, with the beginning of the Russo-Austrian war, were to go to Austria-Hungary and join the formations of the Polish “Sokols” being created there. One of the organizers of the group was a student of the Kyiv Commercial Institute M.A. Grodzsky, who lived at 132 Zhylianska Str.²⁸

The observations in “Ognysko” club received by the leadership of the Kyiv educational district on November 26, 1913 from “Bulba” agent, recorded the conversations between club members regarding arrival of a man from Austria-Hungary who reported on Austria’s readiness for war with Russia and on the confidence the Austrian Poles had in the support from the Russian Poles and victory in the war, “...which will give Austria the entire Polish-Lithuanian Territory, and force Russia to retreat beyond the Dnipro”²⁹. The secret agent’s reports also mentioned the “Ognysko” library, which funds began forming at the end of 1912 with Polish and French literature. There were no Russian books in the library; there were discussions about the feasibility of subscribing to Russian periodicals and allowing Russians to attend lectures in the club.

In 1913, the leadership of the Kyiv provincial gendarmerie received information that political life in the Volyn, partially Podillya, and Lublin provinces was “at the level of calm expectation.” The attention of the Polish population was focused on rumors of a possible Russian-Austrian military conflict, and at the same time, the Poles associated their dreams of national liberation with Austria — “... the separation of the South-Western region from the Russian Empire and its inclusion into Austria, where the Poles, enjoying complete autonomy of power, would like to arrange their little Kingdom under the scepter of the Habsburgs”³⁰. The gendarmerie recorded the lack of inclination to decisive action among small landowners, poor nobles and workers, and at the same time, a rapid rise in the wave of their resistance to Russian power and struggle for their national rights was predicted in the event of the Russian-Austrian war. It was also reported about the organization of combat detachments in Galicia, who learned military art from Austrian officers with government support. “Bartash’s Detachments” were formed out of peasants, “Kilinskyi’s Detachments” — out of craftsmen, and rifle companies under the Sokol societies were formed out of the intelligentsia. The total number of these formations reached 40–50 thousand people; they were located in Silesia and Galicia. The role of periodicals, primarily those of Krakow and Lviv, was emphasized in revitalizing Polish national life in Galicia, where appeals were spread and money was collected for the “people’s fund”. In order to raise the patriotic spirit of the youth, photos of combat detachments were placed in the columns of the “News” magazine.

Secret information about the activities of the “Bartash’s Detachments” in Galicia also reached the Volyn provincial gendarmerie. According to it, the Poles aged 16–20, who were trained by Austrian officers as part of the non-

commissioned officer program, were included in detachments. The number of one detachment was at least 2 000 people. These formations were supposed to appear under Austrian flags during the Russian-Austrian war³¹.

The secret correspondence of the head of the Volyn provincial gendarmerie department with the assistant in Rivne and other districts dated January 13, 1913, talked about the formation of combat units on the territory of Austria out of the Poles who studies in the educational institutions. It was noted that under the guidance of officers, they underwent a serious course of combat training using advanced rifles. These units were assigned the task of raising a Polish armed uprising against Russia during the Russo-Austrian war. Accordingly, surveillance of the Polish population was established in the Volyn province with the aim of detecting and countering anti-Russian attitudes. Subsequently, in a letter dated January 19, 1913, the leadership of the Volyn provincial gendarmerie, referring to the chief of the Volochysk branch of the Kyiv Gendarmerie Police Department of Railways, reported on the spread of rumors among the workers of the Hvyvensk Sugar Factory that "...in the event of war between Austria and Russia, they will provide assistance to the Austrian troops, for that Austria allegedly promises to restore Poland and Little Russia"³². And the next day (January 20), the head of the Volyn provincial gendarmerie issued an order to "increase supervision over activities of Ukrainophiles" because, according to the Romanian press, on November 29, 1913, in Lviv, the National Ukrainian Committee decided to express a protest against the persecution of Ukrainians in Russia and propaganda Russian agents in Galicia, and also to fight against Russia in the event of a Russian-Austrian war³³.

The head of the Kyiv Guard Department informed in his secret report, dated January 13, 1913, the leadership of the Kyiv provincial gendarmerie about a meeting in Mr. Ratkovskyi's house in Lviv, where a decision was made to raise an uprising in the Kingdom of Poland in the event of a Russian-Austrian war.

In 1913, the Volyn provincial gendarmerie received information about the announcement in Lviv of an appeal to the Austrian Poles about the "unification of Poland" and anti-Russian speeches by a native of Warsaw, a former member of the III State Duma, R. Dmovskyi.

According to the Ministry of Internal Affairs, part of the members of the "National Workers' Union" launched the "People's Peasant Union", which declared its goal to restore the Kingdom of Poland through an uprising and issued two proclamations in the Polish language. The Police Department of the Ministry of Internal Affairs declared the "People's Peasant Union" a revolutionary organization, especially dangerous in the context of the worsening of Russian-Austrian relations and against the background of the hope of Polish

revolutionaries to use the probable armed conflict between Russia and Austria-Hungary to raise an uprising and restore the independence of Poland. In the letter from the Ministry of Internal Affairs with “top secret” seal dated November 11, 1913, the leadership of the Kyiv provincial gendarmerie was instructed to take measures to destroy the activity of the Union “at its very origin”³⁴.

Therefore, the documents of the Central State Historical Archive of Ukraine, in particular the official correspondence of the General Staff of the Russian Empire and the Staff of the Kyiv Military District, the Ministry of Internal Affairs and provincial gendarmerie departments of the South-Western Region, documents marked “top secret” by the Kyiv Guard Department, the Office of the Kyiv, Podillya and Volyn Governor-General, etc., reflect the focus of the state bodies of the Russian Empire on gathering information about the political situation and public sentiment on the eve of the First World War in Austria-Hungary, and primarily in Galicia. After all, the Austro-Prussian War of 1866, in which Austria was defeated, pushed the Austrian government from 1867 to move to social and political transformations aimed at balancing the interests of various national and cultural communities, the prerequisites for which were created as a result of the “Springtime of Nations” in 1848–1849. In the dualistic Austro-Hungarian monarchy established in 1867, the December Constitution enshrined basic civil liberties, the equality of all citizens before the law, the rights of the peoples of the empire to develop their own cultures, to use their languages in the field of education, state institutions, and public and political activities. In the late 19th and early 20th centuries, against the backdrop of an intensified interstate confrontation between Austria-Hungary and Russia, a competition of state building models became more active. Austria-Hungary itself, in the early 20th century, strengthened the idea of federalism, the transformation of a dualistic state into a trialistic one as a tool of internal political stabilization and broader provision of the rights of the Slavic peoples. And it was no accident that guard and punitive authorities of the Russian Empire focused their attention on intelligence information about the activities of the Polish Socialist Party, the creation of paramilitary organizations in Galicia, and the preparation of an anti-Russian uprising by the Poles during the expected war between Russia and Austria-Hungary. Supervision was established over the Polish population of the South-Western region, for example over large landowners — due to an appeal of the First Conspiratorial Polish Congress in Krakow to Franz Joseph I with the assurance of the readiness of the Poles to faithfully serve the Austrian government and to field rebel units in the event of the Russian-Austrian war. Discriminatory measures were taken against the cultural activities of the Poles of the South-Western region aimed at raising national self-awareness and patriotism,

schooling and national-cultural public organizations were suppressed, and monitoring of the Roman Catholic clergy was established. In view of the approach of the 50th anniversary of the January Uprising of 1863–1864, the guard and punitive bodies of the Russian Empire directed special efforts to prevent the spread in the South-West Region of actions commemorating this symbolic anniversary organized on the territory of Austria-Hungary, in particular in Lviv.

¹ Див., напр.: Віднянський С.В. Перша світова війна, проблеми національного державотворення в Центрально-Східній Європі та українське питання. *Україна в історії Європи ХІХ — початку ХХ ст.: історичні нариси*. Київ, 2020. С. 270–312.

² Баженова С., Баженов Л., Оліпер С. На пограниччі культур. Культурне і громадсько-політичне життя польського населення Правобережної України у ХІХ — на початку ХХ ст. Кам'янець-Подільський, 2020; Білобровець О. Суспільно-політичний рух поляків Правобережної України у 1863–1914 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2006; Буравський О. Поляки Волині у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. Житомир, 2004; Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. Київ: Знання України, 2007; Коженювський М. За Золотими ворітьми. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 роках. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2015; Лісевич І. У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні у другій половині ХІХ ст. — на початку ХХ ст.). Київ, 1993; Лісевич І. Духовно спрагли (духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр.). Київ, 1997; Оліпер С. Громадсько-політичне життя польської меншини Правобережної України 90-х рр. ХІХ ст. — на початку ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Кам'янець-Подільський, 2016.

³ ЦДІАК України. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 2189. Арк. 2–7.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 2189. Арк. 3.

⁵ ЦДІАК України. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 2189. Арк. 10.

⁶ ЦДІАК України. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 2189. Арк. 11.

⁷ ЦДІАК України. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 1988. Арк. 448.

⁸ ЦДІАК України. Ф. 301. Оп. 2. Спр. 332. Арк. 4 зв.

⁹ ЦДІАК України. Ф. 301. Оп. 2. Спр. 332. Арк. 6 зв.

¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 301. Оп. 2. Спр. 332. Арк. 41.

¹¹ ЦДІАК України. Ф. 301. Оп. 2. Спр. 332. Арк. 44.

¹² ЦДІАК України. Ф. 301. Оп. 2. Спр. 332. Арк. 47.

¹³ ЦДІАК України. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 402. Арк. 1.

¹⁴ ЦДІАК України. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 402. Арк. 4.

¹⁵ ЦДІАК України. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 511. Арк. 137.

¹⁶ ЦДІАК України. Ф. 301. Оп. 2. Спр. 332. Арк. 52; Ф. 301. Оп. 1. Спр. 3167. Арк. 17.

¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 3167. Арк. 38.

¹⁸ ЦДІАК України. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 3167. Арк. 38–38 зв.

¹⁹ ЦДІАК України. Ф. 1262. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 53–53 зв.; Ф. 301. Оп. 2Е. Спр. 420. Арк. 173 зв.

²⁰ ЦДІАК України. Ф. 301. Оп. 2. Спр. 332. Арк. 77.

²¹ ЦДІАК України. Ф. 301. Оп. 2Е. Спр. 421. Арк. 267–267 зв.

- ²² ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 206. Арк. 4.
²³ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 205. Арк. 32.
²⁴ Ustawa Kijowskiego Polskiego Towarzystwa Miłośników Sztuki. Kijów, 1907. S. 3–4.
²⁵ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3136. Арк. 14.
²⁶ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3136. Арк. 123–124.
²⁷ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 5. Спр. 14. Арк. 43–43 зв.
²⁸ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 5. Спр. 14. Арк. 5–5 зв.
²⁹ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3136. Арк. 35.
³⁰ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3136. Арк. 64.
³¹ ЦДІАК України. Ф. 1600. Оп. 1. Спр. 441.
³² ЦДІАК України. Ф. 1600. Оп. 1. Спр. 441. Арк. 118.
³³ ЦДІАК України. Ф. 1600. Оп. 1. Спр. 441. Арк. 128.
³⁴ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3136. Арк. 104; ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 5. Спр. 14. Арк. 2.

REFERENCES

1. Bazhenova, S., Bazhenov, L., & Oliper, S. (2020). *Na pohranychchi kul'tur. Kul'turne i hromads'ko-politychne zhyttia pol's'koho naselennia Pravoberezhnoi Ukrainy u XIX - na pochatku XX st.* Kam'ianets'-Podil's'kyj [in Ukrainian].
2. Bilobrovets', O. (2006). *Suspil'no-politychnyj rukh poliakiv Pravoberezhnoi Ukrainy u 1863–1914 rr.* Extended abstract of PhD thesis. Kyiv [in Ukrainian].
3. Buravs'kyj, O. (2004). *Poliaky Volyni u druhij polovyni XIX — na pochatku XX st.* Zhytomyr [in Ukrainian].
4. Kalakura, O. (2007). *Poliaky v etnopolitychnykh protsesakh na zemliakh Ukrainy u XX stolitti.* Kyiv: Znannia Ukrainy [in Ukrainian].
5. Kozhen'ovs'kyj, M. (2015). *Za Zoloty my vorit'my. Suspil'no-kul'turna diial'nist' poliakiv u Kyievi v 1905–1920 rokakh.* Kyiv: DUKh I LITERA [in Ukrainian].
6. Lisevych, I. (1997). *Dukhovno sprahli (dukhovne zhyttia pol's'koi natsional'noi menshyny na Naddnyprians'kij Ukraini v 1864–1917 rr.).* Kyiv [in Ukrainian].
7. Lisevych, I. (1993). *U zatinku dvohlavoho orla (pol's'ka natsional'na menshyna na Naddnyprians'kij Ukraini u druhij polovyni XIX st. — na pochatku XX st.).* Kyiv [in Ukrainian].
8. Oliper, S. (2016). *Hromads'ko-politychne zhyttia pol's'koi menshyny Pravoberezhnoi Ukrainy 90-kh rr. XIX st. — na pochatku XX st.* Extended abstract of PhD thesis. Kam'ianets'-Podil's'kyj [in Ukrainian].
9. Vidnyanskyj, S.V. (2020). Persha svitova vijna, problemy natsional'noho derzhavotvorennya v Tsentral'no-Skhidnij Yevropi ta ukrains'ke pytannia. *Ukraina v istorii Yevropy XIX — pochatku XXI st.: istorychni narysy.* Kyiv [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2022.31.112>
УДК 94:[061.2:339.564](477)''18/19''(045)

Ірина Шандра

д-р. іст. наук, проф.

Харківська державна академія культури
61057, Україна, Харків, Бурсацький узвіз, 4

E-mail: irina_shandra@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9092-413X>

ResearcherID Web of Science: AAY-4824-2020

АДМІНІСТРУВАННЯ ЕКСПОРТУ УКРАЇНСЬКОГО ВУГІЛЛЯ ДО ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ — ПОЧАТОК ХХ ст.)*

Період кінця ХІХ — початку ХХ ст. відзначався бурхливим економічним підйомом на українських землях. Перевищення обсягів виробництва над обсягами внутрішнього споживчого ринку спонукало підприємців експортувати вугілля насамперед до найближчих закордонних ринків. Важливим у цьому відношенні визначався ринок Османської імперії. Дослідження експортного напрямку комерційної діяльності українських підприємців стало можливим у результаті залучення широкого спектра джерел: урядові й підприємницькі статистичні довідники, діловодні документи представницьких організацій, статті з тогочасних періодичних видань, архівні матеріали тощо. Експортні дії українських підприємців проаналізовані у статті з погляду впровадження організаційних і логістичних прийомів для реалізації експортних завдань, вивчення світового досвіду та використання найуспішніших і найдієвіших механізмів впливу на процес завоювання іноземних ринків збуту. У праці показано, що українські підприємці вдавалися до найрізноманітніших засобів популяризації своїх товарів: від ділових зустрічей до участі у «Плавучій виставці». У статті робиться висновок, що, попри всі зусилля, українські підприємці мали задовольнитися зростаючим внутрішнім попитом, програвши у експортній конкуренції більш розвиненим країнам. Ідея українських торгово-промислових кіл щодо організації постійного торгового

* Джерела для статті опрацьовано в рамках проєкту: Grant na start “Pamiętniki przedstawicieli elit ekonomicznych jako źródło historii społeczno-gospodarczej ziem ukraińskich (w II połowie XIX w. i na początku XX w.)” Університету Миколая Коперника в м. Торунь, Польща (№ 65/DWNI/2022).

представництва в Константинополі у вигляді торгової палати, що зародилася на початку ХХ ст., була реалізована лише на сучасному етапі взаємовигідних партнерських відносин між Україною й Туреччиною.

Ключові слова: експорт, кам'яне вугілля, українські землі, порт Маріуполь, Османська імперія.

Iryna Shandra

Doctor of History, Professor

Kharkiv State Academy of Culture

4, Bursatsky descent, Kharkiv, 61057, Ukraine

E-mail: irina_shandra@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9092-413X>

ResearcherID Web of Science: AAY-4824-2020

ADMINISTRATION OF UKRAINIAN COAL EXPORTS TO THE OTTOMAN EMPIRE (LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES)

Period in the late 19th — early 20th centuries was a rapid economic recovery in Ukraine. The excess of production over the volume of the domestic consumer market encouraged entrepreneurs to export coal, primarily to the nearest foreign markets. The market of the Ottoman Empire was determined as a important in that respect. The study of the export direction of commercial activity of Ukrainian entrepreneurs became possible as a result of attracting a wide range of sources including Government and business statistical directories, office documents of representative organizations, articles from periodicals of that time, archival materials, etc. The author analyses export techniques of Ukrainian businessmen as one of the components of business culture wich consists of introducing organizational and logistical techniques for export tasks, studying global experience and using the most successful and effective mechanisms to influence the process of invading foreign markets. The paper shows that Ukrainian entrepreneurs had resorted to a variety of tools to promote their products including business meetings and participating in the “Floating Exhibition”. The author concludes that, despite all efforts, Ukrainian entrepreneurs lost in competition with more developed countries and they had to pay attention to the increased domestic demand. The idea of Ukrainian business community to organize a permanent trade mission in Constantinople in the form of a chamber of commerce, which originated in the

early XX century, is implemented at the present stage of mutually beneficial partnership between Ukraine and Turkey.

Keywords: *export, coal, Ukrainian lands, the port of Mariupol, Ottoman Empire.*

Невід’ємним складником що економіки, що дипломатії є експорт. Позитивне сальдо експортно-імпорتنих операцій забезпечує відчутні результати в економічному розвитку країни, посилює її статус на міжнародній арені. Водночас, одним із найважливіших завдань дипломатії усіх часів залишалось прагнення утримати ринки збуту або отримати нові.

Україна й Туреччина є обопільно вигідними економічними партнерами. У лютому 2020 р. відбувся Українсько-турецький діловий форум за участі президентів обох держав, дипломатичного представництва Туреччини в Україні, представництв іноземних компаній в Україні та інших зацікавлених учасників. Цей бізнес-форум став найбільшим у історії двох країн¹. Співпраця між нашими державами у економічній площині поглиблюється з року в рік: так, 3 лютого 2022 р. Україна й Туреччина підписали угоду про створення зони вільної торгівлі². Угода набуде чинності 2023 р. за умови, що її успішно ратифікують парламенти двох країн. За 2019 р. торговельний обіг між країнами збільшився порівняно з попереднім роком на 22,3% і становив майже 5 млрд дол. США, на 2021 р. цей показник суттєво зріс, досягши рекордної позначки в 7,5 млрд дол. США³.

Торгівля між Україною й Туреччиною має довготривалу спільну історію. Наприкінці XIX — на початку XX ст. українська економіка демонструвала швидкі темпи зростання. Більшість українських земель у той час перебували у складі Російської імперії, формуючи Південний і Південно-Східний економічні райони — дуже багаті у промисловому значенні території. Українські підприємці намагалися налагодити експорт кам’яного вугілля до Туреччини на постійній основі. Науковий інтерес становить дослідження специфіки турецького ринку наприкінці XIX — на початку XX ст., реалізованих експортноорієнтованих заходів для просування українського палива на близькосхідний ринок та причин обмеженості цих операцій. Відповіді на ці питання будуть мати як науково-теоретичне, так і практичне значення.

Експортні заходи, які застосовували українські підприємці для просування кам’яного вугілля на ринок Османської імперії, можна простежити на основі таких видів джерел: статистичні збірники підприємницьких організацій («Статистический ежегодник Совета Съездов представителей промышленности и торговли»), діловодні матеріали представницьких організацій (численні «Труды съездов...», «Отчеты...», «Доклады комис-

сий...» тощо), аналітичні й інформативні статті з тогочасних періодичних видань⁴. Особливо виділимо матеріали, які були зібрані й опубліковані гірничопромисловцями українських земель під назвою «Экспорт заграницу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России» (в 5 ч.)⁵. Значний інтерес для теми дослідження мають перші два випуски, у яких наведено заходи представницької корпорації із питань експорту, статистично-економічний опис країн Близького Сходу, зокрема й ретельний аналіз турецького ринку.

Проблема експорту українських багатств розглядалася вітчизняними істориками в різні історичні часи: імперські (П. І. Фомін), радянські (В. В. Крутіков), сучасні (І. М. Жиленкова, О. Є. Пилипенко та ін.)⁶. Для підготовки статті були залучені матеріали турецького дослідника Х. Чапраз з університету імені Сулеймана Демірала (Анкара)⁷.

У більшості європейських і американських досліджень інформацію про українські губернії на межі ХІХ–ХХ ст. подано в загальному контексті розвитку Російської імперії у пореформений період, автори відстежують динаміку основних промислових показників, особливості фабричного законодавства та головні напрями урядової політики⁸. Загалом, згадки про українські землі цього періоду розвитку на сторінках світової історіографії не можна вважати численними, проте їх завжди супроводжують визначення як регіону «найрозвиненішого», «технічно оснащеного», «співзвучного у своєму розвитку світовим і європейським тенденціям».

Проблема експорту українського вугілля до Туреччини у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. не набула належного висвітлення в українській історіографії. Матеріали, що зустрічаються, підпорядковані, переважно, іншим науковим завданням. На основі комплексу опублікованих джерел та фахових досліджень українських і закордонних істориків у цій статті аналізуються експортний потенціал українського вугілля для ринку Османської імперії у визначений період, дії консульських та інших урядових установ у справі сприяння експорту, а також експортно орієнтовані заходи представницьких організацій підприємців.

Ринок Османської імперії та українське паливо: експортний потенціал. Константинополь у всі часи був торговим центром світового масштабу. На порубіжжі ХІХ–ХХ ст. місцева і транзитна торгівля зробили турецькі протоки Босфор і Дарданелли одними з найважливіших центрів розвитку торгівлі і світового торгового флоту. Порт Константинополя «Золотий Ріг» на той час був найбезпечнішим місцем корабельних стоянок. На межі століть він був перебудований і дообладнаний у такий спосіб, що за кількістю й тоннажем кораблів став найбільшим у басейні Середземного моря, перевищуючи за цими показниками Марсель

і Геную. Значення Туреччини як ринку для іноземних товарів упродовж століття постійно збільшувалося: з 1880 р. по 1905 р. ввіз іноземних товарів суттєво зріс — на 42%⁹.

Серед українських експортних товарів продукція важкої промисловості, переважно гірничої, викликала найбільші сподівання в українських експортерів та найбільші очікування — у турецьких споживачів. Якість та асортимент українського вугілля, територіальна близькість районів видобутку до ринків збуту, у сподіваннях промисловців, мали би забезпечити успішний результат у конкуренції з англійським вугіллям. Англійське паливо настільки утвердилося в Близькосхідному регіоні, що лише за 1900 р. увіз його до Туреччини становив 394 тис. т (24,4 млн пудів)¹⁰.

Спроба експорту українського вугілля до Туреччини була здійснена у травні 1892 р., коли одна з найбільших акціонерних компаній Донбасу («Гірниче і промислове товариство на Півдні Росії») відправила з Маріуполя до Константинополя велику партію палива найкращої марки. Однак задум зазнав фіаско: донецьке вугілля не змогло конкурувати з англійським через низьку собівартість останнього, організаційну розвиненість і дешевизну фрахтів із Великої Британії¹¹.

У питаннях завоювання турецького ринку підприємці українських земель часто переадресовували проблемні моменти в бік уряду Російської імперії, розраховуючи на його дієву підтримку у справах експорту¹². Ситуація суттєво загострилася на початку ХХ ст., коли наочним стало перевищення видобутку вугілля над рівнем споживання¹³.

За економіко-географічним положенням Донецький кам'яновугільний басейн по відношенню до країн чорноморського узбережжя займав таку ж позицію, як кам'яновугільний басейн Великої Британії — до країн Північного моря. Константинопольський ринок споживання палива більше тяжів до Донецького басейну, ніж до англійських кам'яновугільних копалень¹⁴. З англійських портів пароплави здійснювали рейс до Константинополя за 10–11 діб, тоді як з Маріуполя (український порт на Азовському морі) — за 2,75 доби¹⁵. Такі розрахунки наочно свідчили про близькість турецького ринку до українських родовищ і вражаючу віддаленість від англійських. Потужності копалень Донбасу були настільки значними, що експорт не порушував інтересів внутрішнього споживчого ринку, а різноманітність марок і якість українського вугілля відкривали перспективи успішної конкурентної боротьби з англійським паливом¹⁶. Проте, на турецькому ринку настільки утвердилося англійське вугілля, що завоювання нового ринку збуту можливе було тільки за умови продуманих організованих дій.

Питання вивозу товарів гірничопромислового Півдня до Туреччини вперше прозвучало на з'їздах гірничопромисловців у дещо опосе-

редкованому форматі: на XV з'їзді підприємців у Харкові (1890 р.) було порушено питання «про заходи щодо розвитку торгового флоту й торгівлі вугіллям Азовським і Чорним морями і про покращення судноплавства по річках Дінцю, Дону й Дніпру»¹⁷. Попередні розрахунки підприємців показували, що вартість донецького вугілля (у порту Константинополя) була близько 17–19 коп. за пуд — це приблизно стільки ж, скільки й англійське. Проте, як читаємо у звітах підприємців, для успішної конкуренції необхідно, «щоб новий товар був дешевшим за старий і поборов звичку»¹⁸. На думку підприємців, конкуренція українського вугілля з англійським у Константинополі була б успішною тільки за умови урядової експортної премії у розмірі 4 коп. на вивезений пуд (ця премія мала би покрити різницю в ціні, економічно обґрунтоване зниження цін, непередбачувані витрати тощо)¹⁹. У своїй аргументації гірничопромисловці вживали й народне прислів'я, що «боротися із супротивником слід або рівнозначною, або кращою зброєю». На жаль, практичної реалізації ця ідея не набула, повернутися до проблем експорту підштовхнуло перевиробництво на кам'яновугільних копальнях і перевищення внутрішнього попиту в середині 90-х рр. XIX ст.

Наприкінці 90-х рр. XIX ст., коли імперський уряд перейшов до політики протекціонізму, підприємці Південного економічного району знову наголошували на своїй готовності розгорнути торгівлю вугіллям у Константинополі. Для цього, на їхню думку, уряд мав здійснити суттєві капіталовкладення в розвиток інфраструктури Півдня, а саме: дообладнати за казенний кошт Маріупольський порт, збудувати вугільну гавань у Одесі, надати експортні премії, знизити залізничні тарифи зі станцій відправлення до Маріупольського порту, зменшити податковий тиск на видобувну промисловість, знизити або зовсім скасувати численні міські й портові збори та ін.²⁰

Гірничопромисловці не полишали своїх експортних спроб і в подальшому²¹. Упродовж 1901 р. тривала робота спеціальної комісії гірничопромисловців щодо «обговорення проєкту організації контори для вивозу мінерального палива через порти Азовського й Чорного морів на Балканський півострів і за кордон»²². Вивіз українського вугілля до Константинополя зараховувався експертами до питань першочергового значення, а сприяння уряду мало втілюватися в таких заходах: встановлення спеціального зниженого залізничного вивізного тарифу від усіх станцій відправлення вугілля до Маріупольського порту; звільнення експортованого вугілля від портових зборів; сприяння міністерства фінансів і міністерства закордонних справ, а також консульств і дипломатичних представництв²³. Хоча би часткова реалізації цих заходів, на думку підприємців, «надала б усі шанси зайняти міцні позиції на вугільних ринках Константинополя»²⁴.

Вивіз українського антрациту до Туреччини за даними Харківського комітету з перевезень гірничозаводських вантажів був незначним: 1908/1909 рр. — відсутній, 1910 р. — 218 тис. пудів, 1911 р. — 543 тис. пудів, 1912 р. — 1 259 тис. пудів, 1913 р. — 176 тис. пудів²⁵. Загалом, за перші півтора десятиліття ХХ ст. експорт українського мінерального палива до Туреччини склав 2,6 млн пудів (26% від усього експорту українського палива за кордон)²⁶.

Експорт інших українських товарів важкої промисловості мав спорадичний характер. У 1906 р. один із українських заводів продав до Туреччини 500 тис. пудів рейок. Цей приклад можна вважати скоріше випадковістю, оскільки угоду було підписано за дуже низькими цінами²⁷. Експорт товарів металургійної промисловості міг бути успішним тільки за умови об'єднання всіх українських металургійних підприємств у центральний орган торгівлі залізними виробами, а також масштабної урядової підтримки.

Консульські та інші урядові установи у справі сприяння експорту. У сфері зовнішньої торгівлі пореформений період вимагав від Російської імперії проведення кардинальних перетворень. У питаннях експорту не було дрібниць, а формальна на перший погляд річ легко ставала причиною серйозних незручностей. Так, на початку 1912 р. Союз оптових торговців цукром у Лондоні ухвалив резолюцію «не купувати російський цукор врожаю 1912–1913 рр.». Щодо цієї ухвали британців Всеросійське товариство цукрозаводчиків (м. Київ) отримало листи від міністерства торгівлі і промисловості. Суть невдоволення закордонних партнерів зводилася до невідповідної ваги мішків: «мішки мали бути вагою не менше 850 г та містити 6,5 пудів чистої ваги»²⁸. Це один із багатьох курйозних моментів, які, попри формальний характер, мали бути враховані експортерами. На необхідності продуманого ставлення до експорту влучно наголошував відомий одеський підприємець С. І. Соколовський: «Експорт — це не Росія, де “ліс рубають — тріски летять”, експорт це — закордон, де кожну трісочку підбирають, де не тільки два відсотка, чверть відсотка має значення та, кинуті на терези, рухають або затримують торгівлю»²⁹.

На середину ХІХ ст. Російська імперія не мала окремих установ, які би спеціалізувалися на вивченні світового ринку та поживавленні експортних операцій. На одній з економічних нарад прозвучало: «експорт у нас пасинок, про якого ніхто не турбується, і ніхто не хоче турбуватися»³⁰. Опосередковано займалися питаннями експорту відділ торгівлі, відділ торгового мореплавства, відділ торгових портів у міністерстві торгівлі і промисловості. У інших відомствах — тарифні установи, головне управління необкладаних зборів і казенного продажу напоїв (міністерство

фінансів), порайонні комітети з вивозу отоварів (міністерство шляхів сполучення) та деякі інші установи. До певної міри такий стан речей мав об'єктивне підґрунтя, адже сам характер експорту Російської імперії упродовж тривалого часу не потребував спеціальних форм для його успішної реалізації. Причини такого явища полягали в наступному: по-перше, головними статтями зовнішньої торгівлі були переважно сировинні сільгосптовари, а тому, як мінімум за обсягом експортованих товарів, імперія не зустрічала суттєвої конкуренції з боку інших країн; по-друге, зростаюча промисловість не потребувала масштабних зовнішніх ринків, поступово насичуючи величезний внутрішній ринок.

Враховуючи умовну «нескладність» питань експорту, всі вони вирішувалися офіційними державними установами з питань зовнішньої торгівлі та консульськими представництвами Російської імперії за кордоном, які поряд зі своєю дипломатичною роботою здійснювали комплекс заходів щодо просування російських товарів на міжнародних ринках.

Найстарішим державним інститутом сприяння експорту та упродовж тривалого часу практично єдиним джерелом інформації про закордонні ринки збуту були консули. Їхні дії були покликані покращити, полегшити й розширити торгові відносини своєї країни з країною-партнером; як зазначалося в консульському статуті, вони мали «спостерігати за охороною в недоторканності всіх прав, наданих існуючими трактатами російському прапору й торгівлі»³¹. Консули мали постійні контакти з міністерствами закордонних справ та промисловості й торгівлі.

Об'єктивно, що робота консулів не могла охопити весь масштаб і всі нюанси торгових угод, їхнє «сприяння» з часом стало недостатнім для успішного захисту торговельних інтересів країни. Це розуміння було і серед правлячих, і серед торгово-промислових кіл. Торгово-промисловий з'їзд у Москві 1882 р. порушив проблему оптимізації роботи консулів. Від імені з'їзду до уряду було направлено клопотання про розширення компетенції європейських консулів у сфері торгівлі, призначення їм помічників зі спеціальною комерційною освітою³².

Як особи офіційні, консули не могли брати безпосередньої участі у справах торгівлі чи промисловості. Враховуючи цю обставину, імперським урядом був запроваджений інститут урядових комерційних агентів, діяльність яких обмежувалася тільки економічними питаннями суто довідкового характеру. Функції захисту інтересів російських підданих у адміністративних установах іноземних держав залишилися в компетенції дипломатичних представництв. Комерційні агенти мали тримати урядові установи в курсі справ щодо змін торгового законодавства, адміністративних і судових нововведень іноземних держав, удосконалень у сфері промисловості й комерції, коливань попиту і пропозиції на ринках збуту,

умов конкуренції та безлічі інших аспектів, які були необхідними не тільки для практичних дій експортерів, а й відповідних урядових заходів щодо захисту інтересів торгівлі і промисловості Російської держави.

На початку ХХ ст. міністерством торгівлі і промисловості було запроваджено посади торгових агентів у чотирнадцятьох районах, серед них і в Константинополі³³. Підприємці радо вітали такі дії уряду і пропонували запровадити за кордоном посади комерційних агентів із різних галузей зовнішньої торгівлі, які б утримувалися представницькими організаціями підприємців³⁴.

Ускладнення умов товарообігу між країнами світу викликали появу установи, яка не тільки збирала торгово-промислову інформацію, а й була частиною апарату управління аби швидко й ефективно реагувати на мінливу торговельну кон'юнктуру й коливання світового ринку. Такою установою стала Довідкова частина із зовнішньої торгівлі при відділі торгівлі міністерства торгівлі і промисловості. Вона була організована в 1910 р. за зразком подібних структур країн Західної Європи, почала свою роботу майже одночасно із запровадженням урядових комерційних агентів. Довідкова частина опрацьовувала донесення консулів з економічних питань, звіти урядових комерційних агентів, інформацію із закордонних періодичних видань, повідомлення іноземних торгових палат і представництв приватних торгово-промислових фірм тощо. Увесь отриманий матеріал Довідковою частиною систематизувався й подавався для широкого загалу у вигляді спеціальних бюлетенів, за потреби готувалися відповіді на запити установ, організацій або окремих осіб.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. ситуація у світовій торгівлі змінюється, і сировинно орієнтована структура експорту Російської імперії стає все більше невиправданою, а відсутність цілісної та ефективної системи просування власних товарів на закордонних ринках — усе більш відчутною. З інтенсифікацією сільськогосподарського виробництва у країнах Америки та Західної Європи з'явилися сильні конкуренти товарам із Російської імперії. У зв'язку з цим загострилися питання прибутковості зовнішньої торгівлі та виникла потреба в посиленні захисту інтересів експорту як із боку урядових установ, так і громадських економічних організацій.

Підприємницькі організації у справі сприяння експорту. Активну експортно орієнтовану роботу здійснювали й самі підприємницькі об'єднання. Різноманітну діяльність щодо просування українських товарів на ринок Туреччини розгорнули представники кам'яновугільної промисловості. Так, влітку 1893 р. за ініціативою члена З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії (м. Харків) М. С. Авдакова в Константинополі було відкрито вугільний склад, який діяв упродовж 1893–1894 рр.³⁵ Проте

помітних успіхів у конкурентній боротьбі з англійським вугіллям досягти не вдалося. Попри всі урядові поступки, донецьке вугілля в портах Туреччини все одно було дорожчим, влдночас, англійським експортерам була притаманна більш кваліфікована організація торгівлі.

У 1902 р. для вивчення закордонних ринків була організована закордонна експедиція гірничопромисловців із досить вагомим бюджетом — 10 тис. руб.³⁶ Турецький паливний ринок вивчав гірничий інженер М. С. Авдаков. Щорічне споживання палива в регіоні Причорномор'я становило 600 млн пудів, тому висновок експедиції щодо можливого експорту українського вугілля був позитивним³⁷. Проте, як жартували підприємці, цей «закордонний вояж» не мав практичних результатів. Основна причина безплідності всіх цих спроб полягала і у відсутності урядової підтримки, і у відсутності комерційної організації, яка би здійснювала цю вивізну торгівлю.

Цю прогалину намагалися заповнити шляхом заснування кам'яно-вугільної та залізоторгової біржі в Харкові влітку 1902 р.³⁸. Харківський біржовий комітет підготував проєкт статуту Акціонерного товариства для вивозу за кордон донецького кам'яного вугілля, коксу й антрациту³⁹. Проте сама сутність біржі як економічної установи виявилася неефективною для заснування комерційної експортної організації. Досить успішно біржа виконувала функцію інформування експортерів про ціни на паливо на ринку Туреччини: двічі на тиждень у «Бюлетені...» біржі наводилися відповідні відомості⁴⁰. На цьому біржове сприяння експорту закінчувалося.

Чергова спроба налагодити постійний експорт до Туреччини гірничопромислових товарів належала банківським структурам, які на початку ХХ ст. усе більше цікавилися промисловими цінностями українських губерній. Так, Харківське відділення міжнародного банку організувало «Південно-Російське товариство внутрішньої та експортної торгівлі антрацитом» («Юрвета»). За участі новоствореного товариства було налагоджено регулярне постачання донецького антрациту до Північної Італії (Генуя) та кам'яного вугілля й коксу до Південної Італії (Неаполь). На турецькому ж ринку домінуючим так і залишилося англійське паливо.

Найцікавіше й нестандартне бачення популяризації товарів українських губерній проявили експортери під час так званої «Плавучої виставки». Цей пафосний і масштабний захід організувало Російське товариство пароплавства й торгівлі на одному з найкращих пароплавів «Імператор Микола II» восени 1909 р., під час якого з виставкою промислових товарів передбачалося відвідати портові міста Болгарії (2 міста), Туреччини (15 міст), Греції (1 місто) та Єгипту (2 міста).

В Османській імперії учасники виставки мали змогу відвідати аж 15 портів, а саме: Константинополь, Дарданелли, Асон, Салоніки, Суди,

Яффа, Хайфа, Бейрут, Тріполі, Александретта, Мерсіна, Смирна, Самсун, Керасунд і Требизонд⁴¹. Кожен із портів мав для українських виробників певний комерційний інтерес. Найбільшу зацікавленість торговців паливом викликали ринки Константинополя та Смирни. Шахтовласники намагалися ознайомити споживачів з усім неймовірно багатим асортиментом мінерального палива Донбасу, представити на розсуд покупців і маловідомі в цьому регіоні види палива, наприклад: антрацит і напівантрацит.

У кожному із запланованих міст був організований місцевий комітет, який здійснював усю підготовчу роботу. Запрошення на виставку поширювалися безкоштовно; організатори намагалися визначити дні відвідування для широкої публіки і для торговців окремо, влаштовували спільні наради представників місцевого купецтва з учасниками виставки для обміну думками щодо заходів, необхідних для поживлення експортних відносин. Учасники виставки, своєю чергою, збирали необхідні відомості про місцевий ринок палива.

Свою експозицію гірничопромисловці представили у вигляді спеціально облаштованої вітрини, яка мала вигляд підземної частини кам'яновугільного рудника зі зразками товарів гірничої й гірничозаводської промисловості (вугілля, метали, руди, сіль, кокс, брикети тощо). Значна частина зразків товарів була розсортована по ящиках і роздавалася як пробники зацікавленим споживачам тих портів, куди заходив пароплав Плавучої виставки. Крім того, гірничопромисловці Донбасу підготували та опублікували французькою мовою брошуру "L'industrie minière et métallurgique" («Гірнична і металургійна промисловість»), у якій наводився короткий опис географічного положення Донецького кам'яновугільного басейну, а також відомості про виробу гірничої й гірничозаводської промисловості. У додатках до брошури наводилися карта кам'яновугільних родовищ українських земель та діаграми розвитку гірничої і гірничозаводської промисловості. Ще одна брошура "Liste des expéditeurs" («Список відправників») містила перелік усіх відправників палива, солі, руд і металів з указівкою станцій відправлення й можливої потужності виробництва⁴². Вітрина гірничопромисловців «мала оригінальний та ефектний вигляд», адже, крім експонатів, була прикрашена діаграмами, декораціями та картинами на склі⁴³.

За оцінкою проф. П. І. Фоміна, «виставка була організована широко й раціонально»⁴⁴. З консульськими й дипломатичними установами була проведена підготовча робота щодо можливого сприяння з їхнього боку справі експорту. Виставку супроводжував уповноважений від гірничопромисловців інженер М. Д. Кречунеско, який надавав вичерпну інформацію зацікавленим споживачам щодо якості товарів та умов доставки. Інженер П. А. Пальчинський завчасно до заходу Плавучої виставки в той

чи інший порт здійснював інформаційну кампанію серед місцевих споживачів.

Цей захід, безперечно, підвищив зацікавленість споживачів Близького Сходу українськими товарами. Готовність сприяти експорту донецького палива висловлювали представники Константинопольського відділення Російського для зовнішньої торгівлі банку, а також посол Російської імперії у Константинополі М. В. Чариков⁴⁵.

Під час виставки до представників гірничопромисловців надходили численні звернення від турецьких споживачів щодо отримання ними безоплатних зразків, оплачуваних пробних зразків та оплачуваних пробних партій вугілля. За підсумками виставки до гірничопромисловців українських губерній надійшла значна кількість пропозицій щодо поставок великих партій вугілля, запитів про ціни й умови закупівлі (наприклад, від товариства Оттоманської залізниці Смирна–Кассаба, товариства Східних залізниць).

Загалом, як зазначено в діловодних матеріалах представницької організації гірничопромисловців, було «започатковано серйозні відносини з урядом Туреччини»⁴⁶. Голова парламенту Туреччини Риза-Ахмет, який відвідав виставку, висловив готовність сприяти поширенню українського вугілля для опалення громадських і урядових будівель у Константинополі.

Поширеною формою представництва економічних інтересів у Європі та світі наприкінці XIX — на початку XX ст. були торгові палати. У Константинополі розміщувалися торгові палати Франції, Італії, Великої Британії та Греції, які виступали головними торговими провідниками інтересів цих країн на ринку Османської імперії. Із значним відставанням від провідних країн світу генеральне консульство Російської імперії у Туреччині почало роботу над створенням російського торгового бюро⁴⁷.

У 1909 р. гірничопромисловці українських губерній за посередництвом своєї представницької корпорації — З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії — розпочали консультації з російським посольством у Константинополі з приводу заснування тут Російської торгової палати. Крім того, були налагоджені контакти з турецькими підприємствами, зацікавленими в експорті мінерального палива з українських губерній⁴⁸. Першим етапом цього процесу стало відкриття в 1910 р. Постійного Російського торгового комітету в Константинополі. Він складався з російських та іноземних підданих, очолив його російський генеральний консул у Константинополі. На щотижневих зібраннях комітету аналізувався стан місцевих ринків, поточні економічні питання, комерційні пропозиції та запити приватних фірм. Відкриття в Константинополі Російської торгової палати усіма зацікавленими сторонами визнавалося необ-

хідним заходом, але за умови суттєвого пошвавлення експорту до Туреччини. На жаль, процес заснування в Константинополі Торгової палати просувався вкрай повільно. Українські експортери змушені були шукати інші ринки збуту і втратили зацікавленість у створенні цієї інституції.

* * *

Наприкінці XIX — на початку XX ст. зростають обсяги світової торгівлі, активним учасником якої виступала Османська імперія, а турецький ринок виглядав привабливим напрямом в очах багатьох світових експортерів. В історії українських земель цей час теж характеризується пришвидшеними темпами в гірничовидобувній та металургійній галузях. Економіко-географічні обґрунтування українських підприємців та зацікавленість турецьких споживачів свідчили про значні переваги експорту українського вугілля на ринок Османської імперії. Однак український експорт на ринку Туреччини спіткали численні невдачі. Впливові світові виробники, особливо Велика Британія, вже зайняли міцні позиції у регіоні й не збиралися ними поступатися навіть за явних переваг продукції інших країн.

На початку XX ст. стає очевидним, що недостатньо просто мати якісний товар. Експорт був пов'язаний з багатьма заходами організаційно-підприємницького, урядового й міждержавного рівнів. Українські експортери намагалися організувати склади власних товарів на території Туреччини, відряджали комерційно-дослідні експедиції, залучали до експортних процесів дипломатичні представництва, біржі, виступали засновниками спеціальних товариств для експортної торгівлі, брали участь у міжнародних торгово-промислових виставках, намагалися активізувати процес відкриття в Константинополі Торгової палати Російської імперії. Попри всі ці зусилля, очевидним було їхнє значне організаційне відставання від довершеної англійської експортної системи, з якою конкурувати було дуже складно. Російська імперія загалом та українські землі у її складі на початку XX ст. перебували лише на етапі розробки довготривалої стратегії експорту, лише вивчали світовий досвід і намагалися започаткувати певні організаційні форми експортної торгівлі.

На сучасному етапі Туреччина займає перші позиції у переліку імпортерів українських товарів. Проте наявні показники двосторонньої торгівлі є меншими за реально можливі. Основними товарами українського експорту до Туреччини є кам'яне вугілля, метал, залізна руда та продукція харчової промисловості.

Поглиблення співпраці між Туреччиною й Україною в торгівельній сфері відповідає стратегічним інтересам обох країн. При Торгово-промисловій палаті України діє Українсько-турецька ділова рада, Стамбульська

торгова палата періодично збирає турецько-українські бізнес-форуми. У підприємницьких колах активно обговорюються питання збільшення товарообігу між країнами, розширення торгово-економічного й інвестиційного двостороннього співробітництва в рамках міждержавної угоди від 3 лютого 2022 р. про зону вільної торгівлі.

¹ Укрінформ: Українсько-турецький бізнес-форум став найбільшим в історії двох країн — президент ТПП. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2868850-ukrainskotureckij-biznesforum-stav-najbilsim-v-istorii-dvoh-krain-prezident-tpp.html> (дата звернення: 28.07.2022).

² Україна й Туреччина лібералізували торгівлю. *Урядовий Кур'єр*. 5 лютого 2022. <https://web.archive.org/web/20220207155243/https://ukurier.gov.ua/uk/articles/ukrayina-j-turechchina-liberalizovali-torgivlyu/> (дата звернення: 25.09.2022).

³ Укрінформ: Українсько-турецький бізнес-форум став найбільшим в історії двох країн — президент ТПП. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2868850-ukrainskotureckij-biznesforum-stav-najbilsim-v-istorii-dvoh-krain-prezident-tpp.html> (дата звернення: 28.07.2022); Україна–Туреччина: Нові можливості для співпраці. URL: <https://www.cci.zp.ua/presscentr4/novosti4/6128-ukrajina-turechchina-novi-mozhливosti-dlya-spiвpratsi> (дата звернення: 12.09.2022); Україна й Туреччина лібералізували торгівлю. *Урядовий Кур'єр*. 5 лютого 2022. <https://web.archive.org/web/20220207155243/https://ukurier.gov.ua/uk/articles/ukrayina-j-turechchina-liberalizovali-torgivlyu/> (25.09.2022).

⁴ Статистический ежегодник 1912 г. (Совет съездов представителей промышленности и торговли). Ч. 3. Торговля. Пути сообщения. Санкт-Петербург: [Б. и.], 1913. [разд. паг.]; Труды XXXV съезда горнопромышленников Юга России. Т. 2. Харьков: Типография Б. Бенгис, 1911. [разд. паг.]; Доклад комиссии ХХІХ съезду горнопромышленников Юга России по 9-му вопросу программы: О развитии отечественного судостроения и торгового мореплавания в связи с развитием каменноугольной и железной промышленности. И. С. Каннегиссер (ред.). Харьков: Коммерческая типография, 1905. [разд. паг.].

⁵ Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России. Н. Ф. фон Дитмар (ред.). Вып. 1. Харьков: Типография Б. Бенгис, 1911. [разд. паг.]; Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России. Н. Ф. фон Дитмар (ред.). Вып. 2. Харьков: Типография Б. Бенгис, 1911. [разд. паг.]; Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России. Н. Ф. фон Дитмар (ред.). Вып. V. Харьков: Типография Б. Бенгис, 1913. 16 с.

⁶ Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России. Т. II. История горной и горнозаводской промышленности Юга России от восьмидесятых гг. прошлого века до войны 1914 года. Харьков: Издательство «Хозяйство Донбасса», 1924. 202 с.; Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1992. 172 с.; Жиленкова І. Структура та динаміка експорту зернової продукції з України (кінець ХІХ — початок ХХ ст.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». 2015. Вип. 24. С. 42–48; Пилипенко О. Україна у зовнішньоекономічних зв'язках Російської імперії з країнами Близького і Далекого Сходу в перші десятиліття ХХ ст. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2007. № 12. С. 119–133.

⁷ Чапраз Х. Русско-турецкие торговые связи на рубеже XIX–XX веков. *Евразийский международный научно-аналитический журнал*. 2010. URL: <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=3055>

⁸ McKay J. P. *Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885–1913*. Chicago, London: University of Chicago Press, 1970. 396 p.; Puttkamer Jo. von. *Fabrikgesetzgebung in Russland vor 1905: Regierung und Unternehmerschaft beim Ausgleich ihrer Interessen in einer vorkonstitutionellen Ordnung*. Köln; Weimar; Wien, 1996. 506 p.

⁹ Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России. Вып. 2. С. 173.

¹⁰ Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России. Вып. 1. С. 11.

¹¹ Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. С. 108.

¹² Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России. Вып. 1. С. 3.

¹³ Там же. С. 8.

¹⁴ Отчет председателя экстренного съезда горнопромышленников Юга России горного инженера т. с. И. И. Зеленцова. Харьков: Типография и литография М. Зильберберг и С-вья, 1903. С. 9.

¹⁵ Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России. Вып. 1. С. 8.

¹⁶ Труды XXVII съезда горнопромышленников Юга России. Т. 1. Харьков: Типография и литография М. Зильберберг и С-вья, 1903. С. 48.

¹⁷ Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России. Вып. 1. С. 1.

¹⁸ Там же. С. 2.

¹⁹ Там же. С. 4.

²⁰ Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. С. 108, 109; Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России. Вып. V. С. 4.

²¹ Шандра І. Торгово-промислова статистика представницьких організацій підприємців українських губерній (друга половина XIX — початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2020. № 3. С. 134–144. С. 137.

²² Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России. Вып. 1. С. 5.

²³ Постановления экстренного съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в г. Харькове 15–23 января 1902 г. *Горно-заводской листок*. 1902. № 3. С. 5445–5447. С. 5445.

²⁴ Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России. Вып. 1. С. 122.

²⁵ Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России. Т. II. С. 72.

²⁶ Там же. С. 73.

²⁷ Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России. Вып. 1. С. 90.

²⁸ Из деятельности Правления Всероссийского общества сахарозаводчиков. *Вестник сахарной промышленности*. 1912. № 18. С. 666–670. С. 669.

²⁹ Совещание по вопросу о ближневосточном экспорте с участием командированной Министерством торговли и промышленности комиссии на Ближний Восток для изучения ближневосточных рынков. *Торгово-промышленный Юг*. 1912. № 5. С. 69–88. С. 81–82.

³⁰ Соколовский С. И. Экономическая политика Юга России. Одесса: Типография А. М. Швейцера, 1916. С. 8.

³¹ Устав консульский. *Свод законов Российской империи*. Т. 11, ч. 2. Санкт-Петербург: Государственная типография, 1887. С. 316.

³² Резолюции высочайше разрешенного торгово-промышленного съезда. Санкт-Петербург: Типография А. С. Суворина, 1883. С. 32.

³³ Шимановский В. Ю., Лейтес К. С. Правительственные учреждения и организации, обслуживающие в России и Германии вопросы экспорта. Санкт-Петербург: Типография Редакции периодических изданий министерства финансов, 1913. С. 11.

³⁴ Третий Всероссийский съезд представителей биржевой торговли и сельского хозяйства. *Промышленность и торговля*. 1909. № 4. С. 271–273. С. 271.

³⁵ Местные известия. *Горно-заводской листок*. 1893. № 10. С. 1538.

³⁶ Отчет председателя экстренного съезда горнопромышленников Юга России горного инженера т. с. И. И. Зеленцова. Харьков: Типография и литография М. Зильберберг и С-вья, 1903. С. 11.

³⁷ Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России. Т. II. С. 66.

³⁸ Шандра І. О. Харківська кам'яновугільна та залізоторгова біржа (1902–1917 рр.). *Історія та географія: збірник наукових праць*. 2012. № 43. С. 157–162.

³⁹ Доклад комиссии ХХІХ съезду горнопромышленников Юга России по 9-му вопросу программы: О развитии отечественного судостроения и торгового мореплавания в связи с развитием каменноугольной и железной промышленности. И. С. Каннегиссер (ред.). Харьков: Коммерческая типография, 1905. С. 3.

⁴⁰ Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России. Вып. 1. С. 71.

⁴¹ Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России. Т. II. С. 72.

⁴² Труды XXXV съезда горнопромышленников Юга России. Т. 2. Харьков: Типография Б. Бенгис, 1911. С. 19.

⁴³ Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России. Вып. 1. С. 2.

⁴⁴ Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России. Т. II. С. 71.

⁴⁵ Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России. Вып. 1. С. 2.

⁴⁶ Труды XXXV съезда горнопромышленников Юга России. Т. 2. Харьков: Типография Б. Бенгис, 1911. С. 19.

⁴⁷ Экспорт за границу продуктов горной и горнозаводской промышленности Юга России. Вып. 1. С. 17.

⁴⁸ Труды XXXIV съезда горнопромышленников Юга России. Т. 1. Харьков: Типография Б. Бенгис, 1910. С. 29.

REFERENCES

1. Chapraz, H. (2010). Russko-turetskie torgovye svyazi na rubezhe XIX–XX vekov. *Evraziiskii mezhdunarodnyi nauchno-analiticheskii zhurnal*. <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=3055> [in Russian].

2. *Doklad komissii XXIX sezdu gornopromyshlennikov Iuga Rossii po 9-mu voprosu programmy: O razvitii otechestvennogo sudostroeniia i torgovogo moreplavaniia v svyazi s razvitiem kamennougolnoi i zheleznoi promyshlennosti*. (1905). I. S. Kannegisser (Ed.). Kharkov: [in Russian].

3. *Eksport zagranitsu produktov gornoj i gornozavodskoj promyshlennosti Iuga Rossii*. (1911). N. F. fon Ditmar (Ed.). (Vol. 1). Kharkov [in Russian].

4. *Eksport zagranitsu produktov gornoj i gornozavodskoj promyshlennosti Iuga Rossii.* (1911). N. F. fon Ditmar (Ed.). (Vol. 2). Kharkov [in Russian].
5. *Eksport zagranitsu produktov gornoj i gornozavodskoj promyshlennosti Iuga Rossii.* (1913). N. F. fon Ditmar (Ed.). (Vol. 5). Kharkov [in Russian].
6. Fomin, P.I. (1924). *Gornaia i gornozavodskaia promyshlennost Iuga Rossii.* (Vol.2). Kharkov: Izdatelstvo Hoziaistvo Donbassa [in Russian].
7. Iz deiatelnosti Pravleniia Vserossiiskogo obshchestva sakharozavodchikov. (1912). *Vestnik sakharnoi promyshlennosti*, 18, 666–670 [in Russian].
8. Krutikov, V.V. (1992). *Burzhuziia Ukrainy ta ekonomichna polityka tsaryzmu v poreformenyi period.* Dnipropetrovsk: Vyd-vo DDU [in Ukrainian].
9. McKay, J.P. (1970). *Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization. 1885–1913.* Chicago, London: University of Chicago Press [in English].
10. Mestnye izvestiia. (1893). *Gorno-zavodskoi listok*, 10, 1538 [in Russian].
11. *Otchet predsedatelia ekstrennogo sezda gornopromyshlennikov Iuga Rossii gornogo inzhenera t. s. I. I. Zelentsova.* (1903). Kharkov [in Russian].
12. Postanovleniia ekstrennogo sezda gornopromyshlennikov Iuga Rossii, byvshego v g. Kharkove 15–23 ianvaria 1902 g. (1902). *Gorno-zavodskoi listok*, 3, 5445–5447 [in Russian].
13. Puttkamer, Jo. von. (1996). *Fabrikgesetzgebung in Russland vor 1905: Regierung und Unternehmerschaft beim Ausgleich ihrer Interessen in einer vorkonstitutionellen Ordnung.* Köln; Weimar; Wien [in German].
14. Pylypenko, O. (2007). Ukraina u zovnishnoekonomichnykh zviazkakh Rosiiskoi imperii z krainamy Blyzkocho i Dalekocho Skhodu v pershi desiatylittia XX st. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*, 12, 119–133 [in Ukrainian].
15. *Rezoliutsii vysochaishe razreshennogo torgovo-promyshlennogo sezda.* (1883). Sankt-Peterburg [in Russian].
16. Sokolovskii, S.I. (1916). *Ekonomicheskaiia politika Iuga Rossii.* Odessa [in Russian].
17. Soveshchanie po voprosu o blizhnevostochnom eksporte s uchastiem komandirovannoi Ministerstvom trgovli i promyshlennosti komissii na Blizhnii Vostok dlia izucheniiia blizhnevostochnykh ryнков. (1912). *Torgovo-promyshlennyi Iug*, 5, 69–88 [in Russian].
18. *Statisticheskii ezhegodnik 1912 g. (Sovet sez dov predstavitelei promyshlennosti i trgovli).* (1913). Ch. 3. Torgovlia. Puti soobshcheniia. Sankt-Peterburg [in Russian].
19. Tretii Vserossiiskii sez d predstavitelei birzhevoi trgovli i selskogo khoziaistva. (1909). *Promyshlennost i trgovlia*, 4, 271–273 [in Russian].
20. *Trudy XXVII sezda gornopromyshlennikov Iuga Rossii.* (1903). (Vol. 1). Kharkov [in Russian].
21. *Trudy XXXIV sezda gornopromyshlennikov Iuga Rossii.* (1910). (Vol. 1). Kharkov [in Russian].
22. *Trudy XXXV sezda gornopromyshlennikov Iuga Rossii.* (1911). (Vol. 2). Kharkov [in Russian].
23. *Ukraina–Turechchyna: Novi mozhlyvosti dlia spivpratsi.* <https://www.cci.zp.ua/presscentr4/novosti4/6128-ukrajina-turechchina-novi-mozhlyvosti-dlya-spivpratsi> [in Ukrainian].
24. *Ukraina y Turechchyna liberalizuvaly torhivliu. Uriadovyi Kurier.* (2022, February 5). <https://web.archive.org/web/20220207155243/https://ukurier.gov.ua/uk/> [in Ukrainian].
25. *Ukrinform: Ukrainsko-turetskyi biznes-forum stav naibilshym v istorii dvokh krain — prezident TPP.* <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2868850-ukrainskotureckij-biznesforum-stav-najbilsim-v-istorii-dvoh-krain-prezident-tpp.html> [in Ukrainian].
26. *Ustav konsulskii.* (1887). *Svod zakonov Rossiiskoi imperii.* (Vol. 11). Sankt-Peterburg [in Russian].

27. Shandra, I.O. (2012). Kharkivska kamianovuhilna ta zalizotorhova birzha (1902–1917 rr.). *Istoriia ta heohrafiia: zbirnyk naukovykh prats*, 43, 157–162 [in Ukrainian].

28. Shandra, I. (2020). Torhovo-promyslova statystyka predstavnytskykh orhanizatsii pidpriemstv ukrainskykh gubernii (druha polovyna XIX — pochatok XX st.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 134–144 [in Ukrainian].

29. Shimanovskii, V.Iu. & Leites, K.S. (1913). *Pravitelstvennye uchrezhdeniia i organizatsii, obsluzhivaiushchie v Rossii i Germanii voprosy eksporta*. Sankt-Peterburg [in Russian].

30. Zhylenkova, I. (2015). Struktura ta dynamika eksportu zernovoi produktsii z Ukrainy (kinets XIX — pochatok XX st.). *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu Ostrozka akademiia*. *Seriia Istorychni nauky*, 24, 42–48 [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2022.31.130>
UDC 94(4)(437.7)355.316“1938/1939”

Igor Vehesh

PhD in Political Science, Associate Professor
Uzhgorod National University
3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine
E-mail: ihor.vegesh@uzhnu.edu.ua
ORSID: <https://orcid.org/0000-0003-2692-1345>

Mykola Vehesh

Doctor of History, Professor
Head of the Department of Political Science
and Public Administration
Uzhhorod National University
3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine
E-mail: mykola.vegesh@uzhnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1848-8839>

SUBVERSIVE ACTIVITIES OF HUNGARIAN AND POLISH SABOTAGE GROUPS IN CARPATHIAN UKRAINE (1938–1939)

The article, based on archival and published documents, attempts to highlight the international situation of the Czechoslovak Republic and Transcarpathia on the eve of World War II. It proves that Hungary, throughout the interwar period, pursued an aggressive irredentist policy aimed at destabilizing Czechoslovakia and returning “its original territories”. This revanchist activity culminated in 1938–1939, when the Hungarian government sent diversion groups to Carpathian Ukraine, trying to destabilize the domestic political situation in the region. A similar subversive operation was carried out by Poland, which sought to establish a common Hungarian-Polish border by completely eliminating Czechoslovakia. The authors argue that a “hybrid war” was waged against young Carpathian Ukraine and in mid-March 1939 it escalated into open intervention and occupation of the entire territory of the region.

A. Voloshyn’s government together with the Czechoslovak troops made a lot of efforts to protect the settlements of Carpathian Ukraine from the destructive actions of enemy saboteurs. The formed divisions of the Carpathian Sich and the Ukrainian gendarmerie were involved in the defense of the borders.

Some parallels can be drawn with the events of 2014 in Ukraine, when Russian troops annexed Crimea and occupied part of Donetsk and Luhansk regions. In 1938–1939, the governments of Hungary and Poland assured the world community that their troops did not exist in Transcarpathia. Similar is the position of the leadership of the Russian Federation concerning the events of 2014–2021 in Ukraine.

Keywords: *Carpathian Ukraine, Transcarpathia, Czechoslovakia, “hybrid war”, Hungarian and Polish saboteurs, terrorists, autonomous government of A. Voloshyn, Carpathian Sich.*

Ігор Вегеш

канд. політ. наук, доц.

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3

E-mail: ihor.vegesh@uzhnu.edu.ua

ORSID: <https://orcid.org/0000-0003-2692-1345>

Микола Вегеш

д-р. іст. наук, проф., зав. каф.

політології і державного управління

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3

E-mail: mykola.vegesh@uzhnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1848-8839>

ПІДРИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ УГОРСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ ДИВЕРСІЙНИХ ГРУП У КАРПАТСЬКІЙ УКРАЇНІ (1938–1939)

У статті на основі архівних і опублікованих документів здійснюється спроба висвітлити міжнародне становище Чехословацької республіки й Закарпаття напередодні Другої світової війни. Доводиться, що упродовж усього міжвоєнного періоду Угорщина проводила агресивну іредентистську політику, спрямовану на дестабілізацію Чехословащини, на повернення «своїх споконвічних територій». Своєї кульмінації ця реваншистська діяльність досягла в 1938–1939 роках, коли угорський уряд направляв у Карпатську Україну диверсійні групи, які намагалися дестабілізувати внутрішньополітичну ситуацію у краї. Аналогічну диверсійну роботу проводила Польща, яка прагнула встановити спільний угорсько-польський кордон за рахунок повної ліквідації Чехословащини.

Автори доводять, що проти молодій Карпатській Україні велася «гібридна війна», яка в середині березня 1939 р. переросла у відкриту інтервенцію та окупацію всієї території краю.

Ключові слова: *Карпатська Україна, Закарпаття, Чехословаччина, «гібридна війна», угорські та польські диверсанти, терористи, автономний уряд А. Волошина, Карпатська Січ.*

After the end of the First World War, the Austro-Hungarian monarchy, which contemporaries rightly considered a “patchwork” country, disintegrated into a number of independent states. The Czechoslovak Republic became a full-fledged international entity, which included Transcarpathia in accordance with the decisions of the Paris Peace Conference. According to the “General Statute”, the Czechoslovak government was obliged to grant Subcarpathian Rus’ the broadest autonomous rights. The Prague government constantly delayed the fulfillment of its promises, arguing that the Transcarpathians were not yet “ripe” for independent living. The first stage of autonomy was realized only on October 8, 1938. It was a victory of all political forces of the region, both Russophile and Ukrainian movements, which throughout the interwar period actively fought for autonomous rights. If the first autonomous government of A. Brodi tried to pursue a pro-Hungarian policy, then after the arrest of the Prime Minister on October 26, the new cabinet was headed by A. Voloshyn — a bright leader of the Ukrainian movement in the region. Unlike his predecessor, A. Voloshyn set a course for the Ukrainianization of the entire socio-political life of the region, but within the framework of federal Czechoslovakia.

However, we cannot fail to point out that the short-lived existence of an autonomous and later of an independent Transcarpathia (Subcarpathian Rus’, Carpathian Ukraine) coincided with the acute political crisis in Central Europe that took place on the eve of World War II. The Munich Conference on September 29–30 and the Vienna Arbitration on November 2, 1938, signaled the beginning of the state disintegration of the Czechoslovak Republic. Naturally, the international factor has left its mark on the socio-political processes that took place in Europe in general, and in Czechoslovakia and Transcarpathia as an integral part of it, in particular. Czechoslovakia’s attitude to Transcarpathia and the Ukrainian problem in general differed significantly from the policy on the Ukrainian idea of other European countries, especially Poland and Hungary. This fact undoubtedly contributed to A. Voloshyn’s clear Ukrainian course, albeit with a focus on German patronage, and the autonomous government received full support from Ukrainians in Eastern Galicia, European countries, the United States, and Canada, who saw the young state as the germ of a future united Ukraine. Clarifying this problem is of undeniable

scientific and cognitive meaning. A small branch of the Ukrainian people, having received material and moral support from Ukrainian emigration, astonishing the whole world, was able to pursue to some extent its own domestic and foreign policy, which resulted in an attempt to form the Ukrainian statehood. Ukrainians who were under the totalitarian regime in the USSR, who were part of Poland and Romania, did not have such an opportunity.

Throughout the interwar period, Czechoslovakia's neighbor Hungary viewed Transcarpathia as the original Hungarian lands that were temporarily part of another state entity. Hungarian irredentism (from the Italian *irredenta* — unliberated land. It is a movement for the accession of territories with an overwhelming majority of the Hungarian population that were not part of Hungary — *Aut.*) in its territorial claims also included territories inhabited by Ukrainians in Subcarpathian Rus', Eastern Slovakia and Vojvodina, as the former parts of the lands of "St. Stephen's Crown". Transcarpathia was flooded by Hungarian agents who collected signatures for the region's accession to Hungary, distributed anti-Ukrainian leaflets, and spread fake news about the activities of certain politicians in the region. The Hungarian radio propaganda, which acted in unison with the Polish one, was systematic and purposeful. The Czechoslovak and Ukrainian governments made every effort to resist hostile propaganda, but they could not ignore it. The activities of the pro-Hungarian "fifth column" forced the government of A. Voloshyn to restrict to some extent the democratic rights of citizens, which resulted in the closure of some publishing bodies and societies, the opening of a concentration camp to isolate detained Hungarian and Polish agents, temporary closure of borders with Hungary and Poland during the elections on February 12, 1939. The international position of the Czechoslovak Republic and Transcarpathia as its component part deteriorated significantly in the late 1930s, when attacks of Hungarian and Polish sabotage groups on the border settlements became more frequent, effectively launching a "hybrid war" and destabilizing the country's internal situation.

Among the researchers of the history of Carpathian Ukraine, a special place is occupied by the scientific heritage of the famous American historian, a native of Transcarpathia, P. Sterch, who was one of the first to research the subversive activities of Hungarian military formations¹. His article on governmental coordination of Hungarian and Polish terrorist operations in Carpathian Ukraine deserves special attention². The researcher cited significant factual material, including materials from the world periodicals of that time, but he was unable to use the sources contained in the archives of Uzhgorod and Beregovo. The problem of our research was reflected in fragments on the pages of the diary and memoirs of the editor-in-chief of the newspaper "Nova

Svoboda” V. Grendzha-Donsky³. In the works of the Soviet historians published during the 1950s and 1980s, Carpathian Ukraine was described only negatively, and the national liberation movement was treated as an anti-people activity of Transcarpathian nationalists. The only exception was the monograph by B. Spivak, who drew attention to the destabilization of the internal situation in Transcarpathia as the result of attacks of the Hungarian and Polish terrorists and the activities of a pro-fascist agents⁴. If the works of Soviet historians were characterized by silence, and often by direct falsification of Carpathian Ukraine, then, beginning in 1990, the first objective scientific studies appeared. The authors of these studies, analyzing archival documents that were closed for them during the decades of the one-party system, tried to shed light on the international situation on the eve of World War II, including the subversive activities of the Hungarian and Polish saboteurs in Carpathian Ukraine⁵. M. Vehesh, V. Hyrya and I. Korol published a monograph on the Hungarian irredent in Transcarpathia between the two world wars, in which the documents, stored in the State Archive of the Transcarpathian region, were put into scientific circulation for the first time⁶. The collective publications of Ukrainian and Hungarian researchers published over the last decade deserve special attention. They used documents from both Ukrainian and Hungarian archives⁷. Modern Ukrainian historian O. Pahiryia studied the struggle of the People’s Defense Organization “Carpathian Sich” against the hostile activities of Hungarian and Polish terrorists in 1938–1939⁸. He, having introduced into scientific circulation the materials of the Czech and Slovak archives, focused on the coordination of the actions of the Czechoslovak troops and detachments of the Carpathian Sich against the Hungarian sabotage groups⁹. When describing events in Carpathian Ukraine, modern researchers more often use the term “hybrid war”, which was introduced into scientific circulation by Frank Hoffman¹⁰. E. Mahda in his monograph even singled out a separate section “Hybrid wars through the centuries”, in which he traced various hybrid conflicts from ancient times to the present day¹¹. Unfortunately, scientist did not pay attention to the hybrid nature of the subversive activities of Hungarian and Polish saboteurs in Carpathian Ukraine. More about the hybridity of the Czechoslovak-Polish conflict is discussed in the fundamental monograph of the Polish historian D. Dabrowski¹² and in some publications of the Ukrainian researchers¹³. The attempt of the Polish military leadership to hide its participation in the destabilization of the internal situation of Carpathian Ukraine is being investigated by the already mentioned O. Pahiryia¹⁴.

The subject of this research is the study and analysis of the international situation of Carpathian Ukraine through the prism of “hybrid war” led by Hungarian and Polish sabotage groups in order to destabilize the domestic political situation in the region. The chronological boundaries of the work

cover the period from October 1938, ie from the first appearance of Hungarian saboteurs, to mid-March 1939 — the aggression and complete occupation of Transcarpathia by the Horthy's Hungary. The methodological basis of the study is the principles of historicism, which allow an objective approach to the study of social processes, events and facts.

Hungarian preparations for the invasion of Carpathian Ukraine did not stop for a moment. Regent of Hungary M. Kozma made an entry in his diary on November 17, 1938: "On the night of the 20th, the Ruthenian region finally will be ours"¹⁵. Germany strongly opposed aggression because it understood very well that the occupation of Transcarpathia by Hungarian troops would lead to the establishment of a common Polish-Hungarian border. On November 18, 1938, E. Vermann presented to the Hungarian leadership the position of Germany, which considered "such a step by the Hungarian side as risky", which could lead to serious complications. E. Vermann reminded that "the new Czechoslovak-Hungarian border was established by the decision of the Vienna Arbitration on the basis of the national principle"¹⁶. This was followed by German and Italian notes to Hungarian Foreign Minister K. Kanya, to which Budapest responded with a memorandum of November 22, 1938. According to it, Hungary was ready to cooperate with Germany, and its government announced its intention to join the anti-Comintern pact and withdraw from the League of Nations. Thus, Hungary's attempt to occupy Transcarpathia on November 20, 1938 ended in complete failure. It was necessary to look for other ways. On November 25, 1938, the Hungarian ambassador to Poland, A. Hori, expressed his views on the taking of the "Ruthenian region... by closing all roads with the help of subversive actions. To prepare by the means of propaganda the population for the plebiscite and at the same time to create the necessary conditions for this by vigorous diplomatic actions"¹⁷.

As early as September 1936, Hitler met with M. Horthy, who initiated later cooperation between the German and Hungarian political and military forces¹⁸. However, at first Berlin did not accept the idea of open intervention and the Hungarian government limited itself to sending terrorist groups to the towns and villages of Carpathian Ukraine. On October 1, 1938, the Prime Minister of Hungary, B. Imredy, secretly instructed the former Minister of the Interior, M. Kozma, to form diversion units to carry out subversive work in Transcarpathia". "At half past ten," M. Kozma wrote in his "Diary", "I was summoned by Imredy and asked to take political leadership of the action in the Ruthenian region, to carry out propaganda there, and to lead the insurgents. He accepted all my suggestions and agreed to use illegal and violent means if the situation will require them"¹⁹. M. Kozma together with I. Geyash created a "guard of rags" ("Sabotchopot") consisting of 600 people²⁰. As early as September 1938, S. Fentsyk began to create terrorist detachments. Black-shirt

gangs were formed in Berehove, Mukachevo and Radvanka. Some of these detachments, which also involved pupils of the "Rus' Scout", were headed by S. Krainyak, B. Baletsky, V. Reberka.

The appearance of Hungarian terrorists was noticed in the first half of October 1938. In the diary of V. Grendzha-Donsky there is an entry: "Yesterday, at 4 o'clock in the morning, Hungarian terrorists appeared in our country. Near the Benya station they attacked the Borzhav railway bridge, killed a soldier who was on guard there, damaged the bridge with ecrasite and attacked the train number 1108. They also killed the station chief, robbed the travelers, captured several of our soldiers and took them with them. They went to Berehove wineries and forests"²¹. V. Grendzha-Donsky attributes the first appearance of Hungarian terrorists to October 10, 1938. P. Stercho also holds a similar point of view: "On the night of October 9-10, 1938, the first group of "Rondos Garda" arrived in the border area of Tarpa, and from there, due to the connection with the Hungarian from Mukachevo Miklovs Erdeli, crossed the border on the Borzhava River and invaded Carpathian Ukraine"²². Ukrainian scientists O. Dovhanych, Z. Pashkuy and M. Troyan believe that the first Hungarian terrorists consisting of 12 people appeared on the territory of Transcarpathia on October 5, 1938²³. However, archival documents that would confirm this fact were not found.

An encrypted telegram from Hungarian Foreign Minister K. Kanya to Ambassador to Poland A. Hori shows that as of October 12, 1938, the Hungarians "managed to throw about 750-800 people into the Ruthenian region. After clashes and acts of sabotage that took place yesterday and the day before yesterday, the Czechs closed the border totally"²⁴. On October 14, 1938, Hungarian terrorists were noticed in the vicinity of Berehove for the second time. A Czech gendarme, A. Ryhan, a native of the village of Dubrynychy, was killed in a clash with them. However, reinforcements arrived in time and the terrorists were forced to retreat. The government newspaper "Nova Svoboda" reported the appearance of 300 armed terrorists near Muzhievo²⁵, and on October, 21, 1938 near Volivets²⁶.

Attacks by Hungarian terrorists became more frequent after the Vienna Arbitration. The commander of the 12th Czechoslovak Division reported that on November 3, 1938, "between 3 and 5 o'clock, terrorists attacked the village of Kosyno... Terrorists were fired with automatic pistols and machine guns, hand grenades were used. A graduate student was killed during the attack... The terrorists used "dum-dum" bullets"²⁷. The same day the Hungarians repeated the attack, in which five Czechoslovak border guards were wounded. On November 4, two terrorists opened fire in Kosynsky Verkh. They were armed with hand grenades and automatic pistols. Three Czechoslovak border guards were lightly wounded in the firefight. On November 5 and 6, armed

incidents were again recorded on the Hungarian-Czechoslovak border, during which one Czech soldier was seriously wounded. On November 9, Hungarian terrorists armed with automatic pistols and hand grenades, launched a new attack on Czechoslovak border guards in Kosyn. A Czech sergeant was killed and five people were injured in the clash²⁸. On November 11, a detachment of twenty Hungarian terrorists was attacked by Czechoslovak troops near the village of Pidhoriany. The Czechoslovak side did not have any losses²⁹. On November 17, an attack by thirty Hungarian terrorists near Strabychov was repulsed. They appeared in Maly Davydkiv on November 21, and on November 22 Czechoslovak border guards in Shalanky detained two terrorists armed with machine guns and automatic pistols. On November 25, 1938, a firefight began near the village of Khlumets, south of Uzhhorod. On the same day, Hungarian terrorists were fired upon near Rakoshyno³⁰. The next day several “fierce terrorists”, led by Michal Gimro, were detained³¹. Hungarian terrorists have appeared in this village many times. The head of the Mukachevo district administration reported on November 28, 1938 to the Presidium of the regional administration in Khust that “the civilian population attacked the guards of a 4/86 company stationed in the yard of a Hungarian school in Rakoshyno, firing automatic pistols”³². The attack was organized by Tor Baka Irzhi, Tor Baka Josef, Molnar Jan, Oleksandr Tar, Stefan Geza Tor, who were suspected of links to Hungarian terrorists in Mukachevo. Three terrorists were killed while trying to escape. The investigation established that a local “Sabatchopot” group was organized in Rakoshyno, and it maintained close ties with Mukachevo and received weapons from there³³.

During December 1938, armed Hungarian terrorists regularly attacked the settlements of Carpathian Ukraine. On December 6, a terrorist was killed in a shootout with Czechoslovak border guards in the village of Bogdan³⁴. On December 7, thirty terrorists from Uzhgorod attacked the village of Dovhe. They were fired with machine guns and shotguns, grenades were used. Having lost one man killed, they retreated in the direction of Uzhgorod. On December 8–9, Transcarpathian border checkpoints were fired from the territory occupied by Hungary. There were no casualties. On December 10, a new attack on the village of Dovhe was recorded, and on December 12 — attack on the village Horyany. During the attack of six terrorists on the settlements of Verbovets and Oleshnyk on December 13, a Czechoslovak border guard was seriously injured and had to have his leg amputated. There were no casualties from terrorists. On December 21, a shootout with terrorists in the Radvanka Forest lasted until dawn. On December 23, terrorists attacked the village of Horyany, and on December 24 — the village of Barvinkosh. On December 25–29, Hungarian planes crossed Czechoslovak airspace several times, but the attack did not take place³⁵. On December 30–31, a group of Hungarian terrorists carried out

several attacks on the village of Makarievo³⁶. One of these attacks was described by “Nova Svoboda” in detail: “Four Hungarian terrorists entered the house and asked if there are finances in the house. They searched the whole house, but found nothing. When they came out of the hut, they threw 6 hand grenades, and then started firing for 20 minutes. Our STOS guard (border units — *Aut.*) responded to the shots of Hungarian terrorists with shots from a light machine gun”³⁷.

V. Komarynsky, who headed the press and propaganda department in the government of Carpathian Ukraine, wrote to the Presidium of the Ministry of Internal Affairs: “I am announcing that in the last few days Hungarian terrorists are starting alarming work at the borders again, they are not ancestral Hungarian terrorists, but on the one hand there are fugitive deserters from our army, and on the other hand there are supporters of Dr. Fentsyk, Brodi and Demko, who fled from our territory to Mukachevo. After the calculation, there are about 300 such people in Mukachevo”³⁸. Thus, we are talking about terrorist groups that began to form in the Transcarpathian territory occupied by Hungary. According to the Czechoslovak Security Service, on January 1, 1939, there were 6,000 terrorists in Uzhgorod, ready to carry out sabotage operations on the territory of Carpathian Ukraine³⁹.

On January 5–6, 1939, “Hungarian terrorists themselves provoked the incident and attacked our border guard. The leaders of these terrorists were former district police inspector Bilyk Ferenc, then Basarab Ferenc, Chulak Todor and Shelebi Miklos. Basarab, Chulak and Shelebi crossed the border near Pidmonastyr — they intended to occupy the Czechoslovak border guard and move further... There were 350 terrorists organized for this attack, almost all of them were Hungarians, 50 of them came directly from Mukachevo, others from the vicinity”⁴⁰. Similar events took place in the vicinity of Uzhgorod. A group of Hungarian terrorists led by Istvan Kalmar attacked the border guard⁴¹. It should be noted that the Bolshevik newspaper “Pravda” noted in its pages “the small skirmishes that took place at this time on the new Czechoslovak borders on the territory of Transcarpathia”⁴².

A great fight took place on January 6, 1939 in the village of Rosvygovo. There were between 200 and 250 terrorists. The fight lasted for two hours, after which the terrorists returned to their territory. Czechoslovak border guards lost one financial guard, one soldier, six were wounded and seven went missing. The terrorists’ losses could not be determined⁴³. On January 16, “Hungarian terrorists attacked the STOS guards near Barvinkosh. There were 60–80 people. Heavy and light machine guns were fired at them from Baranyntsi. The crowd crossed the demarcation line, and even 1 kilometer in the direction to Baranyntsi. Two policemen were wounded on our side”⁴⁴. Similar skirmishes took place on January 2, 1939 in the village of Barbovo⁴⁵. On January 7, terrorists attacked the Czechoslovak STOS unit in Kamianytsia⁴⁶.

Hungarian terrorist groups were constantly replenished with new people. At the same time various methods were used for this, quite often compulsory. "According to reliable evidence," the head of the Sevlyush district administration reported to the Presidium of Subcarpathian Rus', "Hungarians continue to replenish the special formations of "Sabatchopot" and train people recruited in the area, demobilized soldiers and refugees from the area whom they want to use to cause the disorders in our territory. It was found out that on November 14, 1938 two Hungarian recruiters, Vilmos Pap and Layosh Jugas, came in the village of Vyshni Shard in this district and they said that they have been authorized by the Hungarian authorities to recruit in this area 500 people for the Hungarian army. It was later revealed that many young people, including about 30 conscripts who had to enlist in the military this year, had fled to Hungary, where they had been recruited for military training. Demobilized soldier Vamos from Sevliush said here that Hungarian soldiers beat him for refusing to join the so-called "Sabatchopot"⁴⁷. "In the village of Khlumtsi," the local gendarmerie chief reported, "Vince Gortvai and his 10-year-old son... were registering people in their homes... When compiling the list, Gortvai asked people if they recognized themselves as Hungarians, and if the answer was positive, the villagers would write down their own names on the list by their own hand. Gortvai did not tell anyone of the registered the purpose of the census"⁴⁸.

The English journalist Henderson wrote that "in the vicinity of Shalanka, 12 miles east of Berehove, the Czechoslovak army captured 297 Hungarian terrorists, including 26 officers, 62 non-commissioned officers, one graduate student, four Czechoslovak citizens of Hungarian nationality, and the rest were Hungarian revisionists. The documents taken from them indicated that the terrorists had been sent by the General Staff of the Ministry of War. The interrogation of the terrorists proved that the prisoners had been gathered and trained in Kishvard near Tejasband, and were under the command of Lieutenant Istvan Gejas... There are about 2,000 Hungarian terrorists scattered in Ruthenia..."⁴⁹.

As of February 10, 1939, Hungarian terrorists attacked the borders of Carpathian Ukraine 22 times⁵⁰. It should be noted that these are just those skirmishes in which the Carpathian Sich took part. Director of the Police of Carpathian Ukraine Yu. Biley, giving an interview to "Nova Svoboda", stated that "our Ukrainian boys caught two Hungarian terrorists in Khust"⁵¹. Ordinary terrorists were strongly encouraged and rewarded by their leaders. "Terrorist receives 3,5 pengoes a day, 50 pengoes for an attack" — "Nova Svoboda" reported⁵². Proof of the massive terrorist attacks on Carpathian Ukraine is the fact that as of February 25, 1939, the State Prosecutor's Office in Velykyi Berezny had imprisoned 345 Hungarian terrorists⁵³. After the amnesty was announced, they were all released⁵⁴.

In October 1938, the appearance of Polish terrorists was noticed. “During the interwar period, the territory of Transcarpathia was a region that the Polish authorities watched with special attention, — wrote Polish historian D. Dabrowski. — Such interest was initiated, first of all, by the geopolitical role which these lands played after the First World War”⁵⁵. It is worth agreeing with the scientist’s statement that “dislike for Czechoslovakia in the interwar period was felt on both sides of the border. The reasons for the reluctance to resolve mutual conflicts can be found in both Warsaw and Prague. In the 1930s, the ambitions of the architect of the foreign policy of the neighbors were superimposed on mutual disputes. It was no secret that President Benes and Minister Beck did not sympathize with each other. Both sought to emerge as leaders of Central European countries and gave the same role to their states”⁵⁶.

Polish troops, as well as Hungarian, without the official consent of Hitler to invade Carpathian Ukraine, decided to limit themselves to terrorist acts. On October 27, they attempted to explode a bridge near Zhornava, and the next day they attacked a bridge in Vuchkovo. The Czech gendarme Kalchik and several Transcarpathians, in particular, J. Loy, were killed in a fight with them. In the village Torun Polish terrorists killed I. Kost from Synevyr⁵⁷. However, these first terrorist attacks should not be seen as isolated attempts to undermine the stability of the domestic political situation in Czechoslovakia and Carpathian Ukraine. Archival sources, introduced into scientific circulation by D. Dabrowski, testify to a clear military-sabotage operation, which was purposefully carried out by the Polish secret services and became a part of history under the code name “Operation Pinch-bar”.

Major Edmund Kharashkevych, who was appointed leader of the “Pinch-bar” action, identified the following main stages in it: 1) preparation (from 7 to 22 October, 1938); 2) combat and subversive operations (from October 22 to November 12, 1938); 3) guerrilla and sabotage actions (from 17 to 27 November, 1938); 4) termination of actions (from November 28 to December 31, 1938). Major Felix Ankerstein identified three cycles of subversive operations: 1) preparatory (until October 20, 1938); 2) organization and implementation of sabotage operations in Subcarpathian Rus’ together with combat detachments from Rozluch and partisan detachments immediately mobilized with the help of the Riflemen’s Union (from October 20 to November 10, 1938); 3) the organization and formation of guerrilla units, their preparatory actions in anticipation of the order to carry out the action and the completion of the entire action (from November 5 to December 10, 1938)⁵⁸.

D. Dabrowski in his monograph cites the composition of the Polish command of the action “Pinch-bar” in Carpathian Ukraine: Major Felix Ankerstein, pseudonym “Malsky” — commander; Captain Jan Melcharsky, pseudonym “Bonetsky” — Deputy Commander, Commandant of the camp in

Rozluch and of the combat organization; Captain Alexander Romishovsky, alias “Florian” — operational officer; Major Vladislav Novozhenyuk, pseudonym “New” — Commander of the Eastern sabotage subgroup (Stryi — Dolyna — Kalush); Captain Yulian Bortkevych, alias “Bachynsky” — commander of the Western sabotage subgroup (Turka — Lesko — Sanok); Captain Vladislav Guttra, pseudonym “Grodzky” — head of intelligence in Carpathian Ukraine⁵⁹. The latter, who was in Uzhgorod, was covered by a diplomatic passport, “starting from October 12, 1938, he regularly inspected communication networks near Velykyi Bereznyi, Perechyn, Uzhgorod, Svalyava and Serednie. He sent the materials about the objects to be destroyed (high-voltage power lines, bridges, communication lines) to Captain Melcharsky by diplomatic mail”⁶⁰.

On November 10, 1938, the Press Service of Carpathian Ukraine reported that Polish terrorists “had brought to Poland Yaroslav Vesetsky, Vyacheslav Rakos, and Cyris, members of the border guard who are still unknown whether they live”⁶¹. “Nova Svoboda” reported that “the financial directorate in Khust, with the help of the authorities of Carpathian Ukraine, through diplomatic means will seek to ensure that the Polish governments release our defenders of borders”⁶². On the night of November 18–19, 1938, “several dozen Polish terrorists attacked our border guards near Nyzhni Veretsky (Nyzhni Vorota). After the firefight, they were driven away in the direction of the Polish border. The terrorists left one dead and several wounded”⁶³. Attacks by Polish terrorists were recorded on November 2, 3, 13, 15, 16, 18, 19, and 22, 1938. Residents of the villages of Torun, Pryslyp, N. Studeny, and Synevyrsk Polyana, which border Poland, were injured⁶⁴.

D. Dabrowski believes that the most tragic moment of the action “Pinch-bar” was an operation carried out under the leadership of Lieutenant Vladislav Volsky. The saboteurs of the latter suddenly attacked on the night of November 15–16, 1938 near the village of Pryslyp. Three saboteurs were killed on the spot, another was killed later by Czechoslovak gendarmes. Vladyslav Hurnitsky, Vladyslav Hoffman and Adam Mikhalkuv died at the scene of the fight. The last fatal victim of the action was, according to the Polish side, its commander... The fate of the dead has not been determined⁶⁵. Information about their death reached the organizers of the action “Pinch-bar” thanks to informants in the Carpathian Ukraine. Their burial places were probably never found. On November 18, 1938, Captain Klepatsky, Roman-Yuzef Karpinsky, and Vavzhynets Urbanyak were killed in a skirmish with Czechoslovak troops. According to Czechoslovak special services, a detachment of Polish saboteurs of up to 100 people fired (and threw grenades) at a post office building in Toruń and a gendarmerie post. The fight lasted since 02.00 to 04.30 on November 22, 1938. The Poles returned after the approach of support forces

from Volove. On their way back, the group exploded a small road bridge near the previously destroyed post office. Although about a hundred grenades were detonated during the more than two-hour fight, no casualties were reported⁶⁶.

From the telephone message of the Hungarian ambassador to Poland, A. Hori, to the Minister of Foreign Affairs of Hungary, K. Kanya, dated November 9, 1938, it follows that the Poles had doubts about the narrowing of the struggle against Czechoslovakia only to terrorist actions. "The question of the Ruthenian region," wrote A. Hori, "must be resolved quickly and in the most radical way. It is possible that we can achieve the goal only with the help of insurgent units. But what happens if they are defeated? Will we be satisfied with the fact that our attempts failed? It is possible that our insurgent actions will be repulsed by a strike on regular Hungarian troops"⁶⁷. On November 25, 1938, General Vladislav Langner issued an order to disband the guerrilla units. Within a few days, the volunteers had to be released and sent home, and by the beginning of the following month, the equipment, weapons and uniforms had to be returned to the site. Needless personnel and regulars were to return to their places of deployment. By December 10, 1938, all calculations and reports had to be completed. After receiving General Langner's order on November 25, 1938, Major Ankerstein ordered to finish the action "Pinch-bar"⁶⁸. However, it is necessary to agree with D. Dabrowski's conclusion that "information about the end of the action came late, General Langner's order could not be implemented immediately. Czechoslovak documents state that the last Polish attacks lasted from November 26 to 28, 1938. Their victim was a customs officer, who died near Synevyrskaya Polyana"⁶⁹.

Terrorist actions caused great moral and material damage. Only Polish terrorists as of November 25, 1938 caused damage amounting to 277,500 CZK⁷⁰. Residents of the village Torun informed its government that on the 5th of December the terrorists put ecrasite (explosive — *Aut.*) in the notarial government (losses of 3400 CKZ were partially covered by 1500 CKZ), but on December 22, the government was again fired on from all sides by terrorists for 2 hours. 3 grenades were thrown into the building — losses of 5 thousand CKZ"⁷¹. There were casualties after almost every attack. In just a few days in November 1938 there were killed on the Polish-Czech border "3 soldiers, 2 platoon commanders, 1 financial guard, 1 lieutenant, 2 children"⁷². On November 28, 29 and 31, Polish terrorists attacked the village of Vuchkove three times. Polish citizens Bohdan Senczak and Rudolf Pes were detained by the riflemen⁷³. These and other facts are reflected in the reports of the Czechoslovak security service. They recorded the armaments, funding and level of military training of terrorists⁷⁴. The attacks of Polish terrorists did not stop in January-February 1939 as well. Prislip "was attacked by 10 Polish terrorists who occupied the post office. The building of the post office was

bombed with hand grenades and head of the post office Kalyna was killed. Mrs. Kalyna together with her husband defended the mail. Pieces of grenade tore her chest and head”⁷⁵.

The Carpathian-Ukrainian authorities, in response to the protest notes of the Polish ambassador, in which they were accused of promoting anti-Polish propaganda in the region, constantly cited the facts of the destructive activities of the Polish terrorists. On November 13, 1938 in Nyzhni Studeny, a terrorist was killed while crossing the border, with him there was found “a pistol with the “Cerba” badge, a box for cigarettes, a leather wallet with 50 CKZ, 1 polish zloty and 15 Polish grosh in it”⁷⁶. On November 15, 1938, Polish hand grenades, a clock mechanism for lighters, lighters with the inscription “Krakow”, Polish cigarettes, and chocolate were confiscated from the detained Polish terrorists⁷⁷.

On November 23, a group of foreign journalists visited the Transcarpathian villages of Vuchkove, Torun, Pryslyp, and Synevyrska Polyana, which had suffered the most from Polish attacks. The delegation also included German Consul G. Hoffmann, who “inspected everything, photographed not only the places of the attacks, but also the belongings and weapons of the terrorists left on the ground”⁷⁸. On November 27, 1938, “Nova Svoboda” reported: “Today, the German authorities sent notes to the Hungarian and Polish authorities, in which... they are protesting against the sending of terrorists by the Polish General Staff from Osmoloda to Carpathian Ukraine”⁷⁹.

According to Major Ankerstein’s final report, 12 road bridges, one dam, a telephone switchboard and a post office were destroyed (or damaged) as a result of Polish sabotage operations in Carpathian Ukraine. Railway tracks and high-voltage power lines were damaged in one place. Telephone lines were damaged in 27 places. These actions caused complete chaos and even panic among the Czechoslovak gendarmes, military units and border services in the northern, mountainous part of Transcarpathia. According to the commander of the “Pinch-bar” operation, the enemy lost 23 killed, 15 wounded, 20 captured, taken to Poland, and 5 captured, disarmed and released on the spot. The losses on the part of the protesters amounted to 11 dead (including 8 killed and 3 executed) and 7 wounded. Three people (two of them wounded) were taken as prisoners, and three more went missing⁸⁰. However, this information is difficult to consider accurate. Undoubtedly, D. Dabrowski is right when he states: “All the information provided about both one’s own losses and the losses of the enemy should be treated very carefully, as it differs from the reports compiled by the Czechoslovak side. It is also unknown whether the list of Polish losses is accurate. The reports of the Second Division of the General Staff do not contain data on the fate of the leaders who were not registered as participants in the action. Their function often depended on the tasks. It seems

that some people were only interested in the positive outcome of the actions, often refusing to participate in dangerous or risky operations...⁸¹. The total balance of financial costs per “Pinch-bar” action was approximately 250,000 zlotys⁸². It is an indisputable fact that Poland’s “hybrid war” in Carpathian Ukraine could not be hidden. The Czechoslovak authorities published information on this topic that reached the foreign press, which significantly complicated the Czechoslovak-Polish relations at the time. The main thing that the Polish authorities wanted was to establish a common Hungarian-Polish border, but this was not achieved at the end of 1938. This will be done only in March 1939, when the Horthy’s troops will completely capture the territory of Carpathian Ukraine.

It should be noted that the Czechoslovak government paid considerable attention to the protection of the region’s borders. Joint combat operations of STOS and Carpathian Sich detachments to neutralize terrorist groups were often carried out. One such operation resulted in the defeat of Joseph Prem’s group⁸³. The same fate befell Ernest Berzewitzi’s group. 24 officers, 62 non-commissioned officers and more than 200 ordinary terrorists were taken prisoner.

Not only settlements where only the Ukrainian population lived suffered. Attacks by Hungarian terrorists on the Romanian villages of Maramures intensified. The “Order of the Brave”, founded by M. Horthy in 1920, took an active position. Of the many organizations of this type, the so-called “free detachments” headed by the aforementioned Geyash had the worst reputation⁸⁴. The main task of these gangs was to exterminate the non-Hungarian population in this area, and their program was set out in the brochure by Decho Chaba, published in 1939. It said that the Hungarian nation is the brightest representative of the Mongol ruling race, which knows only victory, and in whose veins the blood of Attila, Arpad, and Genghis Khan boils. “I do not wait,” wrote D. Chaba, “for revenge. I’m not waiting! I destroy every vlach that comes my way. I will destroy everyone! I will not delay. I will light villages at night — Wallachian villages. I will cut the whole population with a sword, I will poison all the wells and even destroy the children in the cradles, I will destroy these scoundrels in general! There will be no exception for anyone!”⁸⁵. One of the leaders of the “Crossed Arrows” Party, Miwau, emphasized back in 1938 that “Hungary’s National Socialism aims to ensure Hungary’s superiority along the entire Danube”⁸⁶.

Among the terrorist gangs, a detachment led by Nod Migali “from the Ungwar unit” was especially dangerous. He, like his wards, was fluent in Ukrainian and Romanian. The attacks of Hungarian terrorists kept the local population in constant fear. Numerous cases of people fleeing to Romania, including the city of Targu Mures, have been reported. The situation worsened

even more when the territory was occupied by Hungary. Archival documents testify to the constant repression against the local population, in which terrorists took an active part. The facts of bullying of people who did not speak Hungarian were recorded. Protests against the fascist regime followed, in particular in Velykyi Bychkiv⁸⁷. Thus, terrorist gangs penetrated into the settlements of Maramures, where the Romanian population lived. Their actions did not differ from those in the central part of Carpathian Ukraine.

Attempts were made to strengthen the border troops. V. Komarinsky suggested “all the guards... to fasten, and that: on the section of the border between Zaluzh and Mukachevo about 30 people, and between the village of Stary Davydkov and Chomonnyk about 20 people”⁸⁸. Normal relations were established between the commander of the Volove Sich forces, S. Figura, and the Czechoslovak border guards. Guard detachments were fortified in the villages of Torun, Pryslyp, and Synevyrskaya Polyana. “In mid-November,” H. Yavorenko recalled, “the Sich people arrived in Torun under the command of... engineer Volyansky”. At that time, the composition of the garrison fluctuated between 20 and 25 people... The garrison was divided into three groups ... Each group numbered 6–7 people, having only one flintlock and one revolver and 6 grenades per group. The terrorists, apparently informed by local spies and their intelligence about our arrival, no longer dared to attack the neighborhood we were defending”⁸⁹. However, it is difficult to agree with the latter statement. Although the attacks of Polish terrorists were not so massive, they did not stop.

Additional sets for the gendarmerie were announced. On February 5, 1939, “Nova Svoboda” published an announcement stating that “more gendarmes will be admitted to the gendarmerie of Carpathian Ukrainian for test”⁹⁰. The conditions of admission to the gendarmerie were as follows:

- 1) has a regional affiliation to Carpathian Ukraine,
- 2) is impeccable, full-fledged and mentally capable,
- 3) has passed 21, and has not reached 35 years of life,
- 4) is an unmarried or childless widower,
- 5) is physically strong and healthy and is at least 165 cm tall,
- 6) knows the Ukrainian language perfectly in word and writing,
- 7) proves that he has at least completed public school,
- 8) has military training, performed military service with a weapon, for at least such time as the military law prescribes for normal pre-trial service.

The request must be accompanied by a declaration signed by two witnesses that in the event of admission to the gendarmerie, the candidate undertakes to serve in the gendarmerie for four years”⁹¹.

According to our calculations, only in February–March, 1939 278 people wrote statements with the request to enroll them in gendarmerie⁹². Even

members of the intelligentsia expressed such a desire. M. Buksar, who worked as a teacher in the village of Zavosyno (V. Berezhnyi district) wrote: "Now all the security of our young state is in the hands of the gendarmerie, and just in the staff of the gendarmerie there are no sons of the Ukrainian people, who are so necessary to maintain security against enemies — active at the borders, so as passive — propaganda"⁹³. The process of Ukrainization of the gendarmerie took place in this form. Although, it should be noted that it passed rather slowly. As of February 1939, "there are about 900 gendarmes in Carpathian Ukraine, including 106 Ukrainians"⁹⁴. There have been cases of rewarding people who detained a terrorist. On November 17, 1938, the head of the Chancellery of the Presidium of Carpathian Ukraine M. Latsanych issued an order about public acquaintance of the population with the government's decision to "pay a reward for catching foreign terrorists"⁹⁵. In February 1939, anyone who "handed over or betrayed a provocative agent or a terrorist from a foreign state to careless authorities would be paid a reward of 500 kcs"⁹⁶.

The Government of Carpathian Ukraine in a relatively short period of time managed to convince the population of the need for national protection of the region's borders. A resident of the village Synevyrska Polyana, I. Loboda, wrote in a letter to his father: "You, father, stand in your place and defend our borders from the Magyars, and we here in the neighborhood will watch our traitors and ruthlessly destroy Polish bandits... Single Polish bandits during a day hide in our forests, and at night they do their devilish work"⁹⁷. Self-defense units were established in all villages bordering Poland.

Despite the measures taken to combat the attacks of Hungarian and Polish terrorists, A. Voloshyn understood all their danger very well. It was for this reason that he ordered the temporary closure of the borders. In particular, it stated: "In order to ensure the peaceful conduct of the elections... I close all the demarcation lines to the Kingdom of Hungary and to the Republic of Poland with immediate validity. This closure... will last until twelve o'clock on Monday, February 13, 1939"⁹⁸. Terrorist attacks did not stop since October 1938 till March 1939. V. Grendzha-Donsky wrote that they "terrorized and intimidated the people"⁹⁹. A. Voloshyn stated that "terrorist attacks are not in the interest of good neighborly coexistence and that it is an act extremely unusual in the history of international relations"¹⁰⁰. He was also forced to admit that "Carpathian Ukraine is not in a position to repel their attacks"¹⁰¹. After the invasion of the Horthy's troops on the territory of Carpathian Ukraine, terrorists joined the Hungarian army en masse and took a direct part in the repressions not only against the representatives of the Carpathian Sich, but also against the civilian population of the region.

The short-lived existence of Carpathian Ukraine coincided with a sharp aggravation of the international situation in Central Europe and the emergence

of an acute political crisis in the Czechoslovak Republic, of which Transcarpathia was a part throughout the interwar period. The Munich Conference and the Vienna Arbitration (October–November 1938) not only signaled the beginning of the disintegration of the Czechoslovak Republic, but also significantly worsened the situation in Transcarpathia, to which Hungary, fully supported by Poland, constantly made territorial claims. Although Germany satisfied Budapest's demands only in March 1939, Hungarian saboteurs, enlisting the support of the Polish saboteurs, carried out constant terrorist actions on territory of the region, thus destabilizing its domestic political situation. A. Voloshyn's government together with the Czechoslovak troops made a lot of efforts to protect the settlements of Carpathian Ukraine from the destructive actions of enemy saboteurs. The formed divisions of the Carpathian Sich and the Ukrainian gendarmerie were involved in the defense of the borders. Having received Germany's consent to the occupation of Carpathian Ukraine, Hungarian troops crossed the border. Without encountering any resistance from the Czechoslovak troops, they occupied the entire territory of the region during March 15–18, 1939. Hungarian saboteurs actively joined the ranks of the Hungarian army and took a direct part in the mass repressions against the defenders of Carpathian Ukraine. The events of 1938–1939 in Carpathian Ukraine clearly prove that the semi-hidden “hybrid war”, waged against the young Ukrainian state by Hungarian and Polish saboteurs, gradually escalated into open aggression by Horthy's Hungary. Some parallels can be drawn with the events of 2014 in Ukraine, when Russian troops annexed Crimea and occupied part of Donetsk and Luhansk regions. In 1938–1939, the governments of Hungary and Poland assured the world community that their troops did not exist in Transcarpathia. Similar was the position of the leadership of the Russian Federation concerning the events of 2014–2021 in Ukraine.

¹ Стерчо П. Карпато-Українська держава: З історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Торонто: Наукове товариство імені Т. Шевченка, 1965. 288 с.

² Стерчо П. Урядова координація операцій мадярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938–1939 рр. *Державність*. 1993. № 1. С. 15–24.

³ Гренджа-Донський В. Т. VIII. Щастя і горе Карпатської України: щоденник. Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1987. 487 с.; Гренджа-Донський В. Том X. Спогади. Листи. Зібрала, впорядкувала і доповнила Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1988. 518 с.

⁴ Співак Б.І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930–1945 роках. Львів, 1963. 381 с.

⁵ Вегеш М. Карпатська Україна (1938–1939): Соціально-економічний і політичний розвиток. Ужгородський державний університет, кафедра історії України, консалтинг-центр «Перспектива». Ужгород, 1993. 135 с.; Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська

Україна. *Дзвін*. 1991. № 3. С. 85–90; Якимович Б. Драма Карпатської України. *Дзвін*. 1990. № 11. С. 84–87; Якимович Б. Карпатська Україна та її Збройні Сили — Карпатська Січ (1938–1939 рр.). *Шляхом перемоги*. 1993. 13 березня.

⁶ Вегеш М. М., Гиря В. І., Король І. Ф. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918–1939 рр.). Ужгород, 1998. 130 с.

⁷ Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура (україномовний варіант українсько-угорського видання). За ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; [Редколег. Ю. Остапеч, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко; Відп. за вип. М. Токар]. Ужгород: Ліра, 2010. 720 с.; *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra. F ő s z e r k e s z t ő*: Fedinec Csilla, Vehes Mikola Argumentum MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010. 640 old.; *Karpatalja 1938–1941. Magyar es Ukran Törtenei kozelites*. Szerkesztette: Fedinec Csilla. Budapest: Teleki Laszlo Alapitvany, 2004. 277 old.

⁸ Пагіря О. Карпатська Січ: військове формування Карпатської України. Київ: Темпора, 2010. 152 с.

⁹ Пагіря О. Карпатська Україна в документах Другої Чехо-Словацької республіки: у 2-х книгах. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2020. Кн.1. 352 с.; Пагіря О. Карпатська Україна в документах Другої Чехо-Словацької республіки: у 2-х книгах. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2020. Кн. 2. 862 с.

¹⁰ Hoffman Frank G. Hybrid Warfare and Challenges. *Joint Force Quarterly (JFQ)*. Issue 52. Forth Quarter 2009. Pp. 34–39.

¹¹ Магда Є. Гібридна агресія Росії: уроки для Європи. Київ: Видавництво Kalamar, 2017. 268 с.

¹² Домбровський Д. Польща і Закарпаття. 1938–1939. Київ: Темпора, 2012. 392 с.

¹³ Вегеш М. Гібридна війна польських диверсантів у Карпатській Україні (1938–1939). *Європа і політика*. Матеріали науково-практичної конференції «Україна — ЄС: двосторонні відносини у контексті загострення гібридної війни, конфлікту політик пам'яті та забезпечення прав національних меншин» (м. Ужгород, 3 травня 2018 року). Ужгород, 2018. С. 57–62; Vehesh M. M. Carpathian Ukraine: from autonomy to independence. *Carpathian Ukraine in the Central European political crisis on the eve of World War II: Collective monograph*. M. M. Vehesh, M. M. Palinchak, V. V. Marcuk, M. M. Kontsur-Karabinovych etc. Lviv–Torun: Liha-Pres, 2020. P. 5–30.

¹⁴ Пагіря О. «Іх там нет» по-польськи: як Польща Карпатську Україну дестабілізувала. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/03/7/152184/view_print/ (дата звернення 24. 05. 2021).

¹⁵ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. Москва: Наука, 1962. С. 136.

¹⁶ Там само. С. 140.

¹⁷ Там само. С. 144.

¹⁸ Химинець Ю. Закарпаття — земля української держави. Ужгород, 1992. С. 89.

¹⁹ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. С. 108.

²⁰ Співак Б.І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930–1945 роках. Львів, 1963. С. 256.

²¹ Гренджа-Донський В. Щоденник. Твори. Вашингтон, 1987. Т. VIII. С. 23.

²² Стерчо П. Урядова координація операцій мадярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938–1939 рр. С. 16.

²³ Довганич О.Д., Пашкуй З.А., Троян М.В. Закарпаття в роки війни. Ужгород: Карпати, 1990. С. 14.

- ²⁴ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. С. 113.
- ²⁵ Нова свобода. 1938. 20 жовтня.
- ²⁶ Гренджа-Донський В. Щоденник. Твори. Т. VIII. С. 34.
- ²⁷ Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5349. karton 23.
- ²⁸ Гренджа-Донський В. Щоденник. Твори. Т. VIII. С. 73.
- ²⁹ Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5349. karton 23.
- ³⁰ State Archive of Transcarpathian Oblast (Hereinafter ДАЗО). Ф. 3. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 1–3.
- ³¹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 1.
- ³² ДАЗО. Ф. 211. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 20.
- ³³ ДАЗО. Ф. 211. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 20.
- ³⁴ Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5349. karton 23.
- ³⁵ Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5349. karton 23.
- ³⁶ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 319. Арк. 1.
- ³⁷ Нова свобода. 1939. 19 січня.
- ³⁸ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 319. Арк. 2.
- ³⁹ Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5349. karton 23.
- ⁴⁰ Нова свобода. 1939. 3 лютого.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Гранчак І.М., Поп І.І. Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах періоду Другої світової війни. *Карпатика. Актуальні питання історії, історіографії і культури країн Центральної і Південно-Східної Європи*. Ужгород, 1993. С. 221.
- ⁴³ Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5349. karton 23.
- ⁴⁴ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 56. Арк. 5.
- ⁴⁵ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 319. Арк. 1.
- ⁴⁶ Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5349. karton 23.
- ⁴⁷ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 73. Арк. 18.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938–1939. Ужгород: МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 155.
- ⁵⁰ Нова свобода. 1939. 25 лютого.
- ⁵¹ Нова свобода. 1938. 21 лютого.
- ⁵² Нова свобода. 1938. 3 лютого.
- ⁵³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 17. Арк. 3.
- ⁵⁴ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 17. Арк. 4.
- ⁵⁵ Домбровський Д. Польща і Закарпаття. 1938–1939. Київ: Темпора, 2012. С. 7.
- ⁵⁶ Там само. С. 8.
- ⁵⁷ Гренджа-Донський В. Щоденник. Твори. Т. VIII. С. 71–72.
- ⁵⁸ Домбровський Д. Польща і Закарпаття. 1938–1939. С. 148.
- ⁵⁹ Там само. С. 157.
- ⁶⁰ Там само. С. 155.
- ⁶¹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 8.
- ⁶² Нова свобода. 1939. 18 лютого.
- ⁶³ Нова свобода. 1938. 25 листопада.
- ⁶⁴ Нова свобода. 1938. 20, 25 листопада.
- ⁶⁵ Домбровський Д. Польща і Закарпаття. 1938–1939. С. 197–198.
- ⁶⁶ Там само. С. 203.
- ⁶⁷ Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. С. 133.

- ⁶⁸ Домбровський Д. Польща і Закарпаття. 1938–1939. С. 204.
- ⁶⁹ Там само.
- ⁷⁰ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 65. Арк. 1.
- ⁷¹ ДАЗО. Ф. 4с/18. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 1.
- ⁷² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 65. Арк. 1.
- ⁷³ Vojensky Historicky Archiv, Praha. i.c. 5349. karton 23.
- ⁷⁴ Archiv Ministerstva Zagranicnich Veci, Praha. i.c. 2012. karton 655.
- ⁷⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 159. Арк. 9.
- ⁷⁶ Нова свобода. 1938. 25 листопада.
- ⁷⁷ Нова свобода. 1938. 20 листопада.
- ⁷⁸ Гренджа-Донський В. Щоденник. Твори. Т. VIII. С. 87.
- ⁷⁹ Нова свобода. 1938. 27 листопада.
- ⁸⁰ Домбровський Д. Польща і Закарпаття. 1938–1939. С. 206.
- ⁸¹ Там само.
- ⁸² Там само. С. 217.
- ⁸³ Стерчо П. Урядова координація операцій мадярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938–1939 рр. С. 17.
- ⁸⁴ Teroarea hortisto-fascista in nord-vestul Transilvaei. Bucuresti, 1985. P. 49–52.
- ⁸⁵ Ibid. P. 38.
- ⁸⁶ Arhivele Cluj-Napoca M.I. nr. 8546, vol. 122, p. 180.
- ⁸⁷ Ibid. P. 181.
- ⁸⁸ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 319. Арк. 1.
- ⁸⁹ Карпатська Україна в боротьбі. Відень, 1939. С. 102.
- ⁹⁰ Нова свобода. 1939. 5 лютого.
- ⁹¹ Там само.
- ⁹² ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 1-320.
- ⁹³ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 87. Арк. 1–2.
- ⁹⁴ Нова свобода. 1939. 2 лютого.
- ⁹⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 43. Арк. 2.
- ⁹⁶ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 43. Арк. 3.
- ⁹⁷ Нова свобода. 1938. 20 листопада.
- ⁹⁸ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 319. Арк. 6.
- ⁹⁹ Гренджа-Донський В. Щоденник. Твори. Т. VIII. С. 108.
- ¹⁰⁰ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 2.
- ¹⁰¹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. № Спр. 156. Арк. 1.

REFERENCES

1. Dombrovskiy, D. (2012). *Polshcha i Zakarpattia. 1938–1939 [Poland and Transcarpathia. 1938–1939]*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
2. Dovhanych, O.D., Pashkui, Z.A., & Troian, M.V. (1990). *Zakarpattia v roky viiny [Transcarpathia during the war]*. Uzhhorod: Karpaty [in Ukrainian].
3. Grendzha-Donskyi, V. (1987). *Shchastia i hore Karpatskoi Ukrainy: shchodennyk. Zibrala i vporiadkuvala Zirka Grendzha-Donska [Happiness and grief of Carpathian Ukraine: a diary. Collected and arranged by Zirka Grendzha-Donska]*. (Vol. 8). Vashynhton: Vydannia Karpatskoho Soiuzu [in Ukrainian].
4. Grendzha-Donskyi, V. (1988). Spohady. Lysty. Zibrala, vporiadkuvala i dopovnyla Zirka Grendzha-Donska [Memoirs. Letters. Collected, arranged and supplemented by Zirka Grendzha-Donska]. (Vol. 10). Vashynhton: Vydannia Karpatskoho Soiuzu [in Ukrainian].

5. Hoffman, Frank G. (2009). Hybrid Warfare and Challenges. *Joint Force Quarterly (JFQ)*. Issue 52. Forth Quarter. (pp. 34–39) [in English].
6. Hranchak, I.M., Pop, I.I. (1993). Zakarpattia v chekhoslovatsko-radianskykh vidnosynakh periodu druhoi svitovoi viiny [Transcarpathia in Czechoslovak-Soviet relations during the Second World War]. *Karpatyka. Aktualni pytannia istorii, istoriohrafii i kultury krain Tsentralnoi i Pivdenno-Skhidnoi Yevropy*. (pp. 223–236). Uzhhorod [in Ukrainian].
7. Iakymovych, B. (1990). Drama Karpatskoi Ukrainy [Drama of Carpathian Ukraine]. *Dzvin*, 11, 84–87 [in Ukrainian].
8. Iakymovych, B. (1993, March 13). Karpatska Ukraina ta yii Zbroini Syly — Karpatska Sich (1938–1939 rr.) [Carpathian Ukraine and its Armed Forces — Carpathian Sich (1938–1939)]. *Shliakhom peremohy* [in Ukrainian].
9. *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra [Transcarpathia in 1919–2009: history, politics, culture]*. (2010). F ő s z e r k e s z t ő : Fedinec Csilla, Vehes Mikola Argumentum MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete [in Hungarian].
10. *Karpatalja 1938–1941 [Carpathians in 1938–1941]*. (2004). Magyar es Ukran Történeti közélet. Szerkesztette: Fedinec Csilla. Budapest: Teleki Laszlo Alapítvány [in Hungarian].
11. *Karpatska Ukraina v borotbi [Carpathian Ukraine in the struggle]*. Viden, 1939 [in Ukrainian].
12. *Khymynets Yu. Zakarpattia — zemlia ukrainskoi derzhavy [Transcarpathia — the land of the Ukrainian state]*. (1992). Uzhhorod [in Ukrainian].
13. Kosyk, V. (1993). *Ukraina i Nimechchyna u druhi svitovii viini [Ukraine and Germany in World War II]*. Paryzh–Niu-York–Lviv [in Ukrainian].
14. Mahda, Ye. (2017). *Hibrydna ahresiiia Rosii: uroky dlia Yevropy [Russia's hybrid aggression: lessons for Europe]*. Kyiv: Vydavnytstvo Kalamar [in Ukrainian].
15. Pahiria, O. (2021). *Ikh tam niet po-polsky: yak Polshcha Karpatsku Ukrainu destabilizovala ["They are not there" in Polish: how Poland destabilized Carpathian Ukraine]*. https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/03/7/152184/view_print/ [in Ukrainian].
16. Pahiria, O. (2010). *Karpatska Sich: viiskove formuvannia Karpatskoi Ukrainy [Carpathian Sich: military formation in Carpathian Ukraine]*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
17. Pahiria, O. (2020). *Karpatska Ukraina v dokumentakh Druhoi Chekho-Slovatskoi respubliky [Carpathian Ukraine in the documents of the Second Czechoslovak Republic]*. (Vol. 1). Lviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho Katolytskoho Universytetu [in Ukrainian].
18. Pahiria, O. (2020). *Karpatska Ukraina v dokumentakh Druhoi Chekho-Slovatskoi respubliky [Carpathian Ukraine in the documents of the Second Czechoslovak Republic]*. (Vol.2). Lviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho Katolytskoho Universytetu [in Ukrainian].
19. Shandor, V. (1996). *Spomyny. [Memories]*. (Vol. 1). Uzhhorod: MPP Hrazhda [in Ukrainian].
20. Spivak, B.I. (1963). *Narysy istorii revoliutsiinoi borotby trudiashchykh Zakarpattia v 1930–1945 rokakh [Essays on the history of the revolutionary struggle of Transcarpathian workers in 1930–1945]*. Lviv [in Ukrainian].
21. Stercho, P. (1965). *Karpato-Ukrainska derzhava: Z istorii vyzvolnoi borotby karpatskykh ukrainsiv u 1919–1939 rokakh [Carpatho-Ukrainian state: From the history of the liberation struggle of Carpathian Ukrainians in 1919–1939]*. Toronto: Naukove tovarystvo imeni T. Shevchenka [in Ukrainian].
22. Stercho, P. (1993). Uriadova koordynatsiia operatsii madiarskykh i polskykh terorystiv u Karpatskii Ukraini v 1938–1939 rr. [Governmental coordination of Hungarian and Polish terrorist operations in Carpathian Ukraine in 1938–1939]. *Derzhavnist*, 1, 15–24 [in Ukrainian].

23. Vehesh, M. (1991). Avhustyn Voloshyn i Karpatska Ukraina [Avgustyn Voloshyn and Carpathian Ukraine]. *Dzvin*, 3, 85–90 [in Ukrainian].
24. Vehesh, M. M. (2020). Carpathian Ukraine: from autonomy to independence. *Carpathian Ukraine in the Central European political crisis on the eve of World War II: Collective monograph*. (pp. 5–30). Lviv–Torun: Liha-Pres [in English].
25. Vehesh, M. (2018). Hibrydna viina polskykh dyversantiv u Karpatskii Ukraini (1938–1939) [Hybrid war of Polish saboteurs in Carpathian Ukraine (1938–1939)]. *Yevropa i polityka*. (pp. 57–62). Uzhhorod [in Ukrainian].
26. Vehesh, M. (1993). Karpatska Ukraina (1938–1939): Sotsialno-ekonomichnyi i politychnyi rozvytok [Carpathian Ukraine (1938–1939): Socio-economic and political development]. *Uzhhorodskiy derzhavnyi universytet, kafedra istorii Ukrainy, konsaltnh-tsentri Perspektiva*. Uzhhorod [in Ukrainian].
27. Vehesh, M. M., Hyria, V. I., & Korol, I. F. (1998). *Uhorska iredenta na Zakarpatti mizh dvoma svitovymi viinamy (1918–1939 rr.)* [Hungarian irredent in Transcarpathia between the two world wars (1918–1939)]. Uzhhorod [in Ukrainian].
28. *Venhryia i vtoraia myrovaia voina: Sekretnye diplomaticheskye dokumenty po istorii kanuna i peryoda voyny* [Hungary and World War II: Secret Diplomatic Documents on the History of the Eve and the Period of War]. (1962). Moskva: Nauka [in Russian].
29. *Zakarpattia 1919–2009 rokiv: istoriia, polityka, kultura (ukrainomovnyi variant ukrainsko-uhorskoho vydannia)* [Transcarpathia in 1919–2009: history, politics, culture (Ukrainian version of the Ukrainian-Hungarian edition)]. (2010). Uzhhorod [in Ukrainian].
30. *Zapovit Sribnoi Zemli. Karpatska Ukraina v borotbi za nezalezhnist* [Testament of the Silver Land. Carpathian Ukraine in the struggle for independence]. (2001). Lviv [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2022.31.153>

УДК 061.2[(477)+(495)]: 001.9=1/=9

Владислава Піскіжова

канд. іст. наук, наук. співроб.

Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: vsesvit_vid@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1588-0912>

ДО ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ Й ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ КУЛЬТУРНОЇ (МОВНОЇ) СПАДЩИНИ НАДАЗОВСЬКИХ ГРЕКІВ У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Метою статті є висвітлення проблеми збереження й популяризації мовної спадщини надазовських греків — урумської і румейської мов, задоволення запиту українських греків із вивчення новогрецької — офіційної мови метрополії представників цієї етнічної спільноти, загальної мовної ситуації у означеному середовищі тощо. Методологія дослідження базується на наукових принципах історизму, об'єктивності та соціального підходу з використанням загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Здійснене наукове дослідження дозволяє стверджувати, що більше, ніж за чверть століття своєї діяльності (починаючи з 1995 р.), завдячуючи підтримці вітчизняних і закордонних урядових і громадських інституцій, Федерація грецьких товариств України наполегливо працювала в напрямку реалізації одного зі своїх основоположних статутних завдань — популяризація/збереження мовної спадщини надазовських греків, задоволення запитів грецької спільноти України з вивчення мови метрополії тощо. Федерація грецьких товариств України намагалася створити сприятливе підґрунтя для їхнього подальшого функціонування, а, отже, збереження. Водночас, запит українських греків на вивчення цих мов до сьогодні залишається незначним, особливо щодо урумської та румейської мов. Аналіз динаміки запиту українських греків на їхнє вивчення свідчить про те, що останніми роками все ж можна спостерігати певне зростання кількості осіб, охочих вивчати саме новогрецьку.

Слід констатувати й те, що нині самотні урумська й румейська мови перебувають на межі свого зникнення, що було зафіксовано 2018 р. в «Атласі мов світу, що перебувають під загрозою» (ЮНЕСКО), дедалі все більше обмежуючись виключно сферою побутового спілкування старшого покоління надазовських греків.

Ключові слова: грецька спільнота України, Федерація грецьких товариств України, мови надазовських греків (урумська й румейська), ново-грецька мова.

Vladyslava Piskizhova

PhD in History, Researcher

Institute of History of Ukraine

the National Academy of Sciences of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskiy Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: vsesvit_vid@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1588-0912>

TOWARDS THE PRESERVATION AND PROMOTION OF THE CULTURAL (LINGUISTIC) HERITAGE OF THE NORTH AZOVIAN GREEKS IN INDEPENDENT UKRAINE

The purpose of the paper is to research the issue of preservation and promotion of the linguistic heritage of the North Azovian Greeks — Urum and Roumean languages, to investigate the request of Ukrainian Greeks to learn Modern Greek, which is the official language of the metropolis of representatives of this ethnic community, as well as to analyze the general linguistic situation in the mentioned environment, etc. The research methodology is based on the scientific principles of historicism, objectivity and social approach using general scientific and special historical methods. The scientific research carried out allows us to state that for more than a quarter of a century of its activity (starting in 1995), thanks to the support of domestic and foreign government and public institutions, the Federation of greek communities of Ukraine worked hard towards the realization of one of its fundamental statutory tasks - popularization/preservation of linguistic heritage of the North Azovian Greeks, meeting the requests of the Greek community of Ukraine to learn the language of the metropolis, etc. The Federation of greek communities of Ukraine tried to create a favorable basis for their further functioning, and, therefore, preservation. At the same time, the request of Ukrainian Greeks to study these languages remains insignificant to this day, especially regarding the Urum and Roumean languages. The analysis of the dynamics of the request of Ukrainian Greeks for their study shows that in recent years, it was possible to observe a certain increase in the number of people willing to study the Modern Greek, and this is quite logical. It should also be noted that the original Urum and Roumean languages are currently on

the verge of extinction, which was recorded in 2018 in the UNESCO Atlas of the World's Languages in Danger, becoming more and more limited exclusively to the sphere of everyday communication of the older generation of the North Azovian Greeks.

Keywords: *the Greek community of Ukraine, the Federation of greek communities of Ukraine, the languages of the North Azovian Greeks (Urum and Roumean), the Modern Greek Language.*

Збереження культурної спадщини національних меншин належить до найактуальніших проблем державотворення в сучасному світі. На сьогодні в міжнародному правовому полі вже сформовано чіткі орієнтири, що регулюють широке коло дотичних до зазначеної тематики питань, подальша розробка яких не зупиняється. ЮНЕСКО виступає провідною міжнародною інституцією, яка опікується цією проблемою. Не вдаючись до докладного висвітлення історії формування її нормативно-правової бази у цій сфері, все ж варто виокремити низку відповідних ініціатив, запроваджених упродовж останнього десятиліття ХХ та в поточному ХХІ ст. — це «Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин» 1992 р., «Європейська хартія регіональних мов або мов меншин» 1992 р., «Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини» 2003 р., «Конвенція про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження» 2005 р. тощо.

Незалежна Українська держава на конституційному й законодавчому рівні закріпила за усіма своїми громадянами рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права й визнала дискримінацію за національною ознакою злочином. Закон України про національні меншини в Україні від 25 червня 1992 р. експерти ОБСЄ визнали найпрогресивнішим і найдемократичнішим на пострадянському просторі¹. Результати подальшого процесу українського законотворення у сфері етнополітики отримали не менш позитивні відгуки відповідних фахівців, а їхній основний зміст влучно передала професорка-філософ А. Колодій, а саме, що незалежна Україна «з точки зору широти тлумачення меншин (рівня інклюзивності) та низької конфліктогенності відносин з ними може бути зразком для багатьох західних ліберальних демократій, які не бажають відмовитись від старих асиміляціоністських доктрин»².

Сьогодні ж, в умовах війни, яку розпочала Російська Федерація проти України, дослідження широкої проблематики сучасної історії національних спільнот, які проживають на теренах нашої держави, вбачаються надактуальними. Йдеться і про питання збереження їхньої культурної спадщини як невід'ємної складової вітчизняної культури.

У «Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини» наголошується на важливій ролі нематеріальної культурної спадщини «як головного джерела культурного різноманіття й гарантії сталого розвитку»³. Вже наступного року після ухвалення вказаної Конвенції постановою Кабінету Міністрів України від 23 грудня 2004 р. (№ 1732) була затверджена «Державна програма охорони та збереження нематеріальної культурної спадщини на 2004–2008 роки»⁴, однак, до самої Конвенції Україна приєдналася лише в 2008 р. У вказаній Програмі чітко сформульовані суспільні виклики, які дали поштовх її розробці. Йдеться про те, що «сучасні міграційні процеси спричиняють стирання етнокультурного різноманіття народів, їх колориту та неповторності... Загрозою збереженню нематеріальної культури стало прискорення темпів урбанізації, старіння і зменшення кількості сільського населення, яке є основним носієм і зберігачем народних традицій» тощо.

Усвідомлення актуальності проблеми охорони нематеріальної культурної спадщини національних спільнот спонукало до ухвалення Закону України «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України» (2008 р.), покликаною сприяти «загальнонаціональній консолідації Українського народу», «стати орієнтиром для органів державної влади під час розв'язання завдань етнонаціонального розвитку та регулювання міжетнічних відносин, забезпечення конституційних прав людини і громадянина»⁵. До провідних напрямів державної етнополітики в духовно-гуманітарній сфері, визначених Законом, належать: «державна підтримка задоволення національно-культурних потреб української нації та національних меншин, створення умов для збереження та розвитку мови, культури, звичаїв, традицій українського народу та національних меншин, охорона об'єктів їх культурної спадщини на території держави»; «збереження і розвиток мов національних меншин»; «створення в місцях компактного проживання національних меншин умов для виховання, навчання рідною мовою чи її вивчення» тощо⁶.

Проблематика етнічної історії греків на українських теренах широко представлена у працях сучасних вітчизняних науковців — істориків, археологів, етнографів, мовознавців тощо. Переважна більшість напрацьованих фахових істориків належить до ретроспективних досліджень, представлених зокрема і ґрунтовними дисертаціями та монографіями за авторством Н. Терентьєвої, Л. Якубової, В. Томазова, А. Гедьо, Н. Бацак, І. Пономарьової, Є. Чернухіна, М. Араджионі, Л. Білоусової, В. Нікольського, І. Лильо, О. Пилипенка, М. Подгайко, С. Новікової, М. Абдуллаєвої, Ю. Демури, О. Капінус та ін.

Водночас слід констатувати, що пропорційно найменше в сучасній вітчизняній історіографії розроблена проблематика історії грецької спіль-

ноти в умовах незалежної України. Найбільш докладно вона висвітлювалася в кандидатських дисертаціях фахових істориків С. Пахоменка та В. Піскіжової, датованих, відповідно, 2003 та 2006 рр., монографії К. Балабанова й С. Пахоменка 2006 р.⁷ Усі ці праці побачили світ понад п'ятнадцять років тому. Сучасна історія інституціоналізації грецької спільноти України висвітлюється переважно самими її представниками в публіцистичних працях.

У низці наших попередніх розвідок, присвячених сучасній історії українських греків, неодноразово наголошувалось на необхідності таких досліджень у світлі політичних подій 2014 р. — тимчасової окупації Російською Федерацією Автономної Республіки Крим і часткової окупації Донецької області, де розташована значна кількість місць їхнього компактного проживання, що значно вплинуло на становище представників цієї спільноти. Вбачаємо, що наразі ця проблематика потребує ще більшої уваги, адже стало очевидним, що однією з цілей війни, розпочатої Російською Федерацією проти України, стало не просто захоплення, а повне знищення м. Маріуполя разом із його мешканцями, частина яких, а саме 21,9 тис. осіб або 4,3%, мають грецьке походження⁸. Слід зазначити, що це місто завжди було головним осередком національно-культурного життя етнічних греків незалежної Української держави, де розташовувалися їхні провідні громадські інституції, зокрема штаб-квартира Федерації грецьких товариств України.

Українські греки належать до етнічних спільнот середньої величини, оскільки їхня кількість згідно зі Всеукраїнським переписом населення 2001 р., хоча й не долає 100-тисячну межу, однак максимально до неї наближена — це 91,5 тис. осіб, що становить 0,2% усього населення країни⁹. Самі ж представники грецької спільноти не погоджуються з цим показником і наполягають на тому, що їхня кількість значною мірою його перевищує. Цю думку обґрунтував член Еллінського Братства «Енотіта» (м. Київ) О. Рибалко: «За даними грецьких об'єднань, в Україні греків набагато більше, ніж говорить офіційна статистика, — майже 150 тисяч. Таку розбіжність у кількості можна пояснити тим, що греками довгий час вважались тільки ті громадяни, які мали відповідну позначку в так званій «п'ятій графі» радянського паспорту. Під час же всеукраїнського перепису 2001 року національність фіксувалася за самовизначенням респондента. У грецьких товариствах греками вважаються всі, у кого предки були грецького походження — незалежно від того, звідки вони переїхали та чи зберегли своє грецьке прізвище»¹⁰. Зрозуміло, що на сьогодні дані 2001 р. вже є застарілими, а прояснити це питання можливо лише за умови проведення чергового Всеукраїнського перепису населення.

Сучасні греки, як безпосередньо громадяни Грецької республіки, так і представники діаспор інших країн, активно гуртуються навколо справи

збереження та популяризації власних культурних надбань, і в цьому сенсі українська грецька спільнота не є виключенням. Як уже зазначалося, право на національно-культурну самореалізацію національних меншин закріплено законодавством України.

До 1991 р. на українських теренах уже функціонувала досить розгалужена мережа грецьких національно-культурних товариств (регіональних, міських, селищних, сільських), діяльність яких була започаткована у другій половині 1980-х рр. за часів радянської політики перебудови. Переважна їхня більшість входила до складу Республіканського товариства греків України (м. Донецьк), яке 1991 р., із відновленням незалежності України, змінило свою назву на Союз греків України.

У другій половині 1990-х рр. СГУ почав невпинно втрачати свої лідерські позиції у національно-культурному русі грецької спільноти. Як наслідок, паралельно з СГУ 1995 р. постало нове всеукраїнське громадське утворення — ФГТУ зі штаб-квартирою в м. Маріуполі Донецької області. Установча конференція зі створення організації відбулася 8–9 квітня 1995 р. (м. Маріуполь). Свідectво про реєстрацію ФГТУ за № 674 було видано 28 липня 1995 р.¹¹ Згідно з цим документом основною метою діяльності організації визначено: «об'єднання грецьких громадських товариств для захисту спільних інтересів своїх учасників, сприяння відродженню національної самосвідомості, гідності, духовності, культури, народних традицій, звичаїв греків та розвитку дружніх відносин між народами на основі принципів демократії, рівноправності й поваги національної гідності»¹². У Статуті організації було занотовано, що одним із її основних завдань є «сприяння відродженню і розвитку рідної мови».

Після Установчої конференції ФГТУ було розроблено «Комплексну програму національної освіти Федерації грецьких товариств України на період до 2000 року», затверджену 27 січня 1996 р. засіданням Ради ФГТУ. Основними завданнями програми стали: кадрове та матеріально-технічне забезпечення відповідного навчального процесу, популяризація урумської та румейської мов надазовських греків, а також новогрецької.

Тут варто вдатися до стислого висвітлення суті сучасної мовної ситуації у середовищі надазовських греків. Насамперед слід зазначити, що нинішнє грецьке населення Надазов'я складають нащадки урумів (тюркофони) та румеїв/ромеїв (еллінофони) Кримського півострова, які переселилися сюди у XVIII ст., створюючи громади насамперед на основі мовних ознак.

Нині ареалом побутування урумської мови/говірки є 29 сіл Донецької області, одне село в Запорізькій та м. Маріуполь, а чисельність урумів становить близько 40 тис. осіб¹³. Географія ж застосування румейської мови є значно меншою (Великоновоселківський, Волноваський, Володарський, Мангушський та Старобешівський райони Донецької області)¹⁴.

Слід вказати й на те, що до сьогодні мовознавці не дійшли остаточної згоди з питання: чи можна урумську й румейську класифікувати саме як мови? У дослідженнях сучасних українських учених щодо урумської та румейської вживаються різні терміни: мова, діалект, говірка. В цьому контексті доцільно процитувати Є. Чернухіна: «надазовські (а до того — кримські) діалекти не брали участі у формуванні сучасної новогрецької мови, розвивалися упродовж багатьох століть (як не тисячоліть) далеко від неї, а отже, є таким самим самостійним відгалуженням від давньо-грецьких діалектів або елліністичного койне, як та сама новогрецька. У разі ж використання терміна «говір» стосовно «знаряддя» спілкування в кожному з сіл треба, за такою самою логікою, шукати над ними якийсь діалект, що об'єднує їх, якого, звісна річ, не існує»¹⁵.

Є. Чернухін також висловив деякі зауваження щодо результатів грецьких та російських досліджень мовної ситуації у місцях компактного проживання надазовських греків. По-перше, йдеться про дві заплановані 1994 р. експедиції мовознавців з Університету Аристотеля (м. Салоніки, Грецька Республіка), друга з яких так і не відбулася «через невтішний висновок експертів після опрацювання матеріалів, зібраних у всіх румейських селах». На думку науковців, у Надазов'ї не залишилося природних носіїв діалектів, якщо розглядати справу за академічними стандартами. У передмові до підготовленого науковцями опису «маріупольського діалекту» Х. Симеонідіс зазначив, що відбувається його остаточне згасання «не без підштовхування з боку новогрецької мови»¹⁶. По-друге — про низку експедицій початку 2000-х рр. за участі науковців Санкт-Петербурзького університету (Російська Федерація), результатом яких стала фундаментальна праця «Лингвистическая и этнокультурная ситуация в греческих селах Приазовья. По материалам экспедиций 2001–2004 годов» (2009 р.) за редакцією М. Кісілієра¹⁷. Зокрема, К. Чернухін наголошує на тому, що на відміну від грецьких, російські дослідження описують ситуацію більш оптимістично, адже «більшість діалектів ще продовжують виконувати певні комунікативні функції, а це означає, що коло їхнього використання ще може бути розширене. Але для цього треба створювати особливі, почасти «технічні» й штучні умови, допомагаючи діалектам конкурувати із загальноновживаними мовами (українською та російською)»¹⁸.

У цьому контексті не можна обійти увагою той факт, що 2018 р. до «Атласу мов світу, що перебувають під загрозою» (ЮНЕСКО) було внесено урумську та румейську. Згідно зі шкалою *Levels of endangerment* (рівні небезпеки) урумська мова є тією, що перебуває «безумовно під загрозою», румейська ж — «у серйозній небезпеці».

Свої прогнози щодо подальшого функціонування мов надазовських греків надав відомий учений-еллініст, директор Центру елліністичних

студій та грецької культури імені Андрія Білецького Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка А. Савенко, який, зокрема, зауважив, що «може бути ситуація, коли мови греків України зі статусу загрозованих (*severely endangered*) або навіть тих, що знаходяться на межі вимирання (*critically endangered*), перейдуть до статусу мертвих (*extinct*) згідно зі статусом «Атласу мов світу, що наражаються на загрозу зникнення» ЮНЕСКО. Звуження меж функціонування діалектів, їхнє витискання літературно внормованими мовами є, з одного боку, природним явищем. Цьому сприяє багато чинників: масова освіта, ЗМІ, урбанізація тощо, однак не варто не зважати на досить успішні проєкти збереження мов (валлійська, каталонська, ірландська), а також проєкти відродження мертвих мов (насамперед, іврит)»¹⁹.

У цьому контексті не можна обійти увагою той факт, що до переліку нематеріальної культурної спадщини Донецької області внесено малоянисольську говірку румейської мови. Примітно, що румейська тут фігурує саме як мова. Водночас у стислому описі малоянисольської говірки як елемента нематеріальної культурної спадщини йдеться: «У 1780 р. на території Нікольського району греки-християни, переселенці з Криму, заснували 2 перших села — Малоянисоль та Чердакли (зараз — Кременівка). Розмовляли румейською мовою, основою якої є давньогрецька мова. Дослідниками цієї мови виділено 6 говірок (діалектів) румейської мови, в т.ч. малоянисольська говірка (Харахлотку глоса)»²⁰. Географією сучасного побутування вказаного елемента визначено кілька сіл Нікольського району — Малоянисоль, Кременівка, Новоянисоль, Касянівка та Кирилівка.

Відразу зазначимо, що давати власну оцінку дилемі «мови чи діалекти?» ми не будемо, оскільки, на нашу думку, її розв'язання є все ж прерогативою мовознавців. З огляду на це, в межах нашого дослідження, ми вживатимемо термін «мова» у сенсі зняття спілкування.

Повертаючись безпосередньо до предмету нашого дослідження, зазначимо, що в 1996 р. зусиллями ФГТУ засновано її офіційний періодичний друкований орган — газету «Еліни України». У реєстраційному свідоцтві КВ1851 від 13 березня 1996 р. зазначено, що газета друкується українською та російською мовами²¹. Дійсно, більшість накладів, що побачили світ із 1996 р. і до сьогодні, надруковано цими двома мовами. Новогрецькою подавались матеріали лише в окремих випусках. У жовтні 2013 р. вийшов друком випуск газети, в якому крім публікацій російською, українською та новогрецькою, близько 10% інформації подано мовами надазовських греків — урумською та румейською. Зазначений випуск було підготовлено в межах виконання культурно-мистецької програми Міністерства освіти і науки України під назвою «Видання

газети Федерації грецьких товариств України «Елліни України» за жовтень 2013 р.» і надруковано накладом 8 тис. примірників²².

У газеті «Елліни України» друкуються твори урумською та румейською мовами вітчизняних літераторів грецького походження минулого й сучасності. Імена тих із них, хто вже пішов із життя (Георгій Костоправ, Антон Шапурма, Леонтій Кир'яков, Донат Патрича та ін.), увічнюються меморіальними дошками пошани, а популяризація їхнього творчого доробку здійснюється зокрема через проведення вечорів пам'яті, видання книг та ін. Анонси таких подій та їхнє висвітлення завжди знаходять своє відображення на сторінках газети. У цьому напрямі досягнуто певних успіхів, багато в чому завдячуючи співпраці з Маріупольським державним гуманітарним університетом, який став головним освітянським осередком українських греків і визнаний «провідним центром духовного відродження греків України»²³.

На базі вказаного освітнього закладу в 2002 р. створено факультет грецької філології і перекладу. Слід зауважити, що Маріупольський державний гуманітарний університет став єдиним закладом вищої освіти на українських теренах із таким факультетом. За даними Вебсайту університету, на зазначеному факультеті «більше ніж 700 студентів протягом 5 років навчання вивчають новогрецьку мову як спеціальність і як іноземну мову»²⁴. Однак немає оприлюднених даних про те, яка саме кількість цих студентів грецького походження.

Викладачі факультету отримували можливість регулярно стажуватися в університетах Грецької Республіки й Республіки Кіпр. Окрім того, на факультеті працювали викладачі — носії новогрецької мови — відражені Міністерством освіти і релігії, культури і спорту Грецької Республіки (Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, Πολιτισμού και Αθλητισμού)²⁵. У 2006 р. на факультеті акредитований Екзаменаційний центр Міністерства освіти і релігії Греції із правом проведення кваліфікаційних іспитів на отримання міжнародного сертифікату з новогрецької мови. 2006 р., за підтримки Фонду «Анастасіос Г. Левендіс» (Республіка Кіпр), тут відкрито унікальну бібліотеку елліністичних студій «Константинос Левендіс», фонд якої станом на 2018 р. уже налічував понад 16 тис. видань²⁶.

Крім Маріупольського державного гуманітарного університету, до підготовки фахівців із новогрецької мови долучилися: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київський національний торговельно-економічний університет, Київський національний лінгвістичний університет, Київський славістичний університет, Львівський національний університет імені Івана Франка, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Приазовський державний технічний

університет, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, Донецький інститут туристичного бізнесу, Донецький інститут соціальної освіти. Варто наголосити, що ми не маємо точних даних щодо загальної кількості студентів, які вивчають у зазначених освітніх закладах новогрецьку мову, їхньої національної приналежності тощо. Однак, у порівнянні з Маріупольським державним гуманітарним університетом, показники кількості студентів, які опановують такий фах, є значно нижчими. Відомо, наприклад, що в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова щороку новогрецьку мову вивчають близько 50 студентів кафедри міжнародних відносин факультету міжнародних відносин, політології та соціології, і на це відводиться 10 академічних годин щотижня²⁷.

Не можна обійти увагою і приєднання Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Львівського національного університету імені Івана Франка, Маріупольського державного гуманітарного університету і Одеського національного університету імені І. І. Мечникова до штатної програми університету Аристотеля в Салоніках (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης) «Ясон», що діє з 1994 р. у напрямі створення й підтримки елліністичних центрів у 16 східноєвропейських університетах²⁸.

Значно більше офіційної інформації маємо щодо кількості осіб, які вивчають новогрецьку мову в загальноосвітніх навчальних закладах, факультативно або в гуртках. Так, згідно з даними, вміщеними в Четвертій доповіді України про виконання Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин (2017 р.), зокрема у зведеній таблиці «Відомості про мови навчання в загальноосвітніх навчальних закладах у 2010/2011 навчальному році», вказано, що новогрецьку мову як предмет вивчало 2520 учнів, факультативно або в гуртках — 744²⁹. Водночас зазначено, що у 2014/2015 н.р. цю мову як предмет вивчало 2415 учнів. Однак, «Третя періодична доповідь України про виконання Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» (вересень 2015 р.) повідомляє, що загальна кількість осіб, які вивчали новогрецьку мову у 2014/2015 н.р. становила 2082, зокрема ж, факультативно або в гуртках Донеччини та в м. Києві — 413, у Маріупольському державному університеті — 305 студентів у 35 групах³⁰. Отже, в зазначених документах різняться показники за 2014/2015 н.р.

Відповідно до даних Міністерства культури України за 2017/2018 н.р. і Міністерства освіти і науки України за 2018/2019 н.р., у загальноосвітніх навчальних закладах упродовж 2017/2018 н.р. новогрецьку мову як предмет вивчали 2302 учня (факультативно — 391), у 2018/2019 н.р. — 2399 (факультативно — 671)³¹. Також є відомості за 2017/2018 н.р., згідно

з якими румейську та урумську мови факультативно освоювали по 30–40 учнів кожно³².

Нині сфера вжитку рідних мов надазовських греків усе більше звужується виключно до побутового спілкування, і, попри багатий фольклорний та літературний спадок, більшість сучасних румеїв та урумів не знають власної писемної мови, що суттєво обмежує її застосування³³. Причини такої ситуації докладно пояснив А. Савенко: «[...] більш розвинений науковий та освітній простір метрополій витісняє на маргінес науково-педагогічні процеси, пов'язані з румейською та урумською в Україні [...]. В Україні переважна більшість досліджень та навчальних практик пов'язана з культурною сферою метрополії (переважно, Грецією, та значно меншим чином Кіпром), відтак сферою функціонування літературної новогрецької димотики»³⁴. Водночас він нагадує: «Наразі існує лише підручник з урумської мови, підготовлений М. Смоліною (разом зі словником, упорядкованим О. Гаркавцем) [...]. Існування румейської середньої освіти в період 30-х років із відповідною навчальною літературою дає можливість використовувати вже наявні матеріали, піддавши їх необхідній обробці, уточненню та доопрацюванню для підготовки пілотних підручників румейської. Така робота не може бути виконана без залучення носіїв мови, зокрема, тих фахівців, що мають філологічну освіту, володіють мовою, але проблема відновлення викладання румейської не потрапляла в поле їхніх інтересів»³⁵.

Як повідомляє прес-служба ФГТУ, з метою заохочення греків до освоєння новогрецької, урумської і румейської мов нею «щорічно ведеться робота з відкриття опорних шкіл із вивчення новогрецької мови, у яких, окрім мови, учні мають можливість вивчати історію, культуру, традиції грецького народу»³⁶.

Щороку 9 лютого, в день смерті видатного грецького поета, одного з фундаторів новогрецької мови, автора тексту національного гімну Грецької Республіки і Республіки Кіпр «Гімн свободі» або «Ода свободі» (грецьк. Ὕμνος εἰς τὴν Ἐλευθερίαν) Діонісіоса Соломоса (8.04.1798–9.02.1857) відзначається Всесвітній день грецької мови. У січні 2019 р. ФГТУ спільно з Маріупольським державним гуманітарним університетом з нагоди цього свята проголосили серед учнів 9–11 класів Всеукраїнський конкурс на кращий переклад новогрецькою мовою казок греків Надазов'я, метою якого стала популяризація усної народної творчості греків Надазов'я, розвиток інтересу в молодого покоління до вивчення мовної і культурної спадщини греків України тощо³⁷. Зазначене свято щороку урочисто відзначається в Україні.

У контексті вирішення питання задоволення мовних потреб українських греків здійснюється видавництво творів грецьких літераторів

минулого й сьогодення, серед яких чимало представників грецької спільноти України. За підтримки ФГТУ побачили світ такі видання, як серія книг (російською мовою) «Жизнеописание знаменитых греков Украины», поетична збірка (румейською мовою) Дмитра Папуша «Чир пас тун пату» («Слід на землі») 2008 р., книга Кірікії Хавани «Я серце відкриваю доброті» 2019 р. з творами зокрема й урумською мовою³⁸ та ін.

Отже, популяризація урумської та румейської мов, як культурної спадщини надазовських греків, а також новогрецької — мови метрополії всіх етнічних греків України, належить до пріоритетних напрямків діяльності ФГТУ від самого початку створення цієї організації, що закріплено її Статутом та Програмою. Усі ці мови більшою чи меншою мірою функціонують у сучасному грецькому етнічному середовищі, зокрема завдячуючи зусиллям ФГТУ, фінансовій підтримці з боку урядових та громадських структур України, Грецької Республіки тощо. Більш затребуваною та задіяною серед українських греків є саме новогрецька мова, і це цілком логічно. Ситуація ж з урумською та румейськими мовами перебуває в критичному стані, що зафіксовано «Атласом мов світу, що перебувають під загрозою» (ЮНЕСКО) 2018 р. Водночас значний науковий інтерес становить питання, який саме відсоток сучасних українських греків володіє вказаними мовами? Очевидно, що відповідь на нього можуть дати лише матеріали чергового Всеукраїнського перепису населення.

Насамкінець необхідно сказати про те, що в результаті війни Російської Федерації проти Української держави, яка триває до сьогодні, нападниками було знищено багато культурних цінностей Українського народу (громадян України різних національностей), зокрема тих, якими так пишалася грецька громада. Тільки в м. Маріуполі зазнали руйнації і були пограбовані: Культурний центр ФГТУ, Культурний центр «Меотіда» Маріупольського товариства греків, Грецький медичний центр «Гіппократи», Маріупольський краєзнавчий музей та ін.

¹ Вітман К.М. Етнонаціональна політика постсоціалістичних країн: моделі, особливості, проблеми. Київ, 2007. С. 124.

² Колодій А. Про поліетнічність України: кількісний та якісний виміри. *Україна: проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство*. Київ, 2003. С. 239–264.

³ Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d69#Text

⁴ Державна програма охорони та збереження нематеріальної культурної спадщини на 2004–2008 рр. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/10479090>

⁵ Закон України Про Концепцію державної етнонаціональної політики України. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JF2RH00A.html

⁶ Там само.

⁷ Пахоменко С.П. Культурний розвиток грецької спільноти України у другій половині ХХ століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2003. 19 с.; Піскіжова В.В. Національно-культурне життя етнічних греків України (1991–2005): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2006. 25 с.; Балабанов К.В., Пахоменко С.П. Національно-культурне та громадське життя греків України в другій половині ХХ — на початку ХХІ століття. Маріуполь, 2006. 206 с.

⁸ Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти. Київ, 2004. 558 с.

⁹ Там само.

¹⁰ Грецька діаспора України. URL: <https://gurt.org.ua/interviews>

¹¹ Поточний архів Федерації грецьких товариств України (ПА ФГТУ). Свідоцтво про реєстрацію об'єднання громадян. 1995.

¹² Там само.

¹³ Уруми. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D1%80%D1%83%D0%BC%D0%B8>

¹⁴ Пономарьова І. Аналіз особливостей мовної ситуації при вивченні етнічної історії греків-румеїв Приазов'я. *Етнічна історія народів Європи*. 2004. № 17. С. 40.

¹⁵ Чернухін Є.К. «Мовне питання» греків українського Надазов'я: об'єктивні, суб'єктивні та інші соціокультурні чинники. *Східний світ*, 2018. № 4. С. 104.

¹⁶ Там само. С. 106.

¹⁷ Лингвистическая и этнокультурная ситуация в греческих селах Приазовья. По материалам экспедиций 2001–2004 годов. Отв. ред. М. Л. Кисилиер. Санкт-Петербург, 2009. 443 с.

¹⁸ Чернухін Є.К. «Мовне питання» греків українського Надазов'я: об'єктивні, суб'єктивні та інші соціокультурні чинники. *Східний світ*, 2018. № 4. С. 107.

¹⁹ Савенко А. Мови греків Надазов'я в системі вищої освіти України: виклики, перспективи. *Елліни України*. 2018. № 10 (257).

²⁰ Нематеріальна культурна спадщина Донецької області (регіональний аспект). URL: <https://doumck.wordpress.com/2019/02/15/%EF%BB%BF%D0%BD%D0%B5%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0-%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0-%D1%81%D0%BF%D0%B0%D0%B4%D1%89%D0%B8%D0%BD%D0%B0-%D0%B4/>

²¹ Федерація грецьких товариств України. URL: <https://clarity-project.info/edr/external-info>

²² Підсумковий висновок виконання культурно-мистецької програми (реалізації проекту, заходу) — видання газети Федерації грецьких товариств України «Елліни України» за жовтень 2013 р. URL: mincult.kmu.gov.ua/mincult_old/publish/article

²³ Маріупольський державний гуманітарний університет. URL: mdu.in.ua

²⁴ Факультет грецької філології. МДУ. URL: www.mdgu.com.ua > ...

²⁵ Там само.

²⁶ Трофименко М.В. Фонд «Анастасіос Г. Левендіс» як інститут публічної дипломатії Республіки Кіпр. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія, політологія*. 2018. Вип. 21. С. 266.

²⁷ Кафедри та інші структурні підрозділи. ОНУ. URL: onu.edu.ua/faculty/fmvps/kafedry-ta-inshi-strukturni-pidrozdiy

²⁸ IASON Programme. URL: <http://www.auth.gr/en/units/8189>

²⁹ Четверта доповідь України про виконання Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин. URL: <https://detector.media/infospace/article/2017-01-31-chetverta-dopovi...>

³⁰ Третя періодична доповідь України про виконання Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Київ, 2015. С. 72.

³¹ Грецька національна меншина в Україні: стан реалізації культурних прав та шляхи удосконалення. URL: niss.gov.ua > analitichni-materiali > grecka-nacionalna-menshina-v-ukraini

³² Там само.

³³ Пономарьова І. Аналіз особливостей мовної ситуації при вивченні етнічної історії греків-румеїв Приазов'я. *Етнічна історія народів Європи*, 2004. Вип. 17. С. 42.

³⁴ Савенко А. Мови греків Надазов'я в системі вищої освіти України: виклики, перспективи. *Елліни України*. 2018. № 10 (257). С. 11.

³⁵ Там само.

³⁶ Федерація грецьких товариств України — центр розвитку елінізму та толерантних міжнаціональних відносин в Україні, міст дружби і співпраці з історичною батьківщиною та греками зарубіжжя. URL: uagreeks.com

³⁷ Грекова В. Спадщина грецької мови є невичерпним джерелом усіх мов світу. *Елліни України*. 2019. № 02 (260). С. 8–9; Увага! Конкурс на кращий переклад на новогрецьку мову казок греків Надазов'я. URL: uagreeks.com

³⁸ Проценко-Пічаджі О. Я серце відкриваю доброти. *Елліни України*. 2019. № 06 (264). С. 4.

REFERENCES

- Balabanov, K., & Pakhomenko, S. (2006). *Natsional'no-kul'turne ta hromads'ke zhyttia hrekiv Ukrainy u druhij polovyni XX — na pochatku XXI st.* Mariupol' [in Ukrainian].
- Chernukhin, Ye.K. (2018). Movne pytannia hrekiv ukrains'koho Nadazov'ia: ob'iektyvni, sub'iektyvni ta inshi sotsiokul'turni chynnyky. *Skhidnyj svit*, 4 [in Ukrainian].
- Hrekova, V. (2019). Spadschyna hrets'koi movy ie nevycherpnym dzherelom usikh mov svitu. *Ellyny Ukrayny*, № 02 (260) [in Ukrainian].
- Dubova, S.V. (2019). *Hrets'ka natsional'na menshyna v Ukraini: stan realizatsii kul'turnykh prav ta shliakhy udoskonalennia*. <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gromadyanske-suspilstvo/grecka-nacionalna-menshina-v-ukraini-stan-realizatsii> [in Ukrainian].
- Kolodij, A. (2003). *Pro polietnichnist' Ukrainy: kil'kisnyj ta iakisnyj vymiry. Ukraina: problema identychnosti: liudyna, ekonomika, suspil'stvo*. Kyiv [in Ukrainian].
- Konventsiiia pro okhoronu nematerial'noi kul'turnoi spadschyny. (2003). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d69#Text [in Ukrainian]
- Kysylyer, M.L. (Ed.). (2009). *Lynhvystycheskaia y etnokul'turnaia sytuatsyia v hrechskykh selakh Pryazov'ia. Po materyalam ekspedytsyj 2001–2004 hodov*. Sankt-Peterbur [in Russian].
- Pakhomenko, S.P. (2003). *Kul'turnyj rozvytok hrets'koi spil'noty Ukrainy u druhij polovyni XX stolittia*. Kyiv [in Ukrainian].
- Pershij Vseukrains'kyj perepys naseleattia: istorychni, metodolohichni, sotsial'ni, ekonomichni, etichni aspekty*. (2004). Kyiv [in Ukrainian].
- Piskizhova, V.V. (2006). *Natsional'no-kul'turne zhyttia etnichnykh hrekiv Ukrainy (1991–2005)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Ponomar'ova, I. (2004). Analiz osoblyvostej movnoi sytuatsii pry vyvchenni etnichnoi istorii hrekiv-romeiv Pryazov'ia. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 17 [in Ukrainian].
- Savenko, A. (2018). Movy hrekiv Nadazov'ia v systemi vyschoi osvity Ukrainy: vyklyky, perspektyvy. *Ellyny Ukrayny*, 10 (257) [in Ukrainian].

13. *Tretia periodychna dopovid' Ukrainy pro vykonannia Yevropejs'koi khartii rehional'nykh mov abo mov menshyn.* (2015). Kyiv [in Ukrainian].
14. Trofymenko, M.V. (2018). Fond Anastasios H. Levendis iak instytut publichnoi dyplomatii Respubliky Kypr. *Visnyk Mariupol's'koho derzhavnoho universytetu. Serii: Istorii, politolohiia*, 21 [in Ukrainian].
15. Vitman, K.M. (2007). *Etnonatsional'na polityka postsotsialistychnykh krain: modeli, osoblyvosti, problemy.* Kyiv [in Ukrainian].

ТЕОРЕТИЧНІ, МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

THEORETICAL, METHODOLOGICAL AND SOURCE ISSUES IN HISTORICAL SCIENCE

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2022.31.168>
УДК 303.01.81'2.930.1

Андрій Мартинов

д-р. іст. наук, проф., пров. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: martynov.andriy15@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7754-5549>

ПОНЯТІЙНИЙ АПАРАТ СЕМІОТИКИ НОВІТНЬОЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ

У статті проаналізовано понятійний апарат семіотики новітньої європейської історії. Метою статті є концептуалізація понятійного апарату, який використовується в семіотичних дослідженнях європейської історії. Соціальні науки, на відміну від природничих, які займаються реаліями, котрі самі себе не називають, мають справу з феноменами людського життя. Назви змінюються в часі і просторі без будь-якого зв'язку з іманентними змінами самих речей, що свідчить про наполегливий пошук адекватної назви для багатьох речей і знаків. Основним предметом семіотичного аналізу стають історичні смисли. Історія стає способом наукової реконструкції минулого. До історичної науки факти, знаки й символи проходять через індивідуальну й колективну пам'ять. Скарбом семіотичних значень є різноманітні наративи. Тексти в різних контекстах дають різну семантику. Кожен є учасником цього захоплюючого процесу, кінцевого результату якого у принципі немає. За цих обставин аналіз нестабільності стає важливішим за

пошук «точки опори». Ця теза є особливо важливою для мозаїчної історії народів Європи. У цьому сенсі можна вести мову про європейську мета-історію, тобто історію смислів історії Європи. Комунізм і фашизм об'єднує не тільки тоталітарна практика, а й політичний «синтаксис», тоді як лібералізм взагалі є іншою політичною мовою. Будь-яка подія починається на інформаційному рівні. Одного разу потрапивши у свідомість, інформація залишається там назавжди, розвиваючись і набуваючи нових характеристик. Постмодерн веде до анти-інтелектуального перед-модерного мислення. Семантичні межі між категоріями розмиваються, вони гнучкі, відкриті до змін та постійних соціально-економічних трансформацій. Самосвідомість епохи модерну спиралася на досягнення економіки та класичної соціології, котрі пропагували цінності єдиного універсального прогресу для всього людства. Самосвідомість постмодерну ідентифікується на принципах культурної антропології та етнології, тобто наук, які наголошують на неоднорідності соціокультурного поля людства. Історична семіотика працює зі стереотипами сприйняття знаків і символів, декодує їх та адаптує для наукового використання.

Ключові слова: понятійний апарат, історична семіотика, нова європейська історія, модерн, постмодерн.

Andriy Martynov

Doctor of History, Professor, Leading Researcher
Institute of History of Ukraine

the National Academy of Sciences of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: martynov.andriy15@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7754-5549>

THE CONCEPTUAL APPARATUS OF SEMIOTICS OF MODERN EUROPEAN HISTORY

The article analyses the conceptual apparatus of semiotics of modern European history. The social sciences, unlike the natural sciences, which deal with realities that do not call themselves, deal with the phenomena of human life. Names change in time and space without any connection to the immanent changes of things themselves, which indicates a persistent search for an adequate name for many things and signs. Historical meanings become the main subject of semiotic analysis. History becomes a way of scientific reconstruction of the past. In historical science, facts, signs and symbols come

through individual and collective memory. Various narratives are a treasure trove of semiotic meanings. Texts in different contexts give different semantics. Everyone is a participant in this exciting process, the end result of which, in principle, is not. Under these circumstances, the analysis of instability becomes more important than finding a "fulcrum". This thesis is especially important for the mosaic history of the peoples of Europe. Communism and fascism are united not only by totalitarian practices but also by political "syntax", while liberalism in general is a different political language. Every event starts at the information level. Postmodernism leads to anti-intellectual pre-modern thinking. Semantic boundaries between categories are blurred; they are flexible, open to change and constant socio-economic transformation. The self-consciousness of the modern era was based on the achievements of economics and classical sociology, which promoted the values of a single universal progress for all mankind. Postmodern self-consciousness is based on the principles of cultural anthropology and ethnology, of sciences that emphasize the heterogeneity of the socio-cultural field of mankind. Historical semiotics works with stereotypes of perception of signs and symbols, decodes them and adapts them for scientific use.

Keywords: *conceptual apparatus, historical semiotics, new European history, modern, postmodern.*

Середньовічна суперечка між філософами схоластами-номіналістами та філософами-реалістами досі є приводом для ламання риторичних списів. Адже соціальні науки, на відміну від природничих, які займаються реаліями, котрі самі себе не називають, мають справу з феноменами людського життя. Аби дати назву різноманітним феноменам своєї повсякденності, люди не очікують, допоки вони стануть об'єктом наукового дослідження. Назви змінюються в часі і просторі без будь-якого зв'язку з іманентними змінами самих речей, що свідчить про наполегливий пошук адекватної назви для багатьох речей і знаків. Множинність назв речей і знаків урізноманітнює науковий пошук та робить його непрогнозованим. Основним предметом семіотичного аналізу стають історичні смисли. Причому смисли соціальні суб'єкти адаптують до своїх актуальних потреб. У цьому сенсі історія стає способом наукової реконструкції минулого. До історичної науки факти, знаки і символи проходять через індивідуальну і колективну пам'ять. Причому соціальна пам'ять як спосіб пригадати минуле є більше де-конструктивним інструментом, адже є переважно вибірковою. Якісь знаки й символи краще запам'ятовуються, інші пам'ять цензурує і вкладає на свої «архівні полиці».

Скарбом семіотичних значень є різноманітні нарративи. Тексти в різних контекстах дають різну семантику, тобто набувають часто діамет-

рального значення тому, який закладав автор або автори того чи іншого тексту. В інформаційному суспільстві ситуація стає ще хаотичнішою, адже під перманентним тиском різних інформаційних потоків індивідуальна й колективна свідомість переживає своєрідний синдром інформаційної втоми.

Також важливо не забувати, що світогляд, або «картина світу» завжди варіативна. У процесі формування світоглядних настанов відсутній поділ на експериментаторів та спостерігачів. Кожен сучасник є свідомим або несвідомим учасником цього захоплюючого процесу, кінцевого результату якого в принципі немає. За цих обставин аналіз нестабільності стає важливішим за пошук «точки опори».

Ця теза є особливо важливою для мозаїчної історії народів Європи. У цьому сенсі можна вести мову про європейську мета-історію, тобто історію смислів історії Європи. Треба розуміти, наскільки по-різному люди сприймають світ і власну історію й керуватися цим розумінням. Порушення культурних кордонів здатне зруйнувати розуміння, тим паче, що будь-яка символічна система іманентно не може бути універсальною. Тому що ресурс розвитку в різноманітності. Комунізм і фашизм об'єднує не тільки тоталітарна практика, а й політичний «синтаксис», тоді як лібералізм взагалі є іншою політичною мовою.

Існують різні підходи до тлумачення семіотичних проблем на онтологічному, феноменологічному, сакральному, ціннісному, гносеологічному рівнях. Резюмуємо ключові ідеї, які стосуються цих підходів.

«Буття і час, — писав М. Гайдеггер, — взаємно детермінують одне одного, однак, ні перше, буття, не можна розглядати як тимчасове, ні друге, час, як сутнє»¹. Бачення сучасного такою ж мірою залежить від сприйняття минулого, як і від прогнозування майбутнього. Соціальний час «тече» від майбутнього через сучасне з минулого. Тому при прогнозуванні найближчого майбутнього недостатньо враховувати лише минуле і сучасне, необхідно насамперед зважати на віддалене майбутнє. Метод екстраполяції від минулого й сучасного в майбутнє є не досить адекватним для соціальних процесів. Більш релевантним є використання методу інтерполяції, коли за минулим, сучасним та віддаленим майбутнім прогнозується найближче майбутнє. У цьому контексті ідею «кінця історії» можна розглядати не лише в парадигмі суто лінійного соціального часу, а й на засадах циклічної концепції, як початок нового глобального соціального циклу. Постмодерн не стільки виявляється новою історичною епохою, скільки часом інтенсивного прояву суспільних і природних проблем нової якості.

Поступово вичерпується потенціал модерної історичної епохи, яка вирішувала соціальні завдання, поставлені за доби Великої французької

революції кінця XVIII ст. При цьому посттрансформаційний період, який настане приблизно з другої половини XXI ст., здебільшого буде спрямований на соціально-психологічне продукування нових сенсів різних видів діяльності. Проте варто пам'ятати про стохастичність, тобто не-прогнозованість зовнішніх впливів на розвиток системи. Особливо слід звертати увагу на нестабільність перехідних форм. Саме періоди фазових переходів продукують величезний потік інформації, навантажений різними сенсами.

Надлишок інформації небезпечний, оскільки втрачається цілісне бачення ситуації. Зокрема, професор Вільного університету Берліна Ю. Кочка писав, що «класична історична наука розвивалась навколо досліджень національної історії як обґрунтування національно-історичного простору, віддаючи пріоритет у дослідженні племінним впливам, мотивам та енергіям»². Натомість наднаціональна європейська історія є не просто сумою національних історій, а передусім транснаціональною історією різних європейських регіонів. Зазначену європейську метаісторію доцільно досліджувати в контексті історичної семіотики та історії понять.

Класичними для історіографії історії понять є праці німецького історика Р. Козеллека. У монографії «Часові пласти» він показав, як значення ключових понять для політичного дискурсу, таких як «революція», «криза», змінюються в залежності від політичної прагматики³. Р. Козеллек узагальнив свою концепцію взаємозалежності політичних понять від перебігу соціальної історії у монографії «Історія понять. Дослідження щодо семантики та прагматики політичної і соціальної мови». У цій праці він довів, що філософська чіткість у гегелівському розумінні понять сформувалась за доби європейського Просвітництва, але надалі зазнала змін, зважаючи на перебіг історії XX століття⁴.

Глобалізація поставила питання транснаціональної відкритості історичної науки. Європейська історія є відкритою транснаціональним інтелектуальним та концептуальним впливам. Зазначена традиція бере початок ще з середини XX століття, коли відбувався розквіт школи Анналів. Заперечуючи «штучний розтин» людини, французький історик М. Блок закликав вивчати людину в єдності усіх її соціальних виявів. Дослідники «школи Анналів» задекларували прагнення повернути історичному знанню втрачений гуманізм. Існування в умовах гетто здебільшого звільняє індивіда від твердих моральних зобов'язань перед суспільством. За таких умов моральне самозбереження людини або цілої людської спільноти є швидше виключенням, ніж правилом. Руйнація довіри між людьми, свідоме ігнорування потреби партнерства й консенсусу стають доконаним історичним фактом в сучасних глобалізаційних умовах.

У реальній історії одночасно присутніми є численні динамічні, але не синхронізовані, з різним часом розвитку, автономні щодо одне одного процеси, а також хронологічно одночасні їм процеси в інших сферах розвитку, що перебувають у стабільному періоді. Своєю чергою методологічні прийоми дослідження різняться в залежності від типу свідоцтв. Історик не просто дивиться на подію поглядом, спрямованим із сьогодення в минуле, а й внутрішньо трансформує об'єкт опису. Історикові притаманно виходити з принципу невідворотності того, що відбулося. Унаслідок цього в історію об'єктивно вводиться геть чуже їй поняття «кінцевої» мети та ігнорується той факт, що саме випадок є фундаментом історії, коли люди творять, не усвідомлюючи цього, історію, якої вони не хотіли.

Звичайно, будь-яка соціальна взаємодія реалізується у просторі та часі. Причому соціальна взаємодія має специфіку для кожного історичного періоду. Стрімка віртуалізація буття в глобальному середовищі призводить до того, що історичний досвід починає втрачати свою безумовну соціальну значимість.

Загалом у контексті постмодерного виклику історії йдеться насамперед про постмодерн як суто філософське поняття. Філософський постмодерн розглядається як симптом кризової свідомості, яка висуває тезу кінця сучасності як своєї версії християнської ідеї кінця часу.

Відомо, що досі відсутня єдина теорія постмодерну. Він єдиний лише в одному, а саме: запереченні проєкту Просвітництва, руйнуванні Великих просторів та запереченні Великого історичного часу. Тому все частіше починає здаватися, що Середньовіччя закінчилось лише в підручниках.

Постмодерн ставить під сумнів неминучість і можливість соціального прогресу. Відроджується постулат про неможливість пізнати історію. Проте антисистемна та антиєрархічна ідеологія постмодерну як насамперед інтелектуального явища руйнує межі культур та історичних епох. Втіленням цих тенденцій є європейське мистецтво.

Мистецтво формується в певний історичний період і є невіддільним від повсякденного життя. Античні греки вважали красивим те, що було схоже на реальність. Світ втрачав гармонію, людина не відчувала себе його частиною. На відміну від греків, які спрямовували свої зусилля на створення образу ідеальної людини, римляни більше любили реальність і саме її зображували впродовж своєї історії. Художники активно використовували символи, зображаючи ідеї через конкретні образи. Перетворювати метафори на чіткі образи, руйнуючи в такий спосіб уявлення про предмет, почали художники сюрреалісти, першим із яких вважається І. Босх. Дюрер одним із перших створив образ світу без людини —

пейзаж. Більшість предметів на голландських картинах мали символічне значення, яке було зрозумілим освіченим громадянам. У місті Лейден у XVII столітті в університеті була створена книга з символіки та емблематики. У романтиків пейзаж перестав бути фоном для сюжету, ставши відображенням внутрішнього стану героїв⁵.

Британський історик Т. Джадт у транснаціональній історії післявоєнної Європи наголосив, що Європа після 1945 р. — це «історія послабленої Європи», яка «не могла самотужки позбутися фашизму, як і не здатна була без зовнішньої допомоги стримувати комунізм». «Протягом подальших десятиліть XX століття відбувся занепад «великих наративів» європейської історії», зокрема, «після 1989 року в Європі не було всеохопного ідеологічного проекту з правого чи лівого крила політичного спектру», коли «на зміну колишнім амбіційним європейським ідеологіям минулого прийшла скромна європейська модель»⁶. Зазначимо, що семіотичне розуміння згаданої європейської моделі спирається на всю європейську історію, починаючи від часів грецької та римської античності, європейського соціокультурного Відродження та європейського Просвітництва. Ця європейська модель є символом європейського модерну. Тому й «скромність» цієї моделі семантично є багатосмисловою. Зокрема, на думку німецького соціолога Н. Лумана, семантика самостійного опису європейської політичної системи залишається складною⁷.

На українському ґрунті, на думку Я. Грицака, в XIX ст. відбувалася «підміна тверезого політичного аналізу літературними образами й метафорами. Від цього страждала не лише українська політика — страждала й українська література. Багато з літературних творів читалися як замасковані політичні програми»⁸. Проте за відсутності легального українського політичного життя тоді інакше й бути не могло. Отже, історична семіотика допомагає адекватно розуміти смисли складних соціально-історичних процесів європейської та національної історії.

Метою цієї статті є концептуалізація понятійного апарату, який використовується в семіотичних дослідженнях європейської історії.

Слова мають магічну силу у формуванні історії. У індивідуальній і колективній свідомості утворюються інформаційні структури, які працюють на засвоєння нової інформації. Часто індивід і суспільство живуть бажанням, аби реальність працювала відповідно уявленням про неї. Усе надто нове не сприймається. Інформація розвивається в індивідуальній і колективній свідомості. Будь-яка подія починається на інформаційному рівні. Одного разу потрапивши у свідомість, інформація залишається там назавжди, розвиваючись і набуваючи нових характеристик. Проте люди зберігають лише ту інформацію, яка є корисною для їхнього світогляду. Як ми сприймаємо інформацію, тим вона для нас є.

Історичний наратив складається з багатьох семантичних складових інформаційних потоків. «Гуманітарна наука, — зазначав Ж. Бодрійяр, — може бути тільки наукою про смисл та його порушення»⁹. Відповідно інноваційна складова гуманітарної науки складається з пошуку нових смислів «давно відомих подій», а також сучасних подій будь-якої тривалості.

У 1979 р. Ж.-Ф. Ліотар у праці «Стан постмодерну» визначив поняття «постмодерн» як дух часу¹⁰. Він запропонував концепцію уявного й символічного як інструменту критики філософії суб'єкта. Відомий італійський семіотик У. Еко зазначав, що метою постмодерну є деконструкція реалізму та ірреалізму, формалізму і змісту, елітарного й масового мистецтва. В 1974 р. у Мілані У. Еко провів перший міжнародний конгрес із семіотики. Він активно друкував наукові праці, зокрема, «Відкритий твір» (1962), «Відсутня структура» (1968), «Трактат із загальної семіотики» (1975), «Інтерпретація і надінтерпретація» (1995), «Семіотика і філософія мови» (1997). У 2006 р. вийшла остання збірка «Кроком рака. Гарячі війни та медійний популізм». За семіотикою ознаки сприймаються як щонайменше діалектичне співвідношення між характерним та визначеним, що зумовлює його функціональність у синтаксичній, семантичній та прагматичній кореляції, у такий спосіб формується відповідне значення.

У ХХ столітті де-факто вичерпалися основні рушійні сили модерну: антропоцентризм, індивідуалізм, раціоналізм, лібералізм, віра у всемогутність раціонального і свободу особистості. Характерними рисами постмодерну є змішання реальності та ілюзії, затвердження ігрового принципу. Задіяний принцип негативної репрезентації як суцільна симуляція. Речі, слова — це завжди знаки. Постмодерн робить цінністю те, що перебуває на межі реального й міфічного. Час стає цілісністю, в якій сумісні минуле, сучасне і майбутнє. Основне поняття постмодерну — це невизначеність смислу, меж.

Постмодернізм здійснює деконструкцію порядку й канону. Він є гібридною формою стилів і жанрів. Постмодерн говорить про смерть суб'єкта. «Я» перестає бути центром думки й переживання, воно не може бути визначене, адже завжди перебуває в пошуках себе й може бути репрезентоване тільки через Іншого. Однак пізнати Іншого теж помилкова задача, адже в основі людської психіки перебуває несвідоме. Онтологія постмодерну стає гібридними псевдоподіями. Ж. Дерріда заперечив існування першопочаткового смислу¹¹. Боротьба проти Єдиного й Цілого як символів модерну дезінтегрує особистість і культуру.

Зокрема, класик французької семіотики Р. Барт зазначав, що текст тягне за собою шлейф уявного. Текст не гармонізує співіснування смис-

лів. Текст можна читати та не брати до уваги волю його автора. Текст пізнається через своє ставлення до знаку. Такий текст не має ні кінця, ні початку, ні лінійної впорядкованості, ні наративної структури. Текст має діахронну глибину, це культурна пам'ять твору. Дерріда наголошував, що світ — це текст. Текст — єдина можлива модель реальності. Історія для М. Фуко — це найбільш масштабний прояв людського безумства, тотальна гра несвідомого.

За Ліотаром під постмодерном можна розуміти недовіру до мета-розповіді. Мета-текст Ліотар розуміє як схеми пояснення, які організують суспільство. Образ (копія) схожий з оригіналом, але симулякр далекий від свого першоджерела. Ж. Дельоз розглядає симулякр як знак, який заперечує як оригінал, так і копію¹².

Своєю чергою, Ж. Бодрійяр наголошував, що симулякр розмиває межу між реальністю та уявним. Симулякр — це об'єкт, за яким немає ніякої реальності¹³. Постмодерн — це описання світу, в якому немає знання. Модерн виправдовує технократичний підхід до суспільства й визначає моду на інновації. Зазначені інновації продукують виникнення епістемічних співтовариств (наукових шкіл), які є носіями спеціалізованого наукового знання, здатного впливати на формування політичного курсу.

Мета-історія — це спроба створити універсальні часові моделі на основі всесвітньої історії, що мінімізує роль людського чинника в історії. Проте варто залишатися на засадах відмінностей між минулим і сучасним, дотримання історичного контексту та сприйняття історії як процесу. Постмодерн веде до анти-інтелектуального перед-модерного мислення. Семантичні межі між категоріями розмиваються, вони гнучкі, відкриті до змін та адаптуються до постійних трансформацій. Отже, розглянемо основні тлумачення понятійного апарату семіотику новітньої європейської історії.

Семіотичне знання може спиратися на авторизацію як легітимацію з посиланням на авторитет, традиції, закон. Моральна легітимація ґрунтується на основі системи цінностей. Раціоналізація — це легітимізація за рахунок знань та аргументів. Міфотворчість — це легітимізація за рахунок нарративів про минуле або майбутнє. Суттєвим інструментом впровадження міфу в буття може бути акронім як аббревіатура, яка утворюється з початкових літер, частин слів або ідіом, які висловлюються як єдине слово, а не за літерами.

Габітус — основне поняття теорії П. Бурд'є, яке тлумачиться як система набутих схем, які функціонують на практиці як категорії сприйняття та оцінювання, як принцип розподілу за класами, одночасно як організований принцип дії. Габітус властивий різним соціально-історичним суб'єктам.

Дискурс визначається як серія контексно-залежних семіотичних практик, є соціально сконструйованими та пов'язаними з аргументацією. Дискурс (від лат. «розмова про щось») характеризується єдністю мовлення та соціальної ситуації, в якій воно відбувається. Дискурс складається з перебігу мовлення, його передумов, обмежень та результату. Акт мовлення можуть супроводжувати невисловлені цілі й наміри.

Французький філософ М. Фуко у праці «Порядок дискурсу» (1971) розглядав дискурс як сукупність висловлювань, які належать до однієї формації (наприклад, економічний дискурс, тощо). Із філософського погляду дискурсивне може вживатись як синонім раціонального мислення. Дискурс фактично є мовою, зануреною в життя. Зазвичай, після свого закінчення дискурс перетворюється на текст. Своєю чергою, імплікатура — опосередкована частина тексту, коли інформація присутня в тексті у прихованому вигляді (адресат робить висновок сам), те, що малось на увазі на противагу тому, що сказано, тобто експлікатурі.

Поняття «конотації» пов'язане з сумарним значенням слова як оповіді, так і її емоції. Конотації — це додатковий смисл, який соціум приписує звичайному знаку (символу). Конотацією терміна є набір властивостей, що їх посідають усі об'єкти з розширення терміна.

Символом, зазвичай, є знак, сутність у творі, яка позначає іншу сутність. Знаками (символами) можуть бути об'єкт, зображення, текст, слово, що заміняє собою деяке інше поняття. Символи як знаки вказують на певні ідеї або інші абстракції. Символи у внутрішньому своєму сенсі несуть із собою цінності.

Метафора — це перенесення ознак одного предмета чи явища на інший на основі їхньої схожості (наприклад, «хвіст потяга»). Метафоричним може бути мислення, яке образно пізнає світ. Метафори можуть прислужитись у процесі формування нових понять. Вони виконують функції спілкування, пізнання, естетичного сприйняття світу. Походження метафор може бути індивідуально-авторським, образним, персоналізованим. Метафори використовують феномен метонімії як перенесення назви з одного предмета або явища на інший предмет на основі суміжності.

Плітки виникають у мовних актах, коли порушуються дискурсивні норми й коди. Зазвичай, плітки — це особлива, здебільшого недостовірна інформація, що розповсюджується переважно в усній формі. Це своєрідна мережа «довірливих повідомлень». Поява пліток обумовлена важливістю інформації, яка поширюється за умов невизначеності. Найчастіше плітки бувають «плітками-бажаннями», «чутками-страховиськами», «агресивними плітками». За своїм походженням вони можуть бути абсолютно недостовірними, мати окремі елементи правдоподібності, тощо. З пліт-

ками працює пресуппозиція. Пресуппозиція — компонент смислу речення, який має бути достовірним задля того, аби речення не сприймалось як семантично аномальне або недоречне в цьому комунікаційному контексті. Пресуппозиція — семантичний компонент, який забезпечує наявність смислу у твердженні. Пресуппозиція може розумітись як апріорне знання, фонове знання. Вона може бути взагалі не висловлена та залишитися у свідомості читача. Регістр — система відбору мовних засобів у залежності від соціальної ситуації. Троп — це мовний зворот, що реалізується на рівні слова чи словосполучення. Найпростіший приклад тропа — це порівняння. Симулякр, за Ж. Бодрійяром, є помилковою подобою, умовним знаком будь-чого, який функціонує в суспільстві як сурогат (замінник) справжнього, як знаки соціальних відносин¹⁴. Текст — це група речень, яка є завершеною смисловою єдністю. Ознаками тексту вважається цілісність, зв'язаність логіки викладу інформації, завершеність. Текст є середньою ланкою в комунікативному зв'язку між автором та читачем. Своєю чергою читач інтерпретує текст, тобто тлумачить його смисл, виходячи з власного світобачення. В залежності від цього світобачення виникають різні контексти, тобто логічно завершені частини тексту із закінченою думкою.

Топос — це аргумент або загальне твердження. На думку Аристотеля, топоси пов'язані з точкою зору, що може бути прийнята більшістю людей, яка віддзеркалює традиційні, але не обов'язково істинні знання. Оскільки історія вчить, що конкретні дії мають конкретні наслідки, то треба виконати або не допустити виконання певних дій у певній ситуації, яка відповідає наведеній історичній аналогії.

Цензура спрямована на встановлення маніпулятивного контролю інформаційного поля. Особливість тоталітарного режиму — ніхто не має права на нейтралітет. За Дж. Гленном, «це маніпулювання інформацією, якій довіряє об'єкт, без відома об'єкта, щоб об'єкт ухвалив рішення проти своїх інтересів, але в інтересах того, хто веде інформаційну війну»¹⁵.

Фрейми (від англ. “frame” — рамка) — це залежність сприйняття інформації від її контексту. Змінюючи форму подачі інформації, можна керувати її контекстом і завдяки цьому впливати на її сприйняття. Наприклад, відома маніпуляція за допомогою переведення фрейму з робочого на особистий. Під фреймами можна розуміти точки зору в соціальній комунікації. Свідомість, зазвичай, реагує на контекст того, що відбувається, а не на саму ситуацію.

Історичне визначення культури наголошує на важливій ролі соціально-історичного спадку, відповідної традиції. Нормативний підхід до культури виокремлює специфічний спосіб життя особистості, детермінований її соціокультурним оточенням. Культурні цінності певних соціаль-

них груп зберігають та відтворюють соціальні інститути, які формують генетичний код культури. Загалом під культурою також розуміють поведінку, якій людина навчилась упродовж всіх етапів своєї соціалізації. Культура — це також організація різноманітних феноменів за допомогою використання певних символів.

Отже, культура є невід’ємною від людини як соціальної істоти. Тому не може бути суспільства без певної культури, так і культури без суспільства. Зміна соціокультурних меж пов’язана насамперед із трансформацією відповідних архетипів, тобто своєрідної закодованої часово-просторової моделі певного соціального організму. Зрозуміло, що на цей надзвичайно складний процес історія мусить витратити доволі багато часу.

Важливим чинником соціокультурної ідентифікації завжди була національна валюта. Символом формування нового гомогенного простору є спільна грошова одиниця євро. Про збереження сталих соціокультурних бар’єрів свідчить досить складний процес розробки дизайну цієї валюти. Спочатку пропонувалося розмістити на банкнотах зображення батьків об’єднаної Європи та виокремити місце для національної символіки. Однак зрештою ці ідеї не були прийняті, оскільки такий підхід міг би закріпити домінуюче становище провідних країн-членів Європейського Союзу та негативно вразити почуття «малих народів». Після гострих дебатів був обраний варіант своєрідного «соціокультурного компромісу». Було вирішено на купюрах євро зображувати логотипи архітектурних стилів Західної Європи, при чому репрезентувати не конкретні будівлі, а окремі деталі, характерні для різних епох: класицизм, романтизм, бароко, рококо, модерн.

Отже, соціокультурний вектор європейської інтеграції залишається найменш просунутим із суто об’єктивних причин, пов’язаних із особливостями національного історичного розвитку. У сучасному Європейському Союзі зберігається соціокультурна вісь Північ-Південь. Тобто Скандинавські країни, які не зазнали прямого впливу античної культури, на відміну, наприклад, від італійців, іспанців, греків, певною мірою французів та німців, досить відчутно відрізняються за своїм менталітетом від Середземноморських країн, які своєю чергою за цим критерієм досить суттєво відрізняються від британців. Невипадково важливим напрямком європейського інтеграційного процесу є формування так званих європейських регіонів, які по суті є еманациєю глибинних соціокультурних меж на рівні локальних територіальних об’єднань.

На Південному Сході Європи виділяються Балкани як традиційне перехрестя соціокультурних впливів різних цивілізацій — Європи та Близького Сходу. Внаслідок цього в умовах перехідних історичних

періодів тут формуються центри напруги, які, вибухаючи, на тривалий час перерозподіляють зони впливу між різними народами, країнами та цивілізаціями.

«Європейський Союз — об'єднання держав з різним минулим. Держав, які часто воювали між собою. Держав, список взаємних претензій між якими великий. До об'єднання кожен приходив зі своїми болями та героями, яких часто діаметрально протилежно сприймали інші», — зауважує В. В'ятрович¹⁶. Аби зберегти минуле, треба творити щось нове. Це один із законів життя. Минуле перестало розділяти європейців, коли вони почали творити спільне майбутнє. Щоби щось змінилося, потрібно підготувати передумови, позбутися помилкових переконань і старих звичок. Можливості не даються про запас. Вони з'являються після ухвалення внутрішнього рішення. Сила наміру відкриває шляхи для його реалізації.

«Після 1989 р., — пише британський історик Т. Джадт, — у Європі не було всеохопного ідеологічного проєкту з правого чи лівого крила політичного спектра. На зміну колишнім амбіційним європейським ідеологіями минулого століття прийшла скромна «європейська модель»¹⁷.

Зазначимо, що самосвідомість епохи модерну спиралася на досягнення економіки та класичної соціології, котрі пропагували цінності єдиного універсального прогресу для всього людства. Натомість самосвідомість постмодерну ідентифікується на принципах культурної антропології та етнології, тобто наук, які наголошують на неоднорідності соціокультурного поля людства. Подібні методологічні засади дають підстави заперечувати ідею суспільного прогресу як плоду діяльності всього людства. У такий спосіб руйнуються засади соціокультурного проєкту Просвітництва, пов'язані зі створенням єдиного Великого простору та єдиного вектора Великого історичного часу. Навпаки, акцент робиться на різноманітності соціокультурних просторів, чий розвиток позбавлений спільного сенсу. Тепер прогресивний історичний процес оголошується монопольною прерогативою західної цивілізації, чий шлях ідеолог атлантизму С. Гантінгтон називає не універсальним, а унікальним. Фактично визнається, що глобальна цивілізація не може виникнути шляхом плюралістичного розвитку, спрямованого до спільного майбутнього різних локальних цивілізацій. Робиться висновок, що цей шлях можна пройти лише користуючись цінностями західної цивілізації.

Взаємозалежність між соціальною глобалізацією та зміною антропологічної парадигми проявляється у формуванні засад постіндустріальної цивілізації. Причому йдеться не про суто нові технології, знання, а про трансформацію самої людини, набуття нею якісно нової постматеріальної мотивації. Все має і зворотній бік. Наприклад, світлини утримують у

суспільній свідомості справжній образ. Проте технологічні можливості тепер дають можливість фальсифікувати будь-які зображення. Символи можуть продукувати потужні стереотипи, здатні впливати на соціальну реальність. Історична семіотика працює зі стереотипами сприйняття знаків і символів, декодує їх та адаптує для наукового використання. Критика позитивізму й особливо Просвітництва за доби «постнекласичних» підходів до осмислення суспільних феноменів обмежує потенціал здорового оптимізму, вільного від ілюзій, тим паче від віри в диво. За цих обставин здається, що оптимістами можуть бути лише «диваки», або «дивакувати» індивідууми. Німецький філософ М. Гайдеггер найбільшим дивом уважав буття взагалі. Людина розумна формувалася переважно неусвідомлено у процесі відкриття оточуючого середовища, завдяки цьому накопичувалися зайві з погляду біології, але важливі для культури властивості до конструювання символічної картини світу. Людський світ є не лише частиною космологічного або пізнавального світу спостерігача, а й «річчю в собі», адже він завжди відносний щодо спостерігача, який надає смисл оточуючому середовищу. Понятійний апарат семіотики європейської історії покликаний краще усвідомити цей факт як висхідну точку тлумачення різних смислів.

¹ Heidegger M. *Sein und Zeit*. Berlin, 1997. S. 44.

² Kocka J. *Sozialgeschichte im Zeitalter der Globalisierung*. *Merkur. Deutsche Zeitschrift für europäisches Denken*. 2006. N. 4. S. 315.

³ Koselleck R. *Zeitschichten. Studien zur Historie*. Frankfurt am Main, 2000. 400 s.

⁴ Koselleck R. *Begriffsgeschichten. Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*. Frankfurt am Main, 2006. 569 s.

⁵ Davies N. *Europe: A History*. New York: Harper, 1998. S. 318.

⁶ Джадт Т. *Після війни. Історія Європи після 1945 року*. Київ, 2020. С. 26.

⁷ Luhmann N. *Staat und Politik. Zur Semantik der Selbstbeschreibung politischer Systeme*. *Politische Theoriengeschichte*. Opladen, 1984. S. 99–125.

⁸ Грицак Я. *Подолати минуле: глобальна історія України*. Київ, 2021. С. 187.

⁹ Genosko G. *Baudrillard and Sings*. London: Routledge, 1994.

¹⁰ Lyotard J.-F. *Dialogs*. Paris, 2000.

¹¹ Derrida J. *The Post-Card: From Socrates to Freud and Beyond*. Paris, 1980.

¹² Michael H. Gilles *Deleuze: an Apprenticeship in Philosophy*. University of Minnesota Press, 2002.

¹³ Kellner D. *Jean Baudrillard: A critical reader*. Oxford: Basil Blackwell, 1994.

¹⁴ Genosko G. *Baudrillard and Sings*. London: Routledge, 1994.

¹⁵ В'ятрович В. *Нотатки з кухні «переписування історії»*. Київ, 2021. С. 506.

¹⁶ В'ятрович В. *Нотатки з кухні «переписування історії»*. Київ, 2021. С. 114.

¹⁷ Джадт Т. *Після війни. Історія Європи від 1945 року*. Київ, 2020. С. 26.

REFERENCES

1. Davies, N. (1998). *Europe: A History*. New York [in English].
2. Derrida, J. (1980). *The Post-Card: From Socrates to Freud and Beyond*. Paris [in English].
3. Genosko, G. (1994). *Baudrillard and Sings*. London [in English].
4. Gritzak, J. (2020). *Podolaty minule: globalna istoriya Ukrainy*. Kyiv [in Ukrainian].
5. Hardt, M. (2002). *Gilles Deleuze: an Apprenticeship in Philosophy*. Minnesota [in English].
6. Heidegger, M. (1997). *Sein und Zeit*. Berlin [in German].
7. Kellner, D. (1994). *Jean Baudrillard: A critical reader*. Oxford [in English].
8. Kocka, J. (2006). Sozialgeschichte im Zeitalter der Globalisierung. *Merkur. Deutsche Zeitschrift für europäisches Denken*, 4, 315 [in German].
9. Koselleck, R. (2006). *Begriffsgeschichten. Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*. Frankfurt am Main [in German].
10. Koselleck, R. (2000). *Zeitschichten. Studien zur Historie*. Frankfurt am Main [in German].
11. Luhmann, N. (1984). Staat und Politik. Zur Semantik der Selbstbeschreibung politischer Systeme. *Politische Theoriengeschichte*. Opladen [in German].
12. Lyotard, J-F. (2000). *Dialogs*, Paris [in English].
13. Wiatrowitch, V. (2021). *Notatki z kuchni perepysuwannia istorii*. Kyiv [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2022.31.183>
УДК 323.174:327.39

Ярослава Верменич

д-р. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
зав. відділу історичної регіоналістики
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: verrosla@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>
ResearcherID Web of Science: AAG-7193-2020
Scopus ID: 54881278600

ДИХОТОМІЯ «ЦЕНТР-ПЕРИФЕРІЯ» В СИСТЕМІ ПРОСТОРОВИХ СТРУКТУР ГЛОБАЛІЗОВАНОГО СВІТУ

Децентралізаційні процеси дедалі більше стають рушієм змін у сучасному світі, і від того, як скористаються їхніми перевагами й мінімізують вади регіональні еліти, залежить, виявляться вони благом чи стануть чинником соціальної деструкції. Надзвичайно важливо в сучасних умовах, щоби соціогуманітарні науки сприяли концептуалізації системно-динамічного інтердисциплінарного знання, сфера якого охоплюватиме не лише ієрархію центрів і периферій всередині окремої країни, але й простір «зверху» державних кордонів, який піддається регулюванню. Стаття присвячена висвітленню сучасних методологічних підходів перегляду концепцій центр-периферійних відносин та виробленню нової моделі регіональності, яка базується на визнанні свободи багатоманітності й неперехідного значення ідей полікультурності. В такому контексті зазнають корекції усі пізнавальні стратегії, побудовані на перевагах ідей централізаторства, і насамперед на традиційній моделі центр-периферійних відносин і модернізації.

Доведено, що постмодерна ситуація, в якій перебуває сучасний соціум, найменше нагадує владну, вибудовану за звичними канонами центр-периферійності, вертикаль. Радше вона асоціюється з гетерогенною горизонталлю, здатною модифікуватися в найрізноманітніших конфігураціях. Перегляд концепцій, моделей та структури усталених центр-периферійних відносин сприяє переосмисленню механізмів та масштабів впливу політичних, економічних і культурних центрів на перебіг суспільного розвитку просторових структур у контексті нових викликів. Вибудована на цьому фундаменті теорія центр-периферійної полярності вбачається інноваційним операційним інструментом у всій системі при-

родничих і соціогуманітарних наук, що тією чи іншою мірою зайняті аналізом просторових відносин.

Ключові слова: простір, центр, периферія, інтеграція, децентралізація, територіальна структура.

Yaroslava Vermenych

Doctor of History, Professor, Corresponding Member
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Head of the Department of Historical Regional Studies
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: verrosla@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>
ResearcherID Web of Science: AAG-7193-2020
Scopus ID: 54881278600

CENTER-PERIPHERY DICHOTOMY IN THE SYSTEM OF SPATIAL STRUCTURES OF THE GLOBALIZED WORLD

Decentralization processes are increasingly becoming the driving force of changes in the modern world, and how regional elites use their advantages and minimize their disadvantages depends on whether they will turn out to be a boon or a factor of social destruction. It is extremely important in modern conditions that the social and humanitarian sciences contribute to the conceptualization of system-dynamic interdisciplinary knowledge, the scope of which will cover not only the hierarchy of centers and peripheries within a single country, but also the space «above» state borders, which is amenable to regulation. The article is devoted to highlighting modern methodological approaches to reviewing the concepts of center-periphery relations and developing a new model of regionalism, which is based on the recognition of the freedom of pluralism and the intransitive importance of the ideas of multiculturalism. In this context, all cognitive strategies built on the advantages of the ideas of centralization, and first of all on the traditional model of center-periphery relations and modernization, undergo correction.

It has been proven that the postmodern situation in which modern society is located is the least reminiscent of a domineering vertical, built according to the usual canons of center-periphery. Rather, it is associated with a heterogeneous horizon that can be modified in a wide variety of configurations. Reviewing the concepts, models and structure of established center-periphery

relations contributes to rethinking the mechanisms and scope of influence of political, economic and cultural centers on the course of social development of spatial structures in the context of new challenges. Built on this foundation, the theory of center-periphery polarity is seen as an innovative operational tool in the entire system of natural and social sciences, which to one degree or another are engaged in the analysis of spatial relations.

Keywords: *space, center, periphery, integration, decentralization, territorial structure.*

Залежність людини від дії законів простору — аксіома, перевірена усім досвідом цивілізаційного розвитку. При цьому значення просторового імперативу упродовж багатьох століть мало тенденцію до зростання, бо примножувалася залежність індивіда від територіальних інтересів держав. Збільшення кількості населення у XIX–XX ст. створило реальні чи уявні проблеми нестачі «життєвого простору», стимулювало переділи світу й геополітичні трансформації, орієнтовані на перегляд системи кордонів. Коли ж стала очевидною згубність геополітичних доктрин, що обґрунтовували необхідність переділу світу, з'явилися ідеї глобального управління світовим розвитком. Зрештою й вони виявилися нежиттєздатними, вкотре підтвердивши неспростовну істину: людство не має у своєму розпорядженні інших форм структурування суспільства, ніж територіальна організація в державних, наддержавних, міждержавних та інших формах. І хоч як ущільнюється чи розширюється простір, імператив просторовості залишається незмінним і має тенденцію до посилення.

Віддавна простір розглядався як рамка, яка дає змогу соціуму постійно відтворювати власну готовність захищатися від зовнішніх загроз і протистояти внутрішнім дезінтеграційним тенденціям. Він забезпечував дієвість механізмів інтеграції і самоорганізації, виступаючи в ролі соціоінтегративного чинника. Цю роль він зберігає і в нових умовах мережевого суспільства, але функцію інтеграції дедалі більше перебирає на себе не територія як така, а домінуюча в ній система цінностей. Коли ж ця система розбалансована, відповідний соціум втрачає чимало інтеграційних важелів. І тоді традиційна соціальна онтологія вже перестає справлятися не лише з інтеграційними, але й із пояснювальними функціями. Виявляється затребуваною нова когнітивна парадигма, здатна інтегрувати ідеї людей із принципово відмінним, навіть несумісним операціональним досвідом. Коли звичні ієрархії руйнуються, а плюралізм цінностей стає на заваді консолідаційним цілям, тільки ефективна наука здатна протистояти численним намаганням використовувати ціннісну розбалансованість у деструктивних форматах.

Головним мегатрендом сучасного світу став рух від централізації до децентралізації. Повсюдно відбувається перехід від лінійних ієрархій до мережових структур, політична конструкція світу дедалі частіше виявляє симптоми нового, комплексного, «дифузного» світоустрою з елементами рухливої транскордонної географії. «Мережі перебудовують структури влади й комунікаційних потоків, заміщують вертикаль горизонталлю», — зауважує Дж. Нейсбіт¹. У місцях зосередження владного ресурсу концентрується символічний політичний капітал. Регіони й великі міста стають активними гравцями на світовому подіумі, однак кількість загроз політичній стабільності у світі не зменшується, а, навпаки, зростає. Нова форма соціальної організації у вигляді мережевого суспільства посилила феномен поляризації соціально-економічного простору, вплив якого на територіальну структуру визначається насамперед характером відносин між центром і периферією.

Мережева модель світу, запропонована Дж. Розенау, являє собою сміливу спробу представити усю світову політику як цілісний динамічний об'єкт, де «мережі виникають хаотично, спонтанно на основі перехресних, переплєтених зв'язків, які дублюють транснаціональні зв'язки між акторами поліцентричного світу». Досліджуючи різні рівні («макропараметри», «реляційні параметри») світової політики, вчений акцентував увагу на аналізі п'яти основних, на його погляд, чинників активізації і водночас уповільнення темпів світової динаміки. Зауважуючи, що світ став тіснішим унаслідок дії постіндустріальних технологій, мікроелектронної революції, прискорення руху ідей, інформації, валют, Дж. Розенау наголошував на появі нових проблем — забруднення атмосфери, тероризму, наркоторгівлі, СНІДу, валютних криз. Реєструється зниження здатності держав і урядів регулювати суспільні процеси, не в останню чергу завдяки зменшенню лояльності громадян. Звідси тенденція до децентралізації і підвищення ефективності субсистем. Зрештою, сучасною людиною важче маніпулювати, бо її поінформованість незмірно зросла. Бінарність сучасного світу, за Дж. Розенау, обумовлюється, з одного боку, збереженням простору міждержавних відносин, де діють закони класичної дипломатії і стратегії, а з іншого, функціонуванням простору дії недержавних акторів².

Як нова «соціальна морфологія» децентралізована мережева структура являє собою гранично допустимий мінімум впорядкованості чи організованості простору, в якому завдяки морфологічним фактам утворюється «субстрат колективного життя». За Е. Дюркгеймом, завданням соціальної морфології є побудова та класифікація соціальних типів. Учений зокрема зауважував: «Народ формується шляхом об'єднання різних його структурних елементів. Якщо ми пізнаємо первісну його

структуру, то для вибудови загальної класифікації залишиться прослідкувати алгоритм формування суспільства та його внутрішньої мережі³. Сучасні теорії мережевого суспільства пропонують нові культурні коди та виводять поняття простору далеко за межі «геоверсуму» територій. Культурний простір репрезентується як взаємодія чотирьох субстанцій — простору, часу, смислу і комунікації, включаючи, крім геопростору, також соціальний, поведінковий, психологічний, інформаційний і навіть уявний простір. Мережева форма суспільної організації трансформує суспільну ієрархію взаємин до такої міри, що «влада структури виявляється сильнішою за структуру влади»⁴. Найважливішою рисою нових підходів до аналізу процесів регіоналізації стала репрезентація мережевої моделі регіональних відносин — із поступовою відмовою від погляду на суспільство як ієрархічну у своїй основі систему підпорядковувань.

Нині вже існує велика за обсягом література, яка ілюструє неоднозначність застосування категорій центральності й периферійності до історії макрорегіонів та імперій. Піддається обґрунтованій критиці увесь геохронополітичний вимір диференціації суспільних відносин, базований на дихотомії сучасного й відсталого. Доведено, що розвинутість може визначатися не лише в зіставленні з відсталістю, але й просто через концепт інакшості, і на цьому побудована вся система новітньої критики євроцентризму. Однак знов і знов суспільну думку бентежить проблема викликів для національних держав, що виникає у контексті порушення традиційного принципу моноцентричності. Проблема наявності чи відсутності тенденцій, що вступають у суперечність із самою природою національних держав, перебуває у площині продуктивності центр-периферійних відносин. За таких умов першочергового значення набуває переосмислення парадигмальних основ історій «націй-держав». Очевидно, що коли принцип націй обирається як «природна» рамка аналізу, гіперболізації етнічності практично неможливо уникнути. Більш раціональний погляд на співвідношення мотивацій умовних «центрів» і «периферій» піде на користь не лише науці, але й політичній практиці, оскільки перешкоджатиме радикалізації національної уяви.

Полярність системи центр-периферія охоплює всі сфери буття, вона проявляється не тільки на рівні міжрегіональних відносин, але й у середині регіональної ієрархії просторового соціуму, на рівні локальних зв'язків. Якщо для модерної держави сфера культури та релігії має інструментальний характер, то для периферійних регіонів вони є базовими ресурсами, які здатні забезпечувати їхню суб'єктність⁵. Ідеальний образ просторової моделі, орієнтований на економічну та політичну стабільність, з боку центру розуміється як встановлений та гарантований публічний порядок, а з боку периферії — як умова виконання соціальних

гарантій та практик. Саме у просторі центр-периферійних відносин формується специфічна атмосфера обстоювання регіональних інтересів, яка може діставати доволі несподівані прояви.

Для аналізу ієрархічної системи центр-периферійних відносин зазвичай застосовується структуралістський підхід. Його операційними категоріями є бінарні пари, які виступають засобом концептуалізації простору, в якому «центр» — це ядро системи, а «периферія» — її окраїна. Поняттям «центр» позначається як певний адміністративний осередок, так і місце генерування технологічних, соціальних, культурних та інших інновацій. Периферія — ареал впливу центральних інституцій і те живильне середовище, яке в ідеалі має забезпечувати життєдіяльність центру. Контрасти між центром і периферією — джерело виникнення й відтворення територіальної нерівності. Центр може трактуватися як територіальне утворення у вигляді регіону або поставати як надтериторіальний витвір. За Р. Коллінзом, цивілізаційний центр вимагає лояльності всередині свого простору та визначає його соціальну ідентичність, намагаючись включити більш віддалений від нього простір у власну «зону тяжіння»⁶.

Порівняно із просторовим образом прилеглої території центр характеризується концентрацією й різноманіттям ресурсів, розгалуженою системою зв'язків як з іншими центрами, так і з периферією. До основних ознак центру належить багатofункціональність, репрезентативність, комунікаційна доступність, інноваційність, інтегрованість, адаптивність та унікальність⁷. Якщо центр втрачає статус ядра зростання навколишньої території, вчасно не реагує на зовнішні та внутрішні виклики, починає діяти механізм «дифузії застарілих інновацій», орієнтований на передавання імпульсів зростання від центру до периферії.

Периферійність проявляється в політичному, економічному та культурному вимірах і характеризується наявністю трьох основних ознак: віддаленістю, залежністю й відмінністю від центру. «Периферія є залежною й контролює, у кращому разі, лише свої власні ресурси, вона ізольована від усіх регіонів окрім центрального; не здійснює значного внеску до загального потоку комунікацій усередині певної території, не володіє універсальною культурою, не утворює самодостатнього цілого, має значення лише для обмеженого кола осіб і не домінує на певній території», — зазначають С. Роккан і Д.В. Урвін⁸. Неоднорідність периферії пов'язана з наявністю у її структурі внутрішньої (близької до центру) і зовнішньої складових, тому цілком обґрунтованим є виокремлення в мережі просторових ареалів центральних, напівпериферійних та периферійних суб'єктів.

Типологія центр-периферійних підходів базується на розрізненні різноманітних стратегій взаємовідносин між периферією і центром з ак-

центром на домінуванні останнього. Інноваційна концепція визначає центр як місце, де відбувається формування інноваційної стратегії та її ретрансляція. Периферія із запізненням сприймає новацію або взагалі відмовляється від неї. Територіальна нерівномірність відтворення інновацій є об'єктом вивчення теорії дифузії інновацій. Причому «периферія» в такій стратегії може розглядатися як «центр» традиціоналізму й консерватизму. Управлінська концепція виходить із визначення нерівномірності управління: структура, яка його здійснює, зазвичай локалізується в адміністративних центрах, столицях, регіонах. Вона окреслює кордони «центру» та «периферії». В основу соціально-економічної концепції покладений принцип протиставлення розвинутого центру менш розвинутій периферії. Наявність ресурсів стимулює розвиток амбіцій центру та може проявлятися у формі домінування над периферією. Концепція внутрішнього колоніалізму ґрунтується на констатації факту наявності політичної ієрархії територій у складі держави, за якої у центрі локалізується технологічне виробництво, а периферія орієнтована на виробництво сировини⁹.

Отже, дихотомія центру та периферії виявляється в наявності специфічних внутрішніх стратегій їх взаємодії: існування структурного розриву між центром і периферією; різновекторність доцентрових і відцентрових впливів; притаманність центру диверсифікаційної суспільної структури, високої концентрації населення, а периферії — деконцентрації суспільної діяльності; поляризація інтеграційних процесів, із посиленням їх у центрі та ослабленням на периферії та формуванням явищ і практик «периферійної» ментальності. У дослідженні особливостей центр-периферійних взаємодій науковці виокремлюють ключові детермінанти, на яких варто зосереджувати увагу: різниця інтенсивності впливу центру на периферію; залежність сприйняття імпульсів центру від внутрішнього потенціалу периферії; існування синергетичного ефекту від об'єднання центр-периферійних векторів; трансформаційного потенціалу як центру, так і периферії¹⁰.

Популярність центр-периферійних підходів у різних галузях наукового знання обумовлюється тим, що «принцип центральності» є базовою рисою бачення світу. Хоч як би складно не був влаштований світ, у ньому завжди є певне центральне місце, що має особливу значущість. Це може бути мегаполіс, регіон, держава, макрорегіон — із назвами ядро, зона, центр гравітації, хартленд (у геополітиці). А якщо існує центральне місце, то має бути й залежна периферія. Відносини в моделі центр-периферія базуються на паритеті фінансових потоків із центру в обмін на ресурси з периферії і її політичну лояльність. Очевидно, що такий обмін може бути нерівноправним і нерівноцінним, а посилене тяжіння до центрів, які артикулюють протилежні цінності, здатне призводити до «спустошення» периферій¹¹.

Ю. Остергаммель звертав увагу на те, що описання будь-якої епохи можна дефініювати як за допомогою часу, так і через просторові конфігурації. Найважливішою моделлю такої конфігурації є співвідношення центру й периферії. Центри — це ті місця, де зосереджуються люди і влада, креативність і символічний капітал; вони випромінюють енергію і притягують до себе. Периферії ж — це більш слабкі полюси в асиметричних відносинах із центром. Вони швидше одержувачі, ніж відправники імпульсів. Хоча баланс усередині зв'язків «центр-периферія» постійно зміщується на рівні локальних явищ і процесів, а інколи й на вищих рівнях¹². «Мислення в категоріях центр-периферія, — доводить австрійський політолог Г. Ботц, — передбачає певну ієрархію просторових відносин як по горизонталі (місто — село, метрополія — віддалені сільськогосподарські провінції, «вітчизна» — колонії, центр міста — окраїни тощо), так і по вертикалі, приміром, економічна зверхність, політичне домінування, соціальна диференціація, культурна гегемонія». Як показав Ф.Бродель, ця ієрархія породжує напругу й тягне за собою зміни усієї системи¹³.

Класичні схеми центр-периферійної динаміки базуються на просторових концепціях С. Роккана. Саме йому вдалося найпереконливіше показати, в який спосіб структура територіальних відносин впливає на перебіг політичних процесів і на форми інституцій. Блискучий аналітик створив концептуальну карту Європи, представивши її як результат взаємодії сил чотирьох різних за характером і спрямуванням революцій: релігійно-інтелектуальної Реформації, революції у сфері націєтворення, промислових революцій і революції 1917 р. в Росії. У такий спосіб вибудувалася макромодель політичного розвитку Європи від часів Римської імперії і до наших днів — з проясненням на цьому величезному матеріалі складних проблем інституціоналізації владних структур, націєбудівництва, рекрутування і взаємодії еліт, політичної мобілізації мас через взаємодію між центрами й периферіями.

Запроваджене С. Рокканом поняття периферійності виявилось вдалою методологічною знахідкою, яка дала змогу осмислити місце й роль політичних, економічних і культурних центрів впливу на перебіг суспільного розвитку. Сформована на цьому фундаменті теорія центр-периферійної полярності стала теоретичним конструктом у всій системі природничих і соціогуманітарних наук, що тією чи іншою мірою зайняті аналізом просторових відносин. Розглядаючи три різні типи територіальних центрів — економічний, культурний і військово-адміністративний — С. Роккан за їх розміщенням визначав відмінність моноцефальної (*monocephalic*) та поліцефальної (*policephalic*) структур. Перший тип територіальної структури виникає там, де економічний, культурний та адміністративні центри

зосереджені на невеликій території, другий — коли вони розміщені віддалено один від одного. Приклад першого — Франція, другого — Німеччина. Від типу розширення території за військово-адміністративною, економічною чи культурною моделлю залежить та чи інша форма периферійності — утворення шляхом воєнного завоювання чи адміністративного підкорення, економічної залежності або культурного освоєння. Отже, периферійність у С. Роккана має три різні виміри — політичний, економічний і культурний, тісно переплетені між собою. Ним виділені два типи периферійності — горизонтальний (що найкраще передається в термінах віддаленості чи відмінності) і вертикальний (виражений у категоріях залежності). Здавалося, що за цим набором ключових перемінних можна з успіхом досліджувати будь-які центр-периферійні структури.

С. Роккан переконливо довів, що перебіг світової історії значною мірою визначався тим, як склалися відносини між центрами ухвалення рішень (локусами) і їхніми периферіями. У кожному конкретному випадку він уважно досліджував технології подолання кордонів і контр-прагнення до їх збереження чи відновлення. Конфігурація територіальних відмінностей визначалася, за С. Рокканом, складним переплетенням різного роду чинників — воєнних завоювань, економічного домінування, культурного проникнення. Від того, який із цих трьох факторів переважував, залежав статус тієї чи іншої території. Одні країни ставали підпорядкованими периферіями (*subject peripheries*), інші опинялися під «перехресним вогнем» боротьби різних центрів за контроль над ними, перетворюючись на «периферії взаємодії» (*interface peripheries*)¹⁴.

Методологічне значення праць С. Роккана визначалося тим, що йому, як нікому іншому, вдалося поєднати у своїх моделях історичний і просторовий контекст. Територія розглядалася ним як теоретична категорія, яка допомагає упорядковувати трансакції між різними центрами та між центром і периферією. Дослідження цих взаємовідносин має, за С. Рокканом, врахувати географічні особливості території, технологічні умови для переміщень і комунікацій, воєнні умови для експансії, економічні умови для взаємообмінів і торгівлі, культурні умови комунікації (етнічні, мовні, релігійні та інші). Багатоманітність політичних систем створюється комбінацією трьох фундаментальних параметрів — значущістю «поясу міст», силою впливу центру як зони державного будівництва і спротивом периферій культурній уніфікації і стандартизації.

Учні й послідовники С. Роккана Е. Аллард та Г. Вален довели, що рокканівські теорії з високим ступенем ефективності можуть бути використані при аналізі внутріполітичного розвитку будь-якої нації. Його концептуальна карта Європи — «відкрита» модель у тому розумінні, що

вона створює можливість для доповнення її новими параметрами. «При аналізі відносин центру й периферії у різних типах держав (і у великих, і у малих) ідеї Роккана унікальні й неповторні»¹⁵, — наголошують Е. Аллард і Г. Вален. Застосовність схем С. Роккана до українського простору не викликає сумнівів. Київська Русь мала чималий потенціал розвитку за типом моноцефалії — розгалужена система міст цьому сприяла. Проте міжкнязівські чвари й особливо монгольська навала прирекли її на розвиток за поліцефальною моделлю й на політичну периферійність, яка була доповнена економічною, а згодом і культурною. При цьому ця периферійність була переважно вертикальною, побудованою на засадах підпорядкованості й залежності («периферійності взаємодії»). Зрештою це означало, що для обстоювання власної ідентичності в українців лишився лише один шлях — шлях непокори й повстань. Зрозуміло, що цей шлях виявився кривавим, призвів до величезної втрати матеріальних і людських ресурсів, і зрештою, до закріплення глибокої економічної і політичної залежності.

Не можна, однак, не бачити того, що рокканівська схема «поясу міст», яка допомагала йому пояснити походження поліцефальної моделі просторової сегментації на просторі від Адріатики до Північного моря, далеко не в усьому відповідає тим реаліям, що склалися на теренах Східної Європи, зокрема і в Україні. Адже нічого подібного до «ліги міст», взаємодія у межах якої регулювалася усталеними нормами права, у цьому регіоні не виникло. Проте активно відбувалися процеси аграризації і на цій основі — концентрації влади за східним зразком. Звідси досить високий ступінь поширення клієнтелізму, підклимних угод, слабкість мереж довіри і зрештою — гостра боротьба еліт за владу.

Під виразним впливом теорії «поясу міст» С. Роккана власну структурну концепцію Балто-Чорноморської системи як чинника, що забезпечував стале відтворення конфігурацій геополітичного освоєння території на стику західної Європи й північної Євразії, запропонував М. Ільїн. Далеко не в усьому безспірна, ця концепція, однак, цікава оригінальними трактуваннями великого Міжмор'я і сформованого на цьому просторі міжмор'я — як «інтерфейсу двох цивілізацій», «двох глобальних місцерозвитків». Українським землям у цій концепції відведена роль території-орієнтиру, «парадоксальної периферії», точніше кількох периферій, які в ході історичного розвитку перетворювалися на «передмістя держав-центрів» і канали їхнього проникнення у Балто-Чорномор'я. Усі території-орієнтири, хоч і різною мірою, вирізнялися відхиленням до «європейськості» порівняно із загальноімперськими, тут постійно формувалося поживне середовище для засвоєння й переробки імпульсів розвитку, що йшли із заходу. Те, що в радянські часи Українська РСР

інтегрувала кілька країв із цілком визначеною специфікою, включаючи Крим, створило ґрунт для взаємонакладання «націоналізаторської» і «радянської» політики. Зрештою саме на цьому ґрунті сформувалися ті формули розмежування, які визначили природу й перебіг політичного процесу на етапі становлення незалежності¹⁶.

Новим словом у концепції центр-периферійних відносин стала теорія світових систем І. Валлерстайна, яка базується на триланковій ієрархічній структурі: ядро — напівпериферія — периферія. На етапі капіталістичного розвитку, який учений уважав часом розвитку економіки, основні трансформації відбуваються за рахунок «напівпериферії» — одні країни переходять на рівень «ядра», інші деградують до рівня периферії. А вже протягом ХХ століття дихотомія «центр-периферія» виступала базовим фундаментом територіальної організації і структурних взаємодій. Аналізуючи світову економіку ХХ ст., І. Валлерстайн дійшов висновку, що різниця між периферією й центром зберігається упродовж усього історичного процесу, хоча зміст цих понять змінюється. Держави, що не належать до центру, «балансують» у його просторі впливу, а політичні кордони втрачають бар'єрні функції, стають «відкритими», «контактними». Нерівноцінний обмін між центром і периферією створює напругу й динаміку, яка стає джерелом розвитку та видозміни всієї системи. Головний висновок І. Валлерстайна — за будь-яких умов центр не може розвиватися без периферії. Суть відносин «ядра» й «периферії» полягає в тому, що держави-ядра акумулюють ресурси та формулюють смисли, перерозподіляють надлишки, створені в державах-периферіях.

Термін «напівпериферія» І. Валлерстайн застосовував для характеристики достатньою мірою розвинутих середніх зон, які відіграють у системі центр-периферійних відносин подвійну роль: з одного боку, пом'якшують тиск периферії на центр, виступаючи в ролі своєрідного буфера, а з іншого — забезпечують економічний обмін між ними. Напівпериферія — це проміжна зона, яка виконує більше політичну, ніж економічну роль, бо згладжує протиріччя в економічному, політичному та культурному просторі, реалізує стабілізуючу роль у світовій системі. Напівпериферії — найдинамічніший елемент ієрархічної системи, за допомогою якої відбувається трансформація простору внаслідок кризових явищ та геополітичних змін¹⁷. Підтримка центром напівпериферій стимулює амбіції віддалених чи відсталих периферій, які домагаються, зазвичай, такого ж ставлення до себе. У соціології прийнято розглядати напівпериферію як проміжну ланку між центром і периферією, яка експлуатується ядром, але сама виступає в ролі експлуататора щодо периферії.

У ідей І. Валлерстайна завжди було чимало опонентів. Далеко не всіма сприймалося його бачення щодо розмежування напівпериферій і

периферій. Однак, навіть найкатегоричніше налаштовані щодо цього розрізнення фахівці визнають, що у вигляді схеми «центр — напівпериферія — периферія» можна представити структуру будь-якої країни. При цьому зазначається, що напівпериферія може бути як природною, тобто сформованою під впливом об'єктивних соціоекономічних передумов, так і штучною, створеною центром для розв'язання специфічних геополітичних завдань (зокрема для продукування міфу про внутрішнього Іншого)¹⁸. Якщо визнати такий підхід продуктивним, можна сконструювати й український варіант схеми «центр — напівпериферія — периферія», вмістивши напівпериферію в ареал «нового освоєння» територій південного Сходу. Донбас і Донецький регіон, що бурхливо розвивалися у другій половині XIX і у XX столітті, стали саме тією напівпериферією, яка активно підтримувалася імперським центром і водночас маргіналізувалася ним унаслідок хронічної неуваги до облаштування життєвого простору, співмірного запитам працюючої людини. Зрештою це й дало ефект активізації спершу помірковано протестних, а потім і відверто сепаратистських настроїв на Донбасі.

Із позицій сьогодення підходи, базовані на бінарній системі «центр-периферія», однак, уже не постають як істина в останній інстанції. Крах двополусної системи світоустрою показав, що поняття «центр» і «периферія» — значною мірою умовні і здатні мінятися місцями. Класична валлерстайнівська модель захиталася, а це потягнуло за собою необхідність перегляду всіх схем, базованих на догматиці «панування — підкорення»¹⁹. Розпад СРСР вивів на політичний подіум низку нових держав, для яких колишній центр у вигляді СРСР уже таким не сприймається. Концепт «центральної периферії», запроваджений до наукового обігу часописом "Ab Imperio", лише на перший погляд уявляється оксюмоном. Насправді за ним стоїть спроба ретроспективного переосмислення усього комплексу центр-периферійних відносин у Російській імперії і в СРСР. У розгорнутій журналом дискусії на цю тему взяли участь науковці більшості колишніх республік СРСР. Її характер свідчить про те, що акцентування редколегії на переведенні дискурсу, базованого на «державоцентризмі» й хронологічній періодизації, у формат «аналізу нестійкої рівноваги й асинхронності історичного розвитку», знайшло розуміння у значної частини науковців колишньої «периферії». Розпочата на такій високій ноті дискусія засвідчила необхідність перегляду не лише старих «імперських» підходів і загальних цивілізаційних конструктів, але й багатьох новітніх догм, які упродовж останніх років міцно опанували простір національних історіографій.

Зрештою з'ясувалося, що перегляду потребує уся традиційна схема «колоніальних досліджень», зокрема, традиція прирівнювання російської

колонізації до колоніалізму. Адже «погляд із периферії на імперський центр багато в чому обмежується, якщо не бачити панораму імперії із її центру, вектори колонізації, її відцентрові й доцентрові сили»²⁰. Пріоритетними виявилися більш гнучкі підходи, зокрема модель семіосфери Ю. Лотмана, в якій кордону відводиться роль головного інноваційного чинника, що зумовлює динамізм і оновлення всієї просторової системи. Уведенням дефініції «центральність периферії» науковці почали обґрунтовувати уже очевидну для всіх тезу: «соціальні кордони умовні, пластичні й ситуативні, час рухається з різною швидкістю в різних контекстах, і одночасно можуть співіснувати різні «історичні епохи». У різних соціумів — різні уявлення про «соціальну норму» й різні «площини розмаїття». А отже, саме гібридні ідентичності, що складаються в різних пропорціях із різних компонентів із різними властивостями в різних умовах, є основними «персонажами» в «новій імперській історії»²¹.

У такому перенесенні просторових акцентів закладено, на наш погляд, методологічний ключ для розв'язання принципової для нових національних історіографій проблеми: чи зберігає свій креативний потенціал у сучасних умовах конвенційна валлерстайнівська бінарна схема «центр — периферія», чи тепер саме периферійна проблематика стає повноцінним суб'єктом («центром») нових наративів минулого? І «що треба знати про цей колишній «центр» при написанні історії колишньої «периферії», що повинно увійти в національну історію, а що ні? Адже, як виявилось, «центральність» не є суто просторовою категорією, і вона не гарантується механізмами формального академічного статусу.

Утім, хоч якою продуктивною виявиться триваюча дискусія щодо нових параметрів «периферійності центрів» і «центральності периферій», основоположні параметри класичної схеми «центр-периферія» лишатимуться непохитними, оскільки є універсальними. Нові підходи не суперечать висновку про те, що саме історія освоєння чи завоювання периферії (успіхи, невдачі, фізичні розміри) дає уявлення про механізми територіального контролю й істотно впливає на внутрішню структуру політичних систем. Головна проблема тут пов'язана з феноменом соціальної ідентичності території. Будь-яка більш-менш велика територіальна спільнота неоднорідна, а неоднорідність симулює прагнення до автономного розвитку. Зрештою виникає конфлікт: периферійні еліти прагнуть контролювати внутрішні соціотальні кордони, а центр намагається їх ламати. За С. Рокканом, саме трансакції через кордони становлять сутність центр-периферійних відносин.

За умов глобалізації змінюється роль периферії — вона вже не обов'язково пов'язана з географічними відстанями й може бути наслідком комунікаційної недосформованості («інформаційна», «межова», «погра-

нична» периферія). Геоелекономічні полюси не завжди співпадають із геополітичними, проте історичний досвід переконливо доводить, що доволі часто в «межових» ситуаціях етнічні групи активізуються й консолідуються, відстоюючи своє право на визнання їх самостійними суб'єктами політичного життя. Зазвичай, вони не задовольняються при цьому визнанням їх субетносами чи національними меншинами, добиваючись права на автономію або й на відокремлення. Активізацією таких «малих націоналізмів» позначено все ХХ століття. Власне, з такої активізації почався й український проєкт, якому довелося пройти складну еволюцію: від «пошуку імені» й історичних, лінгвістичних та інших доказів особистості та конструювання власного варіанту національної ідентичності до збройної боротьби за власну державність.

Радянський режим прийшов до влади на хвилі гострої критики царської «тюрми народів» і відразу ж заявив про намір її зруйнувати. Час від часу він здійснював досить радикальні кроки, щоби зменшити відстань між центром і периферіями, зокрема, свідомо вдавався до політизації етнічного чинника у формі «коренізації». Проте централізм як основа політичної стратегії суттєвих трансформацій не зазнав. Радянська національна (а під цим брендом приховувалася зазвичай і регіональна) політика була вкрай непослідовною: в теорії етнічні критерії мали вигляд неістотних, на практиці ж саме відповідно до них відбувалося структурування суспільства. Це створило довготривалу тенденцію, яка особливо давалася взнаки на пограниччі. По-перше, виникло т.зв. «російське питання»: у національних республіках росіяни почали офіційно вважатися меншиною і зрештою дістали сумнівне право на власні територіальні утворення. По-друге, під час створення національних районів і сільрад адміністративно-територіальні одиниці перекроювалися настільки довільно й безсистемно (до того ж ненадовго), що це не могло не створювати повсюдно конфліктні ситуації. По-третє, нового змісту набув статус титульності; він тепер давав, як мінімум, переважне право на доступ до посад. По-четверте, національна належність перетворювалася на індивідуальний капітал, який полегшував або утруднював доступ до освіти. Тому політика, яка в оціночних характеристиках деяких зарубіжних авторів (Т. Мартін) має вигляд «політики позитивної дії», насправді перетворювалася на інструмент поглиблення суспільної поляризації і сама ставала конфліктогенним чинником. Невипадково опір колективізації був найбільш активним у зонах пограниччя. Відповідно й репресії влади тут були навіть не просто більш масовими, але більш стресогенними, оскільки для їх маскуванню використовувався жупел «буржуазного націоналізму». Ніхто не міг бути впевненим у тому, що вимовлене рідною мовою слово не стане підставою для жорстокої, аж до страт, каральної акції.

Інерція недовіри у відносинах центру й регіонів зберігається в Україні й за умов незалежності. Природно, що виразніше вона проявляється там, де перехрещувалися різні геополітичні впливи та мали місце відцентрові тенденції. Вважається аксіомою, що будь-який пограничний соціум, попри ті додаткові можливості, які створені полегшеним перетином кордону, є зоною підвищеної соціальної мобільності й відповідних ризиків. На прояснення причин створення специфічних ризиків у зонах прикордоння проливає світло теорія геополітичної динаміки, основи якої були закладені Р. Колінзом ще у 70-х рр. минулого століття. Сили притягання й відштовхування, які діють у таких зонах, до певного часу врівноважують одні одних, але порушення такої рівноваги здатне викликати ресурсну перенапругу й інфраструктурний хаос, який, зазвичай, супроводжується етноконфесійними ускладненнями. Коли боротьба за ресурси переміщується в економічну, фінансову, інформаційну сфери, виникає загроза самому існуванню держави. Імперії розпадалися саме тоді, коли дія відцентрових сил перевищувала їхні ресурсні й управлінські можливості²². Тому держави, які дбають про власну безпеку, повинні уважно відстежувати характер процесів, що відбуваються на прикордонних «стиках» і формувати мережі вузлів, покликаних забезпечувати тривкість державної інфраструктури.

У суспільній географії, а останнім часом і в соціології активно розвиваються наукові напрями, які називають центрографією. Вони відштовхуються від теорії «центрального місця» В. Крісталлера та підходів І. Валлерстайна, базованих на концепції дифузії інновацій. При розгляді центр-периферійних відносин у руслі теорій соціальної комунікації ефективним виявляється системно-типологічний метод — регіон розглядається як локальний хронотоп, який здатний продукувати власний порядок світобачення й реагування на виклики. Система в такому разі вибудовується на основі ключових настанов Е. Шилза — центр формує базові інституції, а «відповіді периферій» залежать від загального клімату в державі і якості передавальних інстанцій, а також від тих мобілізаційних інструментів, які є в розпорядженні місцевих еліт. Якщо балансу свободи й обмежень дотримуються обидві сторони, такі системи є життєздатними²³.

Природа центру у Е. Шилза виступає як двоєдина — це і центральна ціннісна система (*CVS*) і центральна інституційна система (*CIS*). Перша ієрархічно впорядковує простір символічних уявлень, друга так само ієрархічно організує простір соціальних дій, санкціонуючи одні й забороняючи інші. Центр існує остільки, оскільки досягає панування над периферіями. Відповіді периферій різноманітні: від пасивної покори до спроб відділення від центру. Еліти кожної із периферій, перебуваючи в

лоні «материнського» співтовариства, до пори до часу виконують завдання переведення настанов центру локальними мовами і їх поєднання з місцевою традицією, насамперед шляхом здійснення місцевого самоврядування. Проте втягуючись у сферу глобального істеблішменту, вони часто протиставляють себе центрові, прагнуть до власної легітимації²⁴.

Початки центрографії у системі географічних наук прийнято пов'язувати з іменем Дж. Гілгарда — з 1872 р. за його методиками відбувалася типологізація різних сегментів суспільства у США. Пріоритет у становленні центрографії у Російській імперії належав ідеографічній (описовій) географії, яка, виробляючи власні методи аналізу властивостей окремих територій, запропонувала поміж іншим і метод районування. Ще у 60–80-х рр. XIX ст. у Російській імперії з'явився відповідний науковий напрям, у рамках якого здійснювалися дослідження історичної асиметрії території країни (неспівпадіння її гео- і демоцентрів). Подолання вад такої асиметрії розглядалося як важливе державне завдання. Однак катаклізми XX століття надовго затримали становлення відповідного наукового напрямку в СРСР. Щоправда, у Ленінграді упродовж 1926–1932 рр. діяла Центрографічна лабораторія, що носила ім'я Д. Менделєєва — саме його вважають «духовним батьком» російської центрографії. Очолював її виходець із України Є. Святловський, який став визнаним теоретиком статистичної центрографії. Її роль він вбачав насамперед у «географізації» методів систематичного спостереження й аналізу²⁵.

У системі історичних наук відповідний науковий напрям не утвердився; за спостереженням Л. Нагорної, «на відміну від географів, історики не створили чогось схожого на центрографію й не відчувають, здається, у цьому особливої потреби». Тим часом навіть просте «покладання» на український контекст підходів С. Роккана, універсальних за своїм спрямуванням, могло би створити зовсім нову парадигму дослідження в історичному вимірі центр-периферійних відносин у Росії і в СРСР. Адже за С. Рокканом, саме центротворення й периферизація являють собою основні складові процесу організації структур просторових систем²⁶. Можливо своєрідним «врівноваженням» дихотомії «центр-периферія» стане уважне дослідження феномена пограниччя й породжуваних ним регіональних ідентичностей та ментальних практик. Хоч яким потужним є центр, сама наявність кордону і його вплив на процеси переміщення людей, ідей, товарних потоків змушує відмовлятися від спрощеного погляду на проблеми домінування й управління.

Дискусії про місце й роль територіальності в сучасному світі будуть лише примножуватися, бо лишається непряоясненим, чи не закреслить домінуюча в ньому ворожість і агресивність будь-які основи світопорядку? Міждержавні відносини завжди обтяжені величезним спадком

минулих конфліктів, війн, національних образ. Бар'єри на шляху взаєморозуміння можуть створювати недорозвинутість свідомості, традиціоналізм мислення, етноцентристські настанови, стимулювати відлуння колишніх воєнних, етнічних, релігійних протистоянь. У такому разі відмінності здатні створювати конфліктні поля взаємодії і навіть призводити до кривавих сутичок. Характерні риси імперськості в політиці РФ — це насамперед полегшений підхід до проблеми кордонів, намагання маніпулювати інтересами етнічних груп, представлення реалізації відверто експансіоністських задумів як виконання певної цивілізаторської місії. Постійне прагнення до територіального розширення змушує не рахуватися з ризиками міжнародних ускладнень, санкцій, втратою іміджевого авторитету. Окупація Криму та російсько-українська війна показали, що владні структури РФ нездатні співвідносити територіальний вигравш із неминучими міжнародними ускладненнями, незворотним погіршенням відносин із Україною, імовірними деструктивними процесами у власних центр-периферійних відносинах. Якими втратами обернеться така недалекоглядність, покаже час.

¹ Naisbit J. Megatrends. The new directions transforming our lives. New York: Warner books, 1982. P. 297.

² Rosenau J. Turbulence in world politics: a theory of change and continuity. Princeton: Princeton University press, 1990. P. 12–13.

³ Дюркгейм Е. Соціологія. Львів: Українська академія друкарства, 2005. 360 с.

⁴ Castells M. The information age: economy, society and cultural. Volume 1. The rise of the network society. Oxford: Wiley Blackwell, 2010. P. XVII–XLIV.

⁵ Rokkan S. Citizens, elections, parties. Approaches to the comparative study of the processes of development. Oslo: Universitetsforlaget, 1970. 470 p.

⁶ Collins R. Civilizations as zones of prestige and social contact. *International sociology*. 2001. Vol.16. № 3. P. 421–437.

⁷ Маруняк Є. Територіальне (просторове) планування: зміст, еволюція та основні сучасні напрями. *Український географічний журнал*. 2014. № 2. С. 22–31.

⁸ Роккан С., Урвін Д.В. Политика территориальной идентичности: исследования по европейскому регионализму. *Логос*. 2003. № 6. С. 117–132.

⁹ Коч С.В. Транскордоння: простір соціального порядку і політичної дії. Одеса: Фенікс, 2019. С. 59.

¹⁰ Патицька Х.О. Теоретичні засади визначення центр-периферійних взаємодій в умовах соціально-економічної диференціації регіонального розвитку. *Регіональна економіка*. 2020. № 1. С. 33–41.

¹¹ Зарицький Т. Парадигма прикордоння і центр-периферійні підходи. *Україна Модерна*. 2011. № 18. С. 79–99.

¹² Остерхаммель Ю. Трансформація мира — история XIX века. Главы из книги. *Ab Imperio*. 2011. № 3. С. 76–77.

¹³ Ботц Г. Австрия после 1918 г.: влияние долгосрочных эффектов центра-периферии на политическую систему. *Политическая наука*. 2013. № 3. С. 137–138.

¹⁴ Rokkan S. The center-periphery polarity. *Center-periphery structures in Europe: an ISSC workbook in comparative analysis*. Frankfurt: Campus, 1987. P. 17–50.

¹⁵ Аллард Э., Вален Г. Стейн Роккан: очерк интеллектуальной биографии. *Политическая наука*. 2006. № 4. С. 39–42.

¹⁶ Ильин М.В. Балто-Черноморская система как фактор формирования государств в Восточной Европе. *Политическая наука*. 2008. № 1. С. 101–131.

¹⁷ Wallerstein I. The modern world-system: Capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in sixteen century. New York: University of California press, 2011. P. 349–350.

¹⁸ Эствуд Э. Современная мир-система Валлерстайна. *Теория и методы в современной политической науке. Первая попытка теоретического анализа*. Москва: РОССПЭН, 2009. 751 с.

¹⁹ Flint C., Taylor P. Political geography: world-economy, nation-state and locality. London: Routledge, 1993. 352 p.

²⁰ Периферийность «Центра» в современных национальных исторических нарративах. *Ab Imperio*. 2012. № 1. С. 47–101.

²¹ Центральность периферии. *Ab Imperio*. 2012. № 1. С. 9–18.

²² Collins R. Conflict sociology: toward an explanatory science. New York: Academic Pres, 1975. 584 p.

²³ Shils E. Center and periphery: essays in macrosociology. Chicago: University of Chicago press, 1975. 516 p.

²⁴ Каспэ С.И. Суррогат империи: о природе и происхождении федеративной политической формы. *Полис*. 2005. № 4. С. 9–27.

²⁵ Святловський Є.С. Географічні центри України. *Вісник статистики України*. 1929. № 1. С. 160–166.

²⁶ Нагорна Л. Центр як категорія історичної регіоналістики. *Регіональна історія України*. 2009. Вип. 3. С. 68–73.

REFERENCES

- Allardt, E., & Valen, H. (2006). Steyn Rokkan: ocherk intellektual'noy biografii. *Politicheskaya nauka*, 4, 39–42 [in Russian].
- Botts, G. (2013). Avstriya posle 1918 g.: vliyaniye dolgosrochnykh effektov tsentra-periferii na politicheskuyu sistemu. *Politicheskaya nauka*, 3, 137–138 [in Russian].
- Castells, M. (2010). The information age: economy, society and cultural. (Vol.). Oxford: Wiley Blackwell [in English].
- Collins, R. (1975). *Conflict sociology: toward an explanatory science*. New York: Academic Pres [in English].
- Collins, R. (2001). Civilizations as zones of prestige and social contact. *International sociology*, 16, 3, 421–437 [in English].
- Durkheim, E. (2005). *Sotsiologiya*. L'viv: Ukrayins'ka akademiya drukarstva [in Ukrainian].
- Estvud, E. (2009). Sovremennaya mir-sistema Vallerstayna. *Teoriya i metody v sovremennoy politicheskoy nauke. Pervaya popytka teoreticheskogo analiza*. Moskva: ROSSPEN [in Russian].
- Flint, C., & Taylor, P. (1993). *Political geography: world-economy, nation-state and locality*. London: Routledge [in English].
- Il'in, M.V. (2008). Balto-Chernomorskaya sistema kak faktor formirovaniya gosudarstv v Vostochnoy Yevrope. *Politicheskaya nauka*, 1, 101–131 [in Russian].

10. Kaspe, S.I. (2005). Surrogat imperii: o prirode i proiskhozhdenii federativnoy politicheskoy formy. *Polis*, 4, 9–27 [in Russian].
11. Koch, S.V. (2019). *Transkordonnya: prostir sotsial'noho poriyadku i politychnoyi diyi*. Odesa: Feniks [in Ukrainian].
12. Marunyak, Y. (2014). Terytorial'ne (prostoro)ve planuvannya: zmist, evolyutsiya ta osnovni suchasni napryamy. *Ukrayins'kyi heohrafichnyy zhurnal*, 2, 22–31 [in Ukrainian].
13. Nahorna, L. (2009). Tsentri yak katehoriya istorychnoyi rehionalistyky. *Rehional'na istoriya Ukrayiny*, 3, 68–73 [in Ukrainian].
14. Naisbit, J. (1982). *Megatrends. The new directions transforming our lives*. New York: Warner books [in English].
15. Osterhammel, J. (2011). Transformatsyya myra — ystoriya XIX veka. Hlavy yz knyhy. *Ab Imperio*, № 3, 76–77 [in Russian].
16. Patyts'ka, K.O. (2020). Teoretychni zasady vyznachennya tsentro-peryferiynykh vzayemodiy v umovakh sotsial'no-ekonomichnoyi dyferentsiatsiyi rehional'noho rozvytku. *Rehional'na ekonomika*, 1, 33–41 [in Ukrainian].
17. Periferiynost' Tsentra v sovremennykh natsional'nykh istoricheskikh narrativakh. (2012). *Ab Imperio*, 1, 47–101 [in Russian].
18. Rokkan, S. (1970). *Citizens, elections, parties. Approaches to the comparative study of the processes of development*. Oslo: Universitetsforlaget [in English].
19. Rokkan, S. (1987). The center-periphery polarity. *Center-periphery structures in Europe: an ISSC workbook in comparative analysis*. (pp. 17–50). Frankfurt: Campus [in English].
20. Rokkan, S., & Irvin, D.V. (2003). Politika territorial'noy identichnosti: issledovaniya po yevropeyskomu regionalizmu. *Logos*, 6, 117–132 [in Ukrainian].
21. Rosenau, J. (1990). *Turbulence in world politics: a theory of change and continuity*. Princeton: Princeton University press [in English].
22. Shils, E. (1975). *Center and periphery: essays in macrosociology*. Chicago: University of Chicago press [in English].
23. Svyatlovs'ky, Y.S. (1929). Heohrafichni tsentri Ukrayiny. *Visnyk statystyky Ukrayiny*, 1, 160–166 [in Ukrainian].
24. Tsentral'nost' periferii. (2012). *Ab Imperio*, 1, 9–18 [in Russian].
25. Wallerstein, I. (2011). *The modern world-system: Capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in sixteen century*. New York: University of California press [in English].
26. Zaryts'kyu, T. (2011). Paradyhma prykordonnya i tsentro-peryferiyni pidkhody. *Ukrayina Moderna*, 18, 79–99 [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2022.31.202>
УДК 930:253:341.81/.83(520)(477.74)“1926/1937”

Ірина Матяш

д-р. іст. наук, проф., пров. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: imatiash18@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7565-1866>
Scopus ID: 57222486175

УКРАЇНСЬКИЙ ДИПЛОМАТИЧНИЙ АРХІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ КОНСУЛЬСТВА ЯПОНІЇ В ОДЕСІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Мета дослідження полягає в з'ясуванні джерельного потенціалу українського Дипломатичного архіву для вивчення особливостей діяльності Консульства Японії в Одесі в міжвоєнний період. Методологія дослідження спирається на принципи науковості, історизму, системності та загальнонаукові і спеціальнонаукові методи, зокрема архівної евристики та джерелознавчої критики. Наукова новизна результатів дослідження полягає в реконструкції української складової джерельної бази діяльності Консульства Японії в Одесі в міжвоєнний період. Висновки: Основний масив документів, пов'язаних із діяльністю японської консульської установи в Одесі в міжвоєнний період, зберігся не в українських архівах. У цей час Україна перебувала в складі СРСР, була позбавлена права на зовнішньополітичну діяльність і взаємодіяла з іноземними представництвами в межах загальносоюзних інструкцій. Нагляд за іноземними представництвами здійснювали радянські спецслужби. У ГДА СБУ відклався відповідний документальний комплекс, у складі якого можна виокремити три тематичні групи: звіти про результати нагляду за очільниками Консульства Японії в Одесі; звіти про результати нагляду за персоналом консульства; копії перехоплених звітів консулів про економічну й соціальну політику СРСР, стан промисловості й сільського господарства. Джерельна база дослідження діяльності Консульства Японії в Одесі ширша за документи спецслужб і є частиною українського Дипломатичного архіву в сегменті українсько-японських відносин. Попри те, що діяльність консульства можна розглядати лише як дипломатичну присутність Японії на території УРСР,

інформація документів свідчить про безпосередні контакти японських дипломатів з українськими державними органами, плани започаткування торговельних відносин саме з УРСР тощо. Документи цієї тематики є також у ЦДАВО України, державних архівах Одеської та Миколаївської областей. Розширенню доступу до документів про діяльність іноземних представництв в Україні та українсько-японські відносини сприятиме створення Дипломатичного е-архіву.

Ключові слова: Український дипломатичний архів, Консульство Японії в Одесі, Сасаки Сейто, Камімура Шін'їці, Шімада Шігеру, Ногучі Яшіо, Танака Бун'їціро.

Iryna Matiash

Doctor of History, Professor, Leading Researcher
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiy Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: imatiash18@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7565-1866>
Scopus ID: 57222486175

UKRAINIAN DIPLOMATIC ARCHIVE AS A SOURCE OF RESEARCH ON THE ACTIVITIES OF THE JAPANESE CONSULATE IN ODESSA IN THE INTERWAR PERIOD

The purpose of the study is to clarify the source potential of the Ukrainian Diplomatic Archive for studying the specifics of the activities of the Japanese Consulate in Odesa in the interwar period. The research methodology is based on the principles of scientificity, historicism, systematicity and general scientific and special scientific methods, in particular archival heuristics and source criticism. The scientific novelty of the research results lies in the reconstruction of the Ukrainian component of the source base of the activity of the Japanese consulate in Odesa in the interwar period. Conclusions: The main array of documents related to the activities of the Japanese consular institution in Odesa in the interwar period was not preserved in Ukrainian archives. At that time, Ukraine was part of the USSR, was deprived of the right to engage in foreign policy activities and interacted with foreign missions within the framework of all-Union instructions. Soviet special services also supervised foreign missions. The Branch State Archive of the Security Service of Ukraine holds a relevant documentary complex, which includes three

thematic groups: reports on the results of supervising the heads of the Consulate of Japan in Odesa; reports on the results of supervising consulate staff; copies of intercepted consul reports on the economic and social policy of the USSR, the state of industry and agriculture. The source base for the study of the activities of the Japanese Consulate in Odesa is wider than the documents of the special services and is part of the Ukrainian Diplomatic Archive in the segment of Ukrainian-Japanese relations. Despite the fact that the activity of the consulate can be considered only as a diplomatic presence of Japan on the territory of the Ukrainian SSR, documentary information indicates direct contacts of Japanese diplomats with Ukrainian state bodies, plans to start trade relations with the Ukrainian SSR, etc. Documents on this topic are also in the Central State Archive of Supreme Authorities of Ukraine, state archives of Odesa and Mykolaiv regions. The creation of the Diplomatic e-archive will help expand access to documents about the activities of foreign missions in Ukraine and Ukrainian-Japanese relations.

Keywords: *Ukrainian diplomatic archive, Consulate of Japan in Odessa, Sasaki Seygo, Kamimura Shiniti, Shimada Shigeru, Naguchi Yashio, Tanaka Bunichiro.*

Український Дипломатичний архів є збірним поняттям. Це документи офіційного походження, утворені в результаті діяльності державних органів, що займаються формуванням та забезпеченням реалізації державної політики у сфері зовнішніх зносин, інших органів дипломатичної служби, а також документи особового походження працівників дипломатичної служби, які зберігаються в державних архівах України і приватних колекціях в Україні та за кордоном. Актуальність виявлення, забезпечення збереженості, оцифрування та дослідження таких документів після широкомасштабного вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 р. посилилася, оскільки для «обґрунтування» війни проти Українського народу і всієї світової демократії ідеологи рашизму продукували історичні фейки. Серед них — твердження про відсутність в Україні міжнародних контактів після 1917 р., брак досвіду дипломатичної і консульської служби, відсутність дипломатичної школи. Складовою частиною українського Дипломатичного архіву є документальні масиви, що відклалися в результаті діяльності іноземних дипломатичних та консульських установ, які функціонували на території України в різні періоди. Щодо міжвоєнного часу ця інформація має специфічний характер, оскільки Україна перебувала в складі радянського союзу, а за іноземними консульствами, що діяли в українських містах, здійснювався систематичний нагляд спецслужб. Останніми роками після публікації на підставі документів, виявлених авторкою цієї статті в Галузевому державному

архіві СБУ, нарису про діяльність Консульства Японії в Одесі¹ активувався інтерес українських дослідників до цієї проблеми.

Вагомий внесок у її розроблення належить дніпровській історичній Світлані Павленко, яка ретельно дослідила персоналії японських дипломатів на підставі архівної інформації, що зберігається також у японських архівах (Національному архіві Японії, Дипломатичному архіві МЗС Японії)² і доступна завдяки цифровізації³. Дослідниця також запровадила до наукового обігу спогади Сасаки Сейго й тексти звітів Танака Бун'їчіро в контексті вивчення їхньої консульської діяльності. Згадки про відомий у історіографії факт відвідання військовим аташе посольства Японії у Росії Ашідою Хітоші Києва в липні 1917 р. з метою з'ясування наміру УЦР щодо продовження війни містяться в монографії В. Головченка та В. Солдатенка⁴. При цьому автори справедливо не вбачають ніякого відношення цього візиту до встановлення дипломатичних відносин між УНР і Японською імперією. Японський дипломат недовго перебував у Києві як представник Антанти в межах своїх повноважень і не виявляв підтримки українському визвольному рухові. Оцінки іноземними дипломатами винищення радянською владою українського селянства в 1932–1933 рр. як свідомого цілеспрямованого процесу аналізували Л. Вовчук і С. Корновенко⁵, серед інших згадуючи про Танака Бун'їчіро. У зарубіжній історіографії діяльність консульства в Одесі висвітлювалася в контексті історії дипломатичної служби Японії науковцями та дипломатами, близько знайомими з предметом дослідження на практиці: Дж. Ленсеном⁶, Сумі Сігекі⁷ та ін.

Завдання цієї статті полягає в з'ясуванні джерельного потенціалу українського Дипломатичного архіву для вивчення особливостей діяльності Консульства Японії в Одесі та взаємодії консулів із радянськими органами в міжвоєнний період.

Основний масив документів, пов'язаних із діяльністю японської консульської установи в Одесі в міжвоєнний період (1926–1937 рр.), зберігся не в українських архівах. Проте український Дипломатичний архів має потужний потенціал не лише для реконструкції діяльності Консульства Японії в Одесі, а й для дослідження витоків українсько-японських відносин та інших двосторонніх і багатосторонніх контактів України в різні періоди історії нашої держави. Специфічна група історичних джерел (наглядові справи, архівно-слідчі справи, судові справи) відклася через нагляд за іноземними представництвами радянських спецслужб (ЧК–ДПУ–НКВС) у Галузевому державному архіві Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). Зокрема у ф. 13 «Колекція друкованих видань КГБ УРСР» є агентурна справа нагляду за консульством Японії «Матеріали по Японському консульству в г. Одессе с 1926 г. по 1932 г.» (ф. 418, т. 1,

ч. I–III). Документи, вміщені в ній, мали переважно гриф «Цілком таємно». Вони відображають перебіг стеження за японськими дипломатами. Нагляд проводився окружними відділами ДПУ в Дніпропетровську, Харкові, Києві, Криму, Одесі, Миколаєві, які звітували перед центральним керівництвом. Справа мала назву «Японське консульство» / «Японський консул», а серія маркувалася літерою «К». Це приклад «літерної справи», які заводилися для зберігання відомостей, зібраних органами державної безпеки СРСР. Матеріали фонду розсекречені 25 травня 2009 р. Їхня джерельна цінність полягає в тому, що вони містять звіти агентів спецслужби, які здійснювали зовнішній нагляд за співробітниками консульства, та впроваджених у штати консульства агентів, вказівки керівних органів ЧК–ДПУ–НКВС щодо їхніх дій; перехоплені агентурою консульські звіти, в яких викладено оцінки причин і наслідків Великого Голоду в УРСР, причини переведення столиці УСРР з Києва в Харків і назад, інформацію про стосунки між дипломатами, їхні біографічні відомості, описано напрями діяльності консульської установи. Попри специфічний характер джерел, вони уможливають реконструкцію діяльності консульської установи в окреслений період. Деякі з цих документів опубліковано в сьомому томі багатотомного збірника, підготовленого ГДА СБУ та Інститутом національної пам'яті Польщі⁸. Том містить оцінки японськими консулами продовольчої ситуації на півдні України взимку 1932 р., фрагменти консульських звітів із коментарями про свідоме винищення українського селянства радянською владою під час Голодомору⁹.

Згідно з архівною інформацією, що міститься у фонді, про намір Японії відновити діяльність консульства в Одесі¹⁰ стало відомо на початку травня 1925 р., невдовзі після відкриття Посольства Японської імперії у СРСР у березні. Встановлення дипломатичних відносин Японії зі створенням у грудні 1922 року Союзом Радянських Республік зумовлювалося насамперед економічними інтересами. Понад три роки до того нестача у країні корисних копалин та сировини, що їх потребувала промисловість, спричинили захоплення Японською імперією російських територій Далекого Сходу. Станом на 1922 рік через наступ у регіоні червоної армії та виведення японських військ переговорні позиції змінилися. Перемовини розпочалися з ініціативи відомого політичного діяча, мера Токіо — Шімпея Гото в лютому 1923 р. Однак спершу не мали успіху, зокрема з внутрішніх причин СРСР. Державне утворення радянських республік оголосило відозвою до всіх народів і урядів світу про завершення організаційних формальностей (введення в дію Конституції та початок роботи вищих органів влади й управління) лише 13 липня 1923 р., під час першої сесії ЦВК СРСР. За пів року помер засновник нової держави й голова

РНК СРСР Владімір Ленін. Невдовзі владу в державі зосередив у своїх руках Йосип Сталін. Зацікавленість ділових кіл Японії у економічній співпраці з СРСР, насамперед у сфері риболовства, спонукала до відновлення переговорів. Нормалізувати міждержавні відносини пропонувала також Москва. Переговори розпочалися у травні 1924 р. Їхнім результатом стала підписана 20 січня 1925 р. «Конвенція про основні принципи взаємовідносин між СРСР і Японією» та два протоколи як додатки до неї, ратифікована обома сторонами впродовж наступного місяця. Можливості розвитку торговельно-економічних радянсько-японських відносин відкривала ст. I конвенції, що декларувала встановлення дипломатичних і консульських зносин. Перегляд Риболовної конвенції 1907 р. передбачався в ст. III. До укладання нової Риболовної конвенції сторони мали дотримуватися встановленої 1924 р. практики орендування риболовних ділянок японськими підданими. Важливою домовленістю для Японії була згода радянської сторони на надання японським підданам, компаніям і асоціаціям концесій на експлуатацію сировинних природних багатств на всій території СРСР, що деталізувалося у протоколі «Б». Йшлося також про підготовку договору про торгівлю і мореплавання (ст. IV). Відповідно до протоколу «А» СРСР гарантував надання Японському Уряду «всіх розумних полегшень у виборі підходящих місць і будівель» для Японського посольства і консульств, заснованих на території СРСР.

Першим послом Японії у СРСР став Танака Токіті. Він мав досвід роботи в торгово-економічному департаменті МЗС, працював радником Посольства Японії у США, консулом у Сінгапурі, Гонконзі та Сіетлі, був заступником керівника Торгового бюро при МЗС Японії та ін. Його останньою перед призначенням дипломатичною посадою була посада заступника міністра закордонних справ з інформаційних питань. Скерування до Москви постаті такого рівня свідчило про значення, якого надавала імперія відносинам із радянською країною, та рівень поставлених перед послом завдань. Посол Танака Токіті вручив Вірчу грамоту голові ВЦВК Михаїлу Калініну 15 липня 1925 р., а у вересні скерував Сасакі Сейго до Одеси та Херсона з метою ознайомлення з портами й економічним станом міст. Під час відрядження в Одесі дипломат побував на засіданні Правління Російсько-східної торговельної палати, зустрівся з комерційним директором Чорноморсько-азовської контори Радторгфлоту, дав інтерв'ю газеті «Известия», оглянув порт¹¹. Обговорюючи питання розвитку торговельних відносин, він декларував необхідність налагодженні морського сполучення, яке досі відбувалося «раз на три місяці», та вказував на можливість експортування до Японії з УСРР каустичної соди, льону, конопель, солі, тютюну, інших товарів, а також повідомив про заплановане відкриття в Одесі Консульства Японії.

«Перлина біля моря» мала найбільшу привабливість для «країни сонця, що сходить» насамперед як портове місто. Налагодження регулярного морського шляху з японських портів до Одеси відкривало перспективу активізації торгівлі з країною, про яку в Японії належного уявлення ще не мали. Відтак завдання консульства полягали в налагодженні торговельних зв'язків з радянською стороною та збиранні всебічної інформації про приморський регіон. Такий напрям діяльності консульської установи як захист прав та інтересів японських громадян у місці призначення не був пріоритетним, оскільки на той час в Одесі перебувало не більше, ніж півтора десятка японців¹². Та й ті проживали тимчасово.

В агентурній справі щодо Консульства Японії в Одесі зберіглася інформація практично про всіх очільників установи. На кожного з них заводилася справа-формуляр, в якій збиралися агентурні матеріали, присвоювалися «псевдо» (оперативні назви)¹³. У документах зафіксовано «результати нагляду» та зібрані з різних джерел відомості про ту чи іншу особу, її контактерів. При цьому для агентів і представників спецслужб істотною проблемою складало написання імен та прізвищ японських дипломатів, відтак у документах зустрічаються різні записи одного й того ж прізвища. У першій частині першого тому ф. 418 ГДА СБУ зібрано інформацію про Сасакі Сейго (оперативна назва «Предварительный») як першого очільника консульства. У посольстві він обіймав посаду другого секретаря, не мав вищої освіти й отримав призначення (за офіційною версією) за вислугою років¹⁴. Однак до того його дипломатична кар'єра була доволі тривалою. Вона розпочалася з посади секретаря консульства з торговельних питань у Владивостоку, де він служив секретарем із торговельних питань. У 1907–1909 рр. Сасакі Сейго працював консульським секретарем у Віце-консульстві Японської імперії в Одесі. Консульську установу очолював тоді Наохіко Фукуда¹⁵, а на технічних посадах перебували місцеві мешканці: службовець Михайло Цибулько та покоївка Олександра Ігнатушина¹⁶. За інформацією радянської спецслужби, яка збирала досє про кожного іноземного дипломата й таємно стежила за ними, Сасакі Сейго мав репутацію «хорошого досвідченого розвідника», розумного й хитрого, який користується методом відновлення старих контактів і працює з двійниками. Після закриття японського віце-консульства в Одесі в 1910 р. його перевели в Москву, до новоствореного генерального консульства. Там він працював близько чотирьох років, потому до 1915 р. — в МЗС, на початку 1916 р. був призначений віце-консулом у Чанчуні, обіймав аналогічні посади в Нун'ані (1916–1918 рр.), у Маньчжурії (1918–1920 рр.). Упродовж 1921–1923 рр. очолював консульство у французькому Гаврі в ранзі консула¹⁷, а по завершенні

каденції отримав призначення на посаду консула у Варшаві. Звідти дипломат вирушив до Москви.

Як офіційний представник Японії Сасакі Сейго прибув до Одеси відповідно до виданих 10 грудня 1925 р. уповноважувальних документів 4 січня 1926 р.¹⁸ Перший консульський прийом він планував провести в готелі «Лондонський», неподалік порту, але захворів дорогою і змушений був відкласти його на час лікування. Утім у місті не залишилося жодного японця: всі до моменту можливої зустрічі з консулом виїхали з міста.

Невдовзі до Одеси прибули ще два дипломатичні співробітники консульства. Віце-консулом став співробітник посольства в Москві Камімура Шін'іці, секретарем — Гото Ясуцугу, котрий приїхав з Японії. На другорядну посаду технічного секретаря консульства Сасакі Сейго призначив знайомого з попередньої служби Ліфшиця, що «підтвердило» вказану в зібраній одеськими чекістами оперативній інформації його схильність до відновлення попередніх контактів із метою проведення розвідувальної роботи. За консулом було встановлено нагляд спецслужб.

Після завершення формування штату консульство розташувалося в діловому центрі міста, на початку Приморського бульвару (з 1919 р. носив ім'я одеського анархіста і члена Одеської ради Олександра Фельдмана) в буд № 1¹⁹, зайнявши весь другий поверх. Над ним, на третьому поверсі, працювало Одеське відділення спостереження і зв'язку морських сил Чорного моря. ДПУ висловлювало незадоволення цим фактом, оскільки приміщення консульства мало відповідати умовам зручного ведення зовнішнього спостереження. Більшої уваги спецслужби надали формуванню агентури серед персоналу консульства.

Японський консул у Одесі мав своїм завданням насамперед розвиток торговельних відносин із СРСР та встановлення пароплавного сполучення між портами Осака й Одеса²⁰. З цією метою Сасакі Сейго організував ретельне вивчення всіма співробітниками консульства економічного й суспільно-політичного життя регіону на підставі газетної і журнальної періодики та особистих спостережень. Консульство передплатило практично всю політико-економічну пресу СРСР і УРСР. Консул систематично надсилав до Токіо аналітичні звіти про діяльність Одеського порту та роботу Одеського відділення Української східно-торговельної палати, відкритої з метою розвитку торговельних відносин між УСРР та країнами Сходу. Майже всі звіти перехоплювалися агентами спецслужби, а відтак опинилися у фондах ГДА СБУ. Задля кращого розуміння ідеології комуністів Сасакі Сейго попросив допомоги двох студентів, котрі вивчали політекономію. У спілкуванні з молодими представниками радянської республіки консул намагався знайти відповіді на складні для розуміння людиною іншої цивілізації питання. За їхньою

порадою він студіював «найкращий підручник із політграмоти» — «посібник Бердникова»²¹, де його найбільше цікавили розділи «Радянська влада і державний устрій радянської республіки», «Промисловість», «Земельна і сільськогосподарська політика», «Національне питання». Щоб бути ближче до народу, Сасакі Сейго ходив на базари, часто гуляв берегом моря в напрямку німецької колонії Люстдорф. За можливості намагався розмовляти з місцевими жителями, слухав їхні розмови. Загалом він уважав Одесу «не таким гнітючим містом, як інші міста Росії», «ковтком чистого повітря», «світлим і затишним містечком», а роботу в консульстві — «справді тихою». Йому імпонувало, що «на відміну від далекосхідних російських територій, тут не проживали японці, й було дуже мало взаємодії з іноземними консулами»²². Серед представників консульського корпусу в Сасакі Сейго приязні стосунки склалися з турецьким генконсулом Моніф-беєм.

Документи першої частини першого тому спр. 418 містять, окрім агентурних довідок про стеження за консулом і перехоплених звітів, також документи про стеження за віце-консулом Камімура Шін'іці. Агенти вбачали в його заняттях тенісом підпільну роботу. У їхніх доповідях повідомляється, що секретар консульства скористався своїми навичками тенісиста для знайомства зі співробітниками Індо-європейського телеграфу на підставі спільного захоплення тенісом. В Одесі шанували цей вид спорту, для його розвитку було створено перші тенісні клуби, і відбувалися показові матчі. Віце-консул зав'язував нові контакти на ґрунті гри в лаун-теніс, розширюючи коло свого спілкування.

У березні–квітні 1926 р. Сасакі Сейго активно працював над питанням популяризації японських торговельних можливостей (рекламував японську риболовецьку сітку, вироби японських верфей, організовував ділові візити японських урядовців до Одеси). У травні він виїхав до Стамбула для участі в з'їзді японських послів і консулів Близького Сходу²³. На цьому форумі розглядалося питання про відновлення торгівлі з півднем СРСР. За його результатами в Одесу мали прибути представники пароплавних компаній і торговельних фірм Японії. У приміщенні консульства планувалося заснувати постійну виставку японських товарів²⁴. Передбачалося експонувати товари з урахуванням практичних потреб російського споживача та принципів політики імпорту СРСР. Планувалося, що вже перший японський пароплав Близькосхідного рейсу відвідає Одесу²⁵. Сасакі Сейго повернувся з відрядження 22 травня 1926 р. і незабаром поїхав до Москви. Звіди планував вирушити на кілька місяців в Японію, де мав зробити уряду доповідь за результатами з'їзду в Стамбулі. До Токіо дипломат виїхав у липні для вивчення експортних можливостей, відвідав Осаку, Сідзуоку, Аїті та ін. До Одеси він більше не повернувся

через нове призначення на посаду генерального консула на Сахаліні, в м. Александровську.

До приїзду нового консула консульством керував Камімура Шін'їці. Гото Ясуцугу продовжував виконання обов'язків секретаря. У вересні 1926 р. він здійснив подорож до Києва, Харкова, Ростова та Новоросійська для ознайомлення з радянською промисловістю і вивчення можливості організації торгівлі між Японією і СРСР²⁶. На зворотному шляху дипломат заїхав до Севастополя, Сімферополя і Євпаторії (його цікавив стан військових справ). Його невідступно таємно супроводжували агенти ДПУ, іноді доводячи ситуацію до абсурду. Так агент, який стежив за Гото Ясуцугу, через брак транспорту на шляху з Євпаторії опинився в одному з ним авто. А в Сімферополі отримав від свого попутника-«підопічного» пропозицію зупинитися в одному номері через відсутність вільних номерів. За звітом ДПУ, японський дипломат не розсекретив співробітника радянської спецслужби. Відтак той здійснив спробу вербування віце-консула Камімура Шін'їці, нового сторожа консульства М. Цибулька²⁷. Спроба спершу щодо обох була невдалою, але згодом сторож таки став агентом.

Зміни в персональному складі консульства відбулися з приїздом наприкінці лютого 1927 р. нового очільника. Призначення на цю посаду отримав кар'єрний дипломат Шімада Шігеру. Наглядові документи за консульством періоду його керівництва зібрані в третій частині першого тому ф. 418. Після закінчення 1906 р. престижного Інституту іноземних мов Шімада Шігеру служив у Токіо, де спеціалізувався на русистиці, у консульських установах у Китаї і Росії, а 1909 р. отримав посаду секретаря генконсульства у Владивостоці²⁸. Він брав участь у радянсько-японських переговорах, служив у Омську, Іркутську, Харбіні, на Сахаліні. У радянському посольстві в Токіо вважали японського дипломата прихильним до росіян. 1925 р. і 1926 р. за багаторічну службу його було відзначено двома орденами. До Одеси Шімада Шігеру вирушив з Новосибірську, де від березня 1926 р. виконував обов'язки консула²⁹. Камімура Шін'їці передав йому справи й виїхав до Токіо, а невдовзі був призначений послом у Туреччині, згодом працював у Ізраїлі і написав численні праці з історії японської дипломатії.

Підпорядкований Шімада Шігеру консульський округ на підставі екзекватури НКЗС СРСР № 57/27 від 27 лютого 1927 р.³⁰ було розширено. До нього увійшов, крім Одеси, «Одеський округ СРСР»³¹. В середині квітня відбулася зміна секретаря консульства. На цю посаду з посольства в Москві прибув Ногучі Яшіо. Він володів французькою й англійською мовами, мав досвід дипломатичної роботи в китайському портовому місті Цицигар, на службі характеризувався як порядна, ділова і кмітлива людина³². Гото Ясуцугу на деякий час став віце-консулом³³.

Орієнтований на виконання повноважень у сфері торговельно-економічних відносин та консульських функцій, Шімада Шігеру втім займався і політичними питаннями, представляючи позицію уряду. Йому доводилося коментувати журналістам ставлення Японії до висунутої у травні 1927 р. пропозиції Радянського Союзу щодо підписання договору про ненапад. Японський уряд не прийняв пропозиції, забезпечуючи імперії повну свободу дій. Проти підписання пакту про ненапад із СРСР виступало керівництво японської армії. У генеральному штабі й військовому міністерстві Японії вважали, що війну слід починати якомога раніше, до часу поки СРСР зміцнить свою військову силу. Посол Японії у СРСР Танака Токіті більш помірковано стверджував, що перемовини мають розвиватися поступово, без поспіху, тому говорити про підписання такої угоди зарано. Шімада Шігеру декларував у цьому питанні офіційну позицію. Він не вважав договір із Радянським Союзом про ненапад як дипломатичний акт чимось важливим, оскільки договори можуть мати реальне значення тоді, коли підставою для їх укладання є спільність політичних, економічних і інших інтересів, яких у Японії з СРСР не було³⁴. Побоювання щодо війни СРСР із будь-якою державою він неодноразово називав перебільшеними, але не виключав можливе «втягання» у світову чи європейську війну. Дипломат усвідомлював агресивну сутність радянської зовнішньої політики і схильність до відмови в односторонньому порядку від міжнародних договорів. Його «вельми сприятливе» ставлення до росіян поступово згасало.

Пріоритетне завдання службовців консульства складала підготовка звітів із різних питань. Їхній обсяг зростав у зв'язку з розширенням меж консульського округу відповідно до екзекватури № 63/27 від 26 травня 1927 р. на всю територію УРСР і Кримської АРСР³⁵. До зони спостережень консула входили також Білорусь і Молдова. Матеріал для узагальнень Шімада Шігеру подавали віце-консул і секретар. Так, Ногучі Яшіо збирав у пресі відомості про вступників до вищих навчальних закладів. У виявленій інформації він зауважив, що радянська влада, декларуючи реформу шкільництва, зберегла багато методів і прийомів, від яких давно відмовились у країнах Європи і Північної Америки. Зокрема йшлося про метод читання цілими словами, що застосовується в англійській мові, а в японській зовсім неприйнятний³⁶. Відомості до звіту про економічне становище в Україні, Білорусі, Молдові готував Гото Ясуцугу³⁷. У своїх матеріалах він використовував зокрема відомості, зібрані під час подорожі восени 1926 р. до Києва, Харкова, Ростова та Новоросійська.

Консул особисто збирав інформацію та готував узагальнені звіти й тематичні доповіді за запитамі державних органів, промислових підприємств, торговельних організацій, громадських об'єднань. Його доповіді

торкалися антирадянських настроїв в Одесі, озброєння, аварії на Волховбуді, національної політики, ролі приватного капіталу в СРСР та інших проблемних питань. Перехоплений агентами звіт Шімада Шігеру від 4 червня 1927 р. свідчить про репресії, які посилилися у зв'язку з вбивством у Варшаві П. Л. Войкова. Консул повідомляв, що через це вбивство, вибух у Партклубі Ленінградського комуністичного університету, здійснений 7 червня 1927 р. членами білоемігрантської організації Російського загальновійськового союзу, в результаті якого одна людина загинула і 26 зазнало поранень, та загибель 7 червня 1927 р. білоруського чекіста — заступника начальника ДПУ БРСР Й.К. Опанського на залізниці між Ждановичами і Мінськом у червні розстріляно багато членів «контрреволюційної партії» у Києві та Одесі, населення цих міст очікує якихось надзвичайних подій, а влада «звалює все на англійців і проголошує, що буде дотримуватися політики миру»³⁸. На підставі власних спостережень за радянською дійсністю Шімада Шігеру змінював своє ставлення до внутрішньої і зовнішньої політики СРСР. Зокрема його непокоїло тотальне стеження за іноземними дипломатами, необґрунтоване звинувачення їх у шпигунстві, що становило загрозу для їхнього життя. Японський консул вважав, що для іноземних представництв надзвичайно небезпечно користуватися послугами таємних агентів на території СРСР і що слід бути надзвичайно обережним у своїй поведінці, бо радянські органи безпеки з особливою увагою стежать за тими, кого наймають на роботу іноземні представництва, і вербують їх.

Як свідчать звіти про нагляд, у Одесі за трьома японськими дипломатами стежили 11 агентів («Васильєв», «Токієць», «Бухгалтер», «Педагог», «Стара», «Демократ», «Штурман», «Японець», «Артільник», «Кухар», «Мак»), що обіймали технічні посади в консульстві та в будинку консула³⁹. Особи для виконання таких обов'язків добиралися ретельно. Так, викладач залізничної трудової школи В.С. Фоменко («Токієць») був знайомий з Шімада Шігеру з Японії — в 1903 р. він викладав у Токійському університеті, де навчався майбутній консул⁴⁰. О.С. Павличенко («Декоратор»), знаючи захоплення консула живописом, консультував його під час купівлі художніх полотен як член артїлі художників і колишній декоратор театру; О.Я. Златоустова («Стара») викладала російську мову дружині Шімада Шігеру⁴¹. Для здобуття інформації застосовувалися різні методи, розуміння суті яких давало шанс убезпечитися і навіть — вижити. Не врахував цієї обставини військовий агент при Японському посольстві в Стамбулі Хасімото. Він їхав через Москву та Київ до Одеси. У вагоні потягу між станціями Казатин–Бірзул у нього викрали документи, розливши на його подушці наркотичну речовину, щоб він заснув. Виїхати з Одеси без документів Хасімото вдалося після втручання консульства: на запит консула йому було надіслано паспорт⁴².

Намагаючись убезпечити себе від впливу ДПУ, Шімада Шігеру та Ногучі Яшіо рідко виходили з консульства, проводячи час за вивченням української і російської літератури, читали радянську і світову пресу, робили тематичні витинки з газет⁴³. Спостерігаючи за життям радянської країни зсередини, Шімада Шігеру з прочитаного розумів, що в Західній Європі лише невелике коло людей має чітке уявлення про умови праці в СРСР, становище сільського господарства, промисловості й торгівлі. Він усвідомлював, що все написане в пресі і книгах є або тенденційною критикою, або свідомим необґрунтованим вихваланням, а авторів таких творів або відвертими ворогами СРСР або особами, що захоплюються мріями про соціальне процвітання й бачать у рожевому світлі все, що тут робиться⁴⁴. Консул висловлював упевненість у тому, що в жодній культурній країні спроба запровадити такий державний устрій, як це зробив радянський уряд, не мала би підтримки більшості населення⁴⁵. Він уважав, що керівна партія в СРСР може проводити свої «експерименти» в марксистсько-ленінському дусі лише через ізольованість і відірваність країни від світу, але це все одно рано чи пізно закінчиться. На думку Шімада Шігеру, результати внутрішньої політики радянської влади, що довела до такої зтяжної кризи в Україні, вже починали відображатися на ставленні за кордоном у таких колах, які спершу співчутливо ставилися до марксистів і загалом комуністів⁴⁶. Проте офіційно ці думки Шімада Шігеру не висловлював. З відвідувачами теж дотримувалися вибіркового підходу. Особисто консул приймав лише представників установ, а приватних відвідувачів скеровували через агента НКЗС СРСР у Одесі⁴⁷.

Звіти агентів нагляду свідчать про запровадження консулом нових методів роботи з документацією. Документи консульства, які раніше зберігалися в шухлядах столів, почали зберігати в сейфі⁴⁸. Коли сейф відкривали, двері кімнати зачиняли на ключ. У столах залишали лише витинки з газет і газети. У корзинах для паперів не дозволялося тримати зіпсовані документи. У разі необхідності викинути такий документ, його спалювали. Для цього на столах стояли спеціальні вазочки. Обгортковий папір від пакетів і конверти спалювали в печі, від якої не відходили, поки папір не згорав. Це давало позитивний результат: агенти не могли отримати інформацію про пов'язаних із консульством «підозрілих» осіб. Відтак розвідувальна робота ДПУ не мала істотних результатів⁴⁹.

Спостерігаючи в Одесі за багатонаціональним населенням, Шімада Шігеру повернувся до вивчення єврейського питання та зокрема антисемітизму в СРСР і Україні. Ця проблема його цікавила давно. Під час консульської каденції у Одесі він ретельно стежив за публікаціями в періодиці з цього питання, робив вирізки з газет, збирав статистичні дані про євреїв та єврейське землеробство, випадки проявів антисемітських

настроїв. У звіті від 5 лютого 1928 р. під назвою «Пекучий антисемітизм в Одесі», відправленому міністру закордонних справ Японії Танака Гітти, дипломат зазначав, що місцеве населення демонструє велику неприязнь до 150-тисячної єврейської колонії (яка кількісно складає 36% від 420 тис. осіб). Причину він пояснював тим, що євреї, посідаючи високі посади в радянській владі, займалися контрабандою і шпигунством, перешкоджали роботі державних підприємств, багато євреїв було серед злочинців, до того ж вони постійно висловлювали невдоволення радянськими порядками. Водночас консул повідомив про так званий «біробіджанський проєкт» — плани радянського уряду щодо масового переселення одного мільйона «фізично міцних» євреїв на Далекий Схід⁵⁰. Після завершення підготовки звіту консул не припинив вивчення цього питання, намагався купувати в місцевих книгарнях найновішу літературу. Шімада Шігеру цікавився також поглядами, побутом, характером та релігійними віруваннями єврейського населення⁵¹, проте принципово не наймав на роботу до консульства євреїв.

Дипломат намагався дослідити і сутність українізації. Він хотів з'ясувати, чи має це явище глибинні корені серед населення, чи поверховий характер і сприймається як одна з багатьох повинностей, що їх накладає уряд на громадян⁵². Аналізуючи процес українізації, Шімада Шігеру дійшов висновку, що це лише інструмент, використовуваний радянським урядом для радянзації України. Його цікавила загалом національна політика в Україні, Білорусі та Грузії⁵³ як у країнах (попри їхній статус республік), де національності мали й цінували свою історію. Консул уважав корисним для японців вивчення методів СРСР, що застосовуються до цих республік в національному питанні, щоби за можливості застосувати їх у Кореї та Японії, де ведеться зовсім протилежна, ніж у СРСР, національна політика. Для підготовки доповіді з національного питання в цих республіках він знайшов багато матеріалів у радянській інтерпретації про Кавказ і Середню Азію у закупленій для консульства «Великій радянській енциклопедії», яка щойно почала виходити⁵⁴.

На підставі ретельного вивчення особливостей радянської внутрішньої політики Шімада Шігеру зробив важливі висновки у доповіді про хлібозаготівлі в УСРР. Відображаючи реальне становище в похмурих тонах, ще у березні 1928 р. він пророкував трагедію державного масштабу, якої, на його погляд, тоді ще можна було уникнути.

Окрім аналітичної роботи, консульство забезпечувало візити в Одесу японських дипломатів, державних діячів і представників бізнесу. Вони зазвичай оглядали місто в «супроводі» агентів ДПУ, яке в кожному іноземному гості бачило шпигуна. 9–14 листопада 1928 р. в Одесі побували член Японського парламенту Мазура і секретар Сейго. Після їх

приїзду в Одесу за ними було встановлено стеження через підозру Сейго в шпигунській діяльності⁵⁵. У супроводі консула Шімада Шігеру вони відвідали кінотеатр Луначарського, міськраду, міськвиконком, державну бійню, тютюнову фабрику Петровського, телеграф, фабрику з фасування чаю. Під час огляду фабрики гості цікавились її виробничими потужностями, а в порту Сейго зауважив водієві, що до революції тут було багато суден, а тепер порожньо. Після від'їзду гостей у Москву, ДПУ ще два дні не знімало стеження, але нічого підозрілого, як свідчать документи фонду, виявити їм не вдалося.

У грудні 1928 р. консульство мало забезпечити приїзд до Одеси військово-морського аташе Японії у СРСР полковника (капітана 1-го рангу) Коянагі Кісабуро в супроводі його асистента Хата⁵⁶. Контррозвідальний відділ ДПУ УРСР в Одесі отримав телеграму про очікуваний приїзд і негайно «вжив заходів» щодо забезпечення стеження за гостем та контролю за його пересуванням. Раніше Коянагі Кісабуро був у контакті з латвійським Генеральним штабом, у серпні 1928 р. зі своїм помічником Ічіро Мацумото здійснив таємні візити до латвійських військово-морських баз у Ризі, Лієпаї та Вентспілсі⁵⁷. Також він мав зв'язок з естонським військовим аташе у Варшаві. Вбачаючи в цьому загрозу створення регіонального військового союзу, націленого на СРСР, Радянський Союз намагався перешкодити Балтійському союзу та розірвати його зв'язки з Польщею⁵⁸. Очевидно, спецслужби вдалися до всіх можливих заходів, щоби військово-морський аташе до Одеси не доїхав. У березні 1929 р. у Москві з'явилось повідомлення про його самогубство. У своєму звіті від 10 квітня 1929 р. Шімада Шігеру дізнався «по секрету» від італійського і турецького колеги, що ДПУ скористалося послугою своєї агентки — викладачки російської мови. Він знав, що радянські органи безпеки використовували жінок, які відвідували іноземні представництва, для виявлення таємних агентів. Під час чаювання Коянгі Кісабуро з вчителькою російської мови, його дружиною та лікаркою відбулася суперечка. Вчителька образила капітана. Той розгнівався і вдарив її. Радянські газети понад десять днів писали про цей «ганебний випадок», довівши Коянгі Кісабуро до відчаю. Він покінчив з життям, зробивши характерні. Оскільки ні ДПУ, ні радянський уряд не передбачали такого фіналу суперечки, органи безпеки на деякий час навіть дещо послабили нагляд за іноземними представниками в Москві. Шімада Шігеру офіційно висловив щире співчуття у зв'язку зі смертю Коянагі Кісабуро.

У серпні 1929 р. для ознайомлення з продовольчим питанням та питанням виконання п'ятирічного плану Шімада Шігеру здійснив 32-денну подорож по СРСР. Він відвідав Київ, Дніпропетровськ, Харків, Москву, Нижній Новгород, Кавказ, Батумі. Готуючись до поїздки, дипломат

проштудіював статтю М.С. Грушевського про торгівельні відносини з Близьким Сходом в журналі «Східний світ» № 6 за 1928 р. та передову статтю в газеті «Більшовик України» № 10 за 1929 р. про п'ятирічний план СРСР⁵⁹. Істотну особливість ухваленого XVI конференцією ВКП(б) 1 жовтня 1928 р. та затвердженого на V з'їзді Рад у Москві в травні 1929 р. першого п'ятирічного плану економічного розвитку СРСР складала «сталінська індустріалізація», що передбачала істотне зростання капіталовкладень у розвиток важкої промисловості. Політична складова завдань першої п'ятирічки (1928/1929–1932/1933 рр.) полягала в тому, щоби «наздогнати і перегнати західні країни» в економіці. Показовим об'єктом у цьому сенсі була Дніпровська ГЕС, будівництво якої розпочалося ще 1927 р. у межах програми індустріалізації СРСР. Формування нової радянської промислової бази відбувалося на основі важкої промисловості сходу і почасти півдня УСРР, де розташувалося 12 із 35 головних новобудов і масштабних реконструкцій підприємств (окрім Дніпрогесу, Харківський тракторний завод, Запоріжсталь, Краматорський машинобудівний завод, металургійні заводи в Запоріжжі, Кривому Розі, Маріуполі). Тому маршрут подорожі японського консула було обрано з урахуванням можливості ознайомлення з будівництвом деяких із цих об'єктів. Під час подорожі стеження за ним здійснювали агенти місцевих відділень ДПУ.

Київські чекісти зафіксували прибуття Шімада Шігеру до Києва 5 серпня 1929 р., його прогулянку містом із польським консулом М. Бабінським та допомогу колеги в доправлянні до пароплаву на Дніпропетровськ⁶⁰. Подорожуючи Дніпром і відвідавши Дніпробуд, японський консул не отримав очікуваного радянською стороною враження. Він сказав, що радянський уряд, маючи у своїх руках фінансові й технічні засоби країни, може виконати будь-яке будівництво, у тому числі Дніпробуд, але ефект від цього будівництва буде лише політичний — посилить престиж радянської влади в очах народу, але не економічний: облаштування такого грандіозного осередку рухової сили не зумовлене реальною необхідністю. Промисловість, яку має обслуговувати Дніпробуд, потрібно ще створювати, витрачати величезні ресурси, тобто дипломат раціонально вважав будівництво дорогим і передчасним⁶¹.

16 серпня 1929 р. Шімада Шігеру відвідав селекційну станцію, де культивувався японський злак соя⁶². Консул розпитував у професора станції про урожайність сої, результати її культивування. На питання, як використовується злак, науковець відповів, що з нього планують виготовляти бобове масло, молоко і сир та експортувати соєві продукти за кордон. З цією метою мали побудувати завод на зразок харбінського. Консул зауважив, що тоді СРСР конкуруватиме з Японією, яка поставляє продукти сої до Франції, Іспанії та інших європейських країн, проте висловив своє захоплення організацією роботи лабораторії.

У жовтні 1929 р. в Одесі перебував посол Танака Токіті⁶³. Мета візиту полягала в ознайомленні з культурним і промисловим розвитком міста та його участі в реалізації п'ятирічного плану. Шімада Шігеру підготував для міністра матеріали про економічне становище УРСР. Зважаючи на те, що японські офіційні особи зазвичай цікавилися не лише фактами економічного, соціального і політичного життя цієї країни, але й настроями мас та їх ставленням до діяльності уряду і колективізації, консул додатково коментував матеріали преси з власних спостережень. Він уважав, що ці настрої складно відчуті з офіційних джерел, оскільки преса відображає лише настрої керівних кіл, змушених через своє становище схвалювати без усілякої критики всі партійні і урядові рішення. Зі спілкування з робітниками, селянами, інтелігенцією Шімада Шігеру знав, що народ не завжди задоволений своїм матеріальним становищем, до якого призвела економічна політика уряду, і тому відбуваються непорозуміння між населенням й урядовими органами. Одеса справила на японського дипломата враження міста, що не має майбутнього й поступово помирає. Його вразила практична відсутність зовнішньої торгівлі та нерозвинута промисловість. Консервна фабрика виробляла близько 12 млн коробок на рік консервів такої низької якості, що німці, на яких розраховувалися потужності, не хотіли їх купувати. Спосіб консервування риби не відповідав закордонним технологіям⁶⁴. Посол добре знав, що в Одесі є гарна риба, бо Шімада Шігеру посилав йому в Москву рибу з одеських магазинів і базарів, але останнім часом хороших сортів ставало все менше. Під час відвідання фабрики гість зрозумів, чому в приморському місті не можна знайти рибу — все йшло на переробку. Танака Токіті порівняв панування більшовиків з монголо-татарською навалою, яка, на його думку, була меншим тягарем для народу. Монголо-татарська влада була військовою і не втручалася у внутрішні справи, лише збирала данину. Комуністичний уряд, на його думку, прагнув регулювати і скеровувати все життя (навіть внутрішнє, домашнє) кожного індивідуума, і вимагав вірувати в те, у що сам вірить, і суворими заходами загрожував тим, хто не може чи не хоче бути прихильником комуністичної релігії⁶⁵. Ознайомлення японських дипломатів із радянською дійсністю зблизька давало багато підстав для усвідомлення загрози, яку вона несла своїм громадянам і світу. Шімада Шігеру висловлював сумнів, що «з урядом, якому бракує засобів для задоволення насущних потреб населення, за відсутності продуктів першої необхідності, худоби» складно вести торгівлю⁶⁶. Використання радянською владою економічних відносини з Японією для комуністичної пропаганди, на його думку, спричинило гальмування відкриття пароплавної лінії Осака–Одеса. Через це підготовка конвенції про морське сполучення та її реалізація наражалася на неподоланні перепони. Ногучі Яшіо також

уважав, що «радянська влада пов'язує свої економічні і торгово-промислові дії з поширенням соціалістичних і комуністичних ідей», і вбачав у «рибному питанні, коли японці не можуть користуватися промислами Сахаліну» загрозу серйозних зіткнень між народами⁶⁷. Від відсутності пароплавного сполучення, як стверджував Ногучі Яшіо, «страждали інтереси насамперед радянської влади, яка не може користуватися необхідними їй продуктами промисловості інших країн і перебуває з усім світом ніби в стані перманентної економічної війни»⁶⁸. При цьому пароплави товариства «Ніппон-Юсен-Кайша» ходили в Європу й могли би доставляти в Одесу вантажі — шовк, чай, яких бракувало в УСРР⁶⁹.

7 лютого 1930 р. Шімада Шігеру отримав повідомлення про призначення його першим секретарем посольства Японії у Москві з вказівкою прибути якомога швидше. Він мав перейняти від свого попередника «радянські справи», насамперед пов'язані з рибним промислом. Офіційно причина полягала у відкликанні першого секретаря Хікава через те, що його діти досягли віку, по досягненні якого вони мали навчатися в Японії⁷⁰. Родині консула довелося збирати велику кількість багажу дуже швидко, але офіційні заходи з прощання він провів відповідно до протоколу. 11 лютого Шімада Шігеру провів прощальний сніданок в Агентстві НКЗС СРСР в Одесі та прийняття для консульського корпусу і радянських службовців, потім запросив прислугу й повечеряв зі співробітниками⁷¹. Перед від'їздом за японським звичаєм він обійшов кімнати і вклонився їм на прощання. 12 лютого родина консула залишила Одесу⁷².

Порядкувати в консульстві залишився Ногучі Яшіо. Деякий час він працював наодинці⁷³. Новий консул Танака Бун'їціро прибув 29 (за іншими даними — 27) червня 1930 р.⁷⁴ Уповноважувальні документи Танака Бун'їціро як консула в Одесі імператор Хірохіто затвердив 24 травня 1930 р. Досвідчений 50-річний Танака Бун'їціро вважався фахівцем у фінансовій політиці, дуже вимогливим до своїх співробітників. Керівництво поклало на нього великі надії⁷⁵. Він закінчив 1909 р. Інститут східних мов у Токіо, потім був відряджений до Петербурга для вивчення російської мови, де вчився понад два роки. Дипломатичну службу Танака Бун'їціро розпочав 1912 р. з посади секретаря Генерального консульства Японії у Владивостоку, згодом до 1930 р. працював заступником консула та консулом у Маньчжурії. Ногучі Яшіо знав Танаку Бун'їціро з часів їхньої спільної роботи в торговельному відділі МЗС Японії як добру і чуйну людину⁷⁶. Однак консул із перших днів почав виявляти надмірну вимогливість до секретаря. Причиною погіршення стосунків Ногучі Яшіо вважав не завершений до приїзду консула ремонт приміщення консульства. Обурений цією ситуацією Танака Бун'їціро відмовився від ремонту своєї квартири. Він, як і його попередник,

намагався без нагальної необхідності не залишати приміщення консульства. Дозволяв собі хіба що виходити на обід до готелю «Лондонський».

Під час таких виходів дипломат зауважив черги біля хлібних крамниць. Саме з чергами за хлібом були пов'язані перші враження нового консула від Одеси. Танака Бун'їціро був здивований, бо читав у пресі про дуже добрий урожай хліба і овочів в Україні. «Населенню, очевидно, не доведеться скористатися цим урожаєм, — констатував консул. — Через відсутність приватної ініціативи і хворобливі настрої навіть серед робітників, більша частина врожаю не буде зібрана, і цінний продукт харчування загине»⁷⁷. Детальну інформацію про економічне становище Одещини, непомірно великі обсяги продажу зерна за кордон, недоліки промислового розвитку, помилки колективізації, тяжке становище робітників, високу захворюваність і травматизм на виробництві, дефіцит ресурсів на фабриках Танака Бун'їціро подавав у регулярних аналітичних звітах, де вказував на назрівання серйозних проблем у сільському господарстві через репресивну політику щодо заможніших селян, заборону купівлі-продажу м'яса, худоби і коней, погане забезпечення харчами населення. Становище на ринку він порівнював із голодним 1921 роком і не виключав можливості нового голоду.

Агенти Одеського окружного відділу ДПУ УСРР здійснювали за консулом тотальне стеження, перехоплювали його листування, у звітах контррозвідувальному відділу ДПУ УСРР систематично повідомляли про наявність у доповідях Танака Бун'їціро до посольства інформації про продовольчі труднощі в Одесі, зростання цін на продукти і заворушення у зв'язку з цим. Танака Бун'їціро знав про стеження. За рекомендацією радника німецького консульства Карла Гана він змінив персонал консульства: прийняв на роботу двох співробітників німецького походження, а сторожа М. Цибулька (агента «Васильєва») перевів на роботу по господарству. Втім така обережність не врятувала консула від тотального стеження.

Подібні до вражень Танака Бун'їціро оцінки радянської дійсності висловлював Ногучі Яшіо, який займався реферуванням преси. Аналізуючи прочитане, він дійшов висновку, що радянській владі забракне «фізичних сил здійснити завдання соціалістичного будівництва, бо вона не вміє організувати постачання робітничого класу всім необхідним», а головну помилку більшовиків вбачав у майже повному знищенні приватної торгівлі і взагалі приватної ініціативи та зникнення з обігу розмінної монети⁷⁸. Проте їхні стосунки не покращувалися. Ногучі Яшіо підозрював, що консул міг отримати директиви щодо такої поведінки по відношенню до нього в Токію. В цей час до Москви прибув новий посол — колишній

японський посланник у Нідерландах Кокі Хіроta. Передчуваючи своє звільнення, Ногучі Яшіо планував вирушити у відпустку через Кавказ на Волгу, а наприкінці 1931 р. виїхати в Японію. Та це сталося раніше. Ногучі Яшіо поїхав з Одеси в грудні 1930 р. Замість нього призначили Сідзуо Мітані, який мав достатню підготовку для такої посади. Після навчання в Ленінграді він стажувався в Києві й часто навідувався до Харкова, брав участь у поїздках консула консульським округом і був знайомий з його оточенням. За новим співробітником консульства негайно було встановлено стеження спецслужби. Це було звичайною радянською практикою, оскільки всі іноземні представники апріорі трактувалися як шпигуни.

Під ретельним наглядом ДПУ співробітники японського консульства продовжували свою діяльність — збирали інформацію про стан економіки, настрої населення, чорноморські порти, становище армії і флоту, епідеміологічну ситуацію. Проте умови роботи іноземних представництв ставали дедалі складнішими. Особливо турбувало дипломатів погіршення матеріального забезпечення, складнощі у придбанні навіть товарів першої необхідності. У трагічні 1932–1933 рр. іноземні дипломати в Одесі стали свідками акту геноциду українського народу, організованого керівництвом ВКП(б) та урядом СРСР. Від повідомлень і звітів Танака Бун'їчіро залежала поінформованість керівництва Японії про свідомо створений більшовиками штучний масовий голод серед українців. Здійснюючи об'їзд свого консульського округу навесні 1932 р., консул зауважив, як відрізняються українські селяни від мешканців інших радянських республік своєю виснаженістю і зношеністю одягу, великою кількістю жінок і дітей, які просили милостиню, в людних місцях, особливо на залізничних станціях⁷⁹. Він систематично повідомляв про свої спостереження в аналітичних звітах, вказуючи на штучний характер голоду, вивезення з сіл продуктів харчування, суди над «саботажниками», репресії проти робітників за порушення нових трудових норм. Оцінки японського дипломата відрізнялися від широко розголошених думок колишнього прем'єр-міністра і міністра закордонних справ Франції Едуарда Ерріо з супроводом, який у межах своєї подорожі в СРСР побував в Одесі 26 серпня 1933 р. Серед супроводу був голова ДПУ УСРР В. Балицький, який отримав особисто від Й. Сталіна наказ «не допустити ексцесів» ніби через підготовку замаху на Е. Ерріо. До заходів за участі французької делегації з «міркувань безпеки» допускалися лише особи за спеціальними перепустками: місцеві керівники, представники НКЗС СРСР, преси. Представників одеського консульського корпусу в цьому списку не було. Одесою делегацію везли спеціальним маршрутом, демонструючи заповнені крамом магазини на Дерибасівській вулиці та жвавий рух автомо-

білів, які пригнали з різних міст з цією метою. Відповідно до програми візиту французькі гості відвідали колгосп «Червоний промінь» у селі Біляївці поблизу Одеси, де їм показали повні комори, та хлібний завод, де його керівники оптимістично розповідали про свою роботу⁸⁰. За іноземцями встановили нагляд, щоби вони не змогли поспілкуватися з членами делегації, а пасажиром і екіпажам суден, що стояли в Одеському порту, заборонили сходити на берег. У японському консульстві агентура зафіксувала приїзд до Одеси двох співробітників посольства і представника Міністерства Землеробства, однак нічого підозрілого в їхній поведінці не помітили. Не видалася наглядчакам зі спецслужб і оцінка Танака Бун'їціро причин приїзду до СРСР Е. Ерріо як зміцнення зв'язків із СРСР та підготовки до укладання пакту про узгоджені дії проти Німеччини в разі посилення військової загрози⁸¹. Проте саме в залежності від СРСР японський дипломат убачав причину того, що французький гість не побачив кричущих фактів Голодомору. 14 жовтня 1933 р. Танака Бун'їціро обговорив становище в Україні з польським генконсулом. Їхні враження були однаково тяжкими: вони бачили, як вантажівки збирали на вулицях Одеси голодних людей і вивозили їх на звалище⁸². На початку 1934 року Танака Бун'їціро отримав призначення на посаду консула в Маньчжурії і залишив Одесу.

Останнім японським консулом у Одесі в другій половині 1930-х років став Хірата Мінору. Про його діяльність інформації в ГДА СБУ не збереглося. Це був період згортання роботи консульства: іноземні консули сприймалися як шпигуни; нагляд спецслужб посилювався; радянських службовців, які бували у консульстві, звільняли з роботи. 21 січня 1937 р. заступник наркома закордонних справ СРСР Б. Стомоняков писав повпреду в Японії К. Юреневу: «Ми хотіли би закрити японські консульства в Новосибірську і в Одесі, які, не маючи ніякої консульської роботи, виключно є центрами злісного шпигунства і неправдивого інформування свого уряду»⁸³. Формальна підстава полягала в скороченні кількості японських представництв (їх було в СРСР 8, тоді як радянських у Японії було 6). 19 серпня 1937 р. НКЗС скерувало посольству Японії ноту про закриття двох консульств відповідно до принципу рівнозначної кількості представництв. 15 вересня в Москві було ухвалено рішення про невизнання за консулами в Новосибірську й Одесі права на виконання ними консульських функцій. Японське консульство в Одесі припинило діяльність 15 вересня 1937 р.

Окрім джерельного комплексу до історії діяльності Консульства Японії в Одесі ГДА СБУ, документи, дотичні до цієї проблеми, зосереджено в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), державних архівах Одеської

та Миколаївської областей. Вони містять інформацію про спроби УНР започаткувати дипломатичні відносини з Японією, поїздки японських дипломатів консульським округом тощо.

Так, у фонді «Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, 1918–1924 рр.» (ф. 3696) ЦДАВО України зберіглася ґрунтовна доповідна записка радника МЗС УНР Івана Красковського, який порушив питання про створення спеціальної дипломатичної місії УНР на Далекому Сході та в Японії у грудні 1918 р. Потреба зумовлювалася, на його думку, політичними, ідеологічними та економічними чинниками. Вважаючи, що позиція Японії як «дужої військової держави» матиме велике значення під час Паризької мирної конференції, І. Красковський наголосив на необхідності належного висвітлення перед японським урядом і громадськістю українського питання. Економічний інтерес Японії як морської держави до УНР він пояснював можливістю використання морського шляху для розвитку торговельних зносин із огляду на перспективи залучення до них українських портів на Чорному морі. Натомість український інтерес І. Красковський вбачав у вигідній закупівлі зброї, військової амуніції, продуктів харчування, замовлених і не вивезених Російською імперією. Потребу встановлення контактів із Далеким Сходом він розглядав також із позиції збереження національної ідентичності, оскільки серед великої кількості українців у тих місцях Російська імперія проводила наполегливу «обрусительну політику» через «кепську російську школу» та «російську церкву з російськими попами»⁸⁴. До питання про створення Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Японії із розташуванням у Токіо зі штатом 9 осіб та покладання на голову місії забезпечення «агітації та інформації в Східній Сибірі та Китаю» Директорія УНР повернулася лише у вересні 1919 р.⁸⁵ Однак реалізувати задум тоді не вдалося.

У фонді Р-3865 «Одеський окружний адміністративний відділ Виконкому Одеської окружної ради робочих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Одеса, 07.03.1923–1930 рр.» зберіглася інформація про неодноразові скарги японського консула на образливу поведінку деякої частини одеського населення, внаслідок чого персонал консульства не виходив на вулицю.

Деякі профільні документи збереглися в Державному архіві Миколаївської області, оскільки Миколаїв як портове місто належало до Одеського консульського округу. Зокрема, у фонді Р-161 «Миколаївський окружний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, 1385 од. зб., 1921–1930 рр.» зберігаються документи про поїздку 20 листопада 1928 р. Шімада Шігеру і секретаря консульства Ногучі Яшіо в Миколаїв. Під час поїздки їм довелося зупинитися в

придорожньому селі для ремонту автомобіля. Почувши українську мову селян, Шімада Шігеру зауважив, що українізація пустила глибше коріння в селі, ніж у місті. У Миколаєві їх супроводжували заступник голови і відповідальний секретар виконкому. 21 листопада Шімада Шігеру скерував голові виконкому лист вдячності⁸⁶.

Отже, джерельна база дослідження діяльності японського консульського представництва в Одесі є складовою частиною українського Дипломатичного архіву в сегменті українсько-японських відносин. Це була єдина японська консульська установа на території УРСР, вибір місця призначення якої диктувався наявністю порту. За інформацією ГДА СБУ, Консульство Японії в Одесі розпочало діяльність 4 січня 1926 р. Його очолювали Сасаки Сейго, Камімура Шін'їці, Шімада Шігеру, Ногучі Яшію, Танака Бун'їціро та Хірата Мінору. Основні завдання консульства полягали в налагодженні торгівлі Японії із СРСР, забезпеченні систематичного морського сполучення Осака — Одеса, всебічному вивченні фінансово-економічної ситуації у СРСР. Звіти консулів про економічну й соціальну політику СРСР, стан промисловості й сільського господарства демонстрували чітке розуміння японськими дипломатами загроз, які ніс радянський уряд для своїх громадян і світу. Висновки японських консулів щодо економічної необґрунтованості дій радянської влади, причин і наслідків бідування населення та вимирання від голоду співпадали з результатами аналізу німецьких та італійських дипломатів. Діяльність Консульства Японії в Одесі було припинено 15 вересня 1937 р. З огляду на взаємодію японських дипломатів з підприємствами й організаціями Одеси й Одещини через Агента НКЗС СРСР в Одесі діяльність Консульства Японії в Одесі в 1926–1937 рр. можна розглядати як дипломатичну присутність Японії на території УРСР. Основні джерельні комплекси цієї тематики зосереджено в ЦДАВО України, ГДА СБУ, державних архівах Одеської та Миколаївської областей. Інформація документів свідчить про безпосередні контакти японських дипломатів з українськими державними органами, плани започаткування торговельних відносин саме з УРСР тощо. Відповідно, джерельна база може бути розширена фондами профільних архівів — Галузевого державного архіву МЗС України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного аудіовізуального та електронного архіву. Розширенню доступу до документів про діяльність іноземних представництв в Україні сприятиме створення Дипломатичного е-архіву.

¹ Матяш І. Іноземні представництва в радянській Україні (1919–1991): протистояння і співпраця. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. С. 247–266.

² Japan Center for Asian Historical Records National Archives of Japan. URL: <https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/default-en> (дата доступу 28. 04. 2022).

³ Павленко С.С. С. Сасаки: спогади про Одесу та консульська служба. *Східний світ* = *The Wold of the Orient: наук. журн.* / Нац. акад. наук України, Ін-т сходознавства ім. А.Ю. Кримського. 2021. № 3. С. 39–55; Павленко С.С. Консул «під пильним оком»: Танака Бун'їциро в Одесі. *Там само*. 2021. № 1. С. 18–34; Павленко С.С. Діяльність консульства Японії в Одесі під керівництвом Шімади Шігеру. Част. 1. *Там само*. 2022. № 2. С. 16–26; Павленко С.С. Камімура Шін'їці: кохання чи кар'єра? *Там само*. 2022. № 89. С. 49–72; Павленко С.С. Хто вони? Японські консули в Одесі (1892–1937). *Сходознавство. Актуальність та перспективи. Тези доповідей II Міжнародної науково-методичної конференції, 19 березня 2021 р.* Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди. 2021. С. 173–175.

⁴ Головченко В.І., Солдатенко В.Ф. Українське питання в роки Першої світової війни. Київ: Парламентське вид-во, 2009. 448 с.

⁵ Вовчук Л., Корновенко С. Голодомор 1932–1933 рр. очима іноземних дипломатів. *Емінак*. 2019. № 4 (28). С. 71–82; Вовчук Л.А. Радянські спецслужби vs японської дипломатії (на матеріалах японського консульства в Одесі в міжвоєнний період). *Сходознавство*, 2022. № 89. С. 3–24.

⁶ Lensen G. Japanese Diplomatic and Consular Officials in Russia. Tokyo, 1968. P. 146–147.

⁷ Sumi Shigeki. Kokkai no shinju to utawa reta Odessa no Nihon ryojikan [Сумі Шігекі. Визнана чорноморська перлина і Японське консульство в Одесі]. Kasumigaseki kai. URL: <https://www.kasumigasekikai.or.jp> (дата доступу 28.04.2022).

⁸ Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття: невідомі док. з архівів спецслужб. Т.7. Голодомор в Україні 1932–1933. Галузевий держ. архів Служби безпеки України, М-во внутр. справ і адмін. Республіки Польща. Варшава, 2008. 1205 с.

⁹ Витяг з повідомлення секретного співробітника Одеського обласного відділу ДПУ УРСР про розмови з японським консулом на тему продовольчої ситуації в Одесі (10 грудня 1932). *Там само*. С. 342.

¹⁰ Японська консульська установа тут вже існувала: заснована за наказом 1889 року, почала діяти 1892 р., з перервами у 1900–1902, 1904–1906 спершу в ранзі консульства, а з 1906 р. — віце-консульства.

¹¹ Там само. С. 44.

¹² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Ч. І. Арк. 18.

¹³ Див.: Вовчук Л. А. Радянські спецслужби vs японської дипломатії... С. 17.

¹⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Ч. І. Арк. 91.

¹⁵ Див.: Павленко С. С. Консульські установи в системі російсько-японських відносин (1850-ті рр.–1917 р.): дис. ... канд. іст. наук. Дніпро, 2016. С. 167.

¹⁶ Державний архів Одеської області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 3264. Арк. 20.

¹⁷ Див.: Павленко С.С. С. Сасаки: спогади про Одесу та консульська служба. *Східний світ*. 2021. № 3. С. 39–54.

¹⁸ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Ч. І. Арк. 9.

¹⁹ Довідник «Вся Одеса» за 1930 р.: провідник у місті й курортах та медичний покажчик. Вид. «Чорноморської комуни», 1929. С. 48; Таку назву Приморський бульвар мав до 1945 р.

- ²⁰ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Ч. I. Арк. 9.
- ²¹ Там само. Арк. 244; Бердников А., Светлов Ф. Курс политграмоты: Пособие для совпартшкол, рабфаков и вузов. Под общей редакцией Н.И. Бухарина. Москва: Гос. Изд-во, 1925. 656 с.
- ²² Див.: Павленко С. С. С. Сасаки: спогади про Одесу та консульська служба... С. 45.
- ²³ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Ч. I. Арк. 60.
- ²⁴ Там само. Арк. 57.
- ²⁵ Там само. Арк. 91.
- ²⁶ Там само. Арк. 99.
- ²⁷ Там само. Арк. 67.
- ²⁸ Дацьшен В. Г. Из истории японского консульства в Новосибирске. URL: http://japanstudies.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=168 (29.05.2020).
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Част. III. Арк. 76.
- ³¹ Там само. Арк. 152.
- ³² Там само. Арк. 184.
- ³³ У листопаді 1927 р. Гото Ясуцугу через конфлікт із консулом, як і з його попередником, відкликали в Японію.
- ³⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Част. III. Арк. 6.
- ³⁵ Там само. Арк. 188.
- ³⁶ Там само. Арк. 37.
- ³⁷ Там само. Арк. 9 зв.
- ³⁸ Там само. Арк. 224.
- ³⁹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Ч. I. Арк. 5.
- ⁴⁰ Там само. Арк. 214.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Там само. Арк. 255, 273.
- ⁴³ Там само. Арк. 54.
- ⁴⁴ Там само. Арк. 13.
- ⁴⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Част. III. Арк. 6.
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ Там само. Арк. 235.
- ⁴⁸ Там само. Арк. 210.
- ⁴⁹ Там само. Арк. 54.
- ⁵⁰ 28 березня 1928 р. Президія ЦВК СРСР ухвалила постанову «Про закріплення за КОМЗЕТом для потреб суцільного заселення працюючими євреями вільних земель у приамурській смузі Далекосхідного краю». Двома роками пізніше, 20 серпня 1930 р., ЦВК РРФСР прийняв рішення «Про утворення в складі Далекосхідного краю Біро-Біджанського національного району».
- ⁵¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Част. III. Арк. 107.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ Там само. Арк. 242.
- ⁵⁴ Там само. Арк. 241.
- ⁵⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Част. III. Арк. 43.
- ⁵⁶ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Част. III. Арк. 44.
- ⁵⁷ Masunaga Shingo. The interwar Japanese intelligence activities in the Baltic states: 1918–1940. *Acta Historica Tallinnensia*. 2018. № 24. P. 78–98.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Част. III. 36.

- ⁶⁰ Там само. Арк. 22.
- ⁶¹ Там само. Арк. 62.
- ⁶² Там само. Арк. 30.
- ⁶³ Там само. Арк. 105.
- ⁶⁴ Там само. Арк. 106.
- ⁶⁵ Там само. Арк. 106–107.
- ⁶⁶ Там само. Арк. 8.
- ⁶⁷ Там само. Арк. 29.
- ⁶⁸ Там само.
- ⁶⁹ Там само. Арк. 10.
- ⁷⁰ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Част. III. Арк. 78–78 зв.
- ⁷¹ Там само. Арк. 79.
- ⁷² В 1937–1938 рр. Шімада Шігеру був генеральним консулом у Хабаровську.
- ⁷³ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 418. Т. 1. Част. III. Арк. 98.
- ⁷⁴ Там само. Арк. 91.
- ⁷⁵ Там само. Арк. 103.
- ⁷⁶ Там само. Арк. 101.
- ⁷⁷ Там само. Арк. 93.
- ⁷⁸ Там само. Арк. 93.
- ⁷⁹ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. 66. Т. 4. Арк. 22.
- ⁸⁰ Чинченко Іван. Ерію таки на бачив пухлих з голоду. У 50-річчя трагедії Голодомору: *Річник УНС*. Ред.: Зенон Снилик. Нью-Йорк: Вид-во «Свобода». 1983. Річн. 73. URL: <http://svoboda-news.com/arxiv/almanachs/1983/files/assets/basic-html/page54.html>.
- ⁸¹ Польща та Україна у тридцятих — сорокових роках ХХ століття... С. 646.
- ⁸² Повідомлення секретного співробітника ХОВ ДПУ УСРР про зустріч японського консула із представниками польського консульства. *Голодомор в Україні 1932–1933 рр. за документами СБУ...* С. 300.
- ⁸³ Русско-китайские отношения в XX в. Т. III: Советско-китайские отношения (сентябрь 1931 — сентябрь 1937 гг.). Отв. ред. С.Л. Тихвинский. М.: Памятники исторической мысли, 2010. С. 618.
- ⁸⁴ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 3. Спр. 49. Арк. 64.
- ⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 63, 64–64 зв.
- ⁸⁶ Державний архів Миколаївської області. Ф. Р-161. Оп. 2. Спр. 33. Арк. 207–208.

REFERENCES

1. Chynchenko, I. (1983). Erio taky na bachyv pukhlykh z holodu. *U 50-richchia trahedii Holodomoru: Richnyk UNS*. <http://svoboda-news.com/arxiv/almanachs/1983/files/assets/basic-html/page54.html> [in Ukrainian].
2. Datsyshen, V.H. (2017). *Yz ystoryy yaponskoho konsulstva v Novosybyrske*. http://japanstudies.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=168 (29.05.2020) [in Russian].
3. Holovchenko, V.I., & Soldatenko, V.F. *Ukrainske pytannia v roky Pershoi svitovoi viiny*. Kyiv: Parlamentske vyd-vo [in Ukrainian].
4. Lensen, G. (1968). *Japanese Diplomatic and Consular Officials in Russia*. Tokyo [in English].
5. Marochko, V. (2015). Nimetski dyplomaty i holodomor 1932–1933 rr. v Ukraini. *Kyivski istorychni studii*, 1, 62–82 [in Ukrainian].

6. Matiash, I. (2020). *Inozemni predstavnytstva vadianskii Ukraini (1919–1991): protystoiannia i spivpratsia*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
7. Pavlenko, S. (2021). Konsul pid pylnym okom: Tanaka Bunitsiro v Odesi. *Skhidnyi svit — The Wold of the Orient*, 1, 18–34 [in Ukrainian].
8. Pavlenko, S.S. (2016). *Konsulski ustanovy v systemi rosiisko-yaponskykh vidnosyn (1850-ti rr. — 1917 r.)*. [Unpublished doctoral dissertation]. Oles Honchar Dnipro National University [in Ukrainian].
9. Pavlenko, S.S. (2021). S. Sasaki: spohady pro Odesu ta konsulska sluzhba. *Skhidnyi svit - The Wold of the Orient*, 3, 39–55 [in Ukrainian].
10. *Polshcha ta Ukraina u trydtsiatykh-sorokovykh rokakh XX stolittia: nevidomi dokumenty z arkhiviv spetssluzhb.* (2008). (Vol. 7). Varshava [in Ukrainian, in Polish].
11. Shigeki, S. (2021). Kokkai no shinju to utawa reta Odessa no Nihon ryojikan *Kasumigaseki kai*. <https://www.kasumigasekikai.or.jp> (28.04.2022) [in Japan].
12. Vovchuk, L., & Kornovenko, S. (2019) Holodomor 1932–1933 rr. ochyma inozemnykh dyplomativ. *Eminak*, 4, 71–82 [in Ukrainian].

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

WORLD HISTORY ISSUES

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2022.31.229>

УДК 94(497.2):929.731“Фердинанд1”:930(470+571)“1887/1917”

Дмитро Миколенко

д-р. іст. наук, доц.

Харківський національний університет

імені В.Н. Каразіна

61000, Україна, Харків, майдан Свободи, 4

E-mail: dmykolenko@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3953-6510>

ResearcherID Web of Science: Y-8177-2019

ОБРАННЯ НА БОЛГАРСЬКИЙ ПРЕСТОЛ ФЕРДИНАНДА КОБУРГА У ГРОМАДСЬКО- ПОЛІТИЧНОМУ Й НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Метою статті є характеристика рефлексії російських істориків, журналістів і публіцистів щодо обрання Фердинанда Кобурга князем Болгарії. Для її досягнення ми послуговувалися поняттям громадсько-політичного й наукового дискурсу, що розуміється нами як сукупність текстів: статей, монографій, інформаційних повідомлень, карикатур, публіцистики, а також результат соціальних, політичних, інтернаціональних, культурних, прагматичних, когнітивних і філологічних, філософських чинників, характерних для Росії наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Дискурс російської громадськості щодо обрання на болгарський престол Фердинанда Кобурга вперше постав предметом спеціального наукового дослідження. Інтерес російських інтелектуалів до вказаної події зумовлювався важливим значенням Болгарії у геополітичних планах Санкт-Петербурга. Оцінки російської громадськості залежали від позиції царського уряду. Самодержавний режим безумовно впливав на думку інтелектуалів, а імперський наратив навіть після Революції 1905 р. продовжував значною мірою визначати оціночні підходи як ліберальних, так і консервативних авторів. Водночас упродовж усього досліджу-

ваного нами періоду можна простежити відмінності у сприйнятті факту обрання Кобурга на болгарський престол представниками різних політичних напрямів.

Ключові слова: Фердинанд Кобург, дискурс, Російська імперія, громадськість, історіографія.

Dmytro Mykolenko

Doctor of History, Associate Professor

V.N. Karazin Kharkiv National University

4, Freedom Square, Kharkiv, 61000, Ukraine

Email: dmykolenko@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3953-6510>

ResearcherID Web of Science: Y-8177-2019

ELECTION OF FERDINAND COBURG TO THE BULGARIAN THRONE IN THE SOCIO-POLITICAL AND SCIENTIFIC DISCOURSE OF THE RUSSIAN EMPIRE

The paper characterizes the reflections of Russian historians, journalists and publicists regarding the election of Ferdinand Coburg as Prince of Bulgaria. These reflections are part of the socio-political discourse of the Russian Empire in 1887–1917. The concept of “socio-political and scientific discourse” is understood by us as a complex of texts — articles, monographs, news reports, cartoons, journalism, as well as the result of social, political, international, cultural, pragmatic, cognitive and philosophical factors characteristic of the Russian Empire in the late 19th and early 20th centuries. The reflection of the election to the Bulgarian throne of Ferdinand Coburg in the socio-political and scientific discourse of Russia has not previously been the subject of specific historical research. The public interest of the Russian Empire in the election of Ferdinand to the Bulgarian throne in 1887 was determined by the great importance of this Balkan country in the geopolitical plans of the empire. The assessments of the Russian public of this event depended on its perception by the official Russian government. The autocratic government had a decisive influence on the opinion of intellectuals, and the imperial narrative, even after the 1905 Revolution, continued to largely determine the evaluative approaches of both liberal and conservative authors. We can trace the differences in the perception of the fact of the election of Coburg to the Bulgarian throne by representatives of the liberal and conservative trends.

Keywords: *Ferdinand Coburg, discourse, Russian Empire, public, historiography.*

Фердинанд Саксен-Кобург-Готський (1861–1948) — одна з найсуперечливіших постатей болгарської історії кінця XIX — початку XX століття. З 1887 до 1908 року він був князем, а в 1908–1918 роках — царем Болгарії. Цей представник відомого європейського аристократичного роду — австрійської гілки стародавньої німецької династії — упродовж тривалого часу визначав внутрішню й зовнішню політику держави. Його обрання на болгарський престол відбулося 25 червня 1887 року* депутатами III Великих народних зборів за активного сприяння тодішнього очільника Регентської ради Стефана Стамболова. При цьому чинні конституційні процедури країни не було порушено. У сучасній історіографії діяльність Фердинанда пов'язується і з економічними успіхами балканської країни на початку минулого століття, і з національними катастрофами 1913 і 1918 років, унаслідок яких Болгарія програла боротьбу за Македонію та інші території Балканського півострова.

Наприкінці XIX — на початку XX століття російські інтелектуали, зокрема й професійні історики, приділяли чималу увагу дослідженню політичних і соціально-економічних процесів на Балканському півострові. Цей факт був зумовлений амбіціями імперії у зазначеному регіоні. Тому не дивно, що російські публіцисти, журналісти та історики активно цікавилися діяльністю Фердинанда. Критикуючи, відверто дискредитуючи, або, навпаки, вихваляючи Кобурга, вони мали на меті зміцнити вплив Росії на Болгарію. Значна частина інформації про болгарського монарха, що потрапляла на шпальти газет або сторінки журналів, мала відверто пропагандистський характер, пов'язаний із прагненнями чинної російської влади виправдати власні заходи. Проте були й такі матеріали, які містили критичні зауваження на адресу зовнішньополітичного курсу царського уряду.

Окремою темою наукових досліджень сьогодні є вивчення рефлексії представників різних політичних течій російського суспільства щодо міжнародної і внутрішньої політики болгарського князя Фердинанда¹. Проте далеко не всі аспекти цієї теми знайшли відображення в наукових працях. Метою ж цієї статті є характеристика представлених у науковому і громадсько-політичному дискурсі Російської імперії у 1887–1917 роках оцінок російських істориків, журналістів і публіцистів обрання Фердинанда Кобурга князем Болгарії. Під поняттям «громадсько-політичний

* Тут і надалі у тексті всі дати вказано за Юліанським календарем, чинним у Болгарії до 31 березня 1916 року, а в Росії до 31 січня 1918 року.

і науковий дискурс» ми розуміємо сукупність текстів: статей, монографій, інформаційних повідомлень, карикатур, публіцистики, а також результат соціальних, політичних, інтернаціональних, культурних, прагматичних, когнітивних і філологічних, філософських чинників, характерних для Російської імперії наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття.

Задля досягнення поставленої мети нами було залучено низку російських періодичних видань: офіційні «Правительственный вестник», «Санкт-Петербургские ведомости» і «Харьковские губернские ведомости»; консервативні газети «Новое время» і «Московские ведомости»; ліберально налаштовану пресу — «Русский курьер», «Русские ведомости», «Вестник Европы» і «Южный край». Також ми послуговувалися працями відомих публіцистів та істориків — Д.І. Іловайського, С.С. Татищева, М.Р. Овсяного, О.Л. Погодіна, П.М. Мілюкова, В.І. Пічети, М.В. Ястребова і П.О. Лаврова.

Зазначена джерельна база дозволила нам розширити уявлення про відмінності в оцінках міжнародної ситуації російських лібералів і консерваторів, уточнити події, які впливали на зміну ставлення росіян до Кобурга, а також зумовлювали збільшення і, навпаки, зниження інтересу громадськості до Болгарії і її влади.

Обрання Фердинанда на княжий престол одразу ж стало однією з найбільш обговорюваних подій на шпальтах російських періодичних видань різних напрямів. Офіційні, консервативні й ліберальні видання слідом за імперським урядом одноголосно засудили прихід до влади у Болгарії представника Саксен-Кобург-Готської династії та упродовж другої половини 1887 і всього 1888 року регулярно публікували розлогі матеріали, присвячені обранню Фердинанда².

Більшість газет схарактеризували червневі події 1887 року в балканській країні як випадковість та зазначали, що навіть якщо новообраний монарх і наважиться прибути у Болгарію, то все одно не ризикне зійти на престол через категоричну незгоду з цим Російської імперії — одного з гарантів берлінського статус-кво³. За декілька днів до засідання представницького органу державної влади ліберальне московське видання «Русский курьер», головним редактором якого був відомий купець Н. Ланін, констатувало: наявність всенародно обраного князя на болгарському престолі відповідала державним інтересам. Однак при цьому кандидатура Кобурга не задовольняла ані республіканську Францію, яка не погодиться підтримувати сина Марії Орлеанської, ані британський правлячий монарший дім, котрий явно не симпатизував Фердинанду, ані більшість болгарських громадян, які не сприймали новоявленого принца. Через це у австрійського аристократа не було шансів закріпитися при владі⁴. Після ухвалення рішення Великими народними зборами консер-

вативна газета «Новое время», головним редактором якої був відомий журналіст, письменник і критик А. Суворін, одразу ж назвала Кобурга «самозванцем і авантюристом», а Росію — захисницею законності й порядку, державою, яка послідовно дотримується положень Берлінського трактату й не дозволить «викрадачу престолу» узурпувати владу⁵.

Прибуття Кобурга на Балкани та його полум'яні промови перед своїми підданими нещадно критикувалися в Росії. На шпальтах «Новое время» йшлося про неприпустимість звернення до Фердинанда «Ваша Величність» замість «Ваша Світлість», адже як монарх він залишався невизнаним ані османським султаном, ані європейськими урядами. Консервативно налаштована преса послідовно поширювала інформацію про нелояльне ставлення до Кобурга німецького й австро-угорського урядів, а також наголошувала на негативному сприйнятті його Російською імперією⁶.

Ліберальні видання продовжували акцентувати увагу на відсутності у князя підтримки з боку болгарського населення. «Русский курьер» і «Русские ведомости», головними редакторами яких були публіцист В. Соболевський і економіст А. Посніков, заявляли, що подальше перебування князя на престолі може спричинити масовий народний протест⁷ або повстання військових, як це сталося в лютому 1887 року в Русе й Сілістрі⁸. Єдиним виходом із ситуації більшість російських видань уважала добровільну відмову Фердинанда від престолу, що свого часу зробили князь Олександр Баттенберг і данський принц Вальдемар Глюксбург⁹.

На початку 1888 року, коли ставало все більше зрозуміло, що Кобург продовжував демонструвати наміри залишитися правити балканською державою, російські журналісти частіше почали апелювати до країн-гарантів берлінського статус-кво та до Османської імперії, закликаючи їх змусити Фердинанда відступити. При цьому й консервативно, й ліберально налаштовані видання продовжували заявляти, що Росія в жодному разі не погодиться визнати узурпатора законним правителем¹⁰.

11 лютого 1888 року столичний офіціоз «Правительственный вестник» опублікував позицію російського уряду щодо проголошення Фердинанда князем Болгарії. В одній із його статей зазначалося, що Санкт-Петербург і надалі буде вважати «існуючий у зазначеній країні стан справ незаконним»¹¹. Посилаючись на положення Берлінського трактату, Міністерство закордонних справ Російської імперії закликала великі європейські держави та османського султана долучитися до вказаної позиції. У зверненні наголошувалося, що царський уряд із самого початку не підтримував ідею наведення ладу в Болгарії за допомогою військової сили, що балканське князівство зобов'язане «своїм існуванням жертвам і

зусиллям Росії», яка бажає цій державі лише добра та після «вигнання викрадача влади» буде готова відновити з нею дипломатичні відносини. В іншому разі Санкт-Петербург продовжуватиме вважати Фердинанда уособленням незаконності¹².

Свою солідарність з урядом продемонструвала більшість російських газет і журналів, зокрема й ліберальний «Вестник Европы». Видання наголошувало на миролюбності ініціативи Росії та сформулювало думку, що гаранті берлінського статус-кво й Османська імперія неодмінно підтримають її. На думку авторів журналу, Болгарія після обрання Фердинанда князем опинилася у вкрай складному становищі. У разі, якщо уряд балканської країни не дослухається до російської позиції, становище Князівства лише погіршуватиметься¹³.

Проте дуже скоро стало зрозуміло, що позиції Фердинанда були не настільки критичними й безнадійними, адже Австро-Угорщина й Німеччина підтримували його. Саме про це в жовтні 1888 року йшлося у виданні «Русские ведомости»¹⁴. Російська громадськість втрачала надію, що великі держави виступлять єдиним фронтом у питанні про перебування на болгарському престолі представника Саксен-Кобург-Готської династії. Вказана ситуація поступово розділила російських інтелектуалів на прибічників негайного вигнання Фердинанда з Болгарії і тих, хто ставився до його перебування на престолі як до факту, що відбувся.

До першої когорти варто віднести відомого історика й публіциста, представника консервативного напрямку громадської думки Росії — Дмитра Івановича Іловайського, який після закінчення в 1854 році Московського університету присвятив свою трудову діяльність вчителюванню — спочатку викладав у Рязанській гімназії, а 1858 року отримав посаду старшого вчителя 3-ї Московської гімназії. В одній зі своїх робіт «Болгарія і пангерманізм» він пропонує позбавити влади болгарського монарха шляхом застосування сили, направивши на Балкани військовий корпус, та домогтися затвердження проросійського кандидата на князювання¹⁵. На думку історика, Фердинанд зійшов на престол завдяки сприянню Австро-Угорщини й Німеччини, а тому надалі, на переконання автора, буде захищати інтереси вказаних імперій та протистоятиме російському впливу на Балканах¹⁶. Д. І. Іловайський стверджує, що у Берліні умисно зробили ставку на сина австрійського генерала Августа фон Саксен-Кобург-Готського (німецького принца) і французької принцеси Клементини Бурбон-Орлеанської, намагаючись приховати від світової громадськості свою участь у лобіюванні зазначеної кандидатури для подальшого зміцнення власних позицій у Південно-Східній Європі¹⁷.

Зовсім іншу причину приходу Фердинанда до влади у Болгарії називає у своїй книзі¹⁸ відомий дипломат, історик і публіцист Сергій

Спиридонович Татищев, який на момент публікації праці в 1890 році активно співпрацював з ліберальним виданням «Русский вестник». На думку автора, Фердинанд домогся обрання на престол завдяки низці несприятливих для Росії обставин, пов'язаних не з інтригами австро-угорської і німецької дипломатії, а прорахунками імператорської місії на чолі з бароном М. В. Каульбарсом та російської міжнародної політики, втілювачі якої навіть не могли уявити, що громадяни балканського князівства оберуть на престол католика¹⁹.

На початку 1890-х років провідні видання Росії все рідше порушували зазначену тему, концентруючи в основному увагу на актуальнішій проблематиці, наприклад, взаєминах болгарського князя з першим міністром Стефаном Стамболовим, спробах проросійських сил повалити чинний режим, політичних репресіях у балканській країні та міжнародній орієнтації Софії. Обрання Фердинанда журналісти, публіцисти й дослідники згадували нечасто. Однак прихід до влади 19 травня 1894 року уряду Константина Стоїлова замість неугодного Санкт-Петербургу кабінету Стефана Стамболова змусив російську громадськість знову згадати обставини появи Кобурга у Болгарії. На шпальтах «Вестника Европы», головним редактором якого на той час був історик і публіцист М. Стасюлевич, зазначалося, що саме колишній голова Регентської ради «поставив „князем“ Фердинанда»²⁰, що за часів правління стамболівців австрійський принц встиг започаткувати власну династію, зміцнити свої позиції та, зрештою, наважився відсторонити одіозного прем'єр-міністра, який упродовж тривалого часу обмежував і контролював його дії. Наостанок у віснику нагадувалося про впливовість династії Кобургів у Європі, наголошувалося на «наполегливості і впертості» Фердинанда та висловлювалася незгода з російськими журналістами, котрі упродовж 1887–1894 років «з іронією і презирством» ставилися до болгарського монарха²¹.

Повторне хрещення 2 лютого 1896 року на вимогу Росії спадкоємця престолу княжича Бориса у православному обряді стало відправною точкою відновлення дипломатичних відносин між Санкт-Петербургом і Софією. Вказана подія викликала справжній ажіотаж у російській пресі. Незадовго до неї консервативне видання «Новое время» писало, що майбутній крок Софії здатен зробити становище принца Фердинанда як «вкрадача престолу», в якому він перебував із 1887 року, менш тяжким та спрямує розвиток міжнародної ситуації на Балканах у законне русло, визначене трактатом 1878 року²², а також поверне Князівству прихильність великої держави²³ [Росії. — Авт.], котра єдина з усіх гарантів статус-кво у Південно-Східній Європі послідовно протидіяла визнанню Кобурга правителем держави²⁴. Після звершення факту хрещення видання

вказало: «Справу відновлення у Болгарії нормального порядку, встановленого Берлінським конгресом, можна вважати завершеною»²⁵.

У позитивному ключі, хоча й з іншими акцентами, вказані події схарактеризувало й московське ліберальне видання «Русские ведомости». На думку журналістів, згода Фердинанда на відсторонення від влади Стефана Стамболова та навернення княжича Бориса у православ'я були його поступками не Росії, а своїм підданам. «Кобург з'явився у Болгарії як політичний авантюрист, а його перебування на престолі упродовж тривалого часу залишалося можливим завдяки насильницькому режиму», — констатувала газета. «Тепер, незважаючи на спротив Ватикану, Фердинанд буде відповідати народним вимогам»²⁶. Харківське ж ліберальне видання «Южный край» (головний редактор А. Іозефович) на своїх шпальтах опублікувало інтерв'ю з екзархом Йосифом I, який заявив, що після хрещення Бориса князь і Болгарія підуть шляхом, що його їм визначить російський імператор²⁷.

Отже, починаючи з 1894 року, під впливом нормалізації російсько-болгарських відносин жорстка й непримиренна інтерпретація обрання Фердинанда на болгарський престол змінилася на більш м'яку і поблажливу. До того ж після Револуції 1905 р. у Росії відбулася відносна лібералізація, що суттєво розширило спектр громадської думки, а також сприяло критичному аналізу історії зовнішньої політики імперії на Балканах. Публіцисти та історики активніше переосмислювали події 1887 року в Болгарії, тепер уже з урахуванням колишніх прорахунків Санкт-Петербурга в регіоні. Імперський уряд почав розробляти план створення на Балканах союзу православних народів, спрямованого проти Австро-Угорщини. При цьому Болгарії, як найпотужнішій за своїм військовим потенціалом державі, відводилася головна роль у російській стратегії блокового будівництва. Саме тому російська громадськість вкрай кволо реагувала на факт чергового порушення Фердинандом у 1908 році берлінського статус-кво, коли 22 вересня Кобург проголосив себе царем, а Болгарію — незалежною від Османської імперії державою (згідно з положеннями Берлінського трактату (1878) Болгарія залишалася васалом Османської імперії). «Вестник Европы» виправдовував дії Софії інтригами австрійського міністра закордонних справ барона Алоїза фон Еренталя, який підштовхнув балканську країну до цього кроку заради офіційного оформлення анексії Боснії і Герцеговини²⁸. У схожій манері схарактеризували вказану подію й консервативні видання «Новое время»²⁹ й «Московские ведомости»³⁰.

Показовою у плані застосування російською громадськістю нових оціночних підходів щодо обрання Фердинанда на болгарський престол є також узагальнююча праця³¹ відомого військового письменника, фахівця

зі слов'янських питань Миколи Романовича Овсяного, який брав участь у війні 1877–1878 років проти Османської імперії, понад рік працював у болгарському місті Кюстендил на посаді окружного управителя, з 1879 року служив у Санкт-Петербурзі діловодом відділу у справах Балканського півострова при Головному штабі Російської імператорської армії, з 1886 до 1894 року мешкав у Чорногорії, де виконував обов'язки вихователя княжича Данила. Автор історичного нарису повторює популярну серед російських журналістів наприкінці XIX століття тезу про те, що Регентська рада, яка здійснювала виконавчу владу у Князівстві упродовж 1886–1887 років, у своєму виборі нового глави держави віддала перевагу кандидатурі Фердинанда під впливом Відня — конкурента Санкт-Петербурга у боротьбі за домінування в Південно-Східній Європі. Проте, на відміну від вельми категоричних журналістів, військовий історик намагається згладити цю прикру для російської громадськості подію наступними фактами: по-перше, звертає увагу на ту обставину, що князя було обрано в результаті народного волевиявлення — голосування депутатів парламенту; по-друге, наголошує на матеріальній забезпеченості й незалежності монарха; по-третє, робить акцент на кривоті Фердинанда і представника Орлеанської гілки династії Бурбонів — французького короля Луї-Філіпа, якому доводився онуком по матері. Інформація про такий зв'язок болгарського правителя з Францією — тодішньою однією із союзниць Санкт-Петербурга по «Сердечній угоді» — впливала на позитивне сприйняття російською громадськістю новообраного монарха.

Свій внесок у вивчення зазначеної теми зробив інший російський історик, громадсько-політичний діяч, професор Харківського університету (1910–1919 рр.) Олександр Львович Погодін. На сторінках написаної ним «Історії Болгарії»³² автор наголосив, що обрання 1887 року нового князя було справою важкою, адже європейські аристократи не наважувалися їхати в країну, яку поглинула анархія. Австрійський офіцер ризикнув прийняти розхитаний трон та згодом проявив честолюбство й силу характеру, перемігши в політичній боротьбі самого Стефана Стамболова. На думку дослідника, Кобург мав декілька переваг перед своїм попередником — князем Олександром Йозефом фон Баттенбергом — був освіченим і матеріально незалежним. Історик також зазначив: «За походженням Фердинанд — радше француз, аніж німець»³³, що знов-таки, безсумнівно, розширювало коло громадян Росії із прихильним ставленням до нього.

Позитивний образ обраного 1887 року болгарського монарха доповнює деякими рисами й відомий історик та публіцист, російський політичний діяч, лідер партії конституційних демократів, депутат Державної

думи Російської імперії III і IV скликань (1907–1917 рр.) Павло Миколайович Мілюков. На сторінках своєї, опублікованої 1910 року, книги³⁴ дослідник характеризує болгарського князя як вправного політика й дипломата, котрий мав хист до діяльності на цих теренах і володів добре розвинутою інтуїцією³⁵.

Розрахунок правлячих кіл Росії на Балканський союз як противагу розширенню впливу Австро-Угорщини у Південно-Східній Європі не виправдав себе. Переможна для Болгарії, Сербії, Греції і Чорногорії війна з Османською імперією у 1912–1913 роках завершилася конфліктом між учасниками альянсу. Навіть за посередництва Росії вони не зуміли домовитися про розподіл колишніх турецьких володінь. Нове воєнне протистояння — цього разу між Болгарією та її недавніми партнерами по коаліції Грецією, Сербією і Чорногорією — завершилося для першої національною катастрофою. Після цього Софія почала зближення з Німеччиною й Австро-Угорщиною. Проте, навіть очевидні зміни в зовнішньополітичному курсі балканської країни, а також набуття риторикою російської преси негативних по відношенню до Третього Болгарського царства рис³⁶, суттєво не змінили ставлення більшості російських публіцистів та істориків до Фердинанда. Наприклад, Дмитро Іванович Іловайський, продовжуючи відстоювати власну думку, й надалі давав негативну оцінку діяльності Кобурга, зазначаючи, що основною метою його приходу до влади в 1887 році було послаблення впливу Росії на Балканах³⁷.

З іншого боку, частина російської громадськості сподівалася на приєднання Болгарії до Антанти. Свідченням цього є праці³⁸ російського історика Володимира Івановича Пічети, який упродовж 1910–1911 і 1917–1921 років викладав у Московському університеті. Він називає Фердинанда розумним і хитрим політиком, однак при цьому вказує і на його нерозбірливість при виборі методів політичної боротьби³⁹. У схожій манері (навіть після приєднання 1915 року Болгарії до військово-політичного блоку Центральних держав) характеризують Фердинанда у своїй роботі⁴⁰ історик-філолог Микола Володимирович Ястребов і філолог-славіст Петро Олексійович Лавров. Вони називають болгарського монарха хитромудрою особою, яка після своєї коронації дуже швидко зуміла адаптуватися до реалій міжнародної і внутрішньополітичної ситуації⁴¹.

Отже, інтерес росіян до обрання у 1887 році Фердинанда на болгарський престол зумовлювався великим значенням цієї балканської країни у геополітичних планах імперії. Він зростав і згасав у залежності від інформаційного приводу. Піком активності в обговоренні цієї події у російській пресі, публіцистиці й науковій літературі була друга половина

1887 — перша половина 1888 року. Надалі до цієї тематики поверталися у зв'язку з відставкою уряду Стефана Стамболова (1894), хрещенням спадкоємця болгарського престолу Бориса за православним обрядом (1896), відновленням російсько-болгарських відносин (1896), проголошенням Болгарією незалежності (1908), початком формування Балканського союзу (1912), а також збройними конфліктами на Балканах у 1912–1913 і 1914–1918 роках.

Оцінки російської громадськості зазначеної події залежали від її сприйняття офіційним російським урядом. Самодержавний режим мав вирішальний вплив на думку інтелектуалів, а імперський наратив навіть після Революції 1905–1907 рр. продовжував значною мірою визначати оціночні підходи як ліберальних, так і консервативних авторів. Зміна ставлення до Фердинанда з боку російської влади у зв'язку з хрещенням княжича Бориса у православ'ї та відновленням 1896 року дипломатичних відносин автоматично призвела до поступової зміни гніву на милість майже всієї преси й публіцистики. Значна частина публіцистів, істориків і журналістів Росії не приховувала своїх сподівань на те, що болгарський монарх стане провідником інтересів Санкт-Петербурга на Балканах.

Упродовж усього досліджуваного нами періоду можна простежити відмінності у сприйнятті факту обрання Кобурга на болгарський престол представниками ліберального (П. М. Мілюков, О. Л. Погодіна) і консервативного (Д. І. Іловайський, С. С. Татищева) напрямів. Перші, критикуючи Фердинанда, або, навпаки, підтримуючи його ініціативи, переважно підкріплювали власну позицію реакцією болгарського народу; другі ж, значно більшою мірою, пояснювали свої оцінки ставленням великих держав — гарантів Берлінського статус-кво.

¹ Миколенко Д. Освещение второй балканской войны в харьковской прессе. *Вестник Международного славянского университета*. Харьков, 2003, т. 6, № 1, с. 33–37; Миколенко Д. Провозглашение независимости Болгарии 22 сентября 1908 г. в оценках историографии Российской империи. *Bulgarian Historical Review*. 2020. 1–2 issue. P. 146–158; Гусев Н.С. Болгария, Сербия и русское общество во время Балканских войн 1912–1913 гг. Москва: Индик, 2020, 520 с.

² Б. а. Политическое обозрение. *Русский курьер*. 1887. № 168. С. 2, 17.VI; Б. а. Иностранные известия. *Новый век*. 1888. № 2, 2. I. С. 3; Б. а. Болгария. *Русские ведомости*. 1888. № 5, 5. I. С. 3; Б. а. Иностранные известия. *Московские ведомости*. 1888. № 39, 8. II. С. 2.

³ Б. а. Болгария. *Санкт-петербургские ведомости*. 1887. № 180, 29.VI. С. 3; Б. а. Иностранные известия. *Новый век*. 1887. № 181, 30.VI. С. 2.

⁴ Б. а. Политическое обозрение. *Русский курьер*. 1887. № 168, 17.VI. С. 2.

⁵ Б. а. Иностранные известия. *Новый век*. 1887. № 5.VII. С. 2.

- ⁶ Б. а. Болгария. *Санкт-петербургские ведомости*. 1887. № 211, 30.VII. С. 2; Б. а. Иностранные известия. *Новый век*. 1887. № 198, 17.VII. С. 4.
- ⁷ Б. а. Болгария. *Русские ведомости*. 1888. № 5, 5.I. С. 2.
- ⁸ Б. а. Болгария. *Русские ведомости*. 1888. № 2, 2.I. С. 2.
- ⁹ Б. а. Иностранные известия. *Московские ведомости*. 1888. № 39, 8.II. С. 3; Б. а. Болгария. *Русские ведомости*. 1888. № 192, 10.VII. С. 2.
- ¹⁰ Б. а. Иностранные известия. *Новый век*. 1888. № 2, 2.I. С. 1; Б. а. Болгария. *Русские ведомости*. 1888. № 13, 13.I. С. 2.
- ¹¹ Б. а. За границей. *Правительственный вестник*. 1888. № 42, 11.II. С. 5.
- ¹² Б. а. За границей. *Правительственный вестник*. 1888. № 42, 11.II. С. 5.
- ¹³ Б. а. Балканские дела и правительственные сообщения 11 февраля. *Вестник Европы. Журнал истории, политики, литературы*. Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1888. Т. 2, кн. 3. С. 411.
- ¹⁴ Б. а. Болгария. *Русские ведомости*. 1888. № 294, 20.X. С. 3.
- ¹⁵ Иловайский Д. Болгария и пангерманизм. Мелкие сочинения, статьи и письма. 1857–1887 гг. Москва: Тип. М.Г. Волчанинова, 1888. С. 391.
- ¹⁶ Иловайский, Д. Заключительные речи. Мелкие сочинения, статьи и письма. 1857–1887 гг. Москва: Тип. М.Г. Волчанинова, 1888. С. 406–408.
- ¹⁷ Иловайский, Д. Заключительные речи. Мелкие сочинения, статьи и письма. 1857–1887 гг. Москва: Тип. М.Г. Волчанинова, 1888. С. 411.
- ¹⁸ Татищев С.С. Из прошлого русской дипломатии. Исторические исследования и полемические статьи. Санкт-Петербург: Тип. А.С. Суворина, 1890, 567 с.
- ¹⁹ Татищев С.С. Россия и Болгария. Историческая справка. Из прошлого русской дипломатии. Исторические исследования и полемические статьи. Санкт-Петербург: Тип. А.С. Суворина, 1890. С. 487.
- ²⁰ Б. а. Падение Стамбулова и успехи принца Фердинанда. *Вестник Европы. Журнал истории, политики, литературы*. Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1894. Т. 3, кн. 6. С. 840.
- ²¹ Б. а. Падение Стамбулова и успехи принца Фердинанда. *Вестник Европы. Журнал истории, политики, литературы*. Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1894. Т. 3, кн. 6. С. 840.
- ²² Б. а. Иностранные известия. *Новый век*. 1896. № 22, 23.I. С. 3.
- ²³ Б. а. Иностранные известия. *Новый век*. 1896. № 16, 17.I. С. 2.
- ²⁴ Б. а. Иностранные известия. *Новый век*. 1896. № 24, 25.I. С. 3.
- ²⁵ Б. а. Иностранные известия. *Новый век*. 1896. № 36, 6.II. С. 2.
- ²⁶ Б. а. Болгария. *Русские ведомости*. 1896. № 23, 23.I. С. 2.
- ²⁷ Б. а. За границей. *Южный край*. 1896. № 40, 9.II. С. 4.
- ²⁸ Б. а. Австрийские предприятия на Балканском полуострове. *Вестник Европы. Журнал истории, политики, литературы*. Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1909. Т. 1, кн. 1. С. 388.
- ²⁹ Б. а. Иностранные известия. *Новый век*. 1908. № 297, 23.IX. С. 2.
- ³⁰ Б. а. *Московские ведомости*. 1908. № 298, 24.IX. С. 3.
- ³¹ Овсяный Н.Р. Болгария [Ист. очерк]. Санкт-Петербург, 1910. 67 с.
- ³² Погодин А.Л. История Болгарии. Санкт-Петербург: Брокгауз — Ефрон, 1910. 224 с.
- ³³ Погодин А.Л. История Болгарии. Санкт-Петербург: Брокгауз — Ефрон, 1910. С. 218–219.
- ³⁴ Миллюков П.Н. Балканский кризис и политика А.П. Извольского. Санкт-Петербург: Тип. т-ва «Общественная польза», 1910, 394 с.

³⁵ Милюков П.Н. Балканский кризис и политика А.П. Извольского. Санкт-Петербург: Тип. т-ва «Общественная польза», 1910. 329 с.

³⁶ Миколенко Д. Освещение второй балканской войны в харьковской прессе. *Вестник Международного славянского университета*. Харьков, 2003, т. 6, № 1. С. 33–37.

³⁷ Иловайский Д.И. Прощай, Болгария. *Кремль Иловайского: журнал-газета политическая и литературная*. Москва, 1914, 30 декабря. С. 23.

³⁸ Пичета В.И. Исторический очерк славянства. Москва: Вестник мануфактурной промышленности, 1914, 167 с; Пичета, В. И. Драма болгарского народа. Борьба за национальное объединение Болгарии. Москва: Общее дело, 1915. 28 с.

³⁹ Пичета В. И. Драма болгарского народа. Борьба за национальное объединение Болгарии. Москва: Общее дело, 1915, 20 с.

⁴⁰ Ястребов, Н. В., Лавров, П. А. История болгарского народа. Петроград: И. Юделевич 1916. 544 с.

⁴¹ Ястребов Н. В., Лавров П. А. История болгарского народа. Петроград: И. Юделевич, 1916. С. 415–416.

REFERENCES

1. Gusev, N.S. (2020). *Bolgariya, Serbiya i russkoe obshchestvo vo vremena Balkanskih vojn 1912–1913 gg.* Moscow: Indrik [in Russian].

2. Povajskij, D. (1888). *Melkie sochineniya, stat'i i pis'ma. 1857–1887 gg.* Moscow [in Russian].

3. Povajskij, D. (1914, December 30). Proshchaj, Bolgariya. *Kremľ' Ilovajskogo: zhurnal-gazeta politicheskaya i literaturnaya* [in Russian].

4. Lapteva, L.P. (1988). *Slavyanovedenie v dorevolucionnoj Rossii. Izuchenie yuzhnyh i zapadnyh slavyan.* Moscow: Nauka [in Russian].

5. Milyukov, P.N. (1910). Balkanskij krizis i politika A. P. Izvol'skogo. Saint Petersburg [in Russian].

6. Mykolenko, D. (2003). Osveshchenie vtoroj balkanskoj vojny v har'kovskoj presse. *Vestnik Mezhdunarodnogo slavyanskogo universiteta*, 1, 33–37 [in Russian].

7. Mykolenko, D. (2020). Provozglashenie nezavisimosti Bolgarii 22 sentyabrya 1908 g. v ocenah istoriografii Rossijskoj imperii. *Bulgarian Historical Review*, 1–2, 146–158 [in Russian].

8. Ovsyanyj, N. R. (1910). *Bolgariya*. Saint Petersburg [in Russian].

9. Picheta, V.I. (1915). Drama bolgarskogo naroda. Bor'ba za nacional'noe ob"edinenie Bolgarii. Moscow: Obshchee delo [in Russian].

10. Picheta, V.I. (1914). *Istoricheskij ocherk slavyanstva*. Moscow [in Russian].

11. Pogodin, A.L. (1910). *Istoriya Bolgarii*. Saint Petersburg [in Russian].

12. Tatishchev, S.S. (1890). *Iz proshlogo russkoj diplomatii. Istoricheskie issledovaniya i polemicheskie stat'i*. Sankt-Peterburg [in Russian].

Yastrebov, N.V., Lavrov, P.A. (1916). *Istoriya bolgarskogo naroda*. Petrograd [in Russian].

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2022.31.242>
UDC 94:327(410+560)''1914-1917''

Artem Hrachov

Postgraduate Student

Kamianets-Podilsky Ivan Ohiienko National University
14, Tatarska Street, Kamianets-Podilsky, 32301, Ukraine

E-mail: grachov2195@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9114-8067>

ResearcherID Web of Science: ABL-9319-2022

LOUIS MALLET IN THE CROSSHAIRS OF "THE TIMES": CRITICISM OF ACTIONS OF THE BRITISH DIPLOMACY IN CONSTANTINOPLE AT THE BEGINNING OF THE FIRST WORLD WAR

The article is devoted to the publication of "A Mortifying Disclosure" in the British newspaper "The Times" on August 24, 1917, with criticism of British foreign policy towards the Ottoman Empire, in particular the actions of Louis Mallet, the British ambassador in Constantinople.

The mentioned publication, as well as the discussion caused by it, are little covered in historiography. Much more information is provided by the primary sources, represented by the documents of the British National Archives (The National Archives, TNA), and also by the memoirs of the participants of researched events.

In the mentioned article, Louis Mallet was criticized for short-sightedness and excessive credulity. According to the author of the publication, the Turkish grand vizier deceived the British ambassador, even when the choice of the Ottoman Empire in favor of entering the war on the side of the Central Powers became obvious. In turn, the fact that British diplomats failed to find out about the existence of the German-Turkish treaty became the basis for sharp criticism of the Foreign Office at all.

In response to this publication, Louis Mallet spoke in defense of his actions in Constantinople. He was supported by other Foreign Office officials, including former Foreign Secretary Edward Grey. They argued that the Foreign Office was fully aware of the pro-German course of the Porte, but intended to delay the state of war with her as far as possible in order to prepare for the defense of Egypt, the Suez Canal and India. These circumstances led to the accommodating position of British diplomacy.

The characteristics of both Mallet himself and the grand vizier of the Ottoman Empire, Said Helim, are separately analyzed from the point of view of historiography and their contemporaries. Also the importance of the defense of India and Egypt, its importance as a key factor in shaping the course of British diplomacy was researched. Finally, the work contains the author's interpretations and evaluations of the analyzed events.

Keywords: Louis Mallet, Great Britain, Ottoman Empire, "The Times", press, newspaper, diplomacy, foreign policy.

Артем Грачов

аспірант

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

32300, Україна, Кам'янець-Подільський, вул. Огієнка, 61

E-mail: grachov2195@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9114-8067>

ResearcherID Web of Science: ABL-9319-2022

ЛУЇ МАЛЛЕТ ПІД ПРИЦІЛОМ "THE TIMES": КРИТИКА ДІЙ БРИТАНСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ У КОНСТАНТИНОПОЛІ НА ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Стаття присвячена публікації "A Mortifying Disclosure" у британській газеті "The Times" 24 серпня 1917 р. з критикою британської зовнішньої політики щодо Османської імперії, зокрема дій посла Великої Британії у Константинополі Луї Маллета.

Означена публікація, а також дискусія, викликана нею, мало висвітлені в історіографії. Куди більш розгорнуту інформацію містить джерельна база, представлена документами Британського національного архіву (The National Archives, TNA) та мемуарами учасників подій.

В означеній статті Луї Маллета розкритиковано за недалекоглядність та надмірну довірливість. За словами автора публікації, турецькому візиру вдалося обдурити британського посла, навіть коли вибір Османської імперії на користь вступу у війну на боці Центральних держав став очевидним. Своєю чергою, той факт, що британським дипломатам не вдалося дізнатися про існування німецько-турецького договору, став підставою для гострої критики Foreign Office загалом.

Луї Маллет у відповідь на цю публікацію висловився на захист своїх дій у Константинополі. Він був підтриманий іншими співробітниками

зовнішньополітичного відомства, включно з колишнім міністром закордонних справ Едуардом Греєм. Вони стверджували, що у Foreign Office цілком усвідомлювали пронимецький курс Порти, однак мали на меті відтермінувати стан війни з нею настільки далеко, наскільки це можливо, щоби підготуватися до оборони Єгипту, Суецького каналу та Індії. Ці обставини й зумовили поступливу позицію британської дипломатії.

Окремо проаналізовано характеристики як самого Маллета, так і великого візира Османської імперії Саїда Хеліма з погляду історіографії та їхніх сучасників. Встановлено важливість проблеми оборони Індії та Єгипту з погляду британського військово-політичного командування на початку Першої світової війни, її значення як ключового чинника у формуванні курсу британської дипломатії. Насамкінець, у праці подано авторські інтерпретації і оцінки проаналізованих подій.

Ключові слова: Луї Маллет, Велика Британія, Османська імперія, “The Times”, преса, дипломатія, зовнішня політика.

Pro-German position of the Ottoman Empire in August 1914 was “le secret de Polichinelle” for European diplomacy. However, Foreign Office and its representatives, in accordance with tradition of maneuvers and “playing until the end”, tried to maximally postpone the entering of Turkey to the war de jure.

Individual moments of diplomatic struggle of British representatives in Constantinople became known to the public on 24 August 1917. This day the British newspaper “The Times” published the article “A Mortifying Disclosure”¹, which criticized the actions of British ambassador to the Ottoman empire Louis Mallet in the first months of the Great War. This short publication (about one newspaper column), according to the words of French diplomat Leon Ostrorog, took much attention of public², but it caused outrage for both Louis Mallet and other diplomats.

This episode of British foreign policy is poorly discovered in historiography. The only known work on the subject is an article by Joseph Heller in the “Middle Eastern Studies”, but it also sheds light on the problem slightly³.

Source base of the research covers, actually, materials of newspaper “The Times” and documents of The National Archives (TNA), which contain separate citations from mentioned publication and reactions to the article of Louis Mallet and other diplomats. Memoirs of the United States ambassador Henry Morgenthau⁴ and British Secretary of State for Foreign Affairs Edward Grey⁵ contain useful information about events before the entering of the Ottoman empire to the war.

The article “A Mortifying Disclosure” begins with a message about publishing “The White Book” in Greece — a collection of diplomatic

documents, related to the outbreak of the world war. At the moment of publication, "The White Book" was not translated to English, but separate parts of French-written text came to Britain. In this text journalists of "The Times" were interested in details of joining of the Ottoman empire to Central powers⁶.

According to the author of the article, a few hours before Britain declared war on Germany, the latter had concluded an alliance with the Ottoman empire. German kaiser Wilhelm II called Greek ambassador Theotokis on 4 August 1914 and conveyed through him to Constantine I, the King of Greece, news about German-Turkish agreement, and also hinted, that Romania and Bulgaria are going to join to Berlin⁷.

The German-Turkish treaty was really concluded at those days, and the fact of agreement was kept secret. From the Turkish side only Grand Vizier Said Helim, Minister of War Enver Pasha and Minister of Interior Affairs Talaat Pasha knew about it⁸. The British found out about the existence of the agreement only the post-factum of entering the Ottoman empire to war, certain date and other details were not known to them. Actually, the treaty was signed on 2 August by ambassador Hans von Wangenheim from German side and Said Helim from Ottoman⁹.

However, the article "A Mortifying Disclosure" cited the following Theotokis' telegram text: the emperor informed him, that "an alliance has been concluded to-day between Germany and Turkey"¹⁰. The telegram was sent on 4 August, so from Theotokis' "today" it looked like the treaty was signed on 4th but not 2 August. This date — 4 August — as a date of signing the treaty was taken by Mallet and the rest of the figures, related to events around the scandalous publication. "'The Times' criticised me [...] that a treaty was concluded on the 4 August, 1917 [a typo, correct year is 1914. — *Author*]", — Mallet wrote¹¹.

The author of the scandalous articles notes that, apart from Constantine, Entente's diplomacy was not involved in the situation. He adds: "Our ambassador [Louis Mallet. — *Author*] at Constantinople was himself in England when the alliance was made, and seems to have returned to Constantinople with general instructions to work with Turkish 'Moderates' [...] ...his messages after his return, so far from correcting, only confirmed the Foreign Office view"¹². The article states that Mallet tried not to provoke Turks, and this way he only weakened the resistance of the moderate part of the Turkish government to pro-German oriented military minister Enver Pasha. In their turn, after signing the treaty, Vizier and Sultan Mehmed V repeated promises they gave earlier, about keeping strict neutrality. The article cites the words of Louis Mallet: he "convinced of the absolute personal sincerity of the Grand Vizier"¹³. However, it is known that exactly Vizier had signed the secret German-Turkish treaty. Nevertheless, Mallet, as "The Times" wrote, despite

some doubts, was sure that the moderate part of the Turkish government was getting stronger every day. Insidious Vizier only contributed to this point of view. Shortly, he informed Mallet that he would like to receive all possible Entente's assistance¹⁴.

The author of the article summarized that the Turkish government was stalling for three months and fooled Foreign Office. Turks were openly preparing for the war, hypocritically assuring diplomats of Entente, including Mallet, that the Ottoman empire would keep peace. The journalist emphasized: "With what scorn, with what delighted sense of their own intellectual superiority, they [Turks. — *Author*] must have seen the guileless simplicity with which our diplomacy swallowed fictions so unplausible, so flagrantly incompatible with manifest facts"¹⁵.

Mallet had sharply reacted to the publication in "The Times". There is a document in the materials of TNA, written by Under-Secretary of State for Foreign Affairs Robert Cecil and dated 30 August 1917. Cecil wrote that the Cabinet had to see a note by Louis Mallet, which is "a powerful defence of the policy adopted by him". The text of the note, dated 27 August 1917 was attached to the document¹⁶.

A course to supporting the moderate part of the Turkish government in time when a treaty between the Ottoman Empire and Germany existed, was a solid accusation against Mallet. Mallet opposed that he was not able to give any estimation of agreement, about which he did not even know. Accordingly, there could not be any reaction from his side. At the same time, he suggested that it was a treaty with Enver, and it was not even agreed with Sultan¹⁷.

In the note an accusation of negligence, towards preparation of the Ottoman empire for the war, were also refuted. Mallet wrote that he, in contrast, was fully aware of the situation, because "Goeben" and "Breslau" stood close to his window, and he regularly informed London about Turkish military preparations. Mallet and Foreign Office knew that the situation was controlled by Turkish military minister Enver Pasha, so the ambassador, as he pointed in his note, was following the tactic of avoiding provocations to postpone the severance with the Ottoman empire as long as possible¹⁸.

Mallet wrote: "But to make out that I misled His Majesty's Government, having myself been 'taken in' by the Grand Vizier, is a preposterous travesty of the facts [...] The Turkish situation was by no means so simple as the 'Times' would have us suppose"¹⁹. In August 1914 Mallet was faced with a dilemma: "...the choice lay between sending a properly equipped expedition to force the Straits and an endeavour by diplomatic means to postpone the intervention of Turkey, if possible, indefinitely"²⁰. He did not know if the Government was discussing forcing the Straits at that moment, but he consulted with the military attaché and cabelled War Office about this on approximately 1 September. He

completely realized the risk of conducting such military operation without sufficient preparation²¹.

The British ambassador referred to his conversation with Hebert Kitchener, British Secretary of State for War, which took place at the time when Mallet in July–August 1914 visited Britain. He got the impression that even if the operation of forcing Straits was discussed in military circles, it was rejected. The diplomat also stated that this rejection might be based not on his reports of neutrality of the Ottoman empire, but on potential worsening of the situation in Egypt, Near and Middle East and India²².

Kitchener informed Mallet that if the rupture occurred earlier, while contingents from India were just crossing the Suez channel and there were not enough forces in Egypt, it might cause serious troubles on the British-Ottoman fronts or even a military disaster. So Kitchener, wrote Mallet, was completely satisfied with the situation²³.

Mallet noted that Britain entered the war with Germany almost without its own army. "Disaster had already happened in Belgium, — wrote Mallet, — and was that the moment to embark upon hostilities with Turkey considering the risks we should run in India and Egypt? It seems to be that no one but a madman could have contemplated war in the Near East at that moment, and the policy we pursued, which was admittedly the lesser of two evils, was the only possible one, namely, to make the best of a bad situation and try and prevent altogether, or at any rate stave off, the inevitable rupture until we were readier"²⁴.

Most of the Ottoman ministers resisted entering the war to the end. Characteristically, even the well-known attack on Russian ports was organized unbeknownst to Vizier and sea minister Djemal Pasha. As argument to this, stated Mallet, indicated his confidential sources. For example, he was informed about orders for the Turkish army in the Caucasus to attack Russian forces, which provoked a loud argument in the Government. Further, the orders were cancelled²⁵.

The British ambassador also recalled telegrams from the Austro-Hungarian ambassador in Constantinople Johann von Pallavicini to Vienna, which Russian diplomats managed to get by bribery. According to this information, Talaat and Halil (the Head of the Chamber of deputies — the lower house in The General Assembly of the Ottoman empire²⁶) planned to postpone entry into war until spring, while Pallavicini was convincing them that the time has come. The Austro-Hungarian ambassador had made a "stormy scene" with Talaat and Halil, then went to Enver. Thus, wrote Mallet, Turkish political leadership was clearly divided²⁷.

The ambassador noted that "every day that passed the Turkish defences got stronger, but, on the other hand, every day was a gain to the Entente [...] but

when it [the rupture. — *Author*] came we were at any rate able to show to the Mahomedan world that we had done everything possible to prevent it”²⁸. Position of the Foreign Office forced the Ottoman government to look as an aggressor, which weighted in favour of the British empire and its Muslim subjects²⁹.

An important argument by Mallet in defence of his tactic was the fact that during saved time he managed to withdraw sixty British merchant vessels from the Black Sea and Turkish ports. Many British women and children, who lived in the Ottoman empire followed Mallet’s advice to leave the country. At the initiative of Mallet, the British council on Bagdad prepared a steamer, so British subjects were enabled to leave the city. When the Ottoman empire entered the war, from its territory all the British councils were safely evacuated, only one had been detained for a few days³⁰. Confirmation of this information is present in memoirs of the United States ambassador in Constantinople, Henry Morgenthau. According to his words, Mallet refused to leave the Ottoman empire until the last British subject would stay there³¹.

Mallet summarized his note with the following: “It was not an heroic or agreeable policy, and no one can imagine that I enjoyed our daily humiliations at the hands of the Turks; but there was nothing else to do, and it was not I — as the ‘Times’ implies — who by my misrepresentations and imbecile credulity prevented His Majesty’s Government from applying some infallible remedy”³².

It should be stated that Mallet, in fact, repeated his point of view from 1914. In December he prepared a report about rupture with the Ottoman empire with description of circumstances at that time. It might be summarized to the following submissions: the political life of the Ottoman empire was controlled by Germans; the threat of a conflict with Muslim British subject in India and Egypt was an important factor; thus limited Mallet’s room for manoeuvre³³.

The file TNA FO 800/206 contains an unsigned document (probably a letter or a telegram); its author supported Mallet’s position. This message is dated 29 August 1917³⁴. Most likely, the author was Eric Drummond, Foreign Office secretary, because the next document in the file is Mallet’s gratitude for support dated 31 August 1917 exactly to Drummond’s name. Mallet also asked whether to show this text to credible journalists³⁵. An unknown author (obviously still Drummond) answered on 1 September 1917 that it is better not to do this, because no one would read counter-arguments, so things must be left as they are without causing any unwanted attention³⁶.

The article in “The Times” was also criticised by the French layer and the Ottoman Government council (he left the Ottoman empire in 1914) Leon Ostrorog, who considered unverified sightings in the argumentation. Informing Greek ambassador about the agreement by Kaiser, wrote Ostrorog, was considered as a “documentary evidence”, which shows “all the diplomatic

secrets of the East" and exposes the naivety and hopeless credulity of Allied diplomacy in Constantinople³⁷. At the same time, according to his words, this so-called evidence is just Kaiser's and his foreign affairs minister's words to pro-German diplomat Theotocis. They were nothing but an obvious attempt to bring Greece to the war by misrepresentation of the facts, what was done many times by German diplomacy³⁸.

Ostrorog drew attention to the circumstances that were reported to the Greek ambassador. When Germany's entry into the war became known in Constantinople, he wrote, an urgent meeting of the Cabinet was called there. Enver Pasha declared a resolution about immediate accession to the Central Powers, but all the ministers opposed. Enver achieved only partial mobilisation to strengthen the defence³⁹. Most of the Turkish Cabinet, Ostrorog explained, and also Vizier and Sultan were against war (Vizier and some ministers even threatened to resign) because the Ottoman empire had already been exhausted by the Italo-Turkish and Balkan wars⁴⁰.

This is why Germans had to make an effort to enhance Enver's position. They began to misinform their allies in neutral states that Romania was about to join Berlin and Vienna, that the French front was broken, the French army was trapped and France was about to be defeated⁴¹. Leon Ostrorog summarized that on 4 August Germany just provoked Greece to join the Central powers⁴².

Mallet's position was also echoed by the former minister of Great Britain Edward Grey (in 1917 this position was occupied by Arthur James Balfour). Furthermore he was consistent with the understanding of his employee's steps both in 1914, after diplomatic defeat of Entente in Constantinople, and also in 1917, after published criticism of "The Times". On 4 December 1914 Grey sent his gratitude to Mallet and noted that the war was initiated by German and Turks, and the desire of His Majesty Government was to postpone the rupture as long as it was possible. The course chosen by Mallet, according to Grey's words, was fully consistent with views in London⁴³. On 5 October 1917 Grey wrote: "Sir Louis Mallet's defence of his own action and of our diplomacy at Constantinople in the first weeks of the war is both able and true"⁴⁴.

The former foreign minister also agreed with the position of Leon Ostrotog⁴⁵. However, unlike Ostrorog, who considered that Willhlem II's words to Teothocis were just a provocation, Grey showed more foresight and suggested that the treaty did exist. Grey thought that it was signed by Enver Pasha with Germany someday in August 1914, despite there were ministers in Turkish government, who were against the war with Entente⁴⁶.

Grey substantiated the moderate position of British diplomacy. If London would like to have a war with the Ottoman empire it would be declared immediately after transferring "Goeben" and "Breslau" to the Turkish fleet, but the Admiralty, the War Office and the India Office opposed it. Therefore, the

aim of the Foreign Office was to do everything possible to avoid immediate *casus belli*. British diplomats had to prevent the war, and in case when “Turkey were already committed hand and heart to Germany” to postpone the beginning of the war as long as possible. Grey also supported Mallet by taking attention to the necessity to make obvious to public Ottomane but not British initiative to begun the war, and to the factor of large number of Muslim in India and Egypt⁴⁷.

Grey also wrote about accusing Mallet of shortsightedness, which eventually led to war: “We failed to prevent war. Could we have prevented it? Obviously not, if Turkey was already committed irrevocably to Germany in 1914”⁴⁸. The only solution Grey saw was to kill Enver Push, but “in my judgement Enver and his friends belonged to the class of those who assassinated, whereas the Grand Vizier and his friends belonged to the class of those who are assassinated”⁴⁹, that is the moderate part of the Ottoman government was not able to use such methods. The only thing that could change the mind of Enver Pasha himself was a large military success of Allies, but at that moment they were defeated in Mons and Tannenberg and Germans captured Antwerp. At the same time, “the Miracle of Marna” did not make the desired impression on Turks⁵⁰. Therefore, as Mallet, Grey also supported the point about the influence of the situation on the front lines as a justification of the position of British diplomacy.

In general, Grey had appreciated Mallets actions: “Sir Louis Mallet’s part at Constantinople may [...] fairly be compared to that of a general, who with inferior forces and guns is ordered to hold a position as long as he can and to make the best fight he can, even if he knows the position to be untenable. A general [...] might not necessarily expect to be acclaimed as a victorious hero, but he would at least expect sympathy, and would surely be justly surprised and indigent if he were denounced as a fool for having fought at all [...] He did this under exceptional difficulties and no one could have done it with more skill and success”⁵¹.

Thus, Mallet’s position was unanimously supported by the rest of the diplomats. At the very least, processed sources do not mention anybody who expressed another point of view.

It is necessary to find out how reasonable were the arguments of the article of “The Times” and figures that supported Mallet. First l, reference should be made to characteristics of Louis Mallet in historiography. Marian Kent wrote that Mallet, unlike his predecessor and acting at the beginning of the war dragoman Andrew Ryan, tried to find a conciliation with Turks by goodwill⁵². David Fromkin noted that Mallet sympathized to Young Turks and his reports to the Foreign Office were too optimistic⁵³. These characteristics of Mallet correspond to assessments in the article of “The Times”.

Some correction of the moderate image of Mallet was made by analyzing his telegram to Edward Grey on 6 September 1914. In this message he wrote that while a single German officer stays in the Ottoman empire, Mallet will treat the least as a German protectorate⁵⁴. So, in contrary to his benevolence, Mallet seemed to be completely categorical about the foreign policy of the Ottomans.

The answer to the question "Did Said Halim tricked Louis Mallet and the rest of Entente's ambassadors", looks difficult. On the one hand, Vizier had signed the treaty on 2 August⁵⁵. On the other hand, it is known that he was against of buying of "Goeben" and "Breslau" by the Ottoman empire, which might provoke the war⁵⁶. Ostrorog's words above are about Said Halim's adherence to neutrality. That was also reflected in Morgenthau's memoirs, where he wrote that Vizier was upset because of the attack of Russian ports by "Goeben" and "Breslau"⁵⁷.

Detailed characteristics of Said Halim's views were described by Ahmet Seyhun in his dissertation. Vizier was sure that safety for the Ottoman empire was possible only in union with the Great Powers. Said Halim's plans included rapprochement with France, but the least was rejected the proposition about alliance (made by Djemal Pasha in July 1914), so Vizier considered that Entente itself led the Ottoman empire to German's hands. Said Halim, however, at the beginning of the conflict believed that the time had not yet come for the Ottoman Empire to enter the war, and he really tried to delay the rupture with Entente as long as possible. He really, as Ostrorog wrote, threatened to resign⁵⁸.

The situation with Said Halim looked paradoxical. He, as a person who signed the German-Turkish treaty on 2 August 1914, for which three years later Louis Mallet was criticised, kept same course as Foreign Office and especially Mallet itself — to avoid declaring war as long as possible. It is also important to pay attention to Said Halim's motives. He considered the French diplomat's rejection but not the Foreign Office's actions, as it was written in 1917 in "The Times", as a justification for joining the Central Powers.

Mallet and Grey, answering on "The Times" charges about too indecisive and too short-sighted politics, drew attention to problems of India, Egypt, defense of Suez channel and the factor of British Muslim subjects. Indeed, in this period both Grey and Kitchener were strict about achieving if not neutrality of the Ottoman empire then avoiding the conflict with it as long as possible. Kitchener insisted on postponing the rupture with the Ottoman empire at least for the moment when colonial troops from India would get to Suez⁵⁹.

The importance of Muslim factor is also shown by meeting of British Cabinet of 1–3 September 1914. At the meeting, the First Lord of the Admiralty Winston Churchill proposed to send a fleet to Dardanelles imme-

diately (these days a well-known *avanture* with “Goeben” and “Breslau” was going). The Cabinet, however, supported Kitchener, who was opposite. For forcing the Straits, he thought, it was necessary to involve 60 000 troops, but British soldiers were needed in France, while using Indian troops, according to war minister’s belief, was dangerous because of a threat of Muslim uprising in this country⁶⁰.

Mallet’s statement that the situation in Constantinople was under German and headed by Enver Pasha Young Turk triumvirate control also matched the reality⁶¹.

In the end, we consider “The Times” charges as unjust. Even if it is possible to agree with Mallet’s views’ characteristics as too optimistic, he acted within the constraints of the situation and got the results that were possible under then conditions. He bought time for preparing British armies in Egypt and for evacuation of British subjects from the Ottoman empire.

It is difficult to say what journalists of “The Times” were guided by while preparing the article: looking for sensation or willingness to rightly denounce short-sighted, according to their point of view, diplomat. The publication with criticism of Mallet’s diplomacy also says about the difference of perception and interpretation of foreign policy by ordinary citizens. It is also clear that the article accuses Mallet that he did not manage to get the British win in Constantinople, but does not mention under which circumstances he was forced to act, and which consequences were possible in case of involving more radical measures. Unlike it, Mallet’s and his colleagues’ contraargumentation is based exactly on understanding the situation and its prospects. However, such details are lost in the press and public perception of events, which is summarized to black-and-white thinking about events as wins or losses. But instead, it should be agreed with Mallet, the affairs in Constantinople were incomparably more difficult than it was seen by journalists.

¹ A Mortifying Disclosure. *The Times*. August 24, 1917. P. 7.

² TNA (The National Archives of UK). FO 800/206. Notes by Count Ostrorog. Communicated by Lord Murray, 3 September 1917. F. 303 recto.

³ Heller J. Sir Louis Mallet and the Ottoman Empire: The Road to War. *Middle Eastern Studies*, Jan. 1976. Vol. 12. No. 1 (Jan., 1976). PP. 36–37.

⁴ Morgenthau H. *Secrets of the Bosphorus*. London: Hutchinson & Co. 1918.

⁵ Grey E. *Twenty-Five Years 1892-1916*. Volume II. New York: Frederick A. Stokes Company. 1925. P. 352.

⁶ A Mortifying Disclosure... P. 7.

⁷ A Mortifying Disclosure... P. 7.

⁸ Айрапетов О.Р. Участие Российской империи в Первой мировой войне (1914–1917): 1914. Начало. Москва: Куликово поле, 2014. С. 327; Trumpener U. *Turkey's Entry*

into World War I: An Assessment of Responsibilities. *The Journal of Modern History*. Vol. 34. No. 4 (Dec., 1962). P. 369.

⁹ Şeyhun A. Said Halim Pasha: An Ottoman Statesman and An Islamist Thinker (1865–1921). Montreal: Institute of Islamic Studies McGill University, 2002. PP. 154–156; Heller J., Sir Louis Mallet... PP. 6, 37.

¹⁰ A Mortifying Disclosure... P. 7.

¹¹ TNA. FO 800/206. Lord Grey of Fallodon to the Private Secretaries, 5 October 1917. F. 257 recto

¹² A Mortifying Disclosure... P. 7.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ TNA. FO 800/206. Lord Grey of Fallodon to the Private Secretaries. F. 257 recto.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid.

²² Heller J., Sir Louis Mallet..., P. 8; TNA. FO 800/206. Lord Grey of Fallodon to the Private Secretaries. F. 257 verso.

²³ TNA. FO 800/206. Lord Grey of Fallodon to the Private Secretaries. F. 257 verso.

²⁴ Ibid.

²⁵ Ibid., F. 258 recto.

²⁶ Trumpener U. Turkey's Entry into World War I... P. 375.

²⁷ TNA. FO 800/206. Lord Grey of Fallodon to the Private Secretaries. F. 258 recto.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid.

³¹ Morgenthau H. Secrets of the Bosphorus... PP. 88–89.

³² TNA. FO 800/206. Lord Grey of Fallodon to the Private Secretaries. F. 258 recto.

³³ TNA. FO 800/240. Despatch from His Majesty's Ambassador at Constantinople summarising Events leading up to Rupture of Relations with Turkey, and Reply thereto, 20 November 1914. P. 722.

³⁴ TNA. FO 800/206. Sir L. Mallet, 29 August 1917. F. 297 recto.

³⁵ TNA. FO 800/206. Sir L. Mallet to Sir E. Drummond. F. 298 recto.

³⁶ TNA. FO 800/206. Sir L. Mallet, 1 September 1917. F. 300 recto.

³⁷ TNA. FO 800/206. Communicated by Lord Murray, 3 September 1917. F. 303 recto.

³⁸ Ibid., FF. 303 recto — 304 recto.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Ibid., FF. 305 recto — 306 recto.

⁴¹ Ibid., F. 305 recto.

⁴² Ibid., FF. 307 recto — 308 recto.

⁴³ TNA. FO 800/240. Despatch from His Majesty's Ambassador at Constantinople summarising Events leading up to Rupture of Relations with Turkey, and Reply thereto, 20 November 1914. P. 725.

⁴⁴ TNA. FO 800/206. Enclosure 2 in letter from Lord Grey of Fallodon to the Private Secretaries, 5 October 1917. F. 311 recto.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Ibid.

⁵² Kent M. Kent, Marian (Ed.). *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*. London : Frank Class, 2005. P. 167.

⁵³ Fromkin D. H. *A Peace To End All Peace, The Fall Of The Ottoman Empire And The Creation Of The Middle East*. New York, 1989. P. 44.

⁵⁴ Grey E. *Twenty-Five Years...* P. 182.

⁵⁵ Şeyhun A. Said Halim Pasha... P. 156.

⁵⁶ Ibid. P. 159.

⁵⁷ Morgenthau H. *Secrets of the Bosphorus...* PP. 81–82.

⁵⁸ Şeyhun A. Said Halim Pasha... PP. 159–162.

⁵⁹ Grey E. *Twenty-Five Years...* P. 170; Готлиб В.В. *Тайная дипломатия во время Первой мировой войны*. Москва: Соцэкгиз, 1960. С. 74–75.

⁶⁰ Машевський О.П. *Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 р. — початок 1920-х рр.)*. Київ: «Аквілон-Плюс», 2010. P. 565.

⁶¹ *За Балканскими фронтами Первой мировой войны*. Отв. редактор В.Н. Виноградов. Москва: Издательство «Индрик», 2002. С. 37.

REFERENCES

1. Ajrapetov, O. (2014). *Uchastie Rossijskoj imperii v Pervoj mirovoj vojne (1914–1917): 1914. Nachalo*. Moskva: Kulikovo pole [in Russian].

2. Fromkin, D.H. (1989). *A Peace To End All Peace, The Fall Of The Ottoman Empire And The Creation Of The Middle East*. New York: Henry Holt & Co [in English].

3. Gottlieb, W.W. (1960). *Tajnaja diplomatija vo vremja Pervoj mirovoj vojny*. Moskva: Sotzekgiz [in Russian].

4. Grey, E. (1925). *Twenty-Five Years 1892–1916*. (Vol. 2). New York: Frederick A. Stokes Company [in English].

5. Heller, J. (1976). Sir Louis Mallet and the Ottoman Empire: The Road to War. *Middle Eastern Studies*, 12/1, 3–44 [in English].

6. Kent, M. (1996). *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*. London: Frank Class [in English].

7. Mashevs'kij, O. (2010). *Problema Chornomors'kih protok u mizhnarodnih vidnosinah (1870 r. — pochatok 1920-h rr.)*. Kyiv: Akvilon-Plus [in Ukrainian].

8. Morgenthau, H. (1918). *Secrets of the Bosphorus*. London: Hutchinson & Co [in English].

9. Şeyhun, A. (2002). *Said Halim Pasha: An Ottoman Statesman and An Islamist Thinker (1865–1921)*. Montreal: Institute of Islamic Studies McGill University [in English].

10. Trumpener, U. (1962). Turkey's Entry into World War I: An Assessment of Responsibilities. *The Journal of Modern History*, 34/4 [in English].

11. Vinogradov, V. (Ed.) (2002). *Za balkanskimi frontami Pervoj mirovoj vojny*. Moskva: Indrik [in Russian].

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2022.31.255>
UDC 94(4)(476),1917/1919”

Dorota Michaluk

Doktor habilitowana, profesor Uniwersytetu
Mikołaja Kopernika w Toruniu
Instytut Historii i Archiwistyki
Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu
ul. Bojarskiego 1, 87-100 Toruń, Rzeczpospolita Polska
E-mail: domi@umk.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8438-9241>

RYWALIZACJA POLITYCZNA O BIAŁORUŚ W LATACH 1917–1919 MIĘDZY BIAŁORUSKIMI SOCJALISTAMI A BOLSZEVIKAMI. POWSTANIE BIAŁORUSKIEJ SOCJALISTYCZNEJ REPUBLIKI RADZIECKIEJ

Celem badań jest poznanie cech rywalizacji bolszewików i socjalistów białoruskich o przyszłość ziem białoruskich w latach 1918–1920. Metodologia badań opiera się na zasadach naukowości, historyzmu, systematyczności i analizy historycznej. Prezentacja nowych wyników badań dotyczy rekonstrukcji wydarzeń związanych z powstaniem Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej.

Pod koniec I wojny światowej, po rewolucji lutowej, rozpoczął się proces tworzenia niepodległego państwa białoruskiego przez białoruskich socjalistów. Choć 25 marca 1918 proklamowano Białoruską Republikę Ludową, nie zdołała ona przetrwać jako niezależne państwo. Zdecydowało o tym wiele czynników wewnętrznych i zewnętrznych. Jednym z nich są polityczne i terytorialne aspiracje bolszewików oraz rywalizacja między nimi a białoruskimi socjalistami o przyszłość ziem białoruskich.

Białorusini, a więc i białoruski ruch narodowy, znaleźli się w czasie wojny w specyficznej sytuacji. W latach 1915–1918 ziemie białoruskie zostały przedzielone linią frontu rosyjsko-niemieckiego. W rezultacie do strefy przygranicznej przybyli wojskowi i cywile z głębi Rosji. Po rewolucji lutowej wojsko rosyjskie skupione w Okręgu Zachodniego i Frontu zaczęła się silnie upolityczniać, skupiając się na różnych programach politycznych i narodowych. Białoruscy socjaliści, w tym wojskowi, skupieni w Centralnej Białoruskiej Radzie Wojskowej, opowiedzieli się za utworzeniem białoruskiej republiki najpierw w federacji z Rosją, a wkrótce (po przewrocie bolsze-

wickim) skłonili się ku jej niepodległości. Bolszewicy wojskowi opowiadali się za włączeniem ziem białoruskich do Rosji jako Okręgu Zachodniego. Konflikt interesów między białoruskimi socjalistami a rosyjskimi bolszewikami ujawnił się na Zjeździe Wszeczbiałoruskim, który odbył się w grudniu w Mińsku, kiedy Zjazd został brutalnie rozpedzony przez wojskowych bolszewików. O aspiracjach białoruskich socjalistów i pozycji białoruskich komunistów decydowało m.in. o utworzeniu Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej proklamowanej dwukrotnie 1 stycznia 1919 r. i 31 lipca 1920 r. tuż przed ofensywą na Warszawę. Była ona wspierana przez Rosję Sowiecką jako przeciwwaga dla działań białoruskiego obozu niepodległościowego i polskich wpływów na Białorusi.

Słowa kluczowe: białoruski ruch narodowy, Białoruska Republika Ludowa, Białoruska Sowiecka Republika Socjalistyczna.

Дорота Міхалюк

доктор габілітований, професор Університету
Миколая Коперника в Торуні
Інститут історії і архівознавства Університету
Миколая Коперника в Торуні
ul. Bojarskiego 1, 87-100 Toruń, Polska
E-mail: domi@umk.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8438-9241>

ПОЛІТИЧНЕ СУПЕРНИЦТВО ЗА БІЛОРУСЬ МІЖ БІЛОРУСЬКИМИ СОЦІАЛІСТАМИ Й БІЛЬШОВИКАМИ В 1917–1919 рр. СТВОРЕННЯ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ

Мета дослідження полягає в з'ясуванні особливостей суперництва більшовиків і білоруських соціалістів за майбутнє білоруських земель у 1918–1920 рр. Методологія дослідження спирається на принципи науковості, історизму, системності та історичний аналіз. Наукова новизна результатів дослідження полягає в реконструкції подій, пов'язаних зі створенням Соціалістичної Радянської Республіки Білорусь. Висновки: Наприкінці Першої світової війни, після Лютневої революції, розпочався процес створення незалежної Білоруської держави білоруськими соціалістами. Хоча 25 березня 1918 року була проголошена Білоруська Народна Республіка, вона не змогла вистояти як незалежна держава зокрема через політичні й територіальні аспірації більшовиків і суперництво між

ними й білоруськими соціалістами за майбутнє білоруських земель. Білоруси, а отже й білоруський національний рух, під час війни опинились у специфічній ситуації. Між 1915 і 1918 роками білоруські землі були розділені лінією російсько-німецького фронту. У результаті до прикордонної зони прибули військовослужбовці й цивільні особи з глибинки Росії. Після Лютневої революції російські військові, зосереджені в Західному окрузі й на фронті, сильно політизувалися, сфокусувавшись на різних політичних і національних програмах. Білоруські соціалісти, включаючи військових, об'єдналих у Центральну білоруську військову раду, спершу виступали за створення білоруської республіки у федерації із Росією, а невдовзі (після більшовицького перевороту) перейшли до ідеї незалежності. Військові-більшовики виступали за включення білоруських земель до складу Росії як Західного округу. Конфлікт інтересів між білоруськими соціалістами й російськими більшовиками став очевидним на Загальнобілоруському з'їзді, що відбувся в Мінську у грудні, коли з'їзд був жорстоко розігнаний військовими-більшовиками. Аспірації білоруських соціалістів і позиція білоруських комуністів визначалися, зокрема, створенням Соціалістичної Радянської Республіки Білорусь, проголошеної двічі — 1 січня 1919 року й 31 липня 1920 року, безпосередньо перед наступом на Варшаву. Вона була підтримана Радянською Росією як противага діяльності білоруського табору незалежності й польському впливу в Білорусі.

Ключові слова: білоруський національний рух, Білоруська Народна Республіка, Соціалістична Радянська Республіка Білорусь.

Dorota Michaluk

Doctor Habilitatus, Professor NCU
the Institute of History and Archival Sciences
of the Nicolaus Copernicus University in Toruń
ul. Bojarskiego 1, 87-100 Toruń, the Republic of Poland
E-mail: domi@umk.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8438-9241>

THE POLITICAL RIVALRY FOR BELARUS BETWEEN BELARUSIAN SOCIALISTS AND BOLSHEVIKS IN 1917–1919. THE ESTABLISHMENT OF THE SOCIALIST SOVIET REPUBLIC OF BELARUS

The aim of the article is to study the peculiarities of the rivalry between Bolsheviks and Belarusian socialists for the future of the Belarusian lands in

1918–1920. *The research methodology is based on the principles of scholarship, historicism, systematism and historical analysis. The scientific novelty of the results of this study lies in the reconstruction of the events related to the creation of the Socialist Soviet Republic of Belarus. Conclusions: At the end of World War I, after the February Revolution, the process of formation of an independent Belarusian state by Belarusian socialists began. Although the Belarusian People's Republic was proclaimed on March 25, 1918, Belarusians did not manage to create their own state. It was determined by many internal and external factors. One of them being the political and territorial aspirations of the Bolsheviks and a rivalry between them and the Belarusian socialists for the future of the Belarusian lands. Conclusions:*

Belarusians, and therefore the Belarusian national movement, found themselves in a specific situation during the war. In the years 1915–1918, the Belarusian lands were divided by the Russian-German front line. As a result, military and civilians from the depths of Russia came to the frontier zone. After the February Revolution, the Russian army in the Western District and the Front began to become strongly politicized, focusing on various political and national programs. Belarusian socialists, including the military, gathered in the Central Belarusian Military Council opted for the creation of a Belarusian republic, first in a federation with Russia, and soon (after the Bolshevik coup) they leaned towards its independence. The military Bolsheviks were in favor of the incorporation of Belarusian lands into Russia as the West District. The conflict of interest between the Belarusian socialists and the Russian Bolsheviks was revealed at the All-Belarusian Congress held in Minsk in December, when Congress was brutally dispersed by the military Bolsheviks. The aspirations of the Belarusian socialists and position of the Belarusian communists were determined, among others, by the creation of the Socialist Soviet Republic of Belarus proclaimed twice on January 1, 1919 and July 31, 1920 just before the offensive against Warsaw. It was supported by Soviet Russia as a counterbalance to the activities of the Belarusian independence camp and Polish influence in Belarus.

Keywords: *Belarusian national movement, Belarusian People's Republic, the Socialist Soviet Republic of Belarus.*

Historiografia białoruska i polska poświęciła dużo uwagi formowaniu się białoruskiej państwowości. W szczególności problem ten omawiają monografie: Michaluk D. Białoruska Republika Ludowa 1918–1920. U podstaw białoruskiej państwowości. Toruń, 2010; Рудовіч С. Час выбару. Праблема самавызначэння Беларусі ў 1917 годзе. Мінск, 2001. Znacznie mniej uwagi problem ten koncentrują uwagę historyków ukraińskich¹.

Białoruska działalność narodowa po rewolucji lutowej

W czasie I wojny światowej mieszkańcy ziem litewsko-białoruskich znaleźli się w specyficznej sytuacji. Latem 1915 r. ustabilizowała się linia frontu rosyjsko-niemieckiego, dzieląc Litwę i Białoruś na dwie części. Na trzy lata zamarły kontakty działaczy białoruskich z Mińska i Petersburga (przeimianowanego na Piotrogród) z najważniejszym ośrodkiem ruchu politycznego i kulturalnego, jakim przed I wojną światową było dla nich Wilno, siedziba opiniotwórczej białoruskiej gazety „Naszej Niwy”². Część Wileńszczyzny i Grodzieńszczyzna trafiły pod niemiecką okupację, natomiast gubernia mińska, witebska, mohylewska, część smoleńskiej z Mińskiem, Mohylewem, Homlem, Smoleńskiem stały się rosyjską strefą przyfrontową i jej najbliższym zapleczem. Po obu stronach linii frontu nastąpiły zmiany demograficzne. Z terenów Grodzieńszczyzny i Wileńszczyzny latem 1915 r. ruszyła wielka fala uchodźców, głównie prawosławnych Białorusinów, uciekających przed nacierającym wojskiem niemieckim. Część z nich zatrzymała się na zapleczu frontu rosyjskiego, mając nadzieję na powrót do domu. Z chwilą wybuchu wojny z terenów Białorusi zmobilizowano do wojska niemal połowę mężczyzn z obszarów wiejskich, a więc głównie Białorusinów. Szacuje się, że łączna liczba zmobilizowanych z guberni mińskiej, mohylewskiej i witebskiej Białorusinów, Żydów i Polaków wyniosła około 634 tys. mężczyzn³. Wielu z nich wysłanych zostało na Front Rumuński. W strefie przyfrontowej znalazły się trzy rosyjskie armie (2, 3, 10) o łącznym stanie liczebnym ponad 1,6 mln ludzi⁴. Żołnierze pochodzili jednak głównie spoza guberni białoruskich. Na potrzeby wojenne przestawiono i rozwinięto przemysł, nowe zakłady produkcyjne powstały w bliskim zapleczu Frontu — w Homlu, Mińsku i Mohylewie. Do pracy przenoszono robotników z centralnych guberni rosyjskich. Liczba mieszkańców miast wzrosła w gwałtownym tempie. Przodował w tym Mińsk, którego zaludnienie zwiększyło się ze 100 do 250 tys. tylko w ciągu jednego roku. Wzrastała liczba robotników. W 1917 r. w Mohylewie było ich 7 tys., w Witebsku 18 tys., w Mińsku 20 tys., a w Homlu, który był ważnym węzłem kolejowym, około 25 tys.⁵ W ten sposób zmianie ulegała też struktura narodowościowa tych terenów, przy czym z powodu stanu wojny aż do lutego 1917 r. możliwa była wyłącznie działalność narodorosyjska. Obawiano się bowiem ruchów narodowościowych, widząc w nich czynniki destabilizacyjne i możliwość ich wykorzystania przez państwa centralne przeciwko integralności Rosji. Zmiany przyniosła dopiero rewolucja lutowa 1917 r., a wraz z nią utworzenie Rządu Tymczasowego budowanego na demokratycznych zasadach i Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich. Zarówno Rząd Tymczasowy, jak i Rada Delegatów uważały się za organy najwyższej władzy, toteż wydawały dekryty i rozporządzenia, a także organizowały zjazdy, które w tym czasie wyrastały na ważne organy decyzyjne. Wzrastała popularność rosyjskiej Partii Socjalistów-Rewolucjonistów (eserów) i bolszewików, tych ostatnich

szczególnie po przyjeździe do Piotrogradu Lenina 3 (16) kwietnia 1917 r. i ogłoszeniu populistycznych „Tez kwietniowych”.

Po rewolucji lutowej ruszyła polityczno-oświatowa działalność narodów nierosyjskich, w tym także Białorusinów. Działalność wznowiła Białoruska Socjalistyczna Gromada (BSG). Na jej konferencji w marcu 1917 r. poparto Rząd Tymczasowy, wysuwano hasło autonomii Białorusi w składzie federacyjnej republiki rosyjskiej, ale główne miejsce zajmowała kwestia społeczna koncentrująca się wokół sposobu przeprowadzenia reformy rolnej. Akcentowano silne prorosyjskie sympatie, czego rezultatem był sprzeciw wobec pomysłu organizacji białoruskich oddziałów wojskowych. BSG wraz z nowo powstałą Białoruską Partią Ludowych Socjalistów (BPLS) zorganizowała wspólny zjazd, który opowiedział się za autonomią Białorusi w składzie federacji rosyjskiej. Zgromadzenie powołało Białoruski Komitet Narodowy (BKN) jako najwyższy organ władzy krajowej, wspólny dla wszystkich białoruskich organizacji, który miał pracować aż do czasu ukonstytuowania się Białoruskiej Rady Krajowej. Na czele BKN stanął Roman Skirmunt, ziemianin z Polesia, delegat do Dumy Państwowej I kadencji, znany działacz społeczny i krajowiec, który miał reprezentować sprawy białoruskie przed Rządem Tymczasowym. Jego rozmowy z ks. Jerzym Lwowem nie przyniosły jednak spodziewanych rezultatów, a dojście do władzy Aleksandra Kiereńskiego spowodowało radykalizację społeczeństwa i białoruskich socjalistów. Latem z inicjatywy BSG rozwiązano BKN i odsunięto Romana Skirmunta od kierowania ruchem białoruskim. Na jego czele postawiono Centralną Radę Białoruskich Organizacji i Partii (CRBOiP) pod przewodnictwem Arkadzia Smolicza i znanych z radykalnych poglądów członków BSG: Jazepa Losika, Jazepa Dylę i Pałuty Badunowej. Sympatię dużej części członków BSG zyskiwały także poglądy bolszewickie. We wrześniu z partii masowo wystąpili członkowie oddziału piotrogrodzkiego i założyli Białoruską Socjaldemokratyczną Partię Robotniczą (BPSD) o charakterze bolszewickim. Dołączyła do niej także helsińska organizacja BSG, skupiająca około dwustu marynarzy Floty Bałtyckiej⁶. Do komitetu wykonawczego wszedł m.in. Aleksander Czerwiakow.

Wczesną jesienią 1917 r. zauważano, że po lewej stronie białoruskiego ruchu politycznego robi się ciasno, a bolszewicy kierują swoje hasła do tej samej grupy odbiorców, toteż BSG podjęła trochę spóźnione działania konsolidacyjne. W dniach 14–25 października 1917 roku zwołano III zjazd BSG, który zakończył się przyjęciem nowego programu⁷. Wyraźnie zaznaczono chęć dążenia do pełnej politycznej autonomii Białorusi i utworzenia Białoruskiej Rady Krajowej jako organu ustawodawczego. Do Komitetu Centralnego nie został wybrany żaden przedstawiciel organizacji piotrogrodzkiej BSG, bo uznano, że oddział ten popiera konkurencyjnych bolszewików⁸.

W tym samym czasie w Mińsku odbyło się drugie posiedzenie CRBOiP, na którym organ ten przemianowano na Wielką Radę Białoruską (WRB). Jej członkowie reprezentowali różne organizacje polityczne i wojskowe, ale główną więzią była przynależność większości z nich do BSG oraz — w mniejszym stopniu — do BPSL. Konsolidacja białoruskiego ruchu narodowego była już jednak spóźniona, bo przebiegła niemal równoległe z bolszewickim przewrotem 7 listopada (25 października) 1917 r. Nowa siła, która doszła do władzy, miała trzy instrumenty, pozwalające jej na utworzenie sobie drogi: populistyczne hasła, zasoby materialne oraz siłę wojskową.

Rewolucja lutowa i demokratyczny program Rządu Tymczasowego stworzyły możliwości dla długo tłumionej działalności polityczno-narodowej w rosyjskim wojsku. Na wszystkich frontach zakładano narodowe koła i organizacje wojskowe. Pierwsze białoruskie koło wojskowe utworzono w Rydze 8 maja 1917 r. z inicjatywy oficera 24 Samodzielnej Kompanii Telegraficznej 12 Armii Jazepa Mamońki⁹. Białoruski Komitet Narodowy poparł powstanie Białoruskiej Organizacji Wojskowej (BOW) utworzonej w Mińsku 15 maja. Program (ale niepoparty żadnymi czynami) formowania białoruskich oddziałów wojskowych na Białorusi pod białoruską komendą wysunęła Organizacja Białorusinów Autonomistów utworzona w Piotrogradzie, domagając się mobilizacji Białorusinów do białoruskich oddziałów na Białorusi i białoruskiej kadry dowódczej¹⁰. Niezależnie od decyzji CRBOiP, sprzeciwiającej się powstawaniu regularnego wojska białoruskiego, latem 1917 r. zakładano organizacje i koła Białorusinów wojskowych na Froncie Zachodnim, Południowo-Zachodnim i Rumuńskim, na Kaukazie. Proces unaradawiania przyspieszył po decyzji Rządu Tymczasowego i Naczelnego Dowództwa o przeformowywania wojska na zasadzie narodowo-terytorialnej. W dniach 18–24 października 1917 r. w Mińsku obradował zjazd Białorusinów-wojskowych Frontu Zachodniego, Rumuńskiego i Floty Bałtyckiej. Zapadła wówczas decyzja o popieraniu idei przekształcenia państwa rosyjskiego w federacyjną republikę demokratyczną z Białorusią jako jej częścią składową. Białoruskiej Centralnej Radzie Wojskowej (BCRW) powierzono tworzenie białoruskiego wojska¹¹. Stała się ona także autonomiczną częścią Wielkiej Rady Białoruskiej. W jej strukturze znalazł się Wydział Wojskowy kierowany przez gen. Cypriana Kondratowicza¹².

Siłę militarną stanowiły także polskie formacje¹³. W czerwcu 1917 r. w Piotrogradzie obradował I Ogólny Zjazd Wojskowych Polaków, a chorąży Władysław Raczkiewicz kierował Naczelnym Polskim Komitetem Wojskowym (NaczPol). Generał Ławr Kornilow zgodził się na utworzenie I Korpusu Polskiego pod dowództwem gen. Józefa Dowbora-Muśnickiego, którego jednostki stacjonowały we wschodniej Białorusi pod Mińskiem, Orszą oraz między Żłobinem a Bobrujskiem, a także w guberni smoleńskiej.

Front Zachodni i Obwód pod czerwonym sztandarem

Zapratrywania polityczne żołnierzy i oficerów Frontu Zachodniego nie były jednolite: odmiennie oceniali kwestie narodowe, społeczne, różnili się stosunkiem do tempa i kierunku zachodzących zmian. Po przewrocie październikowym celem bolszewików było zniszczenie autorytetu sił niebolszewickich w wojsku. Zadanie to powierzono utworzonym przez nich Komitetom Wojenno-Rewolucyjnym (WRK). Front Zachodni był traktowany przez bolszewików dosyć wyjątkowo, bo w Mohylewie w czasie wojny mieścił się Sztab Głównodowodzącego (Stawka) rosyjskimi siłami zbrojnymi. Ponadto Mińsk miał dla nich pewne znaczenie sentymentalne, gdyż tutaj w 1898 r. założono Rosyjską Socjaldemokratyczną Partię Robotniczej Rosji. Owa wyjątkowość postępowania bolszewików przejawiała się w tym, że WRK na Froncie Zachodnim organizowane były odgórnie, a nie jak na innych frontach — od najniższych szczebli¹⁴. Powstał więc najpierw WRK frontowy z siedzibą w Mińsku, a dopiero potem komitety armijne i korpusowe. 9 listopada gen. Mikołaj Duchonin został usunięty ze stanowiska naczelnego wodza, a na jego miejsce bolszewicy wprowadzili chorążego Mikołaja Krylenkę. Nastąpił wówczas kilkunastodniowy okres dwuwładzy w wojsku, gdyż gen. Mikołaj Duchonin nie podporządkował się tej decyzji i aż do dnia swojej śmierci z rąk bolszewików 20 listopada 1917 r. pozostał w Stawce. WRK Frontu Zachodniego dążył do zdobycia władzy nie tylko na Froncie, ale także na jego zapleczu, wymagając uznania swojej władzy ze strony cywilnych instytucji. Przy czym w tym wczesnym okresie bolszewicy wojskowi z Frontu Zachodniego nie dopuszczali nawet myśli o odrębności narodu białoruskiego czy państwowych aspiracjach białoruskich wojskowych i cywilnych działaczy, nie mówiąc już o możliwości wydzielenia Białorusi ze składu Rosji.

Jednak jesienią 1917 r. bolszewicy nie byli w stanie zabronić organizacjom wojskowym funkcjonowania, za to starali się je sobie podporządkować. Białorusini wojskowi zorganizowali zjazdy frontów, armii, korpusów i okręgów wojskowych w celu wybrania przedstawicieli do BCRW. Delegacja białoruska pod przewodnictwem Iwana Sieredy spotkała się z nowym naczelnym wodzem Krylenką w czasie jego pobytu w Witebsku 15–20 listopada 1917 r. i wymogła na nim zatwierdzenie rozkazu gen. Duchonina zezwalającego na formowanie I Korpusu Białoruskiego¹⁵. Oddziały takie nie mogły być apolityczne, lecz musiały popierać bolszewików.

Po przewrocie październikowym wojskowi bolszewicy zaczęli rozwijać ideę połączenia obszaru zaplecza frontowego, tj. gubernie mohylewską, mińską, witebską oraz niezajęte przez Niemców części guberni wileńskiej, w jedną administracyjną całość — Obwód Zachodni Rosji. Nie w pełni to się na razie powiodło, bo obszar kontrolowany przez komisarzy Zachodniego Obwodu i Frontu obejmował tylko teren guberni mińskiej i nieokupowanej

przez Niemców części guberni wileńskiej, a władzy KWZOiF nie uznały, jak na to zwraca uwagę Oleg Łatyszonek, nawet bolszewickie Rady Delegatów Robotniczych, Żołnierskich i Chłopskich guberni witebskiej i mohylewskiej, wybranie po rewolucji lutowej¹⁶.

Dla walki prowadzonej o przyszłość Białorusi pomiędzy białoruskimi działaczami niepodległościowymi a bolszewikami znaczenie miały trzy zjazdy zwołane z nakazu WRK Frontu Zachodniego w listopadzie (grudniu n.st.) 1917 r.: III Zjazd Delegatów Chłopskich Guberni Mińskiej i Wileńskiej, Zjazd Rad Robotniczych i Żołnierskich Delegatów Obwodu Zachodniego oraz II Zjazd Wojsk Frontu Zachodniego. W tym samym czasie odbywały się także, niezależne od bolszewików, zjazdy białoruskich wojskowych, którzy nie podporządkowywali się ich władzy, oraz wiele innych jeszcze zjazdów różnych ugrupowań organizowanych dla określenia strategii i celów politycznych, zawodowych, klasowych, narodowościowych etc.

Zjazdy, organizowane przez WKR, służyć miały zdobyciu poparcia dla swojej władzy na Froncie Zachodnim i obszarze przyfrontowym, nie tylko wśród wojskowych, ale także wśród ludności cywilnej. Miały też zapewnić brak przypadkowości przy wyborze władz do powoływanych zarządów różnych organów, co umożliwić miała „współpraca” z probolszewicko nastrojonymi żołnierzami. Wszystkie te działania zmierzały do tego, by w całości podporządkować sobie Zjazd Delegatów i poprzez jego marionetkowy zarząd legitymizować bolszewicką władzę na wsi.

Trzeci Zjazd Delegatów Chłopskich Guberni Mińskiej i Wileńskiej zwołany został do Mińska 18–20 listopada (1–3 grudnia) z nakazu WRK Frontu Zachodniego, ale bez zgody KW Rad Chłopskich Delegatów Guberni Mińskiej i Wileńskiej, który został wybrany w sposób demokratyczny na II Zjeździe Rad Chłopskich Delegatów Guberni Mińskiej i Wileńskiej na początku sierpnia¹⁷. Nie zwracając uwagi na głosy sprzeciwu, płynące ze strony dotychczasowego przewodniczącego KW wybranych Rad I. Niestierowa, na III Zjeździe zmieniono władze Komitetu Wykonawczego, na czele stawiając zaufanych, frontowych wojskowych, w tym Mikołaja Kriwoszeina jako przewodniczącego. Zebrani uznali jedynym, prawomocnym organem II Wszechrosyjski Zjazd Rad Robotniczych i Żołnierskich Delegatów oraz wybrany przezeń Wszechrosyjski Centralny Komitet Wykonawczy. Podporządkowali się także Radzie Komisarzy Ludowych Rosyjskiej Republiki (RKL), zobowiązując się do wprowadzenia na terenie guberni mińskiej i wileńskiej wszystkich jej dekretów. Wyrażono także nadzieję, że powołane organy władzy doprowadzą do zwołania Zgromadzenia Ustawodawczego, przy czym zakładano z góry dalszą władzę Rad Robotniczych, Żołnierskich i Chłopskich. Podjęto także decyzję o wybraniu nowych lub reorganizacji starych *wolostnych* komitetów i *wolostnych* zarządów ziemskich w celu zamiany poprzednich

komisarzy i milicji nowo wybranymi, zaufanymi osobami. Zabieg ten wynikał z tego, że do wiejskich organów władzy uprzednio wybrano wielu członków rosyjskiej Partii Socjalistów-Rewolucjonistów, z którą bolszewicy konkurowali na wsi o rząd dusz. Z punktu widzenia państwowości Białorusi ważne było postanowienie o krajowym zarządzie „Krajem Białoruskim”, w którym podkreślono (zgodnie z wolą bolszewików), że „Białoruś jest nierozdzielną całością rewolucyjnej Rosji”¹⁸. III Zjazd wyraził sprzeciw organizowaniu Zjazdu Wszechbiałoruskiego, który właśnie w tym czasie zwoływany był przez białoruskich działaczy narodowych do Mińska.

Ogólnorosyjskim radzieckim organom władzy podporządkował się także Zjazd Rad Robotniczych i Żołnierskich Delegatów Obwodu Zachodniego obradujący w Mińsku 19-21 października (2-4 grudnia) 1917 r. przy udziale przedstawicieli Rad z Mińska, Homla, Bobrujska, Borysowa, Orszy, Słucka, Rohaczewa, Rzeczyca, Mozyra, Żłobina, Nieświeża, Łunińca, Wilejki, Wietki, Dokszyc, Hancewiczów, Zamirja, Siniawki, Osipowiczów i Dorohobuża¹⁹.

Bolszewicy chcieli też legitymizować swą władzę w wojsku, toteż z inicjatywy frakcji bolszewickiej KW Frontu Zachodniego zorganizowano w dniach 20-25 listopada (3-8 grudnia) II Zjazd Wojska Frontu Zachodniego²⁰. Zgromadzenie było dosyć liczne — 714 delegatów, w tym 633 z prawem głosu. Pod względem przynależności partyjnej całkowicie zdominowali je bolszewicy (473 osoby), pozostali uczestnicy nawet łącznie nie stanowili żadnej przeciwwagi. (W grupie tej było 74 lewicowych eserów, pięciu prawicowych eserów, dwóch eserów z centrum, dziewięciu eserów maksymalistów, 24 mienszewików, pięciu anarchistów, 103 bezpartyjnych, jeden polski socjalista oraz 18 osób o nieustalonych poglądach politycznych²¹). Bez problemu przegłosowano więc wszystkie zgłoszone przez bolszewików postulaty. Podobnie jak uczestnicy III Zjazdu Delegatów Chłopskich, także zebrani frontowcy uznali przewrót bolszewicki za jedyną metodę przejścia władzy w ręce bolszewickich Rad Robotniczych, Chłopskich i Żołnierskich, całkowicie podporządkowując się jego organom. Zapowiedziano szybką demobilizację i zawarcie pokoju bez aneksji i kontrybucji, uznając prawo do samookreślenia małych i uciśnionych narodów oraz postanowienia przyjęte przez II Wszechrosyjski Zjazd Rad. Zapowiedziana „demokratyzacja” wojska dotyczyła wprowadzenia równości w stosunkach między oficerami i żołnierzami (jednolity mundur, kolegialne podejmowanie decyzji), ale już nie wolności słowa. Oba Zjazdy (Chłopski i Wojska) uznały za konieczne wprowadzenie cenzury w odniesieniu do prasowych oddziałów telegraficznych i informacyjnych w Mińsku, które uznano za „burżuazyjne”. Postępowano więc zgodnie z polityką dwóch miar, wchodząc z założenia, że trudne słowo „demokracja” można definiować na swój własny sposób i traktować jako jeden z użytecznych instrumentów do zdobycia dominacji. Do demokracji odwoływano się w tych

przypadkach, gdy miała być środkiem do naruszenia istniejącego porządku, utrudniającego przejście władzy, a tam, gdzie nie mogło to odegrać takiej roli, a nawet szkodzić bolszewikom — stosowano metody siłowe.

Drugi Zjazd Wojska przyjął także kluczowe postanowienie dotyczące organizacji władzy radzieckiej na podległym terenie Frontu Zachodniego i Obwodu, które traktował jako zachodnią część Rosji. Zjazd wybrał nowego głównodowodzącego Frontem Zachodnim; został nim Ormianin Aleksander Miasnikow, z wykształcenia prawnik. Najwyższym organem ustawodawczym na tym obszarze ustanowiono Radę Delegatów Robotniczych i Żołnierskich Frontu Zachodniego i Obwodu. W jej skład wejść miały 192 osoby: 35 przedstawicieli Zjazdu Rad Delegatów Robotniczych i Żołnierskich Obwodu Zachodniego, 35 reprezentantów Zjazdu Rad Chłopskich Delegatów Guberni Mińskiej i Wileńskiej, aż 100 osób przedstawiało Zjazd Frontu Zachodniego; 11 związki zawodowe, 4 — Związek Pracowników Kolei i 2 Związek Pracowników Poczty i Telegrafów. Wybrano także 20 przedstawicieli do Wszechrosyjskiego Centralnego KW (18 bolszewików i 2 lewicowych eserów). Zgodnie z postanowieniem „O organizacji władzy radzieckiej na Froncie Zachodnim i Obwodzie” powołano — w planach stuosobowy — Komitet Wykonawczy Obwodu Zachodniego i Frontu (KWOZiF). Przewagę z góry mieli w nim mieć bolszewicy, którym przeznaczono 80 miejsc; 10 mandatów oddano lewicowym eserom, 6 prawicowym eserom i 4 mienszewikom. Plany bolszewików zostały jednak zignorowane. Swoich przedstawicieli nie przysłał Związek Pracowników Poczty i Telegrafów ani Związek Robotników i Pracowników Kolei Aleksandrowskiej i Libawo-Romeńskiej, a także większość związków zawodowych zrzeszonych w Centralnym Biurze Związków Zawodowych Miasta Mińska. Wakowały nawet miejsca przeznaczone dla Rad Delegatów Robotniczych i Żołnierskich Obwodu Zachodniego. Zdołano zebrać 150 osób, z których ponad 100 stanowili bolszewicy, 24 było eserami z lewej strony politycznej, sześciu zaś prawicowymi eserami, siedmiu lub ośmiu — mienszewikami, trzech — mienszewikami-internacjonalistami, a dwóch należało do Żydowskiej Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej „Poalej Zion”²². Skład ten w żadnym razie nie był stały, bo wraz z rozprężeniem na froncie, spowodowanym „demokratyzacją” i zapowiedzianą demobilizacją, zdezerterowała niemal połowa członków wybranych do KWOZiF²³. Pomimo różnych frakcji politycznych KWOZiF realizował idee kierownictwa Północno-Zachodniego Komitetu Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików) [dalej: RKP(b)] i zmierzał do przejęcia pełnej kontroli nad wszelkim życiem politycznym, wojskowym i gospodarczym Obwodu Zachodniego i Frontu. Jedną z pierwszych decyzji (2 grudnia) KWOZiF były postanowienia o rozformowaniu I Korpusu Polskiego (co oczywiście w żaden sposób się nie powiodło) i niedopuszczeniu do tworzenia białoruskich formacji wojskowych²⁴.

Wykonawczym organem KWOZiF była RKL Zachodniego Obwodu i Frontu na czele z łotewskim komunistą Karolem Landeirem, mająca koordynować pracę komisarzy. RKL występowała przeciwko aktywności narodowościowej, uznając ją za niepotrzebne rozdrabnianie sił ogólnorosyjskiej i światowej rewolucji. W listopadzie RKL aresztowała w Mińsku Ukraińską Radę Wojskową Frontu Zachodniego, 4 (17) grudnia — członków Naczelnego Polskiego Komitetu Wojskowego. Dzień później RKL wystąpiła przeciwko formowaniu narodowych formacji zbrojnych na Froncie Zachodnim uznanych za przejaw „nacjonalizmu burżuazyjnego”²⁵. Na te działania odpowiedział dowódca I Korpusu Polskiego gen. Dowbór-Muśnicki, wypowiadając wojnę bolszewikom²⁶.

Historyk Ilarion Ignatienko stawia tezę, że Zachodni Obwód i Front były tworem państwowym z własnym rządem w postaci Rady Komisarzy Ludowych. Ta opinia wydaje się za daleko posunięta, zważywszy, że kierownictwo KWZOiF opowiadało się za całkowitą integralnością tego obszaru z Rosją. O ile nawet w nazwie pojawiło się określenie „obwód”, to nie przydawano mu żadnego innego znaczenia ponad administracyjne, tj. nie myślano jeszcze wówczas o jakich specjalnych prawach. Nie odwoływano się zupełnie do nazwy geograficzno-historycznej „Białoruś”, całkowicie nie dopuszczając do siebie idei o wydzieleniu Obwodu Białoruskiego, jak również o odrębności narodu białoruskiego. Znalazło to zresztą swój wyraz w strukturze KWZOiF, w którego prezydium celowo nie było ani jednego Białorusina. Oleg Łatyszonek zwraca uwagę, że organ ten został utworzony całkowicie przez wojskowych spoza terytorium Białorusi i bez poparcia miejscowej ludności cywilnej²⁷. Tej struktury nie uznały powstałe organy wojskowe — Białoruska Centralna Rada Wojskowa (BCRW) i Wielka Rada Białoruska (WRB).

Zjazd Wszechbiałoruski — samostanowienie narodowe Białorusinów

Już dwa dni po przewrocie bolszewickim w Petersburgu BCRW i WRB wystąpiły 27 października (9 listopada) 1917 r. ze wspólną odezwą, podpisaną także przez Białoruski Komitet Wykonawczy Frontu Zachodniego, a skierowaną „Do całego narodu białoruskiego”²⁸. Potwierdziły w niej swoje stanowisko, by z ziem białoruskich w granicach guberni wileńskiej, witebskiej, grodzieńskiej, mińskiej, mohylewskiej, zachodnich powiatów guberni smoleńskiej i północnych guberni czernihowskiej utworzyć republikę demokratyczną, związaną z Rosją na zasadzie federacji. Przyjęto rezolucję o integralności ziem białoruskich, wyrażając tym samym sprzeciw wobec oddania części Białorusi pod zarząd bolszewikom wojskowym i budowy tam struktur władzy KWZOiF. Obie Rady wezwały do organizacji 5 grudnia Zjazdu Wszechbiałoruskiego, na którym spodziewano się przedyskutować kwestie dotyczące Białorusi i obrać strategię postępowania wobec obalenia przez

bolszewików Rządu Tymczasowego. Dodatkowym impulsem do działania były obawy, że rozmowy pokojowe w Brześciu pomiędzy rządem Rosji Radzieckiej a państwami centralnymi przyniosą podział ziem białoruskich i niemożliwość utworzenia własnego narodowego przedstawicielstwa. Taki czarny scenariusz rozpatrywał także rezydujący w Piotrogradzie Białoruski Komitet Obwodowy (BKO), który powstał przy Wszechrosyjskiej Radzie Chłopskich Delegatów²⁹. W skład BKO wchodziłi reprezentanci guberni białoruskich wybrani na dwóch Wszechrosyjskich Zjazdach Delegatów Chłopskich przeprowadzonych w listopadzie i w grudniu 1917 r., przedstawiciele organizacji wojskowych i chłopskich oraz delegaci z guberni białoruskich na Wszechrosyjski Zjazd Ustawodawczy. Członkowie BOK opowiadali się za programem Partii Socjalistów-Rewolucjonistów, wyrażali białoruski patriotyzm, ale byli zwolennikami orientacji prorosyjskiej. Dostrzegając zagrożenia unicestwienia Białorusi, wysunęli ideę autonomii — stworzenia Autonomiczno-Niezależnej Białorusi jako części Rosyjskiej Federacyjnej Republiki³⁰. W związku z przewrotem bolszewickim podjęli decyzję o konieczności zwołania Białoruskiego Zjazdu w Rohaczowie z udziałem przedstawicieli białoruskich organizacji różnych kierunków i nurtów, przy czym była ona zapewne zainicjowana przez KWZOiF³¹. Trzecia inicjatywa zwołania ogólnego zjazdu wyszła ze strony Białoruskiej Ludowej Gromady w Moskwie i popierana była przez białoruskie organizacje w Mohylewie, Orszy i Homlu. Zebranie planowano na 5 stycznia 1918 r. w Mohylewie.

Ostatecznie Wszechbiałoruski Zjazd wspólnie zorganizowały BKO i WRB, które różniły się między sobą stosunkiem do politycznej przyszłości Białorusi³². Przy czym koncepcja ta niewiele miała wspólnego z ideą Obwodu Zachodniego i działalnością wojskowych z KWZOiF. Drudzy optowali za powstaniem Białoruskiej Republiki w równym związku z Rosją i innymi republikami. W czasie obrad zaznaczyły się jeszcze dwa stanowiska. Białoruscy autonomiści, którzy choć bali się oderwać od Rosji, przyszłość Białorusi widzieli jako szeroką autonomię polityczną z własną administracją i Białoruską Krajową Radą³³. Natomiast tzw. asymilatorzy (monarchiści i rosyjscy bolszewicy) postulowali całkowite zlanie ziem białoruskich z Rosją. Nikt z występujących działaczy nie posunął się do tego, aby na Zjeździe postawić wniosek o całkowitym uzależnieniu się od Rosji³⁴.

Organizacja Zjazdu Wszechbiałoruskiego przy udziale wszystkich socjalistycznych białoruskich organizacji była wyzwaniem dla KWZOiF. Do kroku tego ośmielała zgoda bolszewickich władz zwierzchnich na organizację zjazdu w Rohaczowie inicjowanemu przez BOK (z którego zrezygnowano na rzecz wspólnego zjazdu w Mińsku). Tymczasem wojskowi bolszewicy z KWZOiF nabrali pewności siebie i coraz mniej przychylnie spoglądali na każdy przejaw białoruskiego życia narodowego. Dnia 2 grudnia plenum bolszewickiego

KWZOiF podjęło decyzję o rozwiązaniu polskich oddziałów i o zakazie tworzenia jednostek białoruskich, a trzy dni później przewodniczący RKL Zachodniego Obwodu i Frontu Karol Lander wygłosił referat o wrogiej działalności białoruskich burżuazyjnych nacjonalistów. Zdecydowano także o rozwiązaniu BCRW, a jej przywódców chciano postawić przed Trybunałem Rewolucyjnym³⁵.

Uczestnikom Zjazdu Wszechbiałoruskiego nie dane było przyjąć wszystkich zaplanowanych rezolucji, bo salę obrad wtargnęli wojskowi bolszewicy pod dowództwem ludowych komisarzy Mikołaja Krywoszeina, naczelnika garnizonu mińskiego, i Ludwika Rezauskiego z KWZOiF³⁶. Zanim doszło do rozgonienia zebranych, udało się przyjąć postanowienie o wyłonieniu ze składu Wszechbiałoruskiego Zjazdu organu władzy krajowej, którym miała być Wszechbiałoruska Rada Chłopskich, Żołnierskich i Robotniczych Delegatów, mająca tymczasowo stanąć na czele Kraju, podejmować kontakty z bolszewicką władzą centralną i odpowiadać przed bolszewicką Radą Deputatów Robotniczych, Żołnierskich i Chłopskich³⁷. Wszechbiałoruska Rada miała bronić Białorusi przed podziałem i oderwaniem od „Rosyjskiej Demokratycznej Republiki Federacyjnej” (za taką uważano Rosję Radziecką, chociaż formalnie z demokracją nie miała nic wspólnego). Podkreślić należy, że Wszechbiałoruska Rada powstawała jako organ władzy sowieckiej, tyle że ustanawiano ją zgodnie z rozumieniem ówczesnej zasady samostanowienia narodów — z woli Białorusinów, przez uprawnione do tego zgromadzenie, czyli Zjazd Wszechbiałoruski. Władzę wojskowych bolszewików WRB i BKO potraktowały jako tymczasową, ograniczoną tylko do terytorium zajętego przez wojsko i niemającą mandatu mieszkańców Białorusi³⁸. Białoruscy socjaliści wszystkich nurtów, białoruscy komuniści (Fabian Szantyr przeciwstawił się rozbijaniu zjazdu), zwolennicy utworzenia republiki i autonomiści nie chcieli, by polityczne przywództwo na Białorusi trafiło w ręce obcych osób³⁹.

Kolejnym krokiem Miasnikowa było usunięcie z Domu Gubernatorskiego rozlokowanych tam białoruskich organizacji: WRB, KW BCRW, CK BSG, które działać jednak nie zaprzestały. Tylko WRB przelała swoje kompetencje na Radę Zjazdu⁴⁰. Na wydarzenia w Mińsku zareagowały także krytycznie zwierzchnie władze bolszewickie, do których organizacje białoruskie wysyłały protesty⁴¹. Upomniano winowajców zająć: Miasnikowa, Landera oraz Krywoszeina, naczelnemu wodzowi Krylence wydano polecenie nawiązania rozmów z BCRW⁴². W interesie rządu Rosji Sowieckiej nie leżało zadrażnianie sytuacji z przychylną sobie przecież Radą Zjazdu w chwili, gdy rozmowy w Brześciu dotyczyły przyszłości ziem białoruskich. Całe więc zdarzenie usiłowano sprowadzić do lokalnego zatargu.

Powstanie Białoruskiej Republiki Ludowej i proklamacja niepodległości

Autorzy wspomnień twierdzą, że przebieg i niezwykła atmosfera zjazdu oraz szykany ze strony bolszewików skonsolidowały zebranych wokół idei wyodrębnienia Białorusi ze składu Rosji jako samodzielnej jednostki administracyjnej. Na zwołanej nazajutrz po rozpędzeniu naradzie Rada Zjazdu Wszechbiałoruskiego (a zebrali się głównie zwolennicy utworzenia białoruskiej republiki) uznała, że decyzje zapadłe na zjeździe nie są ostateczne, bo obrad nie dokończono. Rada Zjazdu otworzyła sobie drogę do podejmowania autonomicznych działań, uznała się za Białoruskie Krajowe Przedstawicielstwo — organ wykonawczy, wyłoniony przez uczestników Zjazdu Wszechbiałoruskiego. Podporządkowały się jej: BCRW, BOK, i WRB⁴³.

W końcu lutego 1918 r. po kryzysie rozmów w Brześciu, Niemcy podjęli marsz na wschód. 21 lutego, już po przegonieniu bolszewików z Mińska, ale jeszcze przed zajęciem miasta przez niemieckie oddziały wojskowe tego dnia wieczorem, KW Rady Zjazdu wydał I Ustawę konstytucyjną (I Hramotą Konstytucyjną), ogłaszając powstanie tymczasowego rządu białoruskiego — Ludowego Sekretariatu pod kierownictwem Jazepa Waronki⁴⁴. 9 marca II Hramotą Konstytucyjną ogłoszono powstanie Białoruskiej Republiki Ludowej (BRL), a 25 marca 1918 zdecydowano się na kolejny krok, a mianowicie proklamację niepodległości Białorusi i zerwanie więzów z Rosją (III Hramota Konstytucyjna). Kolejne rządy Iwana Waronki, Romana Skirmunta, Iwana Sieredy, Antona Łuckiewicza, Waclawa Łastowskiego i Aleksandra Ćwikiewicza zabiegały o poparcie idei białoruskiej państwowości przez sąsiednie narody i nowo powstające rządy, jak również zwracały się o uznanie przez państwa, które rozstrzygać miały o losach Europy Wschodniej⁴⁵.

Proklamację niepodległości BRL źle przyjęli bolszewicy i członkowie tych organizacji, które orientowały się na związek Białorusi z Rosją. Niechętni wobec tej idei byli także białoruscy bolszewiccy działacze, którzy chociaż prezentowali białoruski patriotyzm, to dążyli do stworzenia białoruskiego radzieckiego państwa w ścisłym powiązaniu z Rosją Radziecką. Powstanie BRL dało im do ręki istotny instrument. Powstały załączek państwowości zwalczyć można była już tylko utworzeniem białoruskiej radzieckiej republiki, która byłaby konkurencyjna wobec BRL. Drugim czynnikiem, który kazał zweryfikować rządowi Rosji Radzieckiej plany wobec Białorusi, była federacyjna idea wysuwana przez marszałka Józefa Piłsudskiego, która zakładała sojusz Polski, Litwy, Białorusi i Ukrainy skierowany przeciwko bolszewikom. W tej sytuacji bolszewicy zdecydowali się na wykorzystanie aspiracji narodów na obrzeżach Rosji na własną korzyść, umiejętnie żonglując ideą „samostanowienia narodów”.

Od Komuny Zachodniej do Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej

Po ucieczce z Mińska w końcu lutego 1918 r. wszystkie organy KWZOiF przeniosły się do Smoleńska z planem stworzenia zachodniego obwodu, także z ziem zajętych właśnie przez Niemców. Na plenarnym zebraniu KWZOiF 12 (25) lutego ogłoszono, że jego władza obejmuje gubernie: smoleńską, witebską, mohylewską oraz część guberni mińskiej⁴⁶. Nie było to prawdą, ale podtrzymywało ideę obwodu zachodniego i dalszy sens istnienia KWZOiF. W ten sposób ambicje bolszewickich wojskowych i chęć zachowania przez nich władzy dało asumpt tworzenia z ziem białoruskich odrębnej struktury. Bardzo jednak uważano, aby nie nadawać jej narodowego charakteru, toteż unikano nawet użycia przymiotnika białoruski czy nazwy „Białoruś”, choćby w znaczeniu geograficzno-historycznego regionu.

Na II Zjeździe Rad Delegatów Robotniczych, Żołnierskich i Chłopskich ZOiF, który odbywał się w Smoleńsku w dniach 10–14 kwietnia 1918 r., podjęto decyzję o połączeniu w jedną całość nieokupowanych przez Niemców terenów: w guberni witebskiej miały to być powiaty: witebski, siebieński, newelski, wieliński, horodecki oraz częściowo połocki i lepelski; w guberni mohylewskiej — mściśławski, horecki, czausski, klimowicki, czernikowski oraz częściowo: senneński, orszański, mohylewski, bychowski, rohaczewski oraz cała gubernia smoleńska⁴⁷.

W tym miejscu wyjaśnienia wymaga, czym kierowali się bolszewicy oraz białoruscy działacze narodowi i białoruscy komuniści, włączając w granice Białorusi gubernię smoleńską. Rosyjscy bolszewicy czynili to wyłącznie ze względu na to, że leżała ona w strefie przyfrontowej, nie zwracając uwagi na jej narodowy charakter. Natomiast białoruscy działacze narodowi zainteresowani byli zachodnią Smoleńszczyzną z powodów historycznych i etnicznych. Pod względem historycznym były to ziemie związane z Wielkim Księstwem Litewskim, w skład którego wchodziły aż do połowy XVII w. A do tradycji Wielkiego Księstwa Litewskiego odwoływała się idea państwowa BRL. Drugim ważnym aspektem był białoruski język używany przez ludność wiejską w zachodnich powiatach tej guberni oraz białoruski charakter wiejskiej obrzędowości. Na mapie zasięgu języka białoruskiego pt. „Этнографическая карта белорусского племени”, sporządzonej przez prof. Jefima Karskiego w 1903 r., zachodnia część guberni zaliczana jest do białoruskiego obszaru językowego⁴⁸. W 1857 r. parafialne spisy narodowościowe stwierdzały, że ludność białoruskojęzyczna stanowiła 46,7% mieszkańców guberni smoleńskiej. Jeszcze w połowie XIX w. Białorusini stanowili większość w siedmiu powiatach zachodnich tej guberni: w smoleńskim (90,5%), krasneńskim (95,4%), rosławskim (94,7%), jelnickim (84,7%), duchowszczyńskim (78,7%), porzeckim (82,9%) i dorohobużskim (66,0%)⁴⁹. Nie można jednak pominąć

faktu, że od połowy XIX w. na Smoleńszczyźnie zachodził jednak bardzo silny proces asymilacji do rosyjskości. W 1897 r. dane spisu powszechnego wykazały już, że liczba białoruskojęzycznej ludności zmniejszyła się ośmiokrotnie, co w dużej mierze było wynikiem rusyfikacji szkolnictwa i życia cerkiewnego po powstaniu stycznim⁵⁰.

Dnia 5 sierpnia 1918 r., wychodząc naprzeciw „woli większości mieszkańców powiatów Obwodu Zachodniego” podjęto decyzję o stworzeniu zeń Zachodniej Komuny⁵¹. Motywowano to chęcią uproszczenia i centralizacji systemu administracyjno-finansowego i wzmocnienia jej stosunków gospodarczych. Głównym ośrodkiem komuny miał być Smoleńsk, a najwyższym organem władzy na tym terenie Obwodowy Komitet Zachodni (OKZ). Projekt konstytucji przewidywał, że docelowo tworzyć ją będą ziemie czterech guberni: smoleńskiej, witebskiej, mohylewskiej i mińskiej, złane w jedną całość terytorialną, geograficzną, polityczną i gospodarczą. Dotychczasowy podział administracyjny na gubernie byłby usunięty, co spowodować miało także likwidację gubernialnych komitetów wykonawczych. Najwyższą władzę w Zachodniej Komunie sprawować miał Komunalny Zjazd Rad, zbierający się co dwa miesiące, a pomiędzy spotkaniami — RKL Zachodniej Komuny odpowiedzialna przed centralną władzą w Moskwie⁵². Projekt organizacji władzy pozostał jednak tylko na papierze, bo konstytucja stała w sprzeczności z konstytucją Rosyjskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Radzieckiej (RSFRR) uchwalonej 10 lipca 1918 r. Przeciwnie centralizacji władzy w rękach OKZ były także ośrodki niższych szczebli władzy — przewidziane do likwidacji gubernialne komitety wykonawcze⁵³.

W dalszych miesiącach idea Zachodniej Komuny rozwijała się po myśli wojskowych bolszewików. 31 października 1918 r. Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych RSFRR potwierdził jej powstanie w składzie: gubernie smoleńska, mińska, witebska, mohylewska i grodzieńska⁵⁴. Tak zakreślone granice były jednak bardzo na wyrost i nie były kontrolowane przez siły bolszewickie, choćby z tego powodu, że gubernia grodzieńska i niemal w całości mińska znajdowały się pod niemiecką okupacją. Zwraca jednak uwagę to, że w jedną całość ujęto obszary z przewagą ludności białoruskiej. Zwierzchnictwa zachodniej komuny nie rozciągano na gubernię wileńską, a do południowych powiatów tej guberni oraz Wilna, najważniejszego ośrodka białoruskiego ruchu narodowego przed wojną, aspirowała BRL.

Aktywność białoruskiego ruchu narodowego zdecydowała o tym, że bolszewicy zgodzili się na utworzenie w Piotrogradzie w lutym 1918 r. Białoruskiego Narodowego Komisariatu (BiełNacKom). Na jego czele stał komisarz Aleksander Czerwiakow, a współpracownikami były tak znane osoby jak: Ihnat Dwarczanin, Klaudiusz Duż-Duszewski, Zmicier Żyłunowicz, Jausiej Kanczar, Fabian Szantyr, Bronisław Taraszkiewicz. Organ ten założony

został przy Ludowym Komisariacie ds. Narodowościowych RFSRR powołanym do „budowania pokojowego współżycia różnorodnych i różnoetnicznych narodowości, zamieszkujących terytorium byłego Rosyjskiego Imperium”⁵⁵. Była to już kolejna próba utworzenia białoruskiego ośrodka przy rządzie Rosji Radzieckiej. Pierwsza inicjatywa powołania w strukturze Ludowego Komisariatu Oddziału Białoruskiego wyszła w grudniu 1917 r. ze strony Białoruskiego Komitetu Obwodowego działającego przy Wszechrosyjskiej Radzie Chłopskich Delegatów. Przedstawiciele BOK weszli w skład kierownictwa Białoruskiego Oddziału przy Ludowym Komisariacie ds. Narodowościowych. Białoruski Oddział nie zdołał jednak rozwinąć swojej działalności, bo nie dopuściła do tego RKL, likwidując BOK i w ten sposób wymierzając karę za aktywne uczestnictwo jego członków w Zjeździe Wszechbiałoruskim⁵⁶.

BiełNacKom także za cel stawiał sobie doprowadzenie do zorganizowania Wszechbiałoruskiego Zjazdu, który miałby postanowić o przyszłości Białorusinów. Był to program bardzo ambitny, bo wymagał do tego przekonania władz zwierzchnich, na razie skupiano się więc na pomocy uchodźcom wojennym z Białorusi, organizacji szkół białoruskich i uniwersytetu na Białorusi oraz działalności wydawniczej w języku białoruskim⁵⁷. O ile jednak Ludowy Komisariat zgodził się na otwarcie białoruskich szkół w Piotrogradzie i Moskwie, to zabronił uczynić tego w Zachodniej Komunie, gdzie białoruska działalność oświatowa miała największy sens.

BiełNacKom był organem całkowicie oddanym sprawie bolszewickiej, usiłował więc kontrolować wszelką działalność narodową, dopuszczając tylko tę, która zgodna była z celami Ludowego Komisariatu. Jako przykład można podać, że w czasie prowadzonej przez BiełNacKom rejestracji białoruskich organizacji założonych przez uchodźców wojennych, większość (około 60) z nich zlikwidowano za wspieranie Rady Białoruskiej Republiki Ludowej. Oficjalnie uznano je za klasowo wrogie władzy radzieckiej „gniazda kontrrewolucji”⁵⁸. Członkowie BiełNacKom potępiali działalność Rady BRL, szczególnie krytykując jej niezależność od Rosji Radzieckiej i obranie własnej niepodległościowej drogi. Wyraz temu dano na wielu spotkaniach zorganizowanych wiosną i latem 1918 r. wespół z białoruskimi sekcjami RKP(b). Zwracano się do ludności białoruskiej na Białorusi Wschodniej, propagując „samookreślenie” białoruskiego narodu na gruncie radzieckim i federację Białorusi z RSFRR. Jednocześnie członkowie BiełNacKom prowadzili polemikę z kierownictwem Północno-Zachodniego Komitetu RKP(b) i KW Obwodu Zachodniego, które występowało przeciwko jakiegokolwiek formie białoruskiej państwowości (nawet pod egidą Rosji Radzieckiej) i oskarżało BiełNacKom o „burżuazyjny nacjonalizm”⁵⁹. W dniach 23–24 sierpnia 1918 r. Piotrogradzki Oddział BiełNacKom zorganizował konferencje białoruskich

organizacji radzieckich. W kwestii państwowej oświadczone, że Białoruś powinna być „autonomiczną państwową jednostką i wejść w skład federalcyjnego Związku Rosyjskiego jako jego równoprawny członek”⁶⁰. We wrześniu 1918 r. BiełNačKOm wystąpił z inicjatywą przemianowania Obwodu Zachodniego na Obwód Białorusko-Litewski, który miałby być autonomiczną częścią RFSRR i w perspektywie powinien był objąć wszystkie „etniczne ziemie” Białorusi⁶¹. Dodać należy, że plany utworzenia Obwodu o nazwie „Białorusko-Litewski”, a później także proklamacja Białorusko-Litewskiej Republiki Radzieckiej nie miały nic wspólnego z wyjściem naprzeciw idei krajowej.

Schyłek 1918 r. okazał się niekorzystny dla Niemiec. 11 listopada podpisano dokument kończący I wojnę światową. Dalsze pozostawanie na wschodzie nie miało sensu. W miejsce wycofujących się niemieckich jednostek na wschodzie wchodziła Armia Czerwona i tylko na Grodzieńszczyźnie sytuacja była odmienna. Wojsko niemieckie zostało tam do początku 1919 r. zabezpieczając odwrót własnych jednostek. Umowa zawarta w Białymstoku z przedstawicielami polskiej władzy gwarantowała, że z chwilą opuszczenia terenów zajętych przez Niemców dostaną się one pod kontrolę Wojska Polskiego. Posuwanie się na wschód polskich formacji, a na zachód bolszewickich doprowadziło w końcu do ich bezpośredniego kontaktu, czego następstwem była wojna polsko-bolszewicka (początek 1919 r.). Zanim to nastąpiło, Armia Czerwona zajęła Mińsk, Wino i wiele innych miejscowości. Przynosiło to białoruskim komunistom nowe nadzieje i mobilizowało do działania. Na konferencji moskiewskiej białoruskiej sekcji RKP(b), odbywającej się 21–23 grudnia w Moskwie, przyjęto wniosek o konieczności samostanowienia Białorusi, o zorganizowaniu rządu robotniczo-chłopskiego i narodowej Armii Czerwonej oraz o zwołaniu Wszechbiałoruskiego Zjazdu, który wyraziłaby (znaną z góry) wolę ludności⁶². Po zajęciu Mińska przez oddziały bolszewickiej Armii Zachodniej, 10 grudnia 1918 r. powstał białoruski Wojenno-Rewolucyjny Komisariat (WRK), który ogłosił się najwyższym organem władzy, chociaż sfera jego działania obejmowała na razie tylko jedną gubernię mińską (dlatego też zwany był także Komitetem Rewolucyjnym Guberni Mińskiej). Białoruski/miński WRK od razu negatywnie ustawił się do rządu BRL, odmówił mu prawa do sprawowania władzy zwierzchniej nad Białorusią oraz uprzedził, że wszyscy członkowie tego rządu staną przed bolszewickimi komitetami wojenno-rewolucyjnymi⁶³. Ówczesny premier BRL Antoni Łuckiewicz, socjaldemokrata z przekonań, w tym czasie przezornie opuścił Wilno i pojechał do kontrolowanego jeszcze przez Niemców Grodna.

Trzy dni po zajęciu Mińska przez oddziały Armii Czerwonej Izaak Reingold, pochodzący z centralnej Białorusi, przewodniczący białoruskiego/mińskiego WRK, wysłał do Północno-Zachodniego Obwodowego Komitetu

RKP(b) telegram z prośbą o włączenie do programu obrad VI Konferencji wniosku o powołanie Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (BSRR)⁶⁴. Członkowie mińskiego WRK oficjalnie nie kontaktowali się z komisarzami z KWZOiF, chociaż były to te same osoby, które działały w Północno-Zachodnim Obwodowym Komitecie RKP(b): Miasnikow był jego przewodniczącym, a Wilhelm Knorin sekretarzem. 20 grudnia 1918 r. członkowie białoruskiego/mińskiego WRK zwrócili się także do Jakowa Swierdłowa, przewodniczącego Wszechrosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego Rad (głównego koordynatora posunięć rosyjskich bolszewików w tym czasie), z prośbą o poparcie idei utworzenia Litewsko-Białoruskiej Roboczej Komuny opartej na federacyjnym związku z Rosją Radziecką⁶⁵. Miasnikow, pośredniczący w przekazaniu depešy, bagatelizował działania WRK, nazywając je nieistotną inicjatywą małej grupy mińskich robotników. Wkrótce jednak, zagrożony pozbawieniem władzy nad Zachodnim Obwodem i Frontem, wszelkie inicjatywy białoruskich komunistów, które doprowadziły w końcu do zainteresowania władz centralnych ideą powstania BSRR, określał jako zdradziecki nacjonalizm⁶⁶.

Decyzja o proklamacji BSRR zapadła nagle 24 grudnia 1918 r. Wydawało by się, że można mówić o zwycięstwie koncepcji białoruskich komunistów, Jej przyczyn doszukiwać się można w aktywności białoruskich komunistów, w działaniach rządu BRL starającego się o wysłanie swojej delegacji na konferencję pokojową, w końcu także w zmienionej sytuacji politycznej i zakończeniu I wojny światowej. Wojsko opuszczało frontowe okopy i decyzje zapadać miały w konferencyjnych salonach. 25 grudnia 1918 r. Józef Stalin poinformował Miasnikowa o planach powołania białoruskiego rządu radzieckiego. Niedawno jeszcze odmawiano Białorusinom prawa do narodowego istnienia, teraz — na fundamentach rzekomo nieistniejącego narodu — starano się tworzyć załączki państwowości. Nowym politycznym potrzebom służyć miał zmieniony ton propagandy, przekonującej, że naród białoruski przyjmie nauki socjalizmu dopiero wtedy, gdy dokona się jego narodowa konsolidacja⁶⁷.

Porozumienie pomiędzy białoruskimi komunistami a przedstawicielami centralnych władz bolszewickich oparto na tzw. sześciu punktach Stalina. Rząd BSRR tworzyć miało 16 osób oraz trzyosobowe prezydium kierownicze. Terytorium białoruskiego państwa miało objąć pięć guberni: grodzieńską, mińską, mohylewską, witebską. Rozważyć miano przynależność do niej guberni smoleńskiej⁶⁸. Gubernie kowieńska i wileńska miały należeć do radzieckiej Litwy⁶⁹. Północno-Zachodni Obwodowy Komitet RKP(b) planowano przekształcić w Centralne Biuro Komunistycznej Partii Białorusi, a jego przewodniczącego Miasnikowa uczynić na Białorusi pełnomocnikiem CK RKP(b) i rządu Rosji Radzieckiej.

Dnia 30 grudnia z Moskwy do Smoleńska przyjechali delegaci białoruskich sekcji komunistycznych. Mieli ze sobą ułożony już projekt „Manifestu

Rządu” oraz list Stalina z zatwierdzoną listą nazwisk osób, które stanąć miały na czele rządu BSRR. Zachowywano jednak pozory. W Smoleńsku odbywała się VI Konferencja Północno-Zachodniego Komitetu Obwodowego RKP(b), której uczestnicy 30 grudnia 1918 r. ogłosili siebie I Zjazdem RKP(b) Republiki Białoruskiej⁷⁰. W konferencji wzięło udział 181 delegatów, którzy — w myśl przywiezionych z Moskwy dyrektyw — uznali za konieczne proklamowanie w guberniach: mińskiej, witebskiej, mohylewskiej, grodzieńskiej i smoleńskiej BSRR i ustanowienia rządu robotniczo-chłopskiego⁷¹.

BSRR i jej Tymczasowy Robotniczo-Chłopski Radziecki Rząd Białorusi proklamowano 1 stycznia 1919 r.⁷². Już w pierwszym swoim obwieszczeniu — tym przywiezionym z Moskwy „Manifeście Rządu” — członkowie rządu Żyłunowicz, Miasnikow, S. Iwanow, Reingold i Czerwiakow, organizator Białoruskiej Socjaldemokratycznej Partii nurtu bolszewickiego i przywódca białoruskiej sekcji w RKP(b), ustosunkowali się do Ludowego Sekretariatu BRL. Odmawiali mu jakichkolwiek praw do reprezentowania Białorusi i jej mieszkańców. Rząd BRL — złożony z samych socjalistów — uznano za „burżuazyjny”, działający w imieniu „białoruskich właścicieli ziemskich i kapitalistów”⁷³.

Nie obeszło się jednak bez zgrzytów pomiędzy wojskowymi „obwodowcami” i członkami mińskiego WRK, a dotyczyły one proporcji obu grup w rządzie i jego stosunku do Centralnego Biura KPB(b)⁷⁴. Grupa Miasnikowa uważała, że rząd BSRR powinien podporządkować się partyjnemu centrum republiki. Przeciwnego zdania była grupa Żyłunowicza, starająca się także o to, aby do rządu nie weszli trzej bolszewicy komisarze z KWOZiF: Aleksander Miasnikow, Mojsiej Kałmanowicz i Ryszard Pikiel. Argumentowano, że nie są związani z Białorusią, ale przede wszystkim chodziło o ograniczenie ich wpływów. Działanie to nie powiodło się, bo Stalin zażądał od grupy Żyłunowicza podporządkowania się dyrektywom CK RKP(b). Żadne postanowienie nowo utworzonego białoruskiego radzieckiego rządu nie mogło wejść w życie bez akceptacji CB KPB(b), a więc *de facto* Miasnikowa, bo to on stał na czele partii. Terytorium Obwodu Zachodniego i Frontu w składzie Rosji Radzieckiej co prawda przekształciło się w niechcianą przez niego republikę, ale najważniejsze resorty nadal były pod jego kontrolą i obsadzone przez osoby spoza Białorusi. Komisariatem spraw wojskowych kierował Miasnikow, apro wizacji — Reinhold; gospodarki narodowej — Pikiel; rolnictwa — A. Andrejew; spraw wewnętrznych — Iwanow; komunikacji — I. Sawicki; poczt i telegrafów — K. Rozentel; aparatu bezpieczeństwa państwa (Nadzwyczajnej Komisji do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem, CzK) — Jarkin; kontroli państwowej — I. Bergson; komisariat ds. uciekinierów z 1915 r. — Najdienkow. W rękach białoruskich komunistów znalazły się resorty o małym znaczeniu. Dyło, związany z moskiewską organizacją BSG, objął komisariat

pracy; Czerwiakow — komisariat oświaty; Zmicier Czarnuszewicz, sekretarz słuckiego powiatowego zjednoczenia kooperatyw — komisariat ochrony socjalnej; Szantyr, nauczyciel domowy, przywódca lewego skrzydła BSG — komisariat spraw narodowościowych; I. Puzyrow — komisariat zdrowia; A. Kwaczeniuk — komisariat sprawiedliwości⁷⁵. Białorusinom komunistom powierzono także resort spraw zagranicznych, który objął Uładzimir Falski, ale w sytuacji, gdy polityką zagraniczną kierowały organy centralne, było to zupełnie bez znaczenia. Przewodniczącym komisarzy ludowych BSRR został Żyłunowicz, przywódca lewego nurtu BSG, członek BKN, który jeszcze przed wojną współpracował z bolszewickimi gazetami, mocno ulegając wpływowi ideologii marksistowskiej, jednak nie na tyle, by wyzbyć się poczucia narodowego. Osadzenie go w roli naczelnego komisarza było tylko pozornym zwycięstwem białoruskich komunistów w sytuacji, gdy faktycznie nadrzędną rolę odgrywał Miasnikow jako kierownik KPБ(b).

Dzięki wsparciu politycznemu, finansowemu i wojskowemu Rosji Radzieckiej zbudowano załazki radzieckiej białoruskiej państwowości. Jak się okazało, do powstania państwa nie była potrzebna ani rozwinięta świadomość narodowa Białorusinów, ani ich narodowa konsolidacja, które to kwestie są często przywoływane jako jedne z przyczyn klęski idei BRL. Tymczasem dla realizacji zamierzeń Białorusinów z obozu niepodległościowego niezbędne było wsparcie z zewnątrz. Rosja Radziecka podjęła budowę państwa w konkretnych politycznych celach. Nowe republiki radzieckie miały pokazać, że idee Lenina znajdują naśladowców wśród nierosyjskich mieszkańców dawnego imperium. Miały też przeciwstawić się rządowi naturalnie powstającym republikom Łotwy, Estonii, Litwy, Białorusi, Ukrainy, Gruzji, Republiki Donu, a także Polski, które z wysiłkiem walczyły o wydostanie się spod wpływów Rosji i międzynarodowe uznanie. Nieprzypadkowo tworzono je w przededniu konferencji pokojowej, która zdecydować miała o nowym porządku politycznym Europy.

Dużym problemem dla bolszewików była popularność idei narodowych. W przypadku Białorusi nie chciano tworzyć struktur państwowych, aby nie wspierać w ten sposób rozwoju białoruskiej świadomości narodowej. Kulisy działań bolszewików względem Białorusi odsłaniają wypowiedzi, które padły na zebraniu biura CK KPБ(b) 22 lutego 1919 r. w Mińsku⁷⁶. Bo chociaż proklamowano istnienie BSRR, to nadal obóz władzy nie był przekonany o sensie jej istnienia ani jej zasięgu. Na zebraniu Adolf Joffe wyjaśnił, że zasada samostanowienia narodów została przez bolszewików wysunięta wyłącznie taktycznie, by wpisać się w potrzeby ruchów narodowych i przyciągnąć aktywistów lewego skrzydła do obozu bolszewików oraz zahamować tendencje separatystyczne na obrzeżach rosyjskiego państwa. Zdecydowano się stworzyć bufor, który wytrzyma pierwsze uderzenie „imperialistów”, idące z kierunku

polskiego i ukraińskiego („petlurowskiego”)⁷⁷. Chociaż powołano radzieckie republiki litewską i białoruską, to Joffe przyznawał, że jest to ryzyko, bo może w nich nastąpić rozwój „elementów narodowych”. Proces rozwoju świadomości narodowej uniemożliwić miało powiązanie BSRR z Rosją Radziecką węzłami federacyjnymi, a także zminimalizowanie obszaru marionetkowego państwa do dwóch guberni mińskiej i grodzieńskiej, położonych najbliżej Polski⁷⁸. Polityka ta wynikała także z oceny, że Polska zdoła wywrzeć wpływ na nowe państwa narodowe na obrzeżach Rosji i stworzyć wspólny blok. Na tym zebraniu przeciwko okrajaniu Białorusi opowiedzieli się członkowie sekcji białoruskiej, Reingold i Iwanow, którzy byli zdania, że nie można zniszczyć tradycyjnych, ekonomicznych powiązań ziem białoruskich odcięciem od ich centrum, czyli od guberni wschodnich (w tym także od guberni smoleńskiej). Idei państwa białoruskiego nadal przeciwstawiał się Miasnikow, opowiadając się za koncepcją utworzenia Zachodniego Obwodu Rosji Radzieckiej (z guberni witebskiej, mohylewskiej, mińskiej, grodzieńskiej, smoleńskiej). Odmawiał też prawa do zasiadania w rządzie białoruskim komunistom, gdyż uważał, że sprawując funkcje kierownicze, rozwijać będą ideę narodową, co w rezultacie doprowadzi do oddzielenia się Białorusi. To, że do tego jeszcze nie doszło — przekonywał — było zasługą niedopuszczenia Białorusinów do składu KWZOiF i hamowania białoruskiego separatyzmu narodowego przez obecnych w tym organie komunistów⁷⁹.

Wysuwając argument o konieczności zwalczania rozwoju białoruskiej świadomości narodowej, starano się usprawiedliwić decyzję KW BSRR o oderwaniu guberni smoleńskiej, witebskiej i mohylewskiej do Rosji Radzieckiej. Kolejnym krokiem prowadzącym do uniknięcia „burżuazyjnych” wpływów w BSRR było jej połączenie z inną buforową radziecką republiką: Litewską Socjalistyczną Republiką Radziecką (LSRR), i utworzenie Litewsko-Białoruskiej SRR (LBSRR). Decyzję taką zatwierdził 3 lutego I Wszechbiałoruski Zjazd Rad, a rezolucję poparła także II Konferencja Komitetów Partyjnych Litwy i Białorusi Zachodniej, jaka odbyła się w Wilnie w dniach 2–4 lutego 1919 r. Oficjalnie połączenie motywowano podobieństwem struktury społecznej i ekonomiki oraz zwiększeniem siły do walki z Polską⁸⁰. Porozumienie o połączeniu dwóch republik jako LBSRR zawarto na wspólnym posiedzeniu Centralnych KW LSRS i BSRS 27 lutego 1919 r. W jej składzie znalazły się gubernie: mińska, grodzieńska, wileńska, kowieńska oraz część suwalskiej. Najwyższe stanowisko w rządzie otrzymał litewski dziennikarz, przewodniczący Komunistycznej Partii Litwy Vincas Mickievičius-Kapsukas, który stanął także na czele Litewsko-Białoruskiej Partii Komunistycznej utworzonej 4–6 marca w Wilnie na zjeździe zjednoczeniowym Komunistycznej Partii Litwy i Komunistycznej Partii Białorusi. Stolicą tego państwa miało być Wilno, gdyż miało ono łączność ze wszystkimi jego prowincjami.

Uważano więc, że będzie ważnym ośrodkiem kierowniczym w czasie przyszłych działań wojennych przeciwko Polsce⁸¹.

Podsumowanie

Po upadku monarchii rosyjskiej na ziemiach białoruskich stworzono dwa projekty białoruskiej państwowości. Powstawały w odmienny sposób. BRL tworzyła się w środowisku białoruskich socjalistycznych działaczy jako kolejne, naturalne stadium rozwoju białoruskiego ruchu narodowego. BSRR tworzone głównie jako polityczny instrument Rosji Radzieckiej. Jej powstania nie można uznać za kolejne stadium rozwoju białoruskiego ruchu, bo proklamowana została m.in. po to, by zniszczyć białoruską działalność narodową. Powołana 1 stycznia BSRR nie przetrwała długo. Już kilka tygodni później pojawiła się Białorusko-Litewska SRR, która zafunkcjonowała wyłącznie na papierze. W przededniu lipcowej ofensywy na Polskę w 1920 r. proklamowaną drugą BSRR, ale tylko w granicach guberni wileńskiej, mińskiej i grodzieńskiej. Po wojnie polsko-bolszewickiej i po traktacie ryskim zawartym w marcu 1921 roku część tego obszaru znalazła się w Polsce. BSRR ograniczona została zaledwie do kilku wschodnich powiatów, dlatego też w 1923 roku przekazano części powiatów guberni witebskiej, smoleńskiej i mohylewskiej, tworząc miniaturową republikę, ściśle powiązaną z Rosją Radziecką i odgrywającą rolę buforu na granicach z „burżuazyjnymi” państwami — Polską i Łotwą.

¹ Матяш І. Перші білоруські представництва в Україні (1918 р.): спроба встановлення дипломатичних відносин між УНР і БНР (романтика сподівань і реалії буття). *Україна дипломатична*. 2018. Вип. 19. С. 76–95; Папакін А. Білоруські військові формування в Україні. 1917–1920 рр.

URL: https://web.archive.org/web/20210715220423/https://www.ucrainarma.org/ww_i_and_interwar/biloruski-vijskovi-formuvannia-v-ukrajini-1917-1920.html

Богданович І.І. Республіка Білорусь: позиціонування між Сходом та Заходом. *Країни пострадянського простору в умовах формування багатополосного світу: історичні уроки та перспективи: збірник наукових праць*. За заг. ред. А.Г. Бульвінського. Київ: Державна установа «Інститут всевітньої історії НАН України», 2016. С. 209–223; Шимов Я. «Подарунки від російського народу». Хто і як переक्रоював карту СРСР. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30688647.html> 24 червня 2020.

² Michaluk D. Białoruska Republika Ludowa 1918–1920. U podstaw białoruskiej państwowości. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2010. S. 104–119.

³ Łatyszonek O. Białoruskie formacje wojskowe 1917–1923. Białystok: Białoruskie Towarzystwo Historyczne, 1996. S. 36.

⁴ Рудовіч С. Час выбару. Праблема самавызначэння Беларусі ў 1917 годзе. Мінск: Тэхналогія, 2001. С. 40.

⁵ Łatyszonek O. Białoruskie formacje wojskowe 1917–1923. Białystok: Białoruskie Towarzystwo Historyczne, 1996. S. 12.

⁶ Скалабан В. Беларуская Сацыял-Дэмакратычная Рабочая Партыя. *Энцыклапедыя Гісторыі Беларусі*. Мінск: БелЭн, 1993. Т. 1. С. 409.

⁷ Нацыянальны Архіў Рэспублікі Беларусь. Ф. 325. Воп. 1. Сп. 7. Л. 4–7.

⁸ Łatyszonek O. Białoruskie formacje wojskowe 1917–1923. Białystok: Białoruskie Towarzystwo Historyczne, 1996. S. 45.

⁹ Łatyszonek O. Białoruskie formacje wojskowe 1917–1923. Białystok: Białoruskie Towarzystwo Historyczne, 1996. S. 46.

¹⁰ Łatyszonek O. Białoruskie formacje wojskowe 1917–1923. Białystok: Białoruskie Towarzystwo Historyczne, 1996. S. 46.

¹¹ Езавітаў К. Беларуская Вайсковая Цэнтральная Рада, ч. 1. *Крывіч*. 1924. № 1, 37–45. С. 39–2; Łatyszonek O. Białoruskie formacje wojskowe 1917–1923. Białystok: Białoruskie Towarzystwo Historyczne, 1996. S. 57.

¹² Ляўрэш Л. Генерал, які дайшоў да Беларусі. Жыццяпіс Кіпрыяна Кандратовіча. Гродна: ЮрСаПрынт, 2018.

¹³ Bagiński H. Wojsko Polskie na Wschodzie 1914–1920. Warszawa: Warszawska Oficyna Wydawnicza Gryf, 1921. S. 126.

¹⁴ Рудовіч С. Час выбару. Праблема самавызначэння Беларусі ў 1917 годзе. Мінск: Тэхналогія, 2001. С. 11.

¹⁵ Łatyszonek O. Białoruskie formacje wojskowe 1917–1923. Białystok: Białoruskie Towarzystwo Historyczne, 1996. S. 54.

¹⁶ Łatyszonek O. *Białoruskie formacje wojskowe 1917–1923*. Białystok: Białoruskie Towarzystwo Historyczne, 1996. S.55.

¹⁷ Бобер М.К., Рудовіч С.С. Органы государственной власти и управления Советской Беларуси (1917–1920 гг.): справочник. Сост.: М. К. Бобер [и др.]. Минск: БелНИИДАД, 2017. С. 34–35.

¹⁸ Бобер М.К., Рудовіч С.С. Органы государственной власти и управления Советской Беларуси (1917–1920 гг.): справочник. Сост.: М. К. Бобер [и др.]. Минск: БелНИИДАД, 2017. С. 34.

¹⁹ Бобер М.К., Рудовіч С.С. Органы государственной власти и управления Советской Беларуси (1917–1920 гг.): справочник. Сост.: М. К. Бобер [и др.]. Минск: БелНИИДАД, 2017. С. 36.

²⁰ Бобер М.К., Рудовіч С.С. Органы государственной власти и управления Советской Беларуси (1917–1920 гг.): справочник. Сост.: М. К. Бобер [и др.]. Минск: БелНИИДАД, 2017. С. 39–41.

²¹ Бобер М.К., Рудовіч С.С. Органы государственной власти и управления Советской Беларуси (1917–1920 гг.): справочник. Сост.: М. К. Бобер [и др.]. Минск: БелНИИДАД, 2017. С. 38.

²² Бобер М.К., Рудовіч С.С. Органы государственной власти и управления Советской Беларуси (1917–1920 гг.): справочник. Сост.: М. К. Бобер [и др.]. Минск: БелНИИДАД, 2017. С. 29.

²³ Бобер М.К., Рудовіч С.С. Органы государственной власти и управления Советской Беларуси (1917–1920 гг.): справочник. Сост.: М. К. Бобер [и др.]. Минск: БелНИИДАД, 2017. С. 42.

²⁴ Бобер М.К., Рудовіч С.С. Органы государственной власти и управления Советской Беларуси (1917–1920 гг.): справочник. Сост.: М. К. Бобер [и др.]. Минск: БелНИИДАД, 2017. С. 44.

²⁵ Бобер М.К., Рудовіч С.С. Органы государственной власти и управления Советской Беларуси (1917–1920 гг.): справочник. Сост.: М. К. Бобер [и др.]. Минск: БелНИИДАД, 2017. С. 54.

²⁶ Бобер М.К., Рудович С.С. Органы государственной власти и управления Советской Беларуси (1917–1920 гг.): справочник. Сост.: М. К. Бобер [и др.]. Минск: БелНИИДАД, 2017. С. 34–35.

²⁷ Łatyszonek O. Białoruskie formacje wojskowe 1917–1923. Białystok: Białoruskie Towarzystwo Historyczne, 1996. S. 55.

²⁸ Ко всему Народу Белорусскому. In: Турук Ф. Белорусское Движение. Москва: Гос. изд-во, 1921. С. 96–100.

²⁹ Декларация Белорусского Областного Комитета при Всероссийском Совете Крестьянских Депутатов. In: Турук Ф. Белорусское Движение. Москва: Гос. изд-во, 1921. С. 101–105.

³⁰ Декларация Белорусского Областного Комитета при Всероссийском Совете Крестьянских Депутатов. In: Турук Ф. Белорусское Движение. Москва: Гос. изд-во, 1921. С. 104.

³¹ Захарка В. Галоўныя момэнтны беларускага руху (урывак). *Спадчына*. 1997 (5). С. 8–9.

³² Michaluk D. Białoruska Republika Ludowa 1918–1920. U podstaw białoruskiej państwowości. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2010. S. 180–207.

³³ Белорусская Рада. 1917. № 8.

³⁴ Белорусская Рада. 1917. № 7–10; Езавітаў К. Першы Усебеларускі кангрэс. *Беларуская мінуўшчына*. 1993. № 1. С. 25–29.

³⁵ Сташкевич Н. Приговор революции. Крушение антисоветского движения в Белоруссии 1917–1925. Минск: Изд-во Университетское, 1985. С. 57.

³⁶ Белорусская Рада. 1917. № 12; Цвікевіч А. Краткій очерк вознікнення Беларускай народнай рэспублікі. Кіеў, 1919. С. 9–10.

³⁷ Турук Ф. Белорусское Движение. Москва, 1921. С. 106–108.

³⁸ Турук Ф. Белорусское Движение. Москва, 1921. С. 52.

³⁹ Вольная Беларусь. 09.1917.

⁴⁰ Łatyszonek O. Białoruskie formacje wojskowe 1917–1923. Białystok: Białoruskie Towarzystwo Historyczne, 1996. S. 63.

⁴¹ Езавітаў К. Беларуская Вайсковая Цэнтральная Рада. *Крывіч*. 1924. № 1 (7). Ч. 1; 1925. № 1 (9). Ч. 2; Игнатенко И. Октябрьская революция и самоопределение Белоруссии. Минск, 1992, С. 88.

⁴² Езавітаў К. Беларуская Войсковая Цэнтральная Рада. *Крывіч*. 1925. № 1 (9). Ч. 2.

⁴³ Приложение № 17. In: Турук Ф. Белорусское движение. Москва: Гос. изд-во, 1921. С. 109.

⁴⁴ Нацыянальны Архіў Рэспублікі Беларусь. Ф. 582. Воп. 2. Сп. 19. Л. 3, 8; Michaluk D. Białoruska Republika Ludowa 1918–1920. U podstaw białoruskiej państwowości. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2010. S. 220–238.

⁴⁵ Michaluk D. The Four Governments of the Belarusian Democratic Republic in the International Arena in 1918–1920. *Belarus and its neighbors. Historical perceptions and political constructs*. Ed. A. Łahviniec, T. Čulickaja, Warsaw: Uczelnia Łazarskiego, 2013. P. 81–94.

⁴⁶ Бобер М.К., Рудович С.С. Органы государственной власти и управления Советской Беларуси (1917–1920 гг.): справочник. Сост.: М. К. Бобер [и др.]. Минск: БелНИИДАД, 2017. С. 45.

⁴⁷ Бобер М.К., Рудович С.С. Органы государственной власти и управления Советской Беларуси (1917–1920 гг.): справочник. Сост.: М. К. Бобер [и др.]. Минск: БелНИИДАД, 2017. С. 46.

⁴⁸ Michaluk D. Od granicy językowej do państwowej — mapy narodowościowe Białorusi z XIX i początku XX wieku. *Беларусь і суседзі: Гістарычныя шляхі узаемадзеяння і*

ўзаемаўплывы. Ред. Р.Р. Лазько, В.А. Міхедзька, М.М. Мязга. Гомель: Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны, 2006. С. 66–74.

⁴⁹ Терешкович П.В. Этническая история Беларуси — XIX начала XX в. В контексте Центрально-восточной Европы. Минск: БГУ, 2004. С. 91.

⁵⁰ Терешкович П.В. Этническая история Беларуси — XIX начала XX в. В контексте Центрально-восточной Европы. Минск: БГУ, 2004. С. 91.

⁵¹ Бобер М.К., Рудович С.С. Органы государственной власти и управления Советской Беларуси (1917–1920 гг.): справочник. Сост.: М.К. Бобер [и др.]. Минск: БелНИИДАД, 2017. С. 48.

⁵² Бобер М.К., Рудович С.С. Органы государственной власти и управления Советской Беларуси (1917–1920 гг.): справочник. Сост.: М. К. Бобер [и др.]. Минск: БелНИИДАД, 2017. С. 48.

⁵³ Бобер М.К., Рудович С.С. Органы государственной власти и управления Советской Беларуси (1917–1920 гг.): справочник. Сост.: М. К. Бобер [и др.]. Минск: БелНИИДАД, 2017. С. 48.

⁵⁴ Бобер М.К., Рудович С.С. Органы государственной власти и управления Советской Беларуси (1917–1920 гг.): справочник. Сост.: М. К. Бобер [и др.]. Минск: БелНИИДАД, 2017. С. 49.

⁵⁵ Бобер М.К., Рудович С.С. Органы государственной власти и управления Советской Беларуси (1917–1920 гг.): справочник. Сост.: М. К. Бобер [и др.]. Минск: БелНИИДАД, 2017. С. 153.

⁵⁶ Бобер М.К., Рудович С.С. Органы государственной власти и управления Советской Беларуси (1917–1920 гг.): справочник. Сост.: М. К. Бобер [и др.]. Минск: БелНИИДАД, 2017. С. 153.

⁵⁷ Бобер М.К., Рудович С.С. Органы государственной власти и управления Советской Беларуси (1917–1920 гг.): справочник. Сост.: М. К. Бобер [и др.]. Минск: БелНИИДАД, 2017. С. 153–154.

⁵⁸ Бобер М.К., Рудович С.С. Органы государственной власти и управления Советской Беларуси (1917–1920 гг.): справочник. Сост.: М. К. Бобер [и др.]. Минск: БелНИИДАД, 2017. С. 154.

⁵⁹ Бобер М.К., Рудович С.С. Органы государственной власти и управления Советской Беларуси (1917–1920 гг.): справочник. Сост.: М. К. Бобер [и др.]. Минск: БелНИИДАД, 2017. С. 155–156.

⁶⁰ Бобер М.К., Рудович С.С. Органы государственной власти и управления Советской Беларуси (1917–1920 гг.): справочник. Сост.: М. К. Бобер [и др.]. Минск: БелНИИДАД, 2017. С. 156.

⁶¹ Бобер М.К., Рудович С.С. Органы государственной власти и управления Советской Беларуси (1917–1920 гг.): справочник. Сост.: М. К. Бобер [и др.]. Минск: БелНИИДАД, 2017. С. 155–156.

⁶² Бобер М.К., Рудович С.С. Органы государственной власти и управления Советской Беларуси (1917–1920 гг.): справочник. Сост.: М. К. Бобер [и др.]. Минск: БелНИИДАД, 2017. С. 175.

⁶³ Круталевич В.А. История Беларуси: Становление национальной державности (1917–1922 гг.). Минск: Право и экономика, 2003. С. 111.

⁶⁴ Игнатенко И. Октябрьская революция и самоопределение Белоруссии. Минск: Академия Наук Беларуси, 1992. С. 171.

⁶⁵ Круталевич В.А. История Беларуси: Становление национальной державности (1917–1922 гг.). Минск: Право и экономика, 2003. С. 111.

⁶⁶ Круталевич В.А. История Беларуси: Становление национальной державности (1917–1922 гг.). Минск: Право и экономика, 2003. С. 113.

- ⁶⁷ Игнатенко И. Октябрьская революция и самоопределение Белоруссии. Минск: Академия Наук Беларуси, 1992. С. 173.
- ⁶⁸ Круталевич В.А. История Беларуси: Становление национальной державности (1917–1922 гг.). Минск: Право и экономика, 2003. С. 113.
- ⁶⁹ Круталевич В.А. История Беларуси: Становление национальной державности (1917–1922 гг.). Минск: Право и экономика, 2003. С. 108–109.
- ⁷⁰ Игнатенко И. Октябрьская революция и самоопределение Белоруссии. Минск: Академия Наук Беларуси, 1992. С. 177.
- ⁷¹ Круталевич В.А. История Беларуси: Становление национальной державности (1917–1922 гг.). Минск: Право и экономика, 2003. С. 115–116.
- ⁷² Michaluk D. Białoruska Republika Ludowa 1918–1920. U podstaw białoruskiej państwowości. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2010. С. 393–401.
- ⁷³ Селеменев В.Д. and others (ed.). 1 января 1919 года. Временное рабоче-крестьянское советское правительство Белоруссии. Документы и материалы. Минск: «Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь», 2005. С. 20.
- ⁷⁴ Круталевич В.А. История Беларуси: Становление национальной державности (1917–1922 гг.). Минск: Право и экономика, 2003. С. 113–116.
- ⁷⁵ Селеменев В.Д. and others (ed.). 1 января 1919 года. Временное рабоче-крестьянское советское правительство Белоруссии. Документы и материалы. Минск: «Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь», 2005. С. 157–193.
- ⁷⁶ Селеменев В.Д. and others (ed.). 1 января 1919 года. Временное рабоче-крестьянское советское правительство Белоруссии. Документы и материалы. Минск: «Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь», 2005. С. 76–80.
- ⁷⁷ Селеменев В.Д. and others (ed.). 1 января 1919 года. Временное рабоче-крестьянское советское правительство Белоруссии. Документы и материалы. Минск: «Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь», 2005. С. 76.
- ⁷⁸ Селеменев В.Д. and others (ed.). 1 января 1919 года. Временное рабоче-крестьянское советское правительство Белоруссии. Документы и материалы. Минск: «Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь», 2005. С. 77.
- ⁷⁹ Селеменев В.Д. and others (ed.). 1 января 1919 года. Временное рабоче-крестьянское советское правительство Белоруссии. Документы и материалы. Минск: «Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь», 2005. С. 84–85.
- ⁸⁰ Rezolucja o połączeniu Litwy z Białorusią. In: B. Waligóra. Walka o Wilno. Okupacja Litwy i Białorusi w 1918–1919 r. przez Rosję Sowiecką. Wilno: Wydaw. Zarządu Miejskiego w Wilnie, 1938. S. 175.
- ⁸¹ Селеменев В.Д. and others (ed.). 1 января 1919 года. Временное рабоче-крестьянское советское правительство Белоруссии. Документы и материалы. Минск: «Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь», 2005. С. 99.

REFERENCES

1. Bagiński, H. (1921). *Wojsko Polskie na Wschodzie 1914–1920*. Warszawa: Warszawska Oficyna Wydawnicza Gryf [in Polish].
2. Bobjer, M.K. & Rudovich, S.S. (2017). *Organy gosudarstvennoj vlasti u upravljenuJa Sovjetskoj Bjelarusu (1917–1920 gg.)*. Минск : BjelНИИДАД [in Belarusian].
3. Bohdanovych, I.I. (2016). Respublika Bilorus': pozysionuvannia mizh Skhodom ta Zakhodom. *Krainy postradians'koho prostoru v umovakh formuvannia baratopoliusnoro svitu: istorychni uroky ta perspektyvy: zbirnyk naukovykh prats'*. (pp. 209–223). Kyiv: Derzhavna ustanova Instytut vsesvitn'oi istorii NAN Ukrainy [in Ukrainian].

4. Borovik, D. (1982). Pis'ma o Belorussii. Pis'mo pervoe, 1882. In *Publiqistika Belorusskih narodnikov: nelegal'nye izdanija belorusskih narodnikov, 1881–1884* (pp. 21–32). Izd-vo BGU im. V.I. Lenina [in Russian].
5. Cvikevich, A. (1919). *Kratkij ocherk' vozniknovenija Belorusskoj narodnoj respubliki*. Kiev' [in Russian].
6. C'vikjevich, A. (1993). Zapadno-russizm. Narysy z gistoryi gramadzkej mys"li w XIX i pachatku XX v. Mjensk: Navuka i tehnik [in Belarusian].
7. Ignatenko, I. (1992). *Oktjabr'skaja revoljucija i samoopredelenie Belorussii*. Minsk: Akademija Nauk Belarusi [in Russian].
8. Jezavitaw, K. (1924). BjelaruskaJa VajskovaJa Cjentral"naJa Rada. *Kryvich*, 1, 37–45 [in Belarusian].
9. Jezavitaw, K. (1925). BjelaruskaJa VajskovaJa Central"naJa Rada. *Kryvich*, 1, 80–93 [in Belarusian].
10. Jezavitaw, K. (1993). Pjershy Usjebjelaruski kangres. *BjelaruskaJa minuushchyna*, 1, 25–29 [in Belarusian].
11. Krutalevich, V. A. (2003). *Istorija Belarusi: Stanovlenie nacional'noj derzhavnosti (1917–1922 gg.)*. Minsk: Pravo i jekonomika [in Russian].
12. Łatyszonek, O. (1996). *Białoruskie formacje wojskowe 1917–1923*. Białystok: Białoruskie Towarzystwo Historyczne [in Polish].
13. Ljawresh, L. (2018). *Gjenjeral, Jaki dajshow da Bjelarusi. ZhyccJapis KipryJana Kandratovicha*. Grodna: JurSaPrynt [in Belarusian].
14. Luckjevich, A. (2009). *Baracba za vyzvaljen"nje. Vil"nJa: Instytut bjelarusistyki*. Bjelastok: Bjelaruskaje gistorychnaje tavarystva [in Belarusian].
15. Matiash, I. (2018). Pershi bilorus'ki predstavnytstva v Ukraini (1918 r.): sproba vstanovlennia dyplomatychnykh vidnosyn mizh UNR i BNR (romantyka spodivan' i realii buttia). *Ukraina dyplomatychna*, 19, 76–95 [in Ukrainian].
16. Michaluk, D. (2006). Od granicy językowej do państwowej — mapy narodowościowe Białorusi z XIX i początku XX wieku. In R.R. Laz"ko, V.A. Mihjedz"ka, M.M. MJazga (Eds.), *Bjelarus" i susjedzi: GistorychnyJa shlJahi uzajemadzjeJanni i wzajemawplyvy* (pp. 66–74). Gomjel": Gomjel"ski dzJarzhawny univjersitet imJa F. Skaryny [in Polish].
17. Michaluk, D. (2010). *Białoruska Republika Ludowa 1918–1920. U podstaw białoruskiej państwowości*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK [in Polish].
18. Michaluk, D. (2013). The Four Governments of the Belarusian Democratic Republic in the International Arena in 1918–1920. In A. Łahviniec & T. Čulickaja (Eds.), *Belarus and its neighbors. Historical perceptions and political constructs* (pp. 81–94). Warsaw: Uczelnia Łazarskiego [in English].
19. Papakin, A. *Bilorus'ki vijs'kovi formuvannia v Ukraini. 1917–1920 rr.* https://web.archive.org/web/20210715220423/https://www.ucrainarma.org/ww_i_and_interwar/biloruski-vijskovi-formuvannia-v-ukrajini-1917-1920.html [in Ukrainian].
20. Rudovich, S. (2001). *Chas vybaru. Prabljema samavyznachennJa Bjelarusi w 1917 godzje*. Minsk: TehnologiJa [in Belarusian].
21. Selemenev, V.D. and others (Eds.) (2005). *1 janvarja 1919 goda. Vremennoe raboche-krest'janskoe sovetskoe pravitel'stvo Belorussii. Dokumenty i materialy*. Minsk: Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь [in Russian].
22. Shymov, Ya. *Podarunky vid rosijs'koho narodu. Khto i iak perekroiuvav kartu SRSR.* <https://www.radiosvoboda.org/a/30688647.html> 24 червня 2020 [in Ukrainian].
23. Skalaban, V. (1993). BjelaruskaJa SacyJal-DemakratychnaJa RabočaJa PartyJa. In *EncyklopjedyJa Gistoryi Bjelarusi* (Vol. 1, p. 409). Minsk: BjelEn [in Belarusian].

24. Stashkevich, N. (1985). *Prigovor revoljucii. Krushennie antisovetskogo dvizhenija v Belarusii 1917–1925*. Minsk [in Russian].
25. Tereshkovich, P.V. (2004). *Jetnicheskaja istorija Belarusi — XIX nachala XX v. v kontekste Central'no-Vostochnoj Evropy*. Minsk: BGU [in Russian].
26. Turuk, F. (1921). *Belorysckoe Dvizhenie*. Moskva [in Russian].
27. Waligóra, B. (1938). *Walka o Wilno. Okupacja Litwy i Białorusi w 1918–1919 r. przez Rosję Sowiecką*. Wilno: Wydaw. Zarządu Miejskiego w Wilnie [in Polish].
28. Zaharka, V. (1997). GalownyJa momenty bjelaruskaga ruhu (uryvak). *Spadchyna*, 5, 8–9 [in Belarusian].

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2022.31.285>
УДК 94 (437.3+437.6)“1947”+327:329.05

Іван Вовканич

д-р. іст. наук, проф.
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3
E-mail: ivan.vovkanych@uzhnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7170-197X>

Ігор Шніцер

канд. іст. наук, доц.
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3
E-mail: ihor.shnitser@uzhnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4681-0263>

ПОЛІТИЧНА КРИЗА У СЛОВАЧЧИНІ 1947 РОКУ

Стаття присвячена висвітленню політичної кризи у Словаччині 1947 р., яка для чеських і словацьких комуністів стала своєрідною генеральною репетицією майбутнього загальнодержавного путчу 1948 р. Методологія дослідження спирається на загальнонаукові та спеціально-наукові методи, які дозволили авторам уникнути непослідовності, неконкретності, відірваності від об'єктивного історичного процесу.

Автори статті відзначають, що поштовхом до політичної кризи 1947 р. стала перемога Демократичної партії на парламентських виборах 1946 р. у Словаччині, яка перешикоджала подальшому зміцненню позицій комуністів у загальнодержавній системі державної влади через створення передумов для формування антикомуністичного блоку чеських і словацьких партій, а також швидкому проведенню соціалістичних перетворень за радянським взірцем. З метою уникнути політичної ізоляції і розчистити шлях до комунізації Словаччини комуністичні партії республіки розпочали боротьбу проти Демократичної партії з метою усунути її від влади.

У статті висвітлено звинувачення комуністів на адресу Демократичної партії у підтримці реакційних сил держави, зв'язках з людацьким підпіллям та еміграцією. Автори не оминули увагою і вплив зовнішнього чинника та спроби комуністів використати у боротьбі з демократами невдоволення партизанів і лівого крила учасників руху Опору перебігом «чисток» словацьких національних органів від реакційних людацьких елементів.

Автори статті констатують, що керівництво ДП виявилось не готовим до агресивної комуністичної атаки, а очікуваної допомоги від чеських демократичних партій не надійшло. Останні повірили твердженням комуністів про те, що у Словаччині існує реальна загроза сепаратизму та повторення подій «14 березня 1939 р.». Дискредитаційною кампанією, фабрикуванням справ «ворогів» держави, погрозами масових страйків прибічників, провокацією урядової кризи комуністам вдалося домогтися ліквідації легітимно сформованої за результатами виборів 1946 р. більшості Демократичної партії у словацьких національних органах й у такий спосіб зміцнити власні позиції у Словаччині. Політична криза 1947 р. відкрила шлях до поступового сповзання Чехословаччини від демократії до диктатури.

Ключові слова: Чехословаччина, Словаччина, парламентські вибори, Демократична партія, Комуністична партія Словаччини, політична криза, комунізація.

Ivan Vovkanych

Doctor of History, Professor
Uzhhorod National University
3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine
E-mail: ivan.vovkanych@uzhnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7170-197X>

Ihor Shnitser

PhD in History, Associate Professor
Uzhhorod National University
3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine
E-mail: ihor.shnitser@uzhnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4681-0263>

POLITICAL CRISIS IN SLOVAKIA IN 1947

The article is devoted to the coverage of the political crisis in Slovakia in 1947, which for the Czech and Slovak communists, became a kind of dress rehearsal for the future nationwide putsch of 1948. The research methodology is based on general scientific and special scientific methods, allowing the authors to avoid inconsistency, imprecision, and detachment from the objective historical process.

The article's authors note that the impetus for the political crisis of 1947 was the victory of the Democratic Party in the parliamentary elections of 1946 in Slovakia. This prevented the further strengthening of the position of the

communists in the national system of state power by creating the prerequisites for forming an anti-communist bloc of Czech and Slovak parties. The victory of the Democratic Party in Slovakia also stood in the way of the rapid implementation of socialist transformations on the Soviet model. To avoid political isolation and clear the way for the communization of Slovakia, the communist parties of the republic started a struggle against the Democratic Party to remove it from power.

The article highlights the communists' accusation against the Democratic Party of supporting the reactionary forces of the state, connections with the people's underground and emigration. The authors did not ignore the influence of external factors and attempts of the communists to use in the fight against the democrats the dissatisfaction of partisans and the left wing of the Resistance movement with the course of "purges" of Slovak national bodies from reactionary elements.

The authors of the article state that the DP leadership was not ready for an aggressive communist attack, and the expected help from the Czech democratic parties did not come. The latter believed the claims of the communists that there was a real threat of separatism and a repetition of the events of "March 14, 1939" in Slovakia. As a result, through a discrediting campaign, fabrication of cases of state "enemies", threats of mass strikes by supporters, and provocation of a government crisis, the communists managed to eliminate the majority of the Democratic Party in the Slovak national bodies, legitimately existing as a result of the 1946 elections, and to strengthen their own positions in Slovakia. The political crisis of 1947 opened the way for Slovakia to slide from democracy to dictatorship.

Keywords: *Czechoslovakia, Slovakia, parliamentary elections, Democratic Party, Communist Party of Slovakia, political crisis, communism.*

Початок «холодної» війни змусив комуністичні партії у країнах Центрально-Східної Європи відмовитися від повоєнних компромісів режиму «народної демократії» та розпочати рух у напрямку встановлення комуністичних диктатур. Боротьба комуністів за владу в Чехословацькій республіці (далі ЧСР) розпочалася зі Словаччини, де в 1947 р. було штучно спровоковано політичну кризу з метою позбавити Демократичну партію легітимної більшості у словацьких національних органах. Політична криза 1947 р. була наслідком протистояння двох найвпливовіших політичних партій Словаччини, Демократичної та Комуністичної, які мали відмінні погляди на повоєнний розвиток держави та шляхи вирішення словацького питання в ЧСР.

Метою цієї статті є всебічне висвітлення причин, перебігу та наслідків політичної кризи у Словаччині 1947 р. Окремі аспекти зазначеної проблеми в українській історіографії досліджували І. Вовканич¹, Є. Пу-

гач² та І. Шніцер³. Діяльність Демократичної партії і перебіг її протистояння з Комуністичною партією Словаччини в 1946–1947 рр. вивчав словацький історик М. Сирний⁴. Перебіг політичної боротьби у Словаччині в 1946–1947 рр. висвітлено у працях Я. Рихліка⁵, І. Барновського⁶, Р. Летца⁷, Ш. Шутая⁸ та ін.

Важливою подією в політичному житті повоєнної ЧСР стали парламентські вибори 1946 р. Підготовка до них розпочалася на початку року, коли за участю усіх чехословацьких партій було здійснено спробу сформуванню правила «чесної гри» під час передвиборчої кампанії. На засіданнях Народного фронту чехів і словаків (НФ) 16 січня та 25 березня 1946 р. був ухвалений так званий «кодекс» передвиборчої поведінки політичних суб'єктів. Він передбачав, що учасники виборів не будуть публічно критикувати політику НФ, чехословацької влади, зовнішньополітичну орієнтацію ЧСР та її союз із СРСР⁹.

Під час передвиборчої кампанії 1946 р. дві найвпливовіші словацькі партії — Демократична партія (ДП) та Комуністична партія Словаччини (КПС) — виступили на підтримку Кошицької урядової програми 1945 р. На думку керівництва ДП, її реалізація мала дозволити словакам отримати те, про що вони «двадцять років мріяли в першій республіці»¹⁰. Комуністи обіцяли словацьким виборцям докласти максимальних зусиль для закріплення головних положень Кошицької урядової програми в новій Конституції ЧСР. Відзначимо, що словацьке питання під час передвиборчої кампанії 1946 р. було другорядним, оскільки майбутні вибори насамперед мали стати своєрідним плебісцитом населення краю щодо їх підтримки чи несподобки комунізму. І саме на цьому ґрунті відбулося загострення політичної боротьби у Словаччині між демократами та комуністами.

Суперництво ДП та КПС за голоси виборців навесні 1946 р. переросло у відкрите протистояння. Словацькі комуністи публічно звинувачували демократів у спробах завоювати електорат колишніх «фашистських» партій та критиці на адресу Червоної Армії і СРСР¹¹. У відповідь керівництво Демократичної партії зробило неочікуваний для комуністів тактичний хід та заручилося підтримкою католицького населення краю. Річ у тім, що після повалення режиму Й. Тісо у Словаччині існувала політична незаангажованість католицького населення. Католики, які склали понад 70% населення Словаччини, фактично не мали свого політичного представництва в рамках НФ чехів і словаків. Ініційоване керівництвом ДП підписання 31 березня 1946 р. угоди про співробітництво з Християнсько-республіканською партією (ХРП) та Партією свободи (ПС) мало посприяти практичному залученню католиків у політичне життя держави та гарантувати демократам їх голоси. Згідно з так званою

«Квітневою угодою» керівництво ДП, що складалося з євангелістів, гарантувало представникам католицьких кіл, у разі перемоги на виборах, розподіл місць у парламенті, уряді та державних органах у пропорції 2:1, у місцевих органах влади — 7:3¹². Крім того, словацькі демократи обіцяли переглянути питання про передачу інтернатів та шкіл державі й повернути сферу шкільної освіти до рук католицької церкви¹³. «Квітнева угода» 1946 р. дала можливість ДП репрезентувати себе як політичну силу, що захищає національні й релігійні інтереси словацьких католиків та є головним опонентом комуністів з їхньою програмою радянзації краю. До складу ДП тоді не увійшла лише нечисленна група католицьких демократів, які виношували плани створення власної партії. Остання була створена 1 квітня 1946 р. під назвою Партія свободи¹⁴.

У відповідь на «Квітневу угоду» 1946 р. комуністи розгорнули брудну кампанію проти ДП з метою її дискредитації серед виборців. Комуністична пропаганда почала поширювати фейки про те, що союз демократів і католиків несе загрозу відродження у Словаччині «неолюдацтва» та сепаратизму¹⁵. Хоча на практиці все було навпаки, демократи намагалися утримати національно орієнтовані словацькі католицькі елементи від радикалізму та екстремізму, в рамках чинної програми Народного фронту чехів і словаків.

Вдалиий передвиборчий крок ДП у березні-квітні 1946 р. та неефективні спроби КПС звузити її електорат шляхом залякування наступом «реакції» визначили результати парламентських виборів 1946 р. у Словаччині. Перемогу на них здобула Демократична партія, яка набрала 62% голосів виборців. Комуністична партія Словаччини отримала підтримку 30,39% виборців, а Партія праці й Партія свободи — відповідно 3,11% та 3,73%¹⁶. Як наслідок, Демократична партія здобула більшість місць у Словацькій національній раді (СНР), яку очолив її лідер Й. Леттріх. У Корпусі уповноважених (КУ) ДП отримала 8 із 15 місць, але шляхетно поступилася посадою голови комуністу Г. Гусаку.

Перемога ДП на виборах у Словаччині не становила загрози територіальній цілісності ЧСР. Водночас вона перешкоджала зміцненню позицій комуністів у загальнодержавній системі державної влади та створювала передумови для створення антикомуністичного блоку чеських і словацьких партій, що неминуче привело би до їх ізоляції у рамках Народного фронту чехів і словаків. Не бажаючи допустити власної ізоляції, керівники КПЧ та КПС на спільному засіданні 26 травня 1946 р. розглянули питання про можливе виключення ДП із НФ чехів і словаків, що автоматично мало привести до її заборони в державі. Достатньою підставою для цього комуністи вважали той факт, що за ДП під час виборів 1946 р. голосували прибічники забороненої у ЧСР партії Глінки¹⁷.

Загалом результати виборів 1946 р. у Словаччині комуністи трактували як перемогу реакційних сил, що прагнуть домогтися закріплення в новій Конституції ЧСР самостійності Словаччини та надання незалежності СНР і її уповноваженим від парламенту та уряду Чехословаччини¹⁸. Невдоволення комуністів викликало й те, що перемога демократів перешкождала проведенню у Словаччині соціалістичних перетворень за радянським взірцем. ДП послідовно відстоювала парламентську демократію й недоторканність приватної власності, а у словацькому питанні — програму перебудови Чехословаччини на федеративних засадах згідно з принципом «рівний із рівним».

Відзначимо, що відділ зовнішньої політики ЦК ВКП (б) у своїй інформаційній записці перемогу демократів на виборах 1946 р. у Словаччині пояснював тим, що КПЧ упродовж усього цього часу недооцінювала важливість словацького питання та не надала належної допомоги КПС у зміцненні її позицій серед словацького народу; усе це й дало можливість словацькій «реакції» відновити свій вплив серед словаків, зміцнити власні позиції та здобути перемогу¹⁹. Критика з Москви на адресу чеських і словацьких комуністів лунала й за те, що вони не вжили «рішучих заходів для ліквідації фашистських елементів, покарання зрадників народу, які співпрацювали з німцями. У результаті сили реакції у Словаччині зміцніли, встановили зв'язки з реакційною еміграцією та реакційними колами Англії та США»²⁰.

30 травня 1946 р. на засіданні ЦК КПЧ із доповіддю про результати виборів у Словаччині виступив К. Готвальд. У своєму виступі він заявив, що «до лав Демократичної партії вступили старі реакційні глінківські прихильники. Демократична партія дозволила це зробити своєю політикою та агітацією. Тому ми зобов'язані висунути Демократичній партії Словаччини низку умов, якщо вона й надалі хоче бути в уряді: з'ясувати її ставлення до Й. Тісо, до проведення демократичного курсу, відповідальності Корпусу уповноважених перед міністрами тощо»²¹. Риторичу К. Готвальда підтримав і лідер словацьких комуністів Г. Гусак. 31 травня 1946 р. він заявив про те, що відтепер у Словаччині немає двох партій, які би пов'язувало повстанське минуле, одна партія — КПС — продовжує дотримуватися програми Словацького національного повстання, а інша — ДП — стала спадкоємицею партії Глінки²².

31 травня 1946 р. на засіданні чехословацького уряду було розглянуто результати виборів та з ініціативи комуністів обговорено можливість повторення в Словаччині «14 березня 1939 р.». Представники чеських партій погодилися із твердженнями К. Готвальда про те, що у Словаччині існує реальна загроза сепаратизму й повернення до влади глінківців. Вихід із цієї ситуації тимчасові союзники бачили у збільшенні повно-

важень центральних органів у Словаччині. 12 і 14 червня 1946 р. Чеський народний фронт обговорив запропонований комуністами проєкт, який передбачав обмеження повноважень словацьких національних органів. Переговори між чеською та словацькою частинами НФ з приводу обмеження повноважень словацьких національних органів відбувалися з 14 по 27 червня 1946 р. ДП, не маючи союзників та можливостей для політичних маневрів, змушена була погодитися на укладання угоди, відомої як третя Празька угода. Її текст був ухвалений на засіданні СНР 16 липня 1946 р.²³ Згідно з угодою законотворчість Словацької національної ради ставала символічною та не виходила за рамки регіональної самоврядності, а Корпус уповноважених ставав підконтрольним міністрам чехословацького уряду²⁴. На думку істориків, третя Празька угода обмежила повноваження словацьких органів до такої міри, що вони перетворилися на майже безправні інституції²⁵. Відзначимо, що нерішучість Демократичної партії у 1946 р. дозволила комуністам при підтримці чеських партій змінити основний принцип взаємовідносин у чесько-словацькому державному союзі «рівний із рівним» та перейти до ліквідації самоврядних прав Словаччини.

Під тиском комуністів представники Демократичної партії також змушені були підписати «Звернення до словацької нації та чехословацької громадськості», в якому підтримали необхідність суворого покарання провідних діячів людацького режиму, єдність республіки, відмову від використання релігії у політичних цілях. Усе це зменшило ефективність перемоги ДП на виборах 1946 р. у Словаччині і створило передумови для політичного наступу комуністів проти демократів. Становище ДП ускладнювалося й через втягування комуністами в політичну боротьбу чехословацької армії. Так, уряд К. Готвальда на надзвичайному засіданні 16 серпня 1946 р. доручив міністру оборони провести передислокацію чеських військових частин до Братислави та інших міст Західної Словаччини²⁶. Представники ДП оцінювали передислокацію чеських військових частин у Словаччину як політичний акт, який покінчив з існуванням передбачених Кошицькою урядовою програмою словацьких національних військових з'єднань.

Чергове загострення протистояння між демократами й комуністами у Словаччині відбулося під час судового процесу над Й. Тісо у грудні 1946 р. — березні 1947 р. ДП виступала за помилування президента Словацької держави. Демократи вважали, що страта Й. Тісо зробить із нього мученика за віру та сприятиме поширенню серед словаків ненависті до чехів²⁷. Недарма католицькі єпископи у своєму спеціальному меморандумі до чехословацької влади наголошували, що Й. Тісо завжди діяв в інтересах словацького народу та у своїй діяльності керувався «благими намірами»²⁸.

Комуністична пропаганда зображувала Й. Тісо державним злочинцем, який заслуговує на смертну кару²⁹. Виступ демократів із вимогою його помилування комуністи розцінювали як доказ їх співпраці з «реакцією», прибічниками словацького націоналізму та людацтва. У березні 1947 р. голова Корпусу уповноважених Г. Гусак писав прем'єр-міністру ЧСР К. Готвальду про необхідність зміни партійно-політичної структури Словаччини через зраду демократів³⁰.

15 квітня 1947 р. Народний суд у Братиславі виніс Й. Тісо смертний вирок. клопотання про його помилування було відхилено на позачерговому засіданні уряду 16 квітня 1947 р. 17 голосами проти 6. Президент ЧСР також відмовив Й. Тісо в помилуванні. Це було прогнозовано, оскільки ще в роки Другої світової війни Е. Бенеш відкрито заявляв, що Й. Тісо обов'язково понесе покарання за розвал першої республіки та вступ словаків у війну на боці нацистської Німеччини³¹. 18 квітня 1947 р. президент Словацької держави Й. Тісо був страчений. КПЧ та КПС розраховували на те, що його страта спричинить розкол у лавах ДП і послабить її вплив на католицьке населення Словаччини. Водночас лідер словацьких комуністів Г. Гусак висловлював сумнів, що страта Й. Тісо «зміцнить позиції компартії у масах»³².

Страта Й. Тісо не призвела до масових акцій протесту його прибічників у Словаччині³³. Натомість Демократичній партії вдалося зберегти єдність та прихильність словаків. Усю відповідальність за страту Й. Тісо керівництво ДП поклато на чехословацьку владу. Це дало підстави прем'єр-міністру ЧСР К. Готвальду заявити, що ДП «проводить у Словаччині кампанію, яка може вельми нашкодити інтересам республіки та цілісності держави»³⁴. На цій підставі КПЧ і КПС вирішили продовжити курс на ізоляцію словацьких демократів у ЧСР, активізувавши кампанію з «викриття» у їхніх лавах колишніх людаків, зв'язків демократів із ворожим підпіллям та еміграцією.

12 і 13 травня 1947 р. на засіданні ЦК КПС було обговорено деталі політичної кампанії комуністів проти ДП. Наприклад, В. Широкий заявив про необхідність розпочати тиск на ДП в економічних питаннях і посилити попередню критику на адресу партії з приводу присутності в її лавах «реакційних» елементів із числа людаків. На думку політика, комуністам варто було відкрито поставити під сумнів державну благонадійність демократів та залучити до боротьби проти них масові організації³⁵. За підсумком засідань ЦК КПС було вирішено розпочати кампанію з метою дискредитації уповноважених від ДП шляхом їх звинувачення в економічних проблемах краю та непослідовному очищенні власних лав від «реакційних» осіб, організувати масові протести учасників колишнього руху Опору та членів профспілок із подальшою ліквідацією більшості ДП

в КУ. Міністр внутрішніх справ В. Носек отримав завдання оперативно зібрати компрометувальний матеріал про «антидержавну» діяльність демократів у Словаччині.

У червні 1947 р. в Чехословаччину був направлений представник Відділу зовнішньої політики ЦК ВКП (б) П. Гуляєв для вивчення ситуації у країні та КПЧ. У підготовленому ним звіті велика увага була приділена ситуації у Словаччині. Зокрема, П. Гуляєв указав на «реакційність» ДП та її великий вплив на населення краю на тлі доволі слабких позицій КПС. До розправи над словацькими демократами активно включилася й КПЧ. 5 червня 1947 р. глава уряду К. Готвальд під час промови на святкуваннях у Девіні різко виступив проти «людацької реакції», яку підтримує ДП. Тоді ж у дію був запущений характерний для диктаторського комуністичного режиму сценарій боротьби з політичними опонентами. Органи національної безпеки ЧСР з допомогою радянських «товаришів» сфабрикували широкомасштабну справу про зв'язок керівництва ДП з людацьким підпіллям та еміграцією. Підготовлений Г. Гусаком «компрометувальний» матеріал на ДП 11 червня 1947 р. був розглянутий на засіданні НФ чехів і словаків. У ньому йшлося про зв'язок словацьких демократів із людацькими емігрантськими центрами. Комуністи також вимагали скасування «Квітневої угоди» 1946 р., відставки генеральних секретарів від ДП Я. Кемпни та М. Бугара. За підсумком засідання була створена спеціальна комісія із представників партій НФ, яка мала детально розглянути звинувачення комуністів на адресу словацьких демократів³⁶.

КПЧ і КПС також організували надходження до НФ чехів і словаків десятків телеграм із вимогами до влади провести радикальне очищення словацького суспільства. 24 червня 1947 р. відбулося засідання Ради словацьких профспілок, на якому було сформовано вимогу до влади про очищення суспільного життя держави від осіб, скомпрометованих людацтвом. Союз словацьких партизанів на своїй конференції 17–19 серпня 1947 р. висунув ультиматум до СНР з вимогою звільнити з державних установ до 20 вересня 1947 р. усіх прибічників Демократичної партії. Зрозуміло, що все це вело до штучного роздмухування в суспільстві істерії стосовно «зрадницької» діяльності словацьких демократів.

Демократична партія влітку–восени 1947 р. намагалася протистояти політичному натиску комуністів. На засіданні 30 червня 1947 р. керівництво партії уповноважило свого останнього генерального секретаря Ф. Ходжу вимагати від членів комісії НФ доказів щодо звинувачень комуністів на адресу своїх членів, зокрема Й. Кемпне та М. Бугара. Згідно з внутрішньопартійними директивами, кожен із звинувачених мав підготувати та надати партії докази власної невинуватості³⁷. Словацькі демократи також планували скоординувати та поглибити співпрацю з чеськими некомуністичними партіями.

14 вересня 1947 р. в ЧСР було опубліковано офіційне повідомлення про розкриття «антидержавної змови у Словаччині». Того самого дня у Братиславі відбулася численна демонстрація колишніх партизанів із вимогами «очищення суспільного життя». 20 вересня 1947 р. генеральний секретар Союзу словацьких партизанів С. Фалтян висунув ультимативну вимогу про виключення ДП з НФ чехів і словаків³⁸. 21 вересня 1947 р. відбулася загальнословацька конференція делегатів руху Опору, учасники якої вимагали від влади покарати зрадників, усунути з державних посад осіб, які відступили від антифашистської лінії. До акцій протесту проти демократів приєдналося й Словацьке об'єднання профспілок (СОП). Під час демонстрацій 21–22 вересня 1947 р. воно вимагало відставки КУ, включення СОП до складу НФ чехів і словаків. Чехословацькі органи внутрішніх справ та національної безпеки у ці дні провели масові арешти серед членів ДП. Їх звинувачували у зв'язках з «реакційним» підпіллям, намірах розчленувати Чехословацьку республіку та відродити Словацьку державу. З метою компрометації віце-прем'єра від ДП Я. Урсіні був заарештований його прес-секретар О. Обух, якого правоохоронці звинувачували у співпраці з людацькою еміграцією. Комуністи використали цей факт для посилення політичного тиску на Я. Урсіні, оскільки прагнули його відставки³⁹.

22 вересня 1947 р. на засіданні Словацького народного фронту було розглянуто резолюцію спілок руху Опору з вимогами очищення влади від представників «реакції». Політичні партії НФ змушені були пообіцяти «очистити» свої лави від ворожих елементів⁴⁰. Водночас під прикриттям необхідності боротьби проти формувань УПА, колишнім партизанам було роздано зброю та сформовано так звану «червону гвардію» комуністів. На думку істориків, це свідчило про готовність комуністів застосувати зброю для захоплення влади в Словаччині в 1947 р.

Помітний вплив на перебіг політичної кризи в Словаччині 1947 р. мав зовнішній чинник. У вересні 1947 р. у Польщі відбулася нарада керівників комуністичних партій країн «народної демократії». В озвучених на нараді доповідях Г. Маленкова та А. Жданова був зроблений висновок про початок протистояння двох світових систем: «табору миру, демократії та соціалізму на чолі з СРСР» і «табору імперіалізму та війни на чолі зі США»⁴¹. За підсумком наради СРСР вимагав від керівників комуністичних партій прискорити процес встановлення комуністичної диктатури в країнах Центрально-Східної Європи та переходу до побудови соціалізму за радянським взірцем⁴².

2 жовтня 1947 р. Президія ЦК КПЧ визначила першочергові завдання партії у Чехословаччині: зміцнити позиції комуністів у органах влади та використати їх для встановлення своєї монополії, «очистити» НФ чехів і

словаків від «реакції», посилити ідеологічний наступ тощо. Іншими словами, це був курс КПЧ на державний переворот та встановлення комуністичної диктатури. Розпочати комуністи вирішили зі Словаччини, де вже кілька місяців поспіль вони вели боротьбу за зміну співвідношення сил у словацьких національних органах на свою користь. 11 жовтня 1947 р. на засіданні ЦК КПС було озвучено наступні вимоги комуністів для врегулювання політичної кризи у Словаччині: виключити представників ДП зі складу уряду та змусити партію саморозпуститися⁴³.

Відзначимо, що президент ЧСР Е. Бенеш та чеські демократичні партії під час політичної кризи 1947 р. не підтримали словацьких демократів. Безпідставний страх перед можливим повторенням «14 березня 1939 р.» перевищив їхній страх перед узурпацією комуністами влади у Словаччині.

31 жовтня 1947 р. голова КУ Г. Гусак і п'ять голів із 15 відділів корпусу подали у відставку, спровокувавши в такий спосіб урядову кризу. Г. Гусак вніс до СНР клопотання про відставку КУ в повному складі, хоча представники ДП й були проти. За таких обставин, уряд ЧСР доручив К. Готвальду розпочати переговори зі словацькими партіями про реформатування КУ. На засіданні НФ чехів і словаків 17–18 листопада 1947 р. було досягнуто компромісне рішення з цього питання. КПС змушена була змиритися з тим, що їй не вдасться повністю усунути ДП як партію з політичної сцени Словаччини, та задовольнитися зменшенням її представництва у НФ. Своєю чергою ДП відмовлялася від «Квітневої угоди», втрачала три крісла й більшість у КУ⁴⁴. У новому складі Корпусу на чолі з Г. Гусаком комуністи отримали 5 міністерських портфелів, Партія праці та Партія свободи — по одному. Ще 2 міністри формально були безпартійними, але швидко пішли на співпрацю з комуністами, які, у такий спосіб, отримали більшість у КУ (8 із 15). Демократична партія за підсумком політичної кризи 1947 р. втратила легітимну більшість у словацьких національних органах. Проте на пленумі ЦК КПС 4–5 грудня 1947 р. комуністи ухвалили, що «боротьбу з реакцією» у Словаччині варто продовжити. Як відзначалося в доповідній записці радянського посольства у Празі, «поступка, зроблена демократам, була вимушеним маневром, і, по суті, гострота політичної ситуації у Словаччині зберігається й після формування нового Корпусу уповноважених»⁴⁵.

Події 1947 р. у Словаччині історики називають репетицією лютневого державного перевороту 1948 р. Фабрикуванням справ «ворогів» ЧСР комуністи фактично ліквідували легітимну більшість Демократичної партії у словацьких національних органах. І хоча лідер демократів Й. Леттріх і писав, що комуністи «не досягли кризою нічого»⁴⁶, насправді саме тоді розпочалося поступове сповзання Словаччини від демократії до диктатури.

Зрозуміло, що президент ЧСР Е. Бенеш не міг не помічати курсу комуністів на ізоляцію й витіснення з влади своїх «партнерів-суперників» та методи, за допомогою яких це здійснювалося: дискредитація політичних опонентів шляхом наклепів та демагогії, розкол демократичних партій, погрози масовими страйками та демонстраціями тощо. Проте втручатися в цю боротьбу президент не наважувався, оскільки чудово розумів, що за місцевими комуністами стоїть Москва. Ще в червні 1947 р. він говорив своєму секретарю Е. Таборському, що демократична Чехословаччина може бути врятована тільки в тому разі, «якщо радянське просування буде зупинено демонстрацією великої сили Заходу. Росіяни будуть робити все можливе для розширення та зміцнення своєї гегемонії у Німеччині та у всій Центральній Європі до того часу, поки не будуть остаточно зупинені»⁴⁷.

За підсумком політичної кризи 1947 р. у Словаччині так і не вдалося сформувати єдиного блоку антикомуністичних сил. Цьому перешкождали наявні між чеськими і словацькими партіями розбіжності в поглядах на питання державно-правового устрою ЧСР. Багато противників комунізму були розчаровані позицією Заходу, який не хотів втручатися у внутрішні справи ЧСР, налякані недемократичними методами боротьби, які використовували комуністи⁴⁸. За таких обставин вони вважали за краще дистанціюватися від політичної боротьби в державі. Це не сприяло зближенню та координації діяльності демократичних партій ЧСР, що ще більше розв'язувало руки комуністам на шляху до загальнодержавного путчу 1948 р.

Отже, підсумки парламентських виборів 1946 р. у Словаччині засвідчили завершення періоду повоєнних компромісів «народної демократії» та неминучість вибору: повернення ЧСР до класичної парламентської демократії чи встановлення в державі комуністичної диктатури. Перемога Демократичної партії на виборах 1946 р. у Словаччині перешкождала зміцненню позицій комуністів у загальнодержавній системі державної влади та створювала передумови для створення антикомуністичного блоку чеських і словацьких партій. Крім того, вона не давала комуністам можливості пришвидшити проведення в Словаччині соціалістичних перетворень за радянським взірцем. ДП послідовно відстоювала парламентську демократію та недоторканність приватної власності, а в словацькому питанні підтримувала програму перебудови ЧСР на федеративних засадах згідно з принципом «рівний із рівним».

Комуністи з метою уникнення політичної ізоляції у НФ чехів і словаків та розчищення шляху до комунізації Словаччини в 1947 р. розпочали активну боротьбу проти Демократичної партії, представників якої було публічно звинувачено в підтримці «реакції» та прибічників

«14 березня 1939 р.». У своїй боротьбі проти демократів комуністи також використали наявні соціально-економічні проблеми у Словаччині та невдоволення партизанів і учасників руху Опору перебігом «чисток» словацьких національних органів від «реакційних людацьких елементів». Керівництво ДП виявилось не готовим до агресивної комуністичної атаки, а очікуваної допомоги від чеських демократичних партій не надійшло. Дискредитаційною кампанією, фабрикуванням справ «ворогів» держави, погрозами масових страйків прибічників, провокацією урядової кризи комуністам вдалося домогтися ліквідації легітимно сформованої за результатами виборів 1946 р. більшості Демократичної партії у словацьких національних органах та зміцнити власні позиції у загальнодержавній системі державної влади ЧСР.

Здобута комуністами більшість у словацьких національних органах унаслідок політичної кризи 1947 р. стала своєрідною репетицією загальнодержавного комуністичного путчу в лютому 1948 р. та негативно вплинула на вирішення словацького питання в ЧСР. Комуністи фактично змусили представників Демократичної партії погодитися на третю Празьку угоду, яка звужувала повноваження СНР, а КУ трансформувала у місцевий виконавчий орган, який підпорядковувався центральному уряду. Чехословаччина по суті ставала унітарною державою. Спроби Демократичної партії домогтися її перебудови на федеративних засадах трактувалися комуністами як прояв сепаратизму й підтримка сил «реакції». Тому не дивно, що після кризи 1947 р. у ЧСР можна було спостерігати посилення празького централізму й унітаризму.

¹ Вовканич І. Чехословаччина в 1945–1948 роках: Нарис історії перехідного періоду. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2000. 352 с.

² Пугач Е. Характер рішення словацького вопрса в условиях тоталитарных режимов. *Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20–80-е годы XX века)*. Харьков, 1995. Т. 2. С. 102–111.

³ Шніцер І.О. Судовий процес над Йозефом Тісо та його вплив на суспільно-політичне життя в Чехословаччині 1946–1947 рр. *Науковий вісник Ужгородського університету: серія: Історія*. Ужгород: Говерла, 2019. Вип. 2 (41). С. 127–133.

⁴ Syrný M. Slovenskí demokrati '44–48. Kapitoly z dejin Democratickej strany na Slovensku v rokoch 1944–1948. Banská Bystrica, 2010. 404 s

⁵ Rychlík J. Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914–1992. Praha: Vyšehrad, 2015. 688 s.

⁶ Barnovský M. Na ceste k monopolu moci. Mocenskopolitické zápasy na Slovensku v rokoch 1945–1948. Bratislava: Archa, 1993. 248 s.

⁷ Letz R. Slovensko v rokoch 1945–1948 na ceste ku komunistickej totalite. Bratislava, 1994. 245 s

⁸ Štajar Š. Slovenské občianske politické strany v dokumentoch (1944–1948). Košice: SAV, 2002, 564 s.

- ⁹ Вовканич І. Чехословаччина в 1945–1948 роках... С. 104.
- ¹⁰ Rychlík J. Češi a Slováci ve 20. století... S. 294.
- ¹¹ Вовканич І. Чехословаччина в 1945–1948 роках... С. 105.
- ¹² Aprílová dohoda — «Záznam o dohode Predsedníctva DS Slovenska». Šutaj Š. Slovenské občianske politické strany v dokumentoch (1944–1948). Košice: SAV, 2002, S. 191–193. S. 192.
- ¹³ Волокитина Т.В., Мурашко Г.П., Носкова А.Ф. Москва и Восточная Европа. Власть и церковь в период общественных трансформаций 40–50-х годов XX века. Очерки истории. Москва, 2008. 807 с. С. 559.
- ¹⁴ Barnovský M. Aprílova dohoda a čo jej predchádzalo, quo vadis Slovensko? 1996. č. 1. S. 45–46. S. 46.
- ¹⁵ Вовканич І. Чехословаччина в 1945–1948 роках... С. 109.
- ¹⁶ Charvát J. Analýza průběhu a výsledků voleb do Národního shromáždění konaných v roce 1946. Kocian J., Smetana V. Květnové volby 1946 — volby osudové? Československo před bouří, Praha, 2014. S. 23–58. S. 41.
- ¹⁷ Barnovský M. Na ceste k monopolu moci... S. 100.
- ¹⁸ Из информационной записки ОВП ЦК ВКП(б) «О современном экономическом и политическом положении Чехословакии». Сентябрь 1947 г. *Советский фактор в Восточной Европе 1944–1953*: в 2 т. Москва: РОССПЭН, 1999. Т. 1. 1944–1948. С. 496–503. С. 499.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Там само. С. 496.
- ²¹ Rychlík J. Češi a Slováci ve 20. století... S. 299.
- ²² Ibidem.
- ²³ Краткая информация генерального секретаря КП Р. Сланского в ЦК ВКП (б) о положении в Чехословакии 16 июля 1946 г. *Советский фактор в Восточной Европе 1944–1953*: в 2 т. Москва: РОССПЭН, 1999. Т. 1. 1944–1948. С. 318–322. С. 319.
- ²⁴ Dohoda predstaviteľov politických strán združených v Národnom fronte Čechov a Slovákov o doplnení a zmenách dohody medzi vládou ČSR a Predsedníctvom SNR z 2. júna 1945 a protokolu o rokovaní z 11. júna 1946 (tretia pražská dohoda). *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*. Zv. II. Bratislava, 1998. S. 445–448. S. 446–447.
- ²⁵ Шніцер І.О. Три Празькі угоди як спроби вирішення словацького питання в Чехословацькій республіці (1945–1946 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету: серія: Історія*. Ужгород: Говерла, 2017. Вип. 1. С. 85–89. С. 87.
- ²⁶ Вовканич І. Чехословаччина в 1945–1948 роках... С. 175.
- ²⁷ Syrný M. Slovenskí demokrati '44–48... S. 282.
- ²⁸ Memorandum slovenských biskupov v záležitosti Dr. Jozefa Tisa predložené Predsedníctvu SNR 8. januára 1946. Mikuš J. Slovensko v dráme Európy. Martin: Matica slovenská, 2002. S. 360–362. S. 361.
- ²⁹ Syrný M. Slovenskí demokrati '44–48... S. 281
- ³⁰ Barnovský M. Politické súvislosti súdneho procesu s Dr. J. Tisom a spol. *Historický časopis*. 1992. č. 4. S. 457–472. S. 462.
- ³¹ Шніцер Судовий процес над Йозефом Тісо... С. 130.
- ³² Марьина В. Через «народную демократию» к социализму. 1945–1948 гг., Чехия и Словакия в XX веке: [Очерки истории]: в 2 кн. Москва, 2005. Кн. 2. С. 6–88. С. 56.
- ³³ Archív ÚPN. Fond A. Ústredné útvary štátnych a bezpečnostných orgánov. II. Fondy ústredných útvarov unitárneho štátu 1945–1969. 1 ič 14. Situácia na Slovensku — material spracovaný v r. 1947–1948.
- ³⁴ Шніцер І. Судовий процес над Й. Тісо... С. 130.

³⁵ Syrný M. Jesenná politická kríza na Slovensku v roku 1947. *Február 1948 a Slovensko*. Zborník z vedeckej konferencie Bratislava 14–15. február 2008. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2008. S. 127–177. S. 132.

³⁶ Šutaj Š. Slovenské občianske politické strany v dokumentoch (1944–1948)... S. 49.

³⁷ Syrný M. Jesenná politická kríza na Slovensku v roku 1947... S. 147.

³⁸ Letz R. Partizáni ako politický a mocenský činiteľ na Slovensku v rokoch 1945–1948. *Dies Ater — Nešťastný deň 29.8.1944*. Bratislava, 1994, S. 31–40. S. 37.

³⁹ Syrný M. Jesenná politická kríza na Slovensku v roku 1947... S. 156.

⁴⁰ Šutaj Š. Slovenské občianske politické strany v dokumentoch (1944–1948)... S. 51.

⁴¹ Пугач Е. История Словакии. Харьков: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2013. С. 209.

⁴² Там само.

⁴³ Letz R. Slovensko v rokoch 1945–1948 na ceste ku komunistickej totalite... S. 58.

⁴⁴ Syrný M. Jesenná politická kríza na Slovensku v roku 1947... S. 168.

⁴⁵ Марьина В. Через «народную демократию» к социализму. 1945–1948 гг. ... С. 62.

⁴⁶ Вовканич І. Чехословачина в 1945–1948 роках... С. 189.

⁴⁷ Марьина В. Второй президент Чехословакии Эдвард Бенеш: политик и человек. 1884–1948. Москва: Индрик, 2013. С. 406.

⁴⁸ Там само. С.409.

REFERENCES

1. Barnovský, M. (1996). *Aprílova dohoda a čo jej predchádzalo, quo vadis Slovensko?* 1, 45–46 [in Slovak].

2. Barnovský, M. (1993). *Na ceste k monopolu moci. Mocenskopolitické zápasy na Slovensku v rokoch 1945–1948*. Bratislava: Archa [in Slovak].

3. Barnovský, M. (1992). Politické súvislosti súdneho procesu s Dr. J. Tisom a spol. *Historický časopis*, 4, 457–472 [in Slovak].

4. Dohoda predstaviteľov politických strán združených v Národnom fronte Čechov a Slovákov o doplnení a zmenách dohody medzi vládou ČSR a Predsedníctvom SNR z 2. júna 1945 a protokolu o rokovaní z 11. júna 1946 (tretia pražská dohoda). (1998). *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*. Zv. II. (pp. 445–448). Bratislava [in Slovak].

5. Kocian, J., & Smetana, V. (2014). *Květnové volby 1946 — volby osudové? Československo před bouří*. Praha [in Czech].

6. Kratkaia ynformatsyia heneralnoho sekretaria KPCh R. Slanskoho v TsK VKP (b) o polozeny v Chekhoslovakyy 16 yulija 1946 r. (1999). *Sovetskiy faktor v Vostochnoi Evrope 1944–1953*. (Vol. 1). (pp. 318–322). Moskva [in Russian].

7. Letz, R. (1994). Partizáni ako politický a mocenský činiteľ na Slovensku v rokoch 1945–1948. *Dies Ater — Nešťastný deň 29.8.1944*. (pp. 31–40). Bratislava [in Slovak].

8. Letz, R. (1994). *Slovensko v rokoch 1945–1948 na ceste ku komunistickej totalite*. Bratislava [in Slovak].

9. Maryna, V. (2005). Cherez narodnuuu demokratyiu k sotsyalyzmu. 1945–1948 hh. *Chekhyia y Slovakiya v XX veke*. (Vol. 2). (pp. 6–88). Moskva [in Russian].

10. Maryna, V. (2013). *Vtoroi prezident Chekhoslovakyy Edvard Benesh: polytyk y chelovek. 1884–1948*. Moskva: Yndryk [in Russian].

11. Mikuš, J. (2002). *Slovensko v dráme Europy*. Martin: Matica slovenská. [in Slovak].

12. Puhach, E. (1995). Kharakter reshenyia slovatskoho voprosa v uslovyiakh totalytnykh rezhyimov. *Totalytnyizm y antytotalytnnye dyvzhenyia v Bolharyy, SSSR y druykh stranakh Vostochnoi Evropy (20–80-e hody XX veka)*. (Vol. 2). (pp. 102–111). Kharkov [in Russian].

13. Puhach, E. (2013). *Ystoriya Slovakyi*. Kharkov [in Russian].
14. Rychlík, J. (2015). *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914–1992*. Praha: Vyšehrad [in Czech].
15. Shnitser, I. (2019). Sudovy protses nad Yozefom Tiso ta yoho vplyv na suspilno-politychne zhyttia v Chekhoslovachchyni 1946–1947 rr. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu: seriia: Istorii*, 2 (41), 127–133 [in Ukrainian].
16. Shnitser, I.O. (2017). Try Prazki uhody yak sproby vyrishennia slovatskoho pytannia v Chekhoslovatskii respublitsi (1945–1946 rr.). *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu: seriia: Istorii*. 1, 85–89 [in Ukrainian].
17. *Sovetskyi faktor v Vostochnoi Evrope 1944–1953*. (1999). (Vol. 1). Moskva [in Russian].
18. Šutaj, Š. (2002). *Slovenské občianske politické strany v dokumentoch (1944–1948)*. Košice: SAV [in Slovak].
19. Syrný, M. (2008). Jesenná politická kríza na Slovensku v roku 1947. *Február 1948 a Slovensko. Zborník z vedeckej konferencie Bratislava 14–15. február 2008*. (pp. 127–177). Bratislava: Ústav pamäti národa [in Slovak].
20. Syrný, M. (2010). *Slovenskí demokrati '44–48. Kapitoly z dejin Democratickej strany na Slovensku v rokoch 1944–1948*. Banská Bystrica [in Slovak].
21. Volokytyna, T.V., Murashko, H.P., & Noskova, A.F. (2008). Moskva y Vostochnaia Evropa. *Vlast y tserkov v peryod obshchestvennykh transformatsyi 40–50-kh hodov XX veka*. Ocherky ystoriy. Moskva [in Russian].
22. Vovkanych, I. (2000). *Chekhoslovachchyna v 1945–1948 rokakh: Narys istorii perekhidnogo period*. Uzhhorod: Vyd-vo V. Padiaka [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2022.31.301>

УДК 3. 32. (327.7)

Ольга Котляр

канд. юрид. наук, доц.

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3

E-mail: olga.kotlyar@uzhnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3485-4157>

Євгеній Бевзюк

д-р. іст. наук, проф.

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3

E-mail: evbevizuk@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0191-7905>

ResearcherID Web of Science: G-1062-2019

ГЕЛЬСІНСЬКІ УГОДИ: УРОК ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРОЦЕСУ

У статті розглянуті основні причини підписання Гельсінського заключного акта акторами європейської системи міжнародних відносин. Надана характеристика окремих положень самого документа. У результаті дослідження доведено, що Гельсінська угода стала компромісом, закріпивши існуючий у Європі статус-кво та означивши рамки мирного регулювання відносин між Заходом та Сходом. Документом на довгі роки були закріплені ключові принципи європейського миру та безпеки. Угода суттєво послабила міжблокову напругу, не розділивши при цьому сторони процесу на «переможених» і «переможців». Окремі ідеї Гельсінки не втратили своєї актуальності і дотепер містять потенціал із підтримки системи європейської безпеки. Головне — це невтручання у внутрішні справи та баланс інтересів.

Знаковою спадщиною Гельсінки стало утворення міжнародної організації — НБСЄ/ОБСЄ. Остання відкривала перед європейцями можливість проводити політику задля створення єдиної, мирної, демократичної та процвітаючої Європи. При цьому важко пройти повз той факт, що сучасна ОБСЄ за багатьма параметрами своєї діяльності принципово відрізняється від початкового, задуманого варіанту. Сьогоднішня полеміка в рамках організації дедалі більше нагадує малоефективні дискусії часів колишньої Ліги Націй.

Загалом із масштабних задумів, заради чого все й починалося ще в 60-х–70-х роках минулого століття, мало що виконано. Проте на авансцену вийшла тематика, яка спочатку здавалася багатьом друго-рядною, питання про дотримання прав людини («третій кошик»). Європейська практика міждержавних відносин продемонструвала, що гуманітарна частина Гельсінських угод залишається актуальною і сьогодні, особливо в пострадянських країнах, де в питанні захисту прав людини, загалом, мало що змінилося з часів СРСР.

ОБСЄ не стала і вже навряд чи стане основним чинником формування комплексної системи європейської безпеки, що охоплює всі аспекти — від військового до гуманітарного. Сьогодні в організації переважає дрібнотем'я, що не відповідає первісним задумам її засновників. До того ж відсутність механізму гарантування дотримання принципів ОБСЄ може остаточно «поховати» організацію.

Ключові слова: європейська безпека, європейський інтерес, інтеграція, Гельсінкі, Заключний акт, міжнародне право, ОБСЄ, НАТО, ООН, гуманітарні принципи, права людини, суверенітет, територіальна цілісність.

Olga Kotlyar

PhD in Law, Associate Professor
Uzhhorod National University
3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine
E-mail: olga.kotlyar@uzhu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.0000-0002-3485-4157>

Evgen Bevzyuk

Doctor of History, Associate Professor
Uzhhorod National University
3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine
E-mail: evbevzyuk@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0191-7905>
ResearcherID Web of Science: G-1062-2019

THE HELSINKI AGREEMENTS: A LESSON FROM THE GENERAL EUROPEAN PROCESS

The article examines the main reasons for the signing of the Helsinki Final Act by actors of the global and European international system. The description of individual provisions of the document itself is provided. As a result of the study, it was proved that the Helsinki Agreement became a compromise that

consolidated the existing status quo in Europe and defined the framework for the peaceful regulation of relations between the West and the East. The key principles of European peace and security were fixed by the document for many years. The agreement significantly eased the inter-bloc tension without dividing the sides of the process into "losers" and "winners". Individual ideas of Helsinki have not lost their relevance and still contain the potential to support the European security system. The main thing is non-interference in internal affairs and a balance of interests.

The formation of the international organization — CSCE/OSCE — was a significant legacy of Helsinki. It opened up the opportunity for Europeans to pursue policies for the creation of a united, peaceful, democratic and prosperous Europe. At the same time, it is difficult to ignore the fact that the modern OSCE in many parameters of its activity is fundamentally different from the initial, conceived option. Today's polemics within the organization are increasingly reminiscent of the inefficient discussions of the former League of Nations.

In general, little has been accomplished from the large-scale plans, for which everything started back in the 60s and 70s of the last century. However, a topic that initially seemed secondary to many came to the fore, the issue of observing human rights ("the third basket"). The European practice of interstate relations has demonstrated that the humanitarian part of the Helsinki Agreements remains relevant even today, especially in post-Soviet countries, where, by and large, little has changed since the time of the USSR in terms of the protection of human rights.

The OSCE has not become and is unlikely to become the main factor in the formation of a comprehensive system of European security, covering all aspects — from military to humanitarian. Today, pettiness prevails in the organization, which does not correspond to the original intentions of its founders. In addition, the lack of a mechanism to guarantee compliance with the principles of the OSCE can finally "bury" the organization.

Keywords: *European security, European interest, integration, Helsinki, Final Act, international law, OSCE, NATO, UN, humanitarian principles, human rights, sovereignty, territorial integrity.*

Європейська історія насичена знаковими подіями та ювілеями, але вже за кілька років світова спільнота буде відзначати 50-річчя підписання Заключного акта з безпеки і співробітництва в Європі, який заклав нормативно-правові основи сучасної системи європейської безпеки у вигляді механізмів НБСЄ/ОБСЄ.

Звичайно, за пройдене пів сторіччя геополітичний ландшафт Європи доволі сильно змінився. До того ж, після розпаду СРСР міжнародна

організація з політичного переговорного форуму перетворилася переважно на майданчик для обміну взаємними звинуваченнями. Події 2014 р. стають причиною подальшого звуження поля діяльності ОБСЄ, а порядок денний організації втрачає свою актуальність. Важливі рішення, від яких залежить європейська стабільність, уже перестають буди загальноєвропейською колективною справою та ухвалюються в інших геополітичних форматах.

Упродовж усіх років існування ОБСЄ між політиками та дослідниками не вщухали дискусії щодо цілей, ефективності та перспектив розвитку цього формату міжнародної безпеки. Основні дискусії інтелектуалів (С. Віднянський, В. Гуменюк, А. Мартинов, В. Матвієнко. І. Мінгазутдінов, Ю. Шемшученко) велися за наступними напрямками. Насамперед, обговорювалася проблема вагомості ОБСЄ як форуму з питань європейської безпеки. Здійснювалася спроба надати оцінку ефективності європейського майданчика у плані дотримання гуманітарних принципів. Прихильники наступного напрямку зосередили свою увагу на проблемі можливості реформування ОБСЄ. Дискусія точилася навколо пошуку шляхів перетворення організації на повноцінну, дієву систему європейської безпеки. У цьому контексті ставилося питання про можливість заміни ОБСЄ будь-яким іншим переговорним форматом, ефективнішим як в ухваленні, так і в реалізації своїх рішень.

Об'єктом нашого дослідження стали Гельсінські угоди, підписані у 1975 р., предметом — процес підготовки й підписання Заключного акта з безпеки і співробітництва в Європі. Метою дослідження є розкриття процесу підготовки скликання організації та еволюції порядку денного наради, що зрештою призвело до підписання Заключного акта й ухвалення базових безпекових і гуманітарних принципів.

Ідея проведення загальноєвропейської наради виникла на початку 60-х рр. ХХ ст. Особливу наполегливість у реалізації задуму виявляли нейтральні держави та малі європейські країни, що входили в обидва військово-політичні блоки (НАТО, ОВД). Так, у грудні 1964 р. на ХІХ сесії Генеральної Асамблеї ООН міністр закордонних справ Польщі А. Рапацький виступив із пропозицією скликати загальноєвропейську нараду. Ініціативу польських колег підтримала Румунія. Узавши за основу румунську ініціативу, Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію 2129 (XX) у 1966 р. Ідею одразу ж підхопила група європейських країн — Австрія, Бельгія, Швеція, Данія, Фінляндія, Нідерланди, Угорщина, Болгарія, Румунія та Югославія. Це стало умовою розгортання дискусії навколо принципів і формату майбутньої зустрічі.

Утім, після короткого сплеску інтересу до практичної сторони реалізації ідеї у відносинах Заходу і Сходу настала пауза. Остання була

викликана інтервенцією країн Варшавського договору до Чехословаччини та придушенням «Празької весни» (1968 р.). Процес організації практичного формату європейської безпеки було поставлено на паузу.

За цих умов радянське керівництво, маючи на меті «відбілити» свій політичний імідж, переходить до активних зовнішньополітичних дій. Ідея організації наради стає центральною ініціативою на європейському векторі зовнішньої політики Радянського Союзу. Вже у березні 1969 р., після засідання політичного консультативного комітету країн-учасниць Варшавського договору в Будапешті, соціалістичні країни звернулися із закликом до країн-членів НАТО «перейти від загальних заяв про мир до конкретних дій та заходів з розрядки та роззброєння, а в подальшому розширити формат співробітництва та миру між народами»¹. В ухваленій резолюції члени консультативного комітету запропонували зібрати представників усіх країн Європи для проведення загальноєвропейського форуму з безпеки і співробітництва у Європі².

Схожої, конкретної пропозиції із боку країн Східного блоку раніше не надходило, тому ідея справила певне враження на дипломатів Заходу. Після тривалих дебатів навколо пропозиції країн ОВД політична еліта Заходу переважно поставилася до ініціатив Сходу як до пропагандистської акції під гаслом «боротьби за мир». Проте вже у червні 1969 р. на міжнародній нараді комуністичних і робітничих партій у Москві генсек ЦК КПРС Л. Брежнєв знову заговорив про «послідовну позицію соціалістичних країн Європи щодо необхідності скликання загальноєвропейської наради»³. У липні 1969 р. міністр закордонних справ СРСР А. Громико закликав європейців скликати загальноєвропейський форум.

З огляду на наведений вище ланцюжок фактів може скласти враження, що мирна безпекова ініціатива — це винятково наполеглива робота правлячої політичної еліти Радянського Союзу. Втім, наявний матеріал дозволяє стверджувати, що країни Заходу розглядали питання доцільності загальноєвропейської наради, виходячи з тези про обов'язкове включення в переговорний процес США й Канади.

Таке трактування процесу організації форуму має своє пояснення. У середині 60-х рр. ХХ ст. у країнах Західної Європи склалися два підходи до парадигми забезпечення власної безпеки. Головні прихильники атлантичного підходу (Велика Британія, Нідерланди) наголошували на важливості збереження американських безпекових гарантій союзникам по НАТО. Прихильники другого, євроатлантичного, підходу (ФРН, Франція, Італія) не ставили під сумнів факт американського лідерства у Європі. Водночас вони прагнули обмежити свободу дій Вашингтона в Європі через підписання взаємозобов'язуючих безпекових угод.

Маючи на меті розв'язати проблемні аспекти європейського безпекового формату, керівництво блоку скликало сесію Ради НАТО (грудень

1967 р.). На сесії міністр закордонних справ Бельгії П. Армелъ виступив із доповіддю «Майбутні завдання Північноатлантичного альянсу»⁴. Доповідь Армелъ вважають таким собі політичним регламентом, яким у подальшому керувалися члени Північноатлантичного альянсу впродовж «холодної війни». Насамперед у документі констатувалося, що «радянська доктрина мирного співіснування змінила характер і зміст конфронтації із Заходом». Цей факт, на думку Армелъ, дозволяє сформулювати ідею нової комплексної політики. Остання передбачає можливість розвитку діалогу між Сходом та Заходом за умови збереження загальної політичної лінії Альянсу та оборонної європейської безпекової системи блоку⁵. На практиці це була заявка на обов'язкову участь США та Канади у формуванні нової безпекової європейської архітектури.

Уже в жовтні 1969 р. країни-члени НАТО припинили ставити під сумнів необхідність скликання загальноєвропейської наради. Втім, певна суперечка існувала довкола питання формування порядку денного наради. Суперечку викликала відверто прагматична пропозиція СРСР. Радянський Союз волів нараду перетворити на таку собі юридичну фіксацію статус-кво держав, що склався на континенті після Потсдамської конференції. Зрештою члени Альянсу прийшли до спільного рішення доповнити порядок денний загальноєвропейської наради гуманітарною проблематикою та питаннями зміцнення довіри у військовій галузі⁶.

Отже, варто визнати, що з середини 60-х рр. ХХ ст. обидві сторони (НАТО, ОВД) перебували на стадії пошуку безпекового європейського знаменника. Втім, конкретному усвідомленню необхідності практично зібрати загальноєвропейський форум сприяла низка інтелектуальних ідей та політичних подій.

Так, одним із перших про перспективу європейців стати можливою жертвою воєнного зіткнення двох наддержав (СРСР, США) заявив Шарль де Голль. Маючи на меті уникнути можливої конфронтації між Заходом і Сходом, президент Франції висунув сміливу та ілюзорну концепцію об'єднаної Європи: «від Атлантики до Уралу» (1964)⁷. Пропозиція де Голля передбачала налагодження прямого діалогу між європейськими країнами НАТО та ОВД із проблем континентальної безпеки. Логіка французького президента була близькою геополітичним настроям радянського керівництва. Останнє намагалося всіляко обмежити американську гегемонію в Європі.

У популяризації ідеї наради значну активність проявляла нейтральна Фінляндія. Остання перебувала в дружніх та економічно вигідних для неї відносинах привілейованого партнера з Радянським Союзом і одночасно була збентежена зростаючою конфронтацією між СРСР і Заходом,

першою жертвою якої, як справедливо вважали в Гельсінкі, могла стати сама Фінляндія. Відповідно 5 травня 1969 р. уряд Фінляндії направив ноти керівникам 32 європейських держав із пропозицією «добрих послуг» у налагодженні механізму багатосторонніх консультацій із питань організації загальноєвропейської наради⁸. Однак численні мирні ініціативи різних країн Європи могли би так і залишитися недосяжною мрією, якби не позитив тих міжнародних процесів, що мали місце в Європі починаючи з кінця 1968 р.

Так, перспективу скликання загальноєвропейської наради однозначно відкривали вибори 1969 р. у ФРН. До влади в Німеччині прийшов коаліційний уряд соціал-демократів та вільних демократів на чолі з В. Брандтом. Новий канцлер ФРН сформулював моральні та політичні орієнтири можливого європейського безпекового формату. На думку Брандта, «безпековим ключовим» завданням ставало встановлення добросусідських відносин Німеччини зі своїми східними сусідами. На практиці відкривалася можливість налагодити співпрацю в рамках «нової східної політики» (“*Neue Ostpolitik*”). У такий спосіб доповнювалася парадигма європейської безпеки на тлі історичного примирення німців із своїми східними сусідами.

Тому цілком послідовно щодо змісту ідеї «нової східної політики» та, «відчуваючи важкий тягар німецької історії, на згадку про мільйони вбитих»⁹, В. Брандт, як політичний лідер західних німців, став на коліна (грудень 1970 р.) перед пам'ятником жертвам повстання у Варшавському гетто. Канцлер ФРН та міністр закордонних справ В. Шеель підписали німецько-польський договір, у якому підтверджена відмова Бонна від претензій на територію Польщі¹⁰.

Наступною сторінкою нової політики стало примирення з Прагою. У грудні 1973 р. укладено двосторонній договір із ЧССР. Згідно з договором ФРН анулювала Мюнхенську угоду 1938 р., яка дозволила Гітлеру відторгнути від Чехословаччини Судетські території. Згідно із ст. 4 договору, підтверджувалася «непорушність спільних кордонів обох держав у теперішньому та майбутньому»¹¹. Фактично договір між двома країнами став прологом майбутніх статей Гельсінського заключного акта про визнання європейських кордонів, що були встановлені після Другої світової війни.

Новою компромісною сторінкою у відносинах між країнами-переможницями і ФРН стала Чотиристороння угода щодо Берліна (вересень 1971 р.). СРСР вперше погодився із правом Західного Берліна на тісні контакти з ФРН та визнав право останньої представляти Західний Берлін на міжнародній арені.

Вирішальне значення для відкриття європейського безпекового форуму мала нормалізація двосторонніх відносин двох Німеччин. Ще у

1969 р. В. Брандт офіційно визнав існування двох німецьких держав у рамках єдиної німецької нації. При цьому канцлер відразу додав, що НДР для ФРН «не перебуває за кордоном». Утім, це не завадило сторонам у 1972 р. підписати Договір про основи відносин між ФРН та НДР¹². Договором визнавалася державна самостійність і суверенітет НДР. Це відкривало перспективу співпраці двох німецьких держав та стало підставою для отримання ними членства в ООН. Як наслідок, на початок 80-х рр. товарообіг між двома країнами досяг 15 млрд марок, а 65% молоді вважали німців ФРН і НДР представниками одного народу¹³.

Утім, юридична основа для нового етапу європейських відносин була закладена ще Московським договором 1970 р. Його підписанню передували зatoryжні переговори двох міністрів — Е. Бара та А. Громико. Насамперед сторони відмовлялися від насильства у двосторонніх відносинах. Проте для радянської дипломатії основним досягненням стала згода Західної Німеччини визнати зміни кордонів, що склалися після підписання Потсдамських угод¹⁴. Втім, апофеозом процесу закріплення двосторонніх відносин та символом персональної дипломатії можна вважати триденну зустріч В. Брандта та Л. Брежнєва в Ореанді (1971 р.) Зустріч перетворилася на історичну легенду завдяки її неформальному характеру особистих відносин, що склалися між лідерами двох країн. Як пізніше написав Е. Бар, «у тій ситуації руйнація недовіри та образу ворога з обох боків була відчутною»¹⁵. У 1973 р. відбулася поїздка Брежнєва до Бонна. Під час зустрічі обговорювалося широке коло економічних питань двосторонньої співпраці. Отже, склалися всі передумови для переходу від двосторонньої дипломатії до організації європейського представницького форуму з проблеми миру та безпеки.

У радянській історіографії традиційно існував упереджений підхід в оцінці внеску СРСР і соціалістичних країн до справи скликання загальноєвропейської наради. Доводилося, що США ставилися індиферентно до проблеми європейської безпеки. Однак така постановка проблеми не відповідала дійсності. Можна стверджувати, що для Сполучених Штатів закріплення статус-кво на континенті вписувалося, по-перше, у формат їхніх європейських інтересів, по-друге, лежало у площині політики розрядки міжнародної напруженості. Як відомо, остання ідея особливо була близькою американцям за часів президентства Р. Ніксона та Д. Форда.

Саме тому в останнє п'ятиріччя перед нарадою було чимало зроблено у плані налагодження системи глобальної безпеки, а США та СРСР здійснили конкретні кроки в напрямі стримування гонки озброєння. Цей міжнародний процес отримав назву «розрядки». Відповідно президент США Р. Ніксон у травні 1972 р. здійснив візит до Радянського Союзу. В Москві були підписані договори — ПРО та ОСО-1. Термін дії договорів

— 5 років. Наступним кроком став візит генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва до США (червень 1973 р.). У Вашингтоні сторони підписали безстрокову угоду про запобігання ядерній війні.

Наступний президент США Дж. Форд (листопад 1974 р.) провів зустріч у Владивостоку з Л. Брежнєвим. Глави наддержав уклали попередню угоду про співпрацю в галузі контролю над озброєннями. У тому ж 1974 р. був підписаний договір між СРСР та США про обмеження підземних ядерних випробувань. Позитивним моментом у форматі двосторонніх відносин наддержав став спільний політ радянського космічного корабля «Союз» й американського «Аполлон» (1975 р.). Як бачимо, позиції двох країн еволюціонували в одному напрямі. Відповідно інституалізація гельсінського процесу у вигляді скликання загальноєвропейської наради стала логічним підсумком поглибленої співпраці країн Європи та наслідком зменшення глобального суперництва між військовими блоками.

Отже, на тлі «розсіяної» нестабільності периферій світу Європа в середині 1970-х рр. виглядала острівцем спокою, примирення та діалогу. Влітку 1975 р. відбулися другий і третій підготовчі етапи Загальноєвропейської наради, і 11 серпня в Гельсінкі на засіданні НБСЄ на вищому рівні відбулося урочисте підписання Заключного акта НБСЄ. Його підписали 35 держав, включаючи дві північноамериканські — США і Канада.

Документальною основою Заключного акта стали результати роботи трьох комісій, в яких дипломати погоджували прийнятні для всіх країн-учасниць принципи відносин між державами. У першій комісії обговорювався комплекс проблем європейської безпеки. Друга комісія працювала над документами економічного, науково-технічного співробітництва і співпраці в галузі навколишнього середовища. Остання група експертів розглядала співпрацю в галузі забезпечення гуманітарних прав, культури, освіти й інформації. Загалом результати домовленості в рамках трьох комісій отримали назву «трьох кошиків».

Віддзеркаленням збалансованого інтересу всіх сторін стала Декларація принципів, якими держави-учасниці керуватимуться у взаємних відносинах¹⁶. Цей документ у низці своїх положень відкривав перспективу компромісів щодо широкого кола питань, які зачіпали практично всі сфери відносин між західними країнами та соціалістичним блоком на чолі з СРСР.

Зміст декларації містив перелік 10-ти відомих принципів, серед яких рівність, суверенітет, територіальна цілісність, незастосування сили, повага до прав людини, рівноправність і право народів розпоряджатися своєю долею. Побіжного погляду досить, щоби побачити, наскільки

компромісним для сторін діалогу був цей перелік. За наслідками багатосторонніх консультацій було сформульовано Декларацію, яка набула форми цілісного документа, що надало змогу її підписати керівникам країн, які принципово різнилися за своїми політичними та ідеологічними переконаннями.

Утім, якщо абстрагуватися від численних переговорних нюансів, то можна виділити дві найбільші групи суперечностей. Першу можна віднести до семантичної дискусії сторін-учасниць переговорного процесу. Дискусія точилася навколо визначення смислових відмінностей між принципом непорушності кордонів і правом народів самостійно розпоряджатися своєю долею.

На необхідності розв'язати першу суперечність особливо наполягали СРСР та його союзники по Варшавському блоку. Радянському Союзу вкрай важливо було в новому загальноєвропейському документі зафіксувати принцип непорушності кордонів та їх незмінність на Сході Європи. Як відомо, попереднім документом, в якому були зафіксовані післявоєнні зміни європейських кордонів, було рішення країн-переможниць — СРСР, США та Великої Британії. На конференції у Потсдамі за радянським проєктом переможці узгодили територіальні зміни в Німеччині. Від останньої відчужувались Східна Пруссія з Кенігсбергом, більша частина Померанії та Сілезії. Польща отримала західну частину Східної Пруссії і землі на схід від лінії Одер — Західна Нейсе. Ці райони відповідали історичним областям Померанії та Сілезії. Відповідно східний кордон Польщі пройшов уздовж лінії Керзона. Понад 6 млн німців та угорців, які проживали на територіях, що відійшли до Польщі, Чехословаччини та СРСР, виселили з колишніх місць проживання. Німеччина втратила свої етнічні території¹⁷. На заході Європи територіальні зміни були не настільки масштабними й зачіпали переважно інтереси Італії.

Отже, лівова частина «позитивних» територіальних змін припала на Східну комуністичну Європу. Саме тому під час підписання Заключного акта головний інтерес СРСР та його союзників по Варшавському договору полягав у закріпленні принципу непорушності кордонів, що ототожнювалося з остаточним визнанням Заходом повоєнних кордонів у Європі.

Утім, у позиції країн Заходу щодо змісту «першого кошику» було прагматично враховано військово-політичний баланс сил, що склався у Європі до середини 1970-х рр. У Вашингтоні проблема європейських кордонів хоч і не викликала «дипломатичну ейфорію», але й не зустріла заперечення. Там виходили з того, що для СРСР і його союзників фіксація кордонів є принциповим питанням. Ігнорування позиції Москви однозначно загрожувало перетворити всі мирні ініціативи у «дипломатичний попіл». Саме тому європейські країни НАТО і США погодилися з

позицією країн Східного блоку, а вибір було зроблено на користь фіксації у Заключному акті геополітичної стабільності. Західні країни виходили насамперед із бажання закріпити принципову можливість об'єднання Німеччини в майбутньому на основі вільного волевиявлення німців.

Формально така постановка питання не суперечила принципу непорушності кордонів, оскільки непорушність розумілася як неприйнятність їх зміни за допомогою сили. Непорушність не означала незмінності. Відповідно завдяки далекоглядно зафіксованому в 1975 р. формулюванню виявилось, що в 1990 р., коли Західна і Східна Німеччини стояли на порозі об'єднання, міжнародно-правову сторону цього процесу забезпечив Гельсінський акт. Під час дискусій у колі лідерів країн-переможниць (США, СРСР, Велика Британія, Франція) канцлер ФРН Г. Коль аргументував свою позицію, апелюючи до положення Заключного акта, в якому була прописана формула можливості зміни кордонів «відповідно до міжнародного права, мирним шляхом та за домовленістю»¹⁸. Означене положення юридично визначило процес майбутнього об'єднання Німеччини.

Наступна група розбіжностей у діалозі сторін стосувалася принципу співвідношення територіальної цілісності держав та права народів розпоряджатися своєю долею. Останній принцип за змістом був майже рівнозначним праву на самовизначення націй, як його розумів президент США В. Вільсон. Вільсон відстоював ідею створення незалежних європейських національних держав. Однак автор 14-ти принципів декларував це право на Версальській мирній конференції, яка підбивала підсумки Першої світової війни, внаслідок якої припинили своє існування чотири імперії.

Після Другої світової війни, в умовах біполярної системи міжнародних відносин, самовизначення народів стало трактуватися як імперативний принцип сучасного міжнародного права. Його повне формулювання — «Принцип рівноправності та самовизначення народів» (п. 2 ст. 1 Статуту ООН) — як загальновизнаний принцип міжнародного права вже був зафіксований 1945 р. у Статуті ООН (п. 2 ст. 1, а також ст. 55, 73, 76).

Проте автори Заключного акта, свідомо замість оонівського «права на самовизначення» використали в документі словосполучення право «народів розпоряджатися своєю долею». Такий підхід мав логічне пояснення. Для окремих етнічних регіональних політиків самовизначення асоціювалося з наявністю потенційного права на утворення національної держави. Тому, маючи на меті нейтралізувати відцентрові сепаратистські тенденції на європейському континенті, автори в Заключному акті використали термін «розпоряджатися».

Нагадаємо, що проблема «цілісності» держав до середини 70-рр. ХХ ст. становила вкрай актуальну тему в сенсі внутрішньої політики

низки країн Європи. Кризові явища в економіці країн західного блоку та «соціалістичної співдружності» сприяли загостренню відцентрових етнічних процесів, які уможливлювали небезпечну тенденцію переростання в сепаратистський рух (Шотландія та Північна Ірландія у Великій Британії, каталонці та баски в Іспанії, Ліга Півночі в Італії, автономія Ельзасу та Бретань у Франції, франкомовний Ванкувер у Канаді, національна проблема в Югославії). Радянський Союз також мав меркантильний інтерес щодо фіксації положення територіальної цілісності. Москва воліла не лише вкотре в міжнародному документі підтвердити непорушність своїх кордонів, але й жадала запобігти можливій появі відцентрових рухів у радянських республіках. Насамперед така небезпека стосувалася країн Балтії, окупованих ще в 1940 р.

Означений принцип «народів розпоряджатися своєю долею» став компромісом між країнами ліберальної демократії і країнами, що входили до соціалістичного блоку. Для такого твердження існує підстава. У міжнародно-правових актах право народу розпоряджатися власною долею передбачає не лише здобуття незалежності, а й самостійність у визначенні пріоритетів свого національно-культурного розвитку. При цьому невід'ємною частиною права на самовизначення є право самостійно розпоряджатися своєю долею. Однак не обов'язково, що останнє право може реалізовуватися лише у процесі самовизначення території. Право народів розпоряджатися своєю долею — це право народів, але не їхній обов'язок, і здійснення цього права може бути багатоваріантним.

На переконання авторів Заключного акта, право народів розпоряджатися своєю долею включало право вільно, без зовнішнього втручання визначати свій політичний статус, економічний, соціальний та культурний розвиток. У широкому політичному контексті це право народу обирати соціально-політичну систему. Відповідно для країн Західної Європи право обирати — це той правовий механізм, що відповідає сутності демократії. Для СРСР такий підхід означав легітимізацію соціалізму з комуністичною ідеологією як соціально-політичної системи.

Отже, Заклучний акт, хоч і зафіксував певний баланс інтересів Сходу та Заходу щодо проблеми територіальної цілісності, проте не містив гарантій виконання всіх досягнутих домовленостей. Справедливі сумніви в тому, якою мірою країни підписанти дотримуватимуться положення про «цілісність», підживлювали відчуття ефемерності досягнутого результату. У майбутньому, в період розпаду Югославії, це стало однією з умов перегляду західними країнами їхнього початкового інституціоналізаційного ставлення до принципу територіальної цілісності. На думку західних політиків, Югославія не могла апелювати до Заклучного акта для виправдання своєї централізаторської політики.

Спробою сторін сформувати баланс інтересів на міжблоковій основі став Документ із заходів зміцнення довіри й деяких аспектів безпеки й роззброєння. У тексті документа розкривався зміст поняття «заходи довіри». До найважливіших положень були віднесені: попереднє повідомлення про проведення масштабних військових навчань сухопутних військ або їх передислокацію; обмін у добровільному порядку і на взаємній основі військовими спостерігачами, що відряджалися на такі навчання¹⁹.

Отже, консенсус сторін щодо змісту «першого кошику» декларації став успіхом міжнародно-політичної лінії у плані закріплення наявного у Європі статус-кво. Декларація не розв'язувала всіх проблем відносин між Заходом і Сходом, але однозначно не підвищувала конфліктний поріг на континенті та зменшувала вірогідність звернення європейських країн до сили як до методу врегулювання внутрішніх і міжнародних суперечок. По суті, в Гельсінкі було підписано загальноєвропейську конвенцію про ненапад, гарантами якої на той момент стали дві великі (Франція, Велика Британія) та дві наддержави (США, СРСР). Однозначно це був успіх дипломатії ХХ століття у плані закріплення європейського безпекового формату.

Домовленості «другого кошика» фіксували принципи економічного і науково-технічного співробітництва і співпраці в галузі навколишнього середовища. У цьому сенсі сторони декларативно погодилися сприяти впровадженню в торговельних відносинах режиму найбільшого економічного сприяння. Однак цей факт не означав, що СРСР та інші соціалістичні країни автоматично отримали «сприятливий» статус у відносинах із західними країнами.

Цей факт має таке пояснення. Сполучені Штати реалізацію економічних положень «другого кошика» пов'язували з гуманітарною проблемою. Ба більше, ще до підписання Заключного акта США встановили міцний баланс між положеннями другого (економіка) і третього кошиків (співпраця в гуманітарній області). На практиці цей підхід було імплементовано в законі США про торговельну реформу з поправками Джексона-Веніка і Стівенсона (1974 р.)²⁰. Відповідно до цього закону надання Радянському Союзу режиму найбільшого сприяння в торгівлі та кредитах обумовлювалося вимогами щодо змін радянської еміграційної політики. До уваги брався факт порушення в СРСР прав на вільну еміграцію та на безперешкодний вибір країни проживання. Обмежувальні законодавчі ініціативи американських конгресменів були викликані дискримінаційними рішеннями Москви. Нагадаємо, що 3 серпня 1972 р. Президією Верховної Ради СРСР було ухвалено указ № 3198-VIII, який покладав на радянських громадян (представники єврейського, вірменського та німецького етносів), які виїжджали на постійне місце проживання за кордон,

обов'язок відшкодувати витрати держави на їхнє навчання у ВНЗ, аспірантурі, ординатурі та ад'юнктурі, а також витрати на здобуття наукового ступеня²¹.

Попри сказане, необхідно визнати, що принципова позиція Сполучених Штатів та західних країн змусила радянське керівництво еволюціонувати в напрямі пом'якшення еміграційних правил. Якщо в 1970 р. дозвіл на виїзд із СРСР отримали кілька сотень чоловік, то в 1976 р., після підписання Гельсінського акта, було видано 35 тисяч таких дозволів, а від початку перебудови з СРСР щороку виїжджало 235 тис. осіб²².

Що більше наближався момент підписання Заключного акта, то ясніше вимальовувалися меркантильні інтереси сторін. Найскладніша полеміка між Заходом і Сходом розгорнулася навколо «третього кошика», який стосувався проблеми забезпечення індивідуальних прав громадян, насамперед гуманітарних. Причина суперечки полягала в неоднаковому баченні сторонами переговорного процесу кінцевої мети наради. Так, у Москві нарада з безпеки розглядалася як урочистий акт закріплення принципу непорушності кордонів. Однак в міру насичення конкретикою положень «третього кошика» Заключного акта інтерес СРСР до інституціоналізації гельсінського процесу поступово згасав.

Позиція ж західних країн щодо змісту «третього кошика» еволюціонувала в прямо протилежному напрямку. Третя частина документа містила такі пункти, як «повага до прав людини та фундаментальних свобод: свободи совісті та релігії, обміну думками, свободи пересування»²³. Також наголошувалося на необхідності зближення підходів до регулювання таких питань, як право на воз'єднання сімей, які були розділені державними кордонами; взяття шлюбу з іноземними громадянами; виїзд зі своєї країни та вільне повернення назад²⁴.

Із самого початку підготовки конференції радянські дипломати намагалися максимально уникати розгляду цих пунктів. Західні учасники навпаки вважали ці пункти справою міжнародної громадськості та публічної дипломатії, а тому без гуманітарних пунктів відмовлялися підписувати інші. Виникла безвихідна ситуація. Утім, жорстка позиція країн соціалістичного блоку з питань забезпечення прав людини мала своє ідеологічне пояснення.

Соціалістична концепція прав людини формувалася на ідеї соціально-класової природи суспільства. Стверджувалося, що прав людини поза межами суспільства або незалежно від інтересів суспільства не може бути. Індивідуум ототожнювався з колективом, а універсальний характер прав людини відкидався як щось абстрактне. Країни соціалістичного блоку прагнули інтерпретувати права людини насамперед як певну суму соціально-економічних прав: право на відпочинок, безкоштовну освіту,

медичну допомогу, допомогу по хворобі, вагітності, догляді за дітьми та інше.

Попри те, що такий підхід до трактування прав людини мав свою ідеологічну природу, Радянський Союз і союзні йому країни чимало зробили у сфері соціально-економічного захисту трудящих. Так, за рахунок державного фінансування було створено одну з найкращих у світі структур соціальної сфери. Було ухвалене ліберальне трудове законодавство, не існувало безробіття.

Не маючи аргументів ігнорувати ці досягнення, західні країни все ж вказували на відсутність у радянських громадян реального політичного вибору в умовах однопартійної системи, нереалізованість прав на вільний доступ до інформації, висловлювання своєї думки, пересування, обмеженість прав на свободу совісті й релігійних переконань. Після тривалих дискусій у «третьому кошику» були закріплені гуманітарні принципи. Вони передбачали політичні зобов'язання з дотримання прав людини та основних свобод, зокрема свободи пересування, інформації. Наголошувалося на необхідності налагодження наукових контактів, співпраці в галузі освіти, культурних обмінів, вільного радіомовлення, а головне — у документі закріплювалося право на моніторинг виконання домовленостей у гуманітарному блоці.

У документі було конкретизовано завдання «сприяти поліпшенню відносин між державами-учасницями, забезпечувати атмосферу, у якій народи можуть жити в умовах справжнього та міцного миру, при цьому вони мають бути захищеними від будь-якої загрози чи замаху на їхню безпеку»²⁵.

Переважна частина експертів одностайна в тому, що перший і третій «кошики» документа стали результатом компромісу. Так, Захід погоджувався визнати непорушність повоєнних «ялтинських» кордонів. Для радянського керівництва фіксація кордонів, територіальної цілісності держав та їхнього суверенітету здавалися міцною гарантією збереження правлячих східних режимів. Відповідно радянська дипломатія вважала такий компроміс своєю перемогою. Проте, як показала історія, перемога Кремля виявилася пірровою. Незабаром після підписання угод СРСР зіткнувся з протестами як із боку своїх власних громадян, так і з вимогами з боку західних урядів та громадськості дотримуватися прийнятих на себе гельсінських зобов'язань. Особливо гостро стояла проблема дотримання прав людини та основних свобод.

Принципова позиція країн Заходу в оцінці гуманітарної проблеми в Радянському Союзі будувалася на численних фактах порушення в СРСР і країнах радянського блоку прав людини. Відомо, що гуманітарний блок рішень Загальноєвропейської наради не був секретом для радянської

громадськості. Про триваючий на нараді дискурс із проблеми прав людини громадяни СРСР були інформовані завдяки потужній системі мовлення закордонних радіостанцій («Голос Америки», «Радіо Ватикану», «Бі-бі-сі», «Воля», «Вільна Європа», «Німецька хвиля»).

Ці повідомлення стимулювали виступи радянських правозахисників. Так, у 1976 р. у СРСР правозахисниками було засновано Московську Гельсінську групу. Метою своєї роботи група проголосила контроль над виконанням гуманітарних статей гельсінських угод. З гострою критикою радянського ладу виступав батько водневої бомби, академік А. Сахаров. Наступним був письменник О. Солженіцин. Він публікував книги, які викривали сталінізм і репресивний характер держави, створеної більшовиками.

9 листопада 1976 р. створено Українську Гельсінську групу — другу у СРСР правозахисну організацію, яка виступала проти порушень прав людини. Сам факт її існування в майбутньому став пусковим механізмом, який «підірвав» Радянський Союз зсередини. Засновниками та відомими правозахисниками були М. Руденко, Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, П. Григоренко, І. Кандиба, В. Стус, Н. Світлична, С. Караванський, О. Мешко та ін. Українська Гельсінська група відстоювала ідеї демократії, поваги до прав людини та вела легальну боротьбу за здобуття українцями незалежності.

Отже, слід наголосити, що правові норми «третього кошика» запустили процес імплементації низки міжнародних договорів, які стали ідеологічною та політичною пасткою, а з часом запустили процес розпаду СРСР. Так, ще у 1966 р. 106 країн-членів ООН ухвалили два міжнародних документа. Перший — Міжнародний пакт про громадянські й політичні права. Другий — Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права. Обидва пакти були ратифіковані в СРСР через 7 років у 1973 р., а набули чинності лише в 1976 р. Відповідно Сполучені Штати підписали обидва пакти в 1977 р., але дотепер не ратифікували Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права.

Це мало своє пояснення. Так, Радянський Союз відмовлявся десять років ратифікувати пакти. Свою позицію СРСР аргументував принципом суверенітету держави. Московська політична еліта виступала проти включення до пакту такого пункту, як право кожного вільно пересуватися, виїжджати й повертатися у свою країну. Ще серйозніші розбіжності між Заходом та Сходом були пов'язані з марксистською парадигмою розуміння власності (особиста, приватна)²⁶. Сполучені Штати також не поспішали здійснювати ратифікацію Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права. Свою позицію вони пояснювали положеннями конституції, у якій був закріплений федеративний устрій дер-

жави, а тому соціальні та економічні права віднесено до юрисдикції штатів²⁷.

Однак необхідно визнати, що факт ратифікації двох пактів у СРСР і одного у США однозначно слід розглядати як позитивний результат гельсінського компромісу країн-учасниць наради. Міжнародні документи наголошували на наявності універсальних цінностей, при цьому було враховано специфіку економічного, культурного, соціального характеру й особливості національних законодавств.

Слід визнати, що рішення «третього кошика» — гуманітарні питання, індивідуальні права громадян — не лише стали головною темою наступних дискусій у рамках НБСЄ, але на багато років окреслили коло проблемних питань у діалозі між країнами Заходу і Сходу.

На наступних зустрічах радянські експерти воліли оговорювати проблему європейської розрядки (військово-політична сфера). При цьому на критику західних демократій про регулярне порушення прав людини соціалістичні країни апелювали до принципу невтручання у внутрішні справи, який теж був закріплений у Заключному акті. Делегати від соціалістичних країн посилювалися на свої конституції і відсутність правової бази для застосування норм, ухвалення яких домагались представники Заходу. У відповідь звучала критика радянської конституції і основних законів країн народної демократії.

Відповідно до взятих на себе в Гельсінкі зобов'язань Москва все ж скоординувала свою політику з тим, що сама офіційно визнала як міжнародну норму. Під тиском прийнятих міжнародних зобов'язань СРСР ухвалив нову конституцію (1977 р.), що замінила «сталінський» основний закон 1936 р. Утім, нова конституція не змінила основ радянського ладу. Вона включала положення про керівну роль КПРС у радянському суспільстві (ст. 6), констатувався факт появи «нової історичної спільності — радянського народу та створення «загальнонародної держави» (ст. 1)²⁸. Спираючись на приклад СРСР, після Гельсінкі нові конституції були ухвалені в ряді інших соціалістичних країн.

Отже, слід визнати, що «дух Гельсінкі» все ж наклав символічний відбиток на практику ухвалення гуманітарно-правових рішень правлячими комуністичними режимами. Під впливом гельсінського процесу відбувалося поступове впровадження демократичних західно-ліберальних принципів у радянське політичне та ідеологічне життя.

Підсумовуючи викладене вище, цілком логічним буде поставити запитання, чи не втратив своєї актуальності Заключний акт, підписаний в умовах біполярного світу майже п'ятдесят років тому. Відповідь на це запитання не буде однозначною. Його зміст насамперед забарвлений позитивом закінчення епохи «холодної війни». Водночас Заключний акт

містив значний потенціал принципів, міжнародно-правових домовленостей, які не було виконано.

Насамперед Гельсінська угода стала компромісом, закріпивши існуючий у Європі статус-кво та означивши рамки мирного регулювання відносин між Заходом та Сходом. Документом на довгі роки були закріплені ключові принципи європейського миру та безпеки. Угода суттєво послабила міжблокову напругу, не розділивши при цьому сторони процесу на «переможених» і «переможців». На нашу думку, окремі ідеї Гельсінки не втратили своєї актуальності й дотепер містять потенціал із підтримки системи європейської безпеки. Головне — це невтручання у внутрішні справи та баланс інтересів. Сьогодні, в умовах загальноєвропейського конфлікту та війни, ці ідеї особливо актуалізувалися.

Загалом із масштабних задумів, заради чого все й починалося ще в 1960-х–70-х роках минулого століття, мало що виконано. Проте на авансцену вийшла тематика, яка спочатку здавалася багатьом другорядною, питання про дотримання прав людини («третій кошик»). Європейська практика міждержавних відносин продемонструвала, що гуманітарна частина Гельсінських угод залишається актуальною і сьогодні, особливо в пострадянських країнах, де в питанні захисту прав людини, за великим рахунком, мало що змінилося з часів СРСР.

Знаковою спадщиною Гельсінки стало утворення міжнародної організації — НБСЄ/ОБСЄ. Остання відкривала перед європейцями можливість проводити політику задля створення єдиної, мирної, демократичної та процвітаючої Європи. При цьому важко пройти повз той факт, що сучасна ОБСЄ за багатьма параметрами своєї діяльності принципово відрізняється від початкового, задуманого варіанту. Сьогоднішня полеміка в рамках організації дедалі більше нагадує малоефективні дискусії часів колишньої Ліги Націй. Водночас коло дискусійних питань та аргументів переважно окреслено проблематикою 80–90-х років минулого століття.

Так, не один рік ОБСЄ працювала в Україні. Визначити реальну користь цієї діяльності організації непросто. Поступово організація перетворилася на орган, місія якого обмежується складанням звітів із проблеми «нестабільної безпекової ситуації в Україні»²⁹. Ба більше, відколи Москва відмовилася продовжити термін її мандата, який минув 1 квітня 2022 р., Організація з безпеки та співробітництва в Європі була змушена оголосити про припинення своєї спостережної місії в Україні.

Отже, ОБСЄ не стала і вже навряд чи стане основним чинником формування комплексної системи європейської безпеки, що охоплює всі аспекти — від військового до гуманітарного. Сьогодні в організації переважає дрібнотем'я, що не відповідає первісним задумам її засновників. До

того ж відсутність механізму гарантування дотримання принципів ОБСЄ може остаточно «поховати» організацію.

¹ Бондаренко А.П., Головенко Г.С., Горинович Г.Н., Логинов В.П., Мальцев В.Ф. Заседание политического консультативного комитета стран-участниц Варшавского договора. Будапешт. Март, 1969. *Организация Варшавского договора, 1955–1985. Документы и материалы*. Москва, 1986. С. 110.

² Обращение государств-участников Варшавского договора ко всем европейским странам. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.cvce.eu/content/publication/1999/1/1/ad406a56-f121-4d4e-9721-87700f88211e/publishable_ru.pdf. (Дата звернення: 20.06.2022).

³ Международное Совещание коммунистических и рабочих партий. Москва. 5–17 июня 1969 г. *Документы и материалы*. С.21. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://istmat.org/files/uploads/25956/5_mezhdunarodnoe_soveshchanie_komm_i_rabochih_partiy_1969_goda_str_9-22.pdf. (Дата звернення: 02.07.2022).

⁴ Генеральный секретарь НАТО отмечает 50-ю годовщину Доклада Армеля. *NATO 05.12.2017*. URL: https://www.nato.int/cps/ru/natohq/news_149445.htm?selectedLocale=ru. (Дата звернення: 16.06.2022).

⁵ Arms control and Disarmament: Vol. XXV. *Foreign Relations of the United States, 1961–1963. Soviet Union; Organization of Foreign Policy; Information Policy; United Nations; Scientific Matters*. Vol. V. URL: <http://www.state.gov>. (Дата звернення: 11.06.2022).

⁶ Goodby J.E. The Politics of the Helsinki Process — How Did It Arise During the Cold War? *Peace and Prosperity in Northeast Asia: Exploring the European Experience*. (pp. 123–142). URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://jejuforum.or.kr/data/publications/file2_1468563437.pdf. (Дата звернення: 06.06.2022).

⁷ Коломийченко Е. Европа от Атлантики до Урала. *Радио свобода. 04.11.2002*. URL: <https://www.svoboda.org/a/24196570.html>. (Дата звернення: 20.06.2022).

⁸ The Helsinki process and the OSCE. *OSCE Institutions, Structures, and Meetings*. URL: <https://www.csce.gov/about-csce/helsinki-process-and-osce>. (Дата звернення: 24.06.2022).

⁹ Канцлер ФРГ — на коленях. *Дойче велле 07.12.2020*. URL: <https://www.dw.com/ru/kogda-kanzler-frm-vstal-na-koleni/a-55831399>. (Дата звернення: 28.06.2022).

¹⁰ Vor 50 Jahren: Unterzeichnung des Warschauer Vertrags. *Bundeszentrale für politische Bildung 07.12.2020*. URL: <https://www.bpb.de/kurz-knapp/hintergrund-aktuell/322405/vor-50-jahren-unterzeichnung-des-warschauer-vertrags>. (Дата звернення: 12.07.2022).

¹¹ Договор о взаимных отношениях между Чехословацкой Социалистической Республикой и Федеративной Республикой Германии. 11 декабря 1973 г. URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/101950-dogovor-o-vzaimnyh-otnosheniyah-mezhdu-chehoslovatskoy-sotsialisticheskoy-respublikoy-i-federativnoy-respublikoy-germanii-11-dekabrya-1973-g>. (Дата звернення: 28.06.2022).

¹² Vertrag über die Grundlagen der Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik, 21.12.1972. URL: <http://www.chronik-der-mauer.de/index.php/de/Start/Detail/id/593846/pag>. (Дата звернення: 15.07.2022).

¹³ Weidenfeld W. *Handbuch zur deutschen Einheit, 1949–1989–1999*. Frankfurt, Campus Verlag, 1999. S. 243–250. URL: <https://www.zvab.com/buch-suchen/titel/handbuch-zur-deutschen-einheit/autor/weidenfeld-korte>. (Дата звернення: 02.07.2022).

¹⁴ Протокол Берлинской конференции трех великих держав 1 августа 1945 г. Берлинская конференция. 17 июля — 2 августа 1945 г. URL: http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/War_Conf/berlin_main.htm. (Дата звернення: 16.06.2022).

¹⁵ Bahr E. *Zu meiner Zeit*. München: Blessing, 1996. S.414. URL: <https://www.de/Zu-meiner-Zeit-Egon-Bahr/dp/3896670018>. (Дата звернення: 25.05.2022).

¹⁶ Хельсинкский Заключительный акт / ОБСЕ 1 августа 1975. URL: <https://www.osce.org/ru/ministerial-councils/39505>. (Дата звернення: 15.07.2022).

¹⁷ Beneš Z., Kural V. *Geschichte verstehen. Die Entwicklung der deutsch — tschechischen Beziehungen in den böhmischen Ländern 1848–1948*. Prag, 2002. S. 195. URL: <http://upload.bruenn.org/GESCHICHTEVERSTEHEN/pdf/GESCHICHTEVERSTEHEN.pdf>. (Дата звернення: 29.06.2022).

¹⁸ Совещание по безопасности и сотрудничеству в Европе. Заключительный акт. Хельсинки, 1975. URL: <https://www.osce.org/ru/ministerial-councils/39505>. (Дата звернення: 12.06.2022).

¹⁹ Там само.

²⁰ Trade Act of 1974. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Trade_Act_of_1974.

²¹ Ведомости Верховного Совета СССР. 1972. № 52. (1658). С. 519. URL: <https://naukaprava.ru/catalog/1/127/156/3182>. (Дата звернення: 02.07.2022).

²² Heitman S. *The Third Soviet Emigration, 1948–1991. Refuge: Canadia's Periodical on Refugees*. 1993. Vol. 13. № 2. P. 5–13. URL: <https://refuge.journals.yorku.ca/index.php/refuge/article/view/21717/20387>. (Дата звернення: 18.06.2022).

²³ Совещание по безопасности и сотрудничеству в Европе. Заключительный акт...

²⁴ Там само.

²⁵ Декларация принципов, которыми государства-участники будут руководствоваться во взаимных отношениях. *Заключительный акт ОБСЕ 1975 г. Документ на официальной сайте ОБСЕ*. URL: <http://www.osce.org/ru/resources/csce-osce-key-documents>. (Дата звернення: 11.07.2022).

²⁶ Fisher D. D. *The international protection of human rights: changing United Nations options for the United States. Proc. Acad. Polit. Sci.* 1977. Vol. 32. № 4. P. 46. URL: <https://www.jstor.org/stable/1173990>. (Дата звернення: 07.06.2022).

²⁷ Сардарян Г.Т. Регионализация и федерализация в контексте трансформации форм политико-территориального устройства государств. *Политика и Общество*. 2014. № 6. С. 669. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=-29965. (Дата звернення: 12.06.2022).

²⁸ Конституция Союза Советских Социалистических Республик (7 октября 1977 г.). URL: <https://web.archive.org/web/20100218050156>. (Дата звернення: 23.06.2021).

²⁹ OSCE human rights office intensifies monitoring of abuses in and around Ukraine as evidence grows. 20.05.2022. *OCHA Services*. URL: <https://reliefweb.int/report/ukraine/osce-human-rights-office-intensifies-monitoring-abuses-and-around-ukraine-evidence-grows-enruuk>. (Дата звернення: 28.07.2022).

REFERENCES

1. Bondarenko, A.P., Golovenko, G.S., Gorinovich, G.N., Loginov, V.P., & Malcev, V.F. (1986). *Zasedanie politicheskogo konsultativnogo komiteta stran-uchastnic Varshavskogo dogovora*. Budapeshte. Mart, 1969. *Organizaciya Varshavskogo dogovora, 1955–1985. Dokumenty i materialy*. Moskva [in Russian].

2. Deklaraciya principov, kotorymi gosudarstva-uchastniki budut rukovodstvovatsya vo vzaimnyh otnosheniyah. *Zaklyuchitelnyj akt OBSE 1975 g.* <http://www.osce.org/ru/resources/csce-osce-key-documents> [in Russian].

3. *Dogovor o vzaimnyh otnosheniyah mezhdu Chehoslovackoj Socialisticheskoy Respublikoy i Federativnoj Respublikoy Germanii. 11 dekabrya 1973 g.* <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/101950-dogovor-o-vzaimnyh-otnosheniyah-mezhdu-chehoslovatskoy-sotsialisticheskoy-respublikoy-i-federativnoy-respublikoy-germanii-11-dekabrya-1973-g> [in Russian].
4. Generalnyj sekretar NATO otmechaet 50-yu godovshinu Doklada Armelya. *NATO 05.12.2017.* https://www.nato.int/cps/ru/natohq/news_149445.htm?selectedLocale=ru [in Russian].
5. Helsinskij Zaklyuchitelnyj akt OBSE 1 avgusta 1975. <https://www.osce.org/ru/ministerial-councils/39505> [in Russian].
6. Kancle FRG — na kolenyah. *Dojche velle 07.12.2020.* <https://www.dw.com/ru/kogda-kanzler-frg-vstal-na-koleni/a-55831399> [in Russian].
7. Kolomijchenko, E. (2022). Evropa ot Atlantiki do Urala. *Radio svoboda.* <https://www.svoboda.org/a/24196570.html> [in Russian].
8. *Konstituciya Soyuzu Sovetskikh Socialisticheskikh Respublik (7 oktyabrya 1977 g.).* <https://web.archive.org/web/20100218050156> [in Russian].
9. *Protokol Berlinskoj konferencii treh velikih derzhav 1 avgusta 1945 g. Berlinskaya konferenciya. 17 iyulya — 2 avgusta 1945 g.* http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/War_Conf/berlin_main.htm [in Russian].
10. Sardaryan, G.T. (2014). Regionalizaciya i federalizaciya v kontekste transformacii form politiko-territorialnogo ustrojstva gosudarstv. *Politika i Obshestvo*, 6. https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=-29965 [in Russian].
11. *Soveshanie po bezopasnosti i sotrudnichestvu v Evrope. Zaklyuchitelnyj akt. Helsinki, 1975.* <https://www.osce.org/ru/ministerial-councils/39505> [in Russian].
12. *Vedomosti Verhovnogo Soveta SSSR.* (1972). No. 52. (1658). URL: <https://naukaprava.ru/catalog/1/127/156/3182> [in Russian].

НАШІ ЮБІЛЯРИ

OUR JUBILEES

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2022.31.322>
УДК 929Бевзюк

Віталій Андрейко

канд. іст. наук, доц.
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3
E-mail: f-history@uzhnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9797-831X>

Оксана Іваненко

канд. іст. наук, старш. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: oxana_ivanenko@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6154-0444>
ResearcherID Web of Science: AAU-6834-2020

**ДО 60-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК,
ПРОФЕСОРА УЖНУ, ЧЛЕНА РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ
НАШОГО ЗБІРНИКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ
ЄВГЕНІЯ ВОЛОДИМИРОВИЧА БЕВЗЮКА**

Vitaliy Andreyko

PhD in History, Associate Professor
Uzhhorod National University
3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine
E-mail: f-history@uzhnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9797-831X>

Oksana Ivanenko

PhD in History, Senior Researcher
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: oxana_ivanenko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6154-0444>

ResearcherID Web of Science: AAU-6834-2020

**FOR THE 60th ANNIVERSARY OF DOCTOR OF HISTORY,
PROFESSOR OF UZHGOROD NATIONAL UNIVERSITY,
A MEMBER OF OUR YEARBOOK EDITORIAL BOARD
EVGEN BEVZYUK**

Інститут історії України НАН України традиційно з повагою ставиться не лише до своїх штатних працівників, але й до кожного, хто на інтелектуальній ниві співпрацює з академічним закладом. Саме з цієї причини колектив завжди згадує про своїх ювілярів. І таку практику слід вважати не лише академічною куртуазністю, але й шанобливою даниною всім тим, хто тією чи іншою мірою причетний до творення сучасної вітчизняної історичної науки. Освічений народ тим і відрізняється від інших народів, що завжди пам'ятає та згадує не лише про заслуги своїх великих предків, але й відзначає ювілярів-сучасників.

У квітні 2022 року зустрів свій шестидесятирічний ювілей професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій, доктор історичних наук Бевзюк Євгеній Володимирович. Різноманітність дослідницьких інтересів, активне творче захоплення своєю справою, неабиякі організаційські здібності та яскравий педагогічний талант — ось ті якості, які відразу спадають на думку, коли йдеться про Євгенія Володимировича.

Область його наукових інтересів — історія Центрально-Східної Європи, слов'яни періоду імперій, національне відродження, міжнародні відносини, і на цій ниві зроблено чимало: опубліковано 120 наукових та методичних праць, серед яких 2 монографії.

Є.В. Бевзюк народився 7 квітня 1962 р. у м. Ужгород. Після закінчення середньої школи навчався на історичному факультеті Ужгородського державного університету (1979–1984), де його наставниками були представники потужної групи інтелектуалів — доценти Є.А. Балагурі, М.П. Тиводар, В.В. Пальок, К.І. Гурницький, В.Є. Задорожний, В.І. Олаг. Особливо творчу атмосферу на лекціях та семінарських заняттях створювали професори, а між ними й перші випускники Ужгородського університету — Я.І. Штернберг, М.В. Троян, Г.В. Павленко, І.М. Гранчак. Справедливо додати, що результати їхньої активної наукової діяльності на багато років визначили перспективу всього історичного факультету.

Після закінчення університету у званні старшого лейтенанта Є.В. Бевзюк служив у армії. Потім була робота в Ужгородському національному

університеті на посаді помічника ректора. Тоді університет очолювало яскраве сузір'я талановитих учених і організаторів. Ректор проф. В.І. Лендєл, проректори проф. В.Ю. Сливка та доц. Г.С. Чекрій

Далі було навчання в аспірантурі упродовж 1989–1992 р. на кафедрі нової і новітньої історії УжНУ. Кінець 80-х — початок 90-х років припав на період суспільної перебудови та соціальної турбулентності, у якому найповніше виявилася нова політична атмосфера відкритості, гласності та плюралізму. В цей час в історичній науці склалася ситуація певної напруги у взаємодії між представниками старого й нового покоління, столичною і провінційною наукою. Частина істориків перебувала в методологічному шоці, інші бігли «поперед інтелектуального локомотива» й безапеляційно заперечували старі досягнення та знахідки. В науці, особливо в її гуманітарній частині, з'явилося чимало кон'юнктурних досліджень та політичного бруду.

Трагізм і динамізм політичного життя не міг не позначитися на трансформації історичної парадигми. Історикам вкотре довелося починати з нуля. Стояло завдання освоїти деідеологізований дослідницький інструментарій, опанувати незаангажовану ортодоксальним марксизмом методологію, розібратися з дефініціями та понятійним апаратом.

На етапі написання праці чималу методологічну допомогу Є.В. Бевзюку надав колишній випускник історичного факультету УжНУ, завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України С.В. Віднянський. За порадою доктора історичних наук, професора М.М. Вегеша формаційна схема дослідження була замінена на цивілізаційну. Це дозволило розглянути історію західних слов'ян не в руслі пролетарсько-інтернаціоналістських зав'язків, а повернути слов'ян у контекст загальноєвропейської соціальної, політичної та культурної історії.

Уже в першому своєму дисертаційному дослідженні Євгеній Володимирович порушив низку проблем, які були актуальними для вітчизняної славістики, зокрема мали принципове значення у плані з'ясування закономірностей становлення модерної ідентичності західних слов'ян та інших народів Європи у ХІХ ст. У праці було переглянуто концептуально-схоластичне твердження про абсолютний негатив «германізації» щодо західних слов'ян; обґрунтовано авторське трактування понять «національне відродження», «національне пробудження»; у новому ракурсі досліджено становлення й розвиток національних парадигм західних слов'ян у контексті еволюції слов'янських народів та етапів консолідації європейських націй і держав у першій половині ХІХ ст.

У 2002 р. відбувся захист кандидатської дисертації «Національне відродження лужицьких сербів». Науковим керівником Є.В. Бевзюка був

професор Г.В. Павленко. На стадії завершення цього дослідження життя Г.В. Павленка трагічно обірвалося. Саме тому на етапі захисту праці активну допомогу дисертанту надав професор І.О. Мандрик.

Поглиблена розробка цієї проблематики отримала свій відбиток і в подальших студіях Є.В. Бевзюка. Підсумком його праці в цьому напрямі стали дослідження, опубліковані у 2000-х рр. та узагальнені в докторській дисертації (науковий консультант д.і.н., проф., чл.-кор. НАНУ В.Ф. Колесник), яка була захищена достроково після навчання в докторантурі на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

У 2017 р. за результатами дослідження теми видано монографію «Формування національної ідентичності західних слов'ян». Праця присвячена дослідженню закономірностей та специфіки процесу формування й розвитку ідентичності західних слов'ян в умовах національного відродження й етнічного пробудження. У ній аналізуються всі активні чинники процесу консолідації і прискорення національного самоусвідомлення західних слов'ян у ХІХ ст. Автор монографії досліджує тему не в контексті традиційної рафінованої концепції слов'янської єдності з вишукуванням обов'язкових загальних рис як конкретно-історичної ілюстрації тієї чи іншої імперативно декларованої «загальності», а в контексті проблеми етнічної диференціації. Остання, вважає Є.В. Бевзюк, була магістральною тенденцією історичного розвитку слов'янських народів не лише у ХVІІІ–ХІХ ст., але продовжує відчутно здійснювати вплив і на сьогоdnішній зміст процесу міжслов'янських відносин у рамках європейської цивілізації. Утім ми не будемо зосереджувати увагу читача на переказі положень монографічних висновків її автора.

Редакційна колегія наукового збірника «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» бажає ювіляру нових цікавих публікацій, творчих успіхів і видавничого довголіття.

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2022.31.326>
UDC 929Harbuľová

Peter Švorc

Prof. PhDr., CSc
Prešovská univerzita v Prešove
Ul. 17. novembra č.15, 080 01 Prešov, Slovenská republika
E-mail: peter.svorc@unipo.sk
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3716-5058>
ResearcherID Web of Science: AAC-8811-2019
Scopus ID: 39963258200

**DOC. PhDr. ĽUBICA HARBUĽOVÁ, CSc.,
ŠEŠŤDESIATROČNÁ**

**(до ювілею кандидатки історичних наук, доцентки,
членкині редакційної колегії нашого збірника наукових праць
Любіці Гарбульової)**

Peter Švorc

Prof. PhDr., CSc
University of Prešov
č.15, Ul. 17. novembra, Prešov, 080 01, the Slovak Republic
E-mail: peter.svorc@unipo.sk
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3716-5058>
ResearcherID Web of Science: AAC-8811-2019
Scopus ID: 39963258200

**FOR THE ANNIVERSARY OF PhD IN HISTORY,
ASSOCIATE PROFESSOR, A MEMBER OF OUR
YEARBOOK EDITORIAL BOARD ĽUBICA HARBUĽOVÁ**

V roku 2002 vydala spoločnosť Excel Enterprise, s. r. o. knihu *Dejiny obce Moravany*, dediny, ktorá leží neďaleko okresného mesta Michalovce. Bolo to v roku, keď si Moravany pripomínali 750. výročie prvej písomnej zmienky. Starosta obce v úvodnom slove vyjadril radosť z knihy, ktorá obyvateľom tejto dediny priniesla množstvo nových poznatkov o Moravancoch a vyzdvihol skutočnosť, že kniha vznikla na základe rozsiahleho historického výskumu, aký ani on, ani jeho rodáci dovtedy nezažili. Bol to fakt. Ale prečo o tom píšem, lebo za rozsiahlym výskumom, a vôbec za knihou o Moravancoch stála jej zostavovateľka a spoluautorka Ľubica Harbuľová, rodáčka z uvedených Mora-

vian, ktorá v roku vydania knihy oslavovala 40. výročie svojich narodenín. Odvtedy ubehlo ďalších 20 rokov a hlavná autorka a zostavovateľka si v roku 2022 pripomína nové okrúhle jubileum. Kniha o jej rodnej dedine však ani za tých 20 rokov nič nestratila na svojom význame, ibaže je pre Moravianov o čosi vzácnejšia a dá sa predpokladať, že aj jej autorka.

Doc. PhDr. Ľubica Harbuľová, CSc., sa narodila 16. júla 1962 v Michalovciach, ale vyrastala v Moravanoch, kde žili jej rodičia. Tu ukončila aj základnú deväťročnú školu a po štvorročnom štúdiu na gymnáziu v Michalovciach začala v roku 1980 študovať dejepis a ruský jazyk a literatúru na Filozofickej fakulte v Prešove Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach (FF UPJŠ). Štúdium úspešne ukončila v roku 1985 a ešte v tom istom roku na tej istej fakulte získala titul Philosophie doctor (PhDr.).

Po skončení vysokoškolského štúdia v roku 1985 nastúpila ako odborná asistentka na Katedru dejín FF UPJŠ v Prešove a od počiatku sa profilovala na výučbu všeobecných dejín, pričom jej vo vedecko-výskumnom zameraní učarovali dejiny východnej Európy a najmä Sovietskeho zväzu, resp. najmä dejiny Ruska v 20. storočí.

Dejiny jej rodnej obce Moravan boli len akýmsi krátkym a príjemným odbočením od jej hlavnej témy, boli akousi morálnou povinnosťou historičky spracovať dejiny obce, v ktorej má svoje rodové korene a ktorá ju v Moravanoch aj navždy ukotvuje.

Pravda, do dejín Ruska, ktoré ju stále fascinujú svojou mnohorožnosťou a nezameniteľnými historickými príbehmi, sa zahľadela cez optiku Slovenska, a to najskôr dizertačnou prácou *Zahraničné Rusko a Slovensko (Z dejín ruskej porevolučnej emigrácie na Slovensku v medzivojnovom období)*, ktorú obhájila v roku 1998 na Historickom ústave SAV v Bratislave.

Vtedy už bola na pulloch kníhkupectiev monografia *Ruská a ukrajinská emigrácia v ČSR v letech 1918–1945, Praha 1996*, v ktorej Ľ. Harbuľová figurovala ako jej spoluautorka spolu s českými historikmi V. Veberom, Z. Sládekom a M. Bubeníkovou. Cestu k obhájeniu uvedenej dizertačnej práce si Ľubica Harbuľová dláždila kvalitnými výstupmi tak v spoluautorstve s už renomovanými českými historikmi, ako aj sólovo. Jej ďalší vklad do poznania ruskej porevolučnej emigrácie predstavovala publikácia *Ruská porevolučná emigrácia v Európe a vo svete (Centrá a činnosť pooktóbrovej politickej emigrácie z Ruska v rokoch 1918–1945)*, Prešov 1999. Jedno z takýchto centier bolo v nevelkej dedine na severovýchodnom Slovensku — v Ladomirovej. Nebolo to bezvýznamné centrum, zohrávalo dôležitú úlohu v živote ruskej pravoslávnej emigrácie, čo, samozrejme, bolo dostatočným dôvodom, aby sa ním Ľ. Harbuľová zaoberala. V roku 2000 vychádza v Prešove jej ďalšia monografická práca *Ladimirovské reminiscencie. Z dejín ruskej pravoslávnej misie v Ladomirovej 1923–1944*. V nej autorka zachytila príbeh ruského

pravoslávneho duchovenstva, ktoré sa emigráciou z boľševického Ruska uchytilo v mladom demokratickom československom štáte, vybudovalo Ruskú pravoslávnu misiu, v ktorej od počiatku dominovala jej vydateľská činnosť. Stovky exemplárov pravoslávnej duchovnej literatúry sa dostávali z Ladomirovej do rúk ruskej emigrácie a neskôr, po vypuknutí druhej svetovej vojny, knihy putovali odtiaľto na územia Sovietskeho zväzu, ktoré okupovalo nacistické Nemecko a ktoré šíreniu takejto literatúry nebránilo. Ruskí emigranti žijúci v Európe, vrátane ladomirovských, sa usilovali o „znovuobrodienie Ruska“ aj cestou pravoslávnej cirkvi.

Prepojenosť dejín Slovenska a dejín ruskej emigrácie v medzivojnovom období zachytáva Ľubica Harbuľová v ďalšej monografickej práci *Ruská emigrácia a Slovensko (Pôsobenie ruskej pooktóbrovej emigrácie na Slovensku v rokoch 1919–1939, Prešov 2001)*. Autorka pri písaní uvedených ale aj nespomínaných monografií a vedeckých štúdií objavovala desiatky ruských emigrantov, ktorí pôsobili na Slovensku a ktorí vari vo všetkých oblastiach života prispievali k jeho rozvoju. Prirodzene, do tohto ruského emigrantského diapazónu sa jej čoraz viac dostávali aj iní sovietski emigranti — najmä ukrajinskí. A tak celkom prirodzene sa v zozname jej publikačných výstupov objavuje téma Ukrajiny (*Vnútropolitický vývoj Ukrajiny v rokoch 1918–1920 na stránkach slovenskej dobovej tlače. In: Z dziejów regionów Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i XX w. Rzeszów 2008*).

Vedecké práce, ktoré Ľ. Harbuľová publikovala po roku 2001, publikovala už ako docentka všeobecných dejín. Habilitovala sa totiž v roku 2001 na materskej fakulte v Prešove prácou *Sibírsky autonomizmus v období občianskej vojny v Rusku a jeho doznievanie v emigrácii*. V knižnej podobe vyšla habilitačná práca v roku 2011 pod názvom *Sibírsky autonomizmus*.

Katedra slovenských dejín a archívniectva a Katedra všeobecných dejín na Filozofickej fakulte Prešovskej univerzity, ktorá vznikla 1. januára 1997 odčlenením niekoľkých fakúlt od Univerzity P. J. Šafárika so sídlom v Košiciach, sa v 90. rokoch minulého storočia stali organizátormi celej série medzinárodných vedeckých konferencií so zameraním na strednú Európu v 19. a 20. storočí. Z nich potom vychádzali zborníky, na ktorých vydateľsky participovala Viedenská univerzita (Universität Wien) či univerzita Karla Františka v Grazi (Karl-Franzes-Universität), no a zostavovateľsky Ľubica Harbuľová so svojimi prešovskými kolegami Petrom Švorcom, Michalom Danilákom a rakúskymi Karlom Schwarzom (Viedeň) a Haraldom Heppnerom (Graz). Meno Ľ. Harbuľovej ako zostavovateľky nachádzame v celom rade ďalších konferenčných zborníkov vychádzajúcich už v novom tisícročí, a samozrejme, s reprezentatívnym medzinárodným autorským obsadením. Dodajme, že autorsky participovala na mnohých vedeckých zborníkoch vychádzajúcich v zahraničí — v Českej republike, na Ukrajine, v Poľsku,

Rusku, Taliansku, Maďarsku a tam aj vystupovala na vedeckých konferenciách, kam ju ich organizátori pozvali.

Slovenská historická spoločnosť pri Slovenskej akadémii vied v Bratislave a jej súčasť Slovenský národný komitét historikov postupne vytvárali bilaterálne komisie historikov, aby organizačne podporili medzinárodnú spoluprácu slovenských historikov s ich zahraničnými kolegami. V roku 1999 vznikla *Slovensko-ukrajinská komisia historikov*, ktorej do roku 2005 predsedal profesor Michal Danilák, v rokoch 2005–2020 Marián Gajdoš a po ňom Michal Šmigel'. Ako tajomníčka komisie pracovala Ľubica Harbuľová. O dva roky neskôr — v roku 2001 vznikla *Komisia historikov Slovenskej republiky a Ruskej federácie*, do ktorej bola doc. Ľ. Harbuľová nominovaná ako jeho členka, tu bola zvolená najskôr do funkcie podpredsedníčky a v roku 2020 sa stala predsedníčkou uvedenej komisie.

V oboch bilaterálnych komisiách preukázala dobrý organizačný talent, rovnako ako aj na svojom pracovisku, ktoré sa v roku 2005 pretransformovalo z dvoch historických katedrií na *Inštitút histórie Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity*. Ľubica Harbuľová sa v roku 2009 stala riaditeľkou *Inštitútu histórie* a ten sa pod jej vedením personálne i odborne skonsolidoval a vedecky i pedagogicky rýchlo rástol. Počas jej dvoch funkčných období (v rokoch 2005–2018) získalo pracovisko celý rad grantových projektov, ktoré ho posúvali na popredné priečky v rebríčku úspešnosti historických pracovísk na Slovensku. Ona sama bola nielen členkou grantových tímov, ale aj ich vedúcou, ako napr. v grantových projektoch VEGA *Migrácia obyvateľov východnej Európy a Slovensko (prvá polovica 20. storočia)*; *Osobnosti ruského politického exilu na Slovensku v rokoch 1920–1945*; *Vklad ruskej emigrantskej inteligencie do rozvoja vedy a kultúry na Slovensku v rokoch 1920–1945*, ale aj v iných. Bola členkou riešiteľského kolektívu pre projekt *Centrum excelentnosti sociohistorického a kultúrohistorického vývoja Prešovskej univerzity v Prešove* a v súčasnosti je členkou riešiteľského kolektívu prestížneho grantu Agentúry pre vedu a výskum (APVV) *Multietnicita a multikonfesionalita a ich vplyv na spoločenský, politický a kultúrny vývoj okrajových oblastí v prvej polovici 20. storočia (na príklade východného Slovenska a Podkarpatskej Rusi)*.

V jej práci vysokoškolského pedagóga hrá dôležitú úlohu vzdelávacia činnosť. Ľ. Harbuľová prednáša svetové dejiny po roku 1918, dejiny medzinárodných vzťahov v 20. storočí, dejiny Ruska v 20. storočí, začleňovanie strednej a juhovýchodnej Európy do sovietskeho mocenského systému a vedie aj niektoré ďalšie výberové prednášky. Na túto činnosť sa viažu diplomové práce študentov odboru história a učiteľstva so špecializáciou dejepis. Pre nich vyberá zaujímavé témy z uvedenej problematiky jej výskumu a tiež prednášok. Úspešne obhájené diplomové bakalárske a magisterské práce, ktoré viedla doc.

Harbuľová, môžeme počítať na desiatky a pribúdajú aj dizertačné práce, za ktorými nachádzame jej skúsené pedagogické vedenie. Ľ. Harbuľová svojim študentom zdôrazňuje niekoľko princípov vedeckej práce — no na prvom mieste etiku výskumu a publikovania jeho výsledkov.

S menom Ľubice Harbuľovej sa stretneme vo Vedeckej rade Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity, v Edičnej komisii vydavateľstva FF PU, a čo je dôležité, aj v redakčných radách viacerých domácich i zahraničných vedeckých časopisov. Medzi nimi v internetovom časopise Inštitútu histórie *DEJINY*, *Annales historici Presovienses*, ale aj v zahraničných ako ukrajinský *Istoryčnyj časopys z bohemistyky i slovakistyky*, vydávaný Centrom historických štúdií z bohemistiky a slovakistiky Užhorodskej národnej univerzity v Užhorode.

Zachytiť všetku činnosť doc. PhDr. Ľubice Harbuľovej, CSc., jej aktivity, záujmy ako lásku k výtvarnému umeniu, krásnej literatúre, filmu a umeniu vôbec, sa na niekoľkých stránkach ani nedá. Vari to ani nie je potrebné, veď na širšiu bilanciu má jubilantka ešte dosť času, ktorý určite využije na nové výskumy, na historické analýzy a publikačné výstupy či už v monografickej podobe, alebo v podobe vedeckých štúdií. Mne neostáva nič iné, len jej pri príležitosti okrúhleho životného jubilea poželat' všetko dobré, najmä zdravie, pohodu a veľa tvorivých síl.

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2022.31.331>

УДК 929Вегеш

Степан Віднянський

д-р. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
зав. від. історії міжнародних відносин
і зовнішньої політики України

Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: stepanvid@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8825-7024>

ResearcherID Web of Science: AAR-5803-2021

Микола Олашин

канд. іст. наук, доц.

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

88000, Україна, Ужгород, пл. Народна, 3

E-mail: mykola.olashyn@uzhnu.edu.ua

**ДО 60-РІЧНОГО ЮВІЛЕЮ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ
НАУК, ПРОФЕСОРА, ЧЛЕНА РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ
НАШОГО ЗБІРНИКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ
МИКОЛИ МИКОЛАЙОВИЧА ВЕГЕША**

Stepan Vidnyanskyj

Doctor of History, Professor, Corresponding Member
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Head of the Department of the History of International
Relations and Foreign Policy of Ukraine

Institute of History of Ukraine

the National Academy of Sciences of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskiy Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: stepanvid@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8825-7024>

ResearcherID Web of Science: AAR-5803-2021

Mykola Olashyn

PhD in History, Associate Professor

Uzhhorod National University

3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine

E-mail: mykola.olashyn@uzhnu.edu.ua

FOR THE 60th ANNIVERSARY OF A MEMBER OF OUR YEARBOOK EDITORIAL BOARD, DOCTOR OF HISTORY, PROFESSOR MYKOLA VEHESH

Професор Микола Вегеш — найвідоміший дослідник історії Карпатської України (1938–1939 рр.), яка, по праву, вважається одним із важливих етапів українського державотворення. Зрозуміло, що за часів гортистської окупації краю та за радянської доби національно-визвольні змагання українців Закарпаття (як і усієї України) змальовувалися тільки чорними фарбами. І лише з кінця 1980-х років ситуація почала змінюватися на краще. А найбільша заслуга в цьому тоді ще молодого історика Миколи Миколайовича Вегеша. Він у ті неоднозначні часи не побоявся взятися за вивчення вищезгаданих подій. Відтоді минуло понад три десятиріччя. Нині наш колега — відома в наукових і політичних колах людина, він — доктор історичних наук, професор кафедри політології та державного управління ДВНЗ «Ужгородський національний університет» і, звичайно, член редколегії міжвідомчого збірника наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки».

Микола Вегеш народився 28 листопада 1962 року в смт Міжгір'я Міжгірського (тепер Хустського) району Закарпатської області в родині службовців. У 1984 році закінчив історико-педагогічний факультет Івано-Франківського державного педагогічного інституту (тепер Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника). У 1984–1990 рр. був учителем історії та суспільствознавства Синевирської СШ, що на Міжгірщині. Згодом навчався в аспірантурі. З листопада 1993 р. працює в Ужгородському університеті на таких посадах: асистент (1993–1994) та доцент (1994–1997) кафедри історії України; доцент (1997–2000), професор (2000–2002, 2011 — теперішній час) та завідувач (2002–2011, 2016–2022) кафедри політології (2016–2022 — кафедра політології і державного управління); декан історичного факультету (2004–2005). У 2005–2012 рр. — ректор Ужгородського університету. Крім того, очолював за сумісництвом Інститут карпатознавства (2000–2004) та НДІ політичної регіоналістики УжНУ (2009–2012).

Професор Микола Вегеш — відомий вітчизняний учений. Бібліографія його публікацій налічує понад 1000 позицій¹. Тут ми виділимо головні напрямки його дослідницьких пошуків.

Головна наукова тема, вивченню якої колега присвятив понад три десятиріччя, стосується такого важливого періоду крайової історії, як Карпатська Україна. Як уже було сказано, ця проблема привернула увагу історика ще у 80-х рр. ХХ ст. Ставши аспірантом, Микола Вегеш під

керівництвом спочатку проф. Василя Ілька, а згодом — проф. Володимира Задорожного наполегливо, цілеспрямовано й систематично вивчав обрану тему. Він ґрунтовно опрацював матеріали Державного архіву Закарпатської області. Проаналізував і праці попередників, написані переважно на основі марксистсько-ленінської ідеології. Розшукав окремих учасників досліджуваної події і зафіксував їхні спомини. До закінчення аспірантури він не тільки написав дисертацію, але й мав низку наукових публікацій, у тому числі дві книги. У своїх студіях історик показав розвиток промисловості, сільського господарства й торгівлі на Закарпатті наприкінці 1930-х років. Він також присвятив чільне місце характеристиці внутрішньополітичного становища Карпатської України, зокрема розкрив питання виникнення Карпатської Січі, підготовки і проведення виборів до Союму, показав внесок українців Східної Галичини, Північної Буковини й Наддніпрянської України у розбудову Карпатської України, боротьбу січовиків проти угорських окупантів тощо. Підсумовуючи, можна сказати, що М. Вегеш уперше змалював об'єктивну картину розвитку подій на Закарпатті в період із жовтня 1938 р. по березень 1939 р. Логічним наслідком дослідницьких пошуків у цьому напрямку став успішний захист кандидатської дисертації у березні 1994 р. Вона засвідчила, що з'явився новий талановитий вітчизняний історик.

Захистивши кандидатську дисертацію, М. Вегеш продовжив дослідження обраної проблеми. Тепер він почав вивчати Карпатську Україну в контексті міжнародних відносин другої половини 30-х рр. ХХ ст. Найбільш глибоко й комплексно ця проблема розкрита в докторській дисертації (захищена у вересні 1998 р.) та низці монографій (написаних одноосібно або у співавторстві), а саме: «Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському історичному контексті» (Ужгород, 1997; 2 томи), «Карпатська Україна в міжнародних відносинах (1938–1939)» (Ужгород, 1997), «Міжнародне становище Карпатської України (1938–1939)» (Ужгород, 1997), «Карпатська Україна на шляху державотворення» (Ужгород, 2009) та ін. У цих та інших студіях науковець вперше показав місце, роль і значення Закарпаття в зовнішньополітичних концепціях і політиці Німеччини, Італії, Угорщини, Польщі, Румунії, Югославії... На основі глибокого і всебічного опрацювання архівних документів (у тому числі й зарубіжних) Микола Вегеш об'єктивно висвітлив взаємовідносини керівництва Карпатської України з різними політичними об'єднаннями й організаціями та урядами окремих європейських держав. Він також здійснив об'єктивний аналіз державно-правового становища Закарпаття в досліджуваній період. Погоджуємось із думкою дослідника про те, що Августин Волошин орієнтувався на Німеччину тільки тому, що вбачав у ній гаранта територіальної цілісності Карпато-

Української держави (на жаль, інтереси правлячих кіл Угорщини, свого союзника, Гітлер поставив вище за державницькі потуги закарпатських українців). Додамо, що М. Вегеш скрупульозно простежив етапи вивчення вищезазначеної проблеми (як вітчизняними, так і зарубіжними вченими) і запропонував власну її періодизацію.

Крім синтетичних праць із проблем Карпатської України, М. Вегеш написав низку досліджень, у яких розкриваються окремі актуальні аспекти досліджуваної теми. Серед них назвемо такі: «Карпатська Україна і Німеччина (1938–1939)» (Ужгород, 1996), «Румунія і Карпатська Україна (1938–1939)» (Ужгород, 1999) та ін. Також велику увагу історик приділяв вивченню життєвого шляху, політичної та державницької діяльності видатних діячів Карпатської України. Серед них слід назвати Августина Волошина, Михайла Брацайка, Юлія Брацайка, Василя Гренджу-Донського, Степана Клочурака, Михайла Колодзінського (Гузара), Федора Ревая, Юліана Ревая, Івана Рогача, Вікентія Шандора та ін. Дослідник повернув чесне ім'я багатьом активним учасникам подій 1938–1939 років. Серед окремих видань із цієї проблематики назвемо наступні: «Августин Волошин» (Ужгород, 1995), «Смерть президента: (Останні дні життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина)» (Ужгород, 1996), «Громадсько-політична і культурно-освітня діяльність Василя Гренджі-Донського (1897–1974)» (Ужгород, 2000), «Карпатська Україна 1938–1939 років в портретах» (Ужгород, 2000), «Августин Волошин і Карпатська Україна» (Львів–Хуст, 2004), «Августин Волошин: життя і помисли президента Карпатської України» (Ужгород, 2005; 2-ге вид. — 2009), «Карпатська Україна в портретах» (Ужгород, 2007), «Августин Волошин і Карпатська Україна в історії українського державотворення» (К., 2021) та ін.

Наголосимо, що до кола наукових зацікавлень ювіляра входять не тільки вищезгадані питання історії Карпатської України. Він досліджував низку інших проблем, а саме: національно-визвольні змагання українців Східної Галичини й Закарпаття в першій половині ХХ ст., діяльність Української Повстанської Армії, угорська іредента на Закарпатті в міжвоєнний період, становище українців Румунії після 1945 року, заснування та розвиток Ужгородського державного (національного) університету... Найсолідніша праця з цієї теми — це монографія «Ужгородський національний університет: історія і сьогодення» (Ужгород, 2007). Чимало розвідок М. Вегеш присвятив відомим діячам вітчизняної історії — Михайлу Драгоманову, Михайлу Грушевському, Олегу Ольжичу, Андрею Шептицькому та ін.

Низку публікацій, зокрема й окремих видань, учений присвятив своєму вчителю й наставнику — професору Володимиру Грабовецькому

(1928–2015). Серед них: «Володимир Грабовецький — видатний історик України» (Ужгород, 1996), «Короткий життєпис академіка Володимира Грабовецького» (Ужгород, 1998), «Академік Володимир Грабовецький — визначний історик України» (Івано-Франківськ, 2006), «Дослідник Олекси Довбуша» (Ужгород, 2007), «Дослідник Олекси Довбуша і карпатських опришків» (Ужгород, 2020) та ін.

Займається М. Вегеш й історією греко-католицької церкви. У позами- нулому та минулому роках він видав у співавторстві з Н. Концур-Кара- бінович монографію (українською та англійською мовами) «Українська греко-католицька церква в портретах».

Не забуває Микола Миколайович і про свою «малу батьківщину» — Міжгірщину. Йому належать десятки статей, повідомлень, нарисів про окремі аспекти історії району, зокрема про діяльність волівської «Про- світи» та її активістів, участь земляків у боротьбі за свої права, їх поне- вір'яння в угорських та радянських тюрмах, здобутки в галузі освіти та охорони здоров'я після 1946 р. тощо.

Зрозуміло, що працюючи на кафедрі політології і державного управ- ління, учений велику увагу приділяє політологічним питанням, особливо геополітики. Перші наукові розвідки з вищеназваної теми увійшли до чотири томника «Історія і політика» (Ужгород, 2005). А ще побачили світ наступні видання: «Західна геополітика в іменах» (Ужгород, 2003), «Геополітика в іменах» (Ужгород, 2011), «Геополітична енциклопедія» (Ужгород, 2017) тощо. Про це йтиметься розлогіше у згадці про під- ручники та навчальні посібники.

Підсумовуючи наукові здобутки нашого колеги, відзначимо, що ос- новні положення та висновки його досліджень пройшли випробування часом і далі зберігають наукову цінність та виховне значення. Особливо в час російсько-української війни, коли українці демонструють високий патріотизм і велику відвагу та самопожертву. І цим вражають увесь світ.

Виокремимо наступну грань таланту колеги — його здобутки в ца- рині педагогіки й методики. Впевнені, він має педагогічний талант від Бога. Підтвердженням цьому слугує й той факт, що уже в 23 роки його обрали керівником Міжгірського методичного об'єднання вчителів історії, і з цими обов'язками він успішно справлявся. Крім того, на висо- кому рівні викладав всесвітню та вітчизняну історію і суспільство- знавство учням Синеvirської середньої школи.

З 1993 року М. Вегеш працює в Ужгородському університеті. Спочатку на кафедрі історії України, а з 1997 р. — на кафедрі політології (тепер кафедра політології і державного управління). Викладав (чи ви- кладає) такі курси, як «Історія України», «Політологія», «Зовнішня по- літика України», «Методика викладання політичних дисциплін» та спецкурс «Суспільно-політичні процеси на Закарпатті в 20–30-х рр.

XX ст.» Він завжди демонстрував глибоке знання фактичного матеріалу, вміння викладати його логічно, послідовно й доступно, у взаємозв'язку з раніше вивченими темами, з розумінням психології студентів тощо. Його заняття — динамічні, пізнавальні і спонукають студентів працювати, він є викладачем демократичного типу. За це його люблять студенти й поважають колеги.

Свій багатий педагогічний досвід ювіляр використав при написанні навчальних підручників і посібників, серед яких назовемо найголовніші, а саме: «Становлення і розвиток політичної думки в Україні» (Ужгород, 1995), «Історія української державності» (Ужгород, 1996), «Основи політології» (Ужгород, 1998, 2003), «Політологія: конспект лекцій» (Ужгород, 1999), «Світ політології» (Ужгород, 2006), «Політологія» (Київ, 2008), «Світовий процес і геополітика» (Ужгород, 2017), «Геополітична енциклопедія» (Ужгород, 2017), «Геополітика в постатях і термінах» (Ужгород, 2020) та ін. Вони користуються неабияким попитом у студентів закладів вищої освіти різних рівнів акредитації.

Професор Микола Вегеш постійно дбає і про підготовку науково-педагогічних кадрів. Талановито керує науковою роботою аспірантів. Під його керівництвом написали й успішно захистили кандидатські дисертації випускники не лише УжНУ, але й інших закладів вищої освіти — Костянтин Сміян (1996), Маріан Токар (2004), Юрій Остапець (2004), Іван Буковський (2004), Наталія Скоблик (2005), Анатолій Ключкович (2006), Андраш Берені (2007), Людмила Матьовка (2007), Сергій Волощук (2007), Михайло Басараб (2008), Надія Греченюк (2008), Іван Стряпко (2010), Андріана Костенко (2009), Володимир Гиря (2010), Ольга Кухарчук (2011), Олексій Шафраньош (2019), Володимир Басараб (2019) та докторські дисертації — Єва Кіш (2008) і Олександр Ситник (2010). Зазвичай, аспіранти під керівництвом ювіляра працюють над темами з вітчизняної історії та політології. Усі вони щиро вдячні наставнику за постійну увагу, допомогу й підтримку.

Високий професійний рівень професора Миколи Вегеша наочно засвідчує його участь у редколегіях різних наукових періодичних видань і спеціалізованих учених радах із захисту дисертацій. Так, він був головою редакційної колегії видання «Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія» (2004–2013) та «Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія» (2004–2015), а нині є членом редколегії міжвідомчого збірника наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», що видає Інститут історії України НАН України. Входив до складу спеціалізованої ученої ради із захисту кандидатських і докторських дисертацій Ужгородського національного університету.

Професор Микола Вегеш долучився до організації навчально-виховного процесу в цьому закладі вищої освіти. Як уже було сказано, колега обіймав посади завідувача кафедри політології та державного управління (2002–2011, 2016–2022) і декана історичного факультету (2004–2005). А ще був поки що єдиним гуманітарієм, який очолював найбільший на Закарпатті Ужгородський національний університет (2005–2012). На цих посадах він дбав про покращення матеріально-технічної бази, відкривав нові факультети та спеціальності, слідкував, щоби колеги мали потрібне педагогічне навантаження, дбав про дозвілля студентів тощо. І це дало свої результати — УжНУ покращив свій рейтинг, увійшов до 15 найкращих закладів вищої освіти України.

Учений завжди стояв (і стоїть) на національних, державницьких позиціях. У 1990 р. був відповідальним секретарем обласної ради Української Республіканської Партії (УРП). Упродовж 2000–2002 рр. перебував у лавах Партії «Реформи і порядок». Був заступником голови Закарпатської обласної організації ПРП та головою її міської організації, що у 2002 р. увійшла до виборчого Блоку Віктора Ющенка «Наша Україна». У 2006 р. Микола Вегеш — депутат Закарпатської обласної ради від виборчого Блоку «Наша Україна» та голова коаліції у облradі. Він завжди відстоював державницькі інтереси.

Багаторічна й сумлінна праця професора Миколи Вегеша гідно відзначена. Так, його нагороджено орденом «За заслуги» III і II ступенів (2007 і 2009), Почесною грамотою Верховної Ради України «За особливі заслуги перед Українським народом» (2007), Грамотою Верховної Ради України (2004). А ще він — академік Міжнародної Слов'янської академії (1999), АН вищої школи України (2006), Відмінник освіти України (2007), почесний доктор Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника (2007), лауреат премій ім. Василя Гренджі-Донського (1993), академіка Івана Крип'якевича (1996) та Президента Карпатської України отця Августина Волошина (2014). Його обрано Почесним членом музею Олекси Довбуша в Івано-Франківську (2000), Почесним членом Дослідницького Бюро Радників Американського Біографічного Інституту (2001), членом наглядової ради Всеукраїнської молодіжної громадської організації «Союз обдарованої молоді України» (2008). Крім того, згідно з ухвалою Президії Академії наук Вищої школи України Миколі Вегешу присуджено нагороду Святого Володимира за визначні здобутки в галузі історичної науки та успіхи в патріотичному вихованні студентської молоді краю.

Професор М. Вегеш підійшов до важливого життєвого ювілею. Як свідчить вищенаведений матеріал, ювілейну дату він зустрічає з вагомими здобутками. А попереду нові вершини. Тож ми щиросердечно

бажаємо Миколі Миколайовичу доброго здоров'я, життєвої наснаги, сімейного благополуччя, невичерпної енергії та оптимізму, нових вагомих здобутків у царині історії, політології, педагогіки, політики та адміністративної роботи, успішного здійснення усіх планів і задумів! З роси й води Вам, шановний колего і друже!

¹ Див.: Професор Микола Вегеш. Біобібліографічний покажчик. До 60-річчя від дня народження. Укладач Анна Чаварга; вступна стаття Миколи Олашина. Ужгород: Видавництво ТОВ «РІК-У», 2022. 542 с.

REFERENCES

1. *Profesor Mykola Vehesh. Biobibliografichnyj pokazhchyk. Do 60-richchia vid dnia narodzhennia.* (2022). Uzhhorod: Vydavnytstvo TOV RIK-U [in Ukrainian].

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**МІЖНАРОДНІ
ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ:
НАУКОВІ ПОШУКИ
І ЗНАХІДКИ**

МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЗАСНОВАНИЙ 1991 р.

Випуск 31

Комп'ютерна верстка *Л. А. Зубець*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 6938
від 04.02.2003 р., видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення
та радіомовлення України

Підписано до друку 22.12.2022 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 27,54. Обл. вид. арк. 26,64.
Тираж 300. Зам. 20. 2022.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.